

પ્રસ્તાવના.

આમરે ત્રીસેક વર્ષ થયા હિંદુસ્તાનમા રાજ્યવંશારુમાં ફેરફાર કરવાની તથા તેને લોકસાગણી અને લોકમાગનીને અનુરૂપ બનાવવાની મોટી મોટી વાતો થયા કરે છે અને તે અંગે ચાલતી ચર્ચામાં કેટલીક વેળાએ એમ પણ પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે કે આર્યસંસ્કૃતિના ઉત્થાન કાળથી માંડી ક્ષિતિગોના આવાગમન સુધી સુન્ધરિયન રાજપદ્ધતિ અથવા રાજનીતિ જેવું કંઈ પણ તત્વ આ દેશના લોકોની જાણમાં નહોતું અને તેઓ તો માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોમા વ્યાપવ્યા રહેતા. આ વિચાર કેટલો બૂલભરેલો છે તે આ પુસ્તકમાં આપેલી માહિતીથી સરળ જણાઈ આવશે.

મંરૂત સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાંથી અનેકવિધ માહિતી અત્રે એકઠી કરેલી છે. વિષયનું ગાભીર્ય જ્ઞાનમા રાખી ભારા જેમ અને તેમ સંકેતી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં કંઈ ખામી જણાય તો વાચકવર્ગ દરમુજર કરશે.

મળા કવો મી. કે. પી. જયસવાલ એમ. એ એમણે પોતાના પુસ્તકનો અનુવાદ કરવા આપેલી પરવાનગી માટે તેમનો આભાર માનતો યોગ્ય જ છે.

જેનવાડી મેનરો, મુંબઈ.
આશ્વિન, સરદપૂણિમા.
સંવત ૧૯૮૯.

ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા

શેઠ દરિયજીભદ્રામ બાળગોવિંદદાસ અંધમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

કુતલા નવની અને ધણન મમાગિનિની નર્મસગી
જે દરિયજીભદ્રામ બાળગોવિંદદાસે ના ૧ મી નામગી મને
૧૮૭૭ ને મેજા રીત કર્યું છે તે અન્દરે રથમ મને ૧૮૮૦ મા
૨ ૨ ૦ મોમાગીને મળ્યા ગેરી ગળતથી તેના આભારી
આભારિય કુતરા થાય એના કુતરા નિયામ કરી ગાવરા

મરુ નીનરી જે દરિયજીભદ્રામ અનુ-પ્રમગ નિયામ કરી
માફી ગ્રહેલી પોતાની તમામ મિત્ર, મન પ્રણનો માટે આભારિને
અપા કરેલી છે તે અવર ૧૮૮૪ મા ૧૮૦૦) ની મરકારી
નોગે મોમાગીને મળી છે આ મીને ૨૧૦ ૦૦ ૦૦) નોગે પુસ્તક
તપાઠ કરાવરા તથા તે પ્રમિદ કરાવરા માટે મરુ નિશ્ચારિનાસી
અને પેરોપમગી ઉલ્લ અદ્ય તરફથી મળી તેમથી આજીવન
નીચેન પુસ્તક 'જે દરિયજીભદ્રામ બાળગોવિંદદાસ અંધમાળા'
તરીકે પ્રમિદ થયા છે—

(૧) કરી કરી નાતો કન્યાની અનુથી નાની થની	
જાણે છે, તેના કાગળો તથા મુદરો મારાના	
ઉપાધ વિં નિમધ	૦—૩—૦
(૨) માને ગિખામયુ	—૧—૦
(૩) નીતિ મહિ	૦—૧૨—૦
(૪) માગનમથી થની દાનિ	૦—૧—૦
(૫) પુર્ણવિવાદ પતની પૂરેપૂરી મોગેમોગ આના મજેની	૦—૫—૦
(૬) જોગન વ્યવહાર તથા કન્યા-મરકાર	૦—૪—૦
(૭) ધાર્મિક પુરો	૦—૮—૦

(૮)	ઉઘોગી પુરો	૦-૪-૦
(૯)	બેન્ગાળી કાંકરી	૨-૦-૦
(૧૦)	બોધક ચરિત્ર	૦-૪-૦
(૧૧)	સદ્વર્તન	૨-૦-૦
(૧૨)	રઘુવંશ કાવ્ય	૧-૦-૦
(૧૩)	ભવશ દાદાશ ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦-૨-૦
(૧૪)	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ શે	૧-૦-૦
(૧૫)	“ અર્વાચીન ” ભા. ૨ જો	૧-૮-૦
(૧૬)	નીતિ મિદાંત	૧-૦-૦
(૧૭)	ક્રાન્સિમ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧-૪-૦
(૧૮)	શેઠ હરિવંશદાસ આળગોવિંદાસનું જીવન ચરિત્ર...	૦-૬-૦
(૧૯)	પરાપકાર	૦-૧૨-૦
(૨૦)	દોનું ખાતર	૦-૪-૦
(૨૧)	ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૦-૦-૦
(૨૨)	કિરાતાલુનીય કાવ્યનું મૂળ માથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧-૮-૦
(૨૩)	વિવિધ પ્રકારના હુજગપયોગી તેજાઓ	૦-૧૦-૦
(૨૪)	વાર્નિંગ	૧-૦-૦
(૨૫)	જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨-૦
(૨૬)	કીર્તિ ડોમી	૦-૧૦-૦
(૨૭)	શિશુપાળ વધ-પૂર્ણ- (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૧-૮-૦
(૨૮)	હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્લામ રાજ્યનો ઉદય...	૦-૬-૦
(૨૯)	રસાયનશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
(૩૦)	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો	૦-૧૨-૦
(૩૧)	જાપાનની કાવ્યશૈલી પદ્ધતિ	૦-૧૨-૦

(૩૨)	સિદ્ધાન્ત વધ-ઉત્તર-ધ-(નર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧-૦-૦
(૩૩)	લે-ડેરના કાલ્પનિક સવાદો ભા ૧ લો	૦-૧૨-૦
(૩૪)	ખગોળ વિદ્યા	૦-૧૨-૦
(૩૫)	લ-ડેરના કાલ્પનિક સવાદો ભા ૨ લો	૦-૧૨-૦
(૩૬)	માનસશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
(૩૭)	શિક્ષિત આર્થ સત્તાનો આગેજ્ય	૧-૦-૦
(૩૮)	સહકાર પ્રવૃત્તિ... .. .	૦-૧૨-૦
(૩૯)	દ્યોત રાજ્યમધાન્યુ	૧-૦-૦
(૪૦)	ઉદારમનનાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧)	સચિત્ત ચારીરવિદ્યા	૧-૦-૦
(૪૨)	હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વોર્વ...	૧-૦-૦
(૪૩)	હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-ઉત્તરાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૪)	ખગાળા સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૫)	અરબીવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૬)	હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૭)	ઉપનિષદ વિચારણા	૧-૦-૦
(૪૮)	કિંદુ નાજ્યવચ્ચા	૧-૦-૦

ગુ ન મોમર્ડી,
અમદાવાદ,
તા ૨-૧૦-૧૯૩૩

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ,
આસિ. મેજેસ્ટ્રી.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ સુ	વિષય મયોદ્ય અને સાધનો	૧
૨ સુ	મમિતિ-વૈદિક મમયનું આર્થિક મહત્ત્વ	૭
૩ સુ	મમા	૧૧
૪ સુ	દિદુ પ્રજાતંત્રનો ઉદય તથા એ માટેની દિદુ મના ...	૧૪.
૫ સુ	પાણિનિએ વર્ણવેલા પ્રજાતંત્ર	૨૦
૬ સુ	મૌદ્ય સંવત્સર મૂળ તથા મૌદ્ય માહિત્યમાના પ્રજાતંત્ર	૨૬
૭ સુ	અર્થશાસ્ત્રમાના પ્રજાતંત્ર	૪૦
૮ સુ	ગ્રીક પંડિતોએ વર્ણવેલા દિદુ પ્રજાતંત્ર	૪૫
૯ સુ	ગ્રીક અંધકારોએ નિર્દિષ્ટ કરેલા દિદુ પ્રજાતંત્રના ગળ્ય ગળ્યની મમાયેયના	૬૦
૧૦ સુ	વિશિષ્ટ દિદુ ગળ્ય ધાગણ	૬૭
૧૧ સુ	દિદુ પ્રજાતંત્રના ગળ્યોમા કામકાજ મેં વિચાર સ્થાપનાની રીત	૮૦
૧૨ સુ	મતાધિકાર અને પોતાધિકાર	૮૪
૧૩ સુ	પ્રજાતંત્રના ગળ્યોમા ન્યાયનો વહિવટ તથા કાયદો .	૮૮
૧૪ સુ	મદામાગતમા ગળ્યોમા પ્રમાણેના પ્રજાતંત્રના ગળ્યોના વક્ષણ	૯૯
૧૫ સુ	નવા પ્રજાતંત્રના ગળ્યોની ન્યના	૧૦૪
૧૬ સુ	પ્રજાતંત્રના ગળ્યોના ઉદયના મમયની મમાયેયના .	૧૧૦
૧૭ સુ	મૌદ્ય માત્રાગતમા પ્રજાતંત્રના ગળ્યો	૧૧૨
૧૮ સુ	સુગ મમયના તથા ત્યાં પડીના પ્રજાતંત્રના ગળ્યો ...	૧૨૧
૧૯ સુ	પ્રજાતંત્રના ગળ્યોનો વય	૧૩૭
૨૦ સુ	દિદુ પ્રજાતંત્રના ગળ્ય પદ્ધતિની મમાયેયના ...	૧૪૧
૨૧ સુ	ગતીય દિદુએ પ્રજાતંત્રના ગળ્યોની મમાયેયના...	૧૫૧
પુસ્તકી અ. અધિક-ગણિત મંચ મિતે મદામાગતમાનો ઉત્તેજ		૧૬૬

પુનઃપ્રાપ્તિ બ	પ્રથમ ભાગમાં ચર્ચાલા દિંદી પ્રજાસત્તા	
	ગભ્યોની યાદી ...	૧૭૧
પુનઃપ્રાપ્તિ ક.	પહેલા ભાગ ઉપર વિશેષ ટિપ્પણ-અર્થશાસ્ત્ર	
	એના કર્તા તથા રચ્યામાં સંબંધી ચર્ચા...	૧૭૩

ભાગ ૨ નો.

રાજસત્તા તથા સામાન્ય પદ્ધતિ.

૨૨ મુ	હિંદુ રાજસત્તા એના મૂળની પ્રાચીનતા તથા ઉત્પત્તિ...	૧૮૭
૨૩ મુ	વેદિક સમયનો રાજા અને તેની વરણી...	૨૦૦
૨૪ મુ	બ્રાહ્મણ સમયની ગભ્યાભિયેકની ક્રિયા તથા ગભ્યધારણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા ...	૨૦૪
૨૫ મુ	બ્રાહ્મણ સમયની ગભ્યાભિયેકની ક્રિયા તથા ગભ્યધારણની દૃષ્ટિએ તેમની મહત્તા (ચાલુ) ...	૨૧૩
૨૬ મુ	બ્રાહ્મણ સમય પછીના કાળમાં અભિયેક ...	૨૨૦
૨૬ (અ)	ગભ્યાભિયેક પ્રતિષ્ઠા અને રાજાના દુષ્કરિ અંગ ટોવાનો સિદ્ધાંત ...	૨૨૭
૨૭ મુ	જનપદ અથવા ગણસભા અને પૌર અથવા પાટનગર સભા ...	૨૩૦
૨૮ મુ	જનપદ અને પૌરના રાજપ્રકરણને લગતા આધિકારો...	૨૪૩
૨૯ મુ	તત્પર્યાનીઓના અભિપ્રાય તથા જાહેર લોકમત ...	૨૬૪
૩૦ મુ	મંત્રી પરિષદ ...	૨૬૮
૩૧ મુ	મંત્રી પરિષદ (ચાલુ) ...	૨૮૨
૩૨ મુ	કાયદો અને ન્યાયાધિકાર ...	૨૯૧
૩૩ મુ	કર ...	૨૯૭
૩૪ મુ	રાજપદવીપદમાં કરકસર અને જમીનની માલીકીનો સિદ્ધાંત ...	૩૦૬
૩૫ મુ	હિંદુ રાજાની પદવી ...	૩૧૫
૩૬ મુ	હિંદુ રાજપદના લક્ષણ ...	૩૧૭
૩૭ મુ	ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિ...	૩૨૦
૩૮ મુ	હિંદુ રાજ્યવરચાનો ઉદ્ધાર ...	૩૨૫
૩૯ મુ	ઉપમહારાજ ...	૩૨૭

હિંદુ રાજવ્યવસ્થા.

પ્રકરણ ૧. હું

વિષયમયાદા અને સાધનો.

આ પુસ્તકમાં હિંદુ રાજવ્યવસ્થાના કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણોની મનાયોગ્યતા કરવા ધોરણ છે. હિંદુ જનનિએ રાજ્ય તથા રાજદારી વ્યવસ્થાની મહાન અને લિખિત પદ્ધતિના પ્રયોગો અજમાવી જોયા છે. એના રાજ્યધારણની પ્રગતિનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ ઘડવાની નિયતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા નથી, છતાં એને લગતી કેટલીક અગત્યની બીનાઓ તથા સિદ્ધાંતોનું નિરીક્ષણ કરવાનું લાભકારક નીવડશે.

આપણે હેઠળ દર્શાવેલા વિષયોની ચર્ચા કરીશું—

- (૧) વૈદિક સમયનું સાવંલોભ મંડળ,
- (૨) વૈદિક સમયનું ન્યાય મંડળ,
- (૩) હિંદુ પ્રજાતંત્ર (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
- (૪) હિંદુ રાજધિકાર (વૈદિક સમયથી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
- (૫) જનનૃપદ અથવા સામાન્ય મના, તથા રાજધાનીનું પૈા (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઈ. મ. ૬૦૦ સુધી),
- (૬) હિંદુ રાજસત્તાનું પ્રધાન મંડળ (ઈ. મ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ સુધી),
- (૭) હિંદુ રાજસત્તામાં ન્યાય વ્યવસ્થા (ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦ થી ૬૦૦ સુધી),
- (૮) કર (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. મ. ૬૦૦ સુધી),

(૯) હિંદુ સામ્રાજ્ય પદ્ધતિ (ઈ સ.પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ મ. ૬૦૦ સુધી), અને

(૧૦) હિંદુ રાજ્યધાન્યુની પગની પકતી તથા પુનર્જીવન. આ બાબતોને લગતી માહિતી માટેના સાધનો હિંદુ સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર, એટલે વૈદિક, શિષ્ટ તથા આદ્ય સાહિત્યમાં તથા દેશના શિનાતેઓ તેમજ મુદ્રાવિદ્યાના દક્ષતરોમાં વેરામન પડેલા છે. ૧૧મી સુધીએ હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રને લગતા થોડાક મૂળ ગ્રંથો આપણને ઉપલબ્ધ છે. હિંદુ સમયના હિંદુસ્તાનમાંના અસખ્ય રાજનીતિ નિપુણોએ અને પુષ્ટ પુસ્તકોમાંથી જે બચવા પામ્યા છે તેમાંનું ટ્રીટિયનું અર્થતાલ (ઈ મ. પૂ. ૩૦૦) મુખ્ય છે એમાં મૌર્ય વંશના શરૂઆતના રાત્રોએ સામ્રાજ્ય ઉપર અમન ચલાવવા માટે જે નિયમોનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું એકીકરણ કરવામાં આંધ્રુ છે એ પુસ્તકમાં એની પૂર્વે લખાએના અદ્વાર ઓગીસ ગ્રંથોનો આધાર બનાવવામાં આવેલો હોવાથી ધણે ભાગે એ અને ધીમ અને ગ્રંથો ઉપરથી ટ્રીટિયે પોતાનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું હશે. એ સિવાય અન્ય ઘણે ધીમ પુસ્તકોના નામો સૂચવવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રનો દુર્મ ઇતિહાસ મદન-ભારતમાં આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરાંત તેમાં ગૌર શિરામનું નામ આવે છે. આશ્વનાથન ગૃહસૂત્રમાં આદિત્યનું નામ છે. આવા મહામંથ ગ્રંથકર્તાઓના નામો ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે ટ્રીટિયના સમય પહેલાં સૈકાઓ સુધી રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હિંદુમાં થતો, અને જે મમયે કપસૂત્રો દળ અધુરા હતા તે પહેલાં એ માત્ર સર્વમાન્ય થયું હતું. આવી રીતે જાણવામાં આવેલા આગર-મૂત ગ્રંથો એક પછી એક ફક્ત વીસ વીસ વર્ષો અંતરે તૈયાર થએલા માનીએ તો હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્રને લગતું સાહિત્ય ઈ. મ. પૂ. ૬૫૦ થી શરૂ થતું હતું અને સમય આ હેતુકર્તને ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ અંગાઉના જનકામાંથી અનુમોદન મળે છે તેમાં અર્થ એવો

અર્થશાસ્ત્રને, સહજ પ્રધાનોના માર્ગદર્શન માટે મુખ્ય શાસ્ત્ર તરીકે ગણ્ય છે.

૧. અમન ચનારના માટે વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપનારા તથા ગજકીય ઉપપત્તિના મુખ્ય મૂળભૂત મૂલ્યોના અર્થના અર્થસૂચક ચનારવાના સિદ્ધાંત તથા અથગાત્ર અથવા પ્રમર્શિતોકે રાજ્યતત્ત્વના નિયમો એ નામે ઓળખાતા ગણિત્ય અથની વ્યાખ્યા માર્ગસૂચક, એટલે માર્ગસૂચક વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા પ્રદેશ એવી કરે છે; અને જણાવે છે - અર્થ (પ્રમર્શિતો ગજતત્ત્વ) ના નિયમો પ્રદેશ દર્શનના પ્રવા તથા નેમા ઉમેરે કન્થાના ઉપાયોને લંબતા છે ઉચ્ચત્ત્વનો ક્રંથ દડનીતિ ને નામે તથા મુદ્ધપતિનો અર્થ અર્થશાસ્ત્રને નામે ઓળખાયો હતો એ અર્થો દિદુ સિદ્ધ સંભવમા ધર્મો ખ્યાતિ પામેલા દેવો એમ માર્ગનામા આપતુ - દડનીતિનો કર્તો પ્રમર્શિત દેવો એ વિશ્વકર્મા તરીકે ગણાતા અથ માટે મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે - જી એ વિષયને કહેવા. રાજ્યશાસ્ત્ર અથવા ગજકીયો માટે નિયમ અને રાજધર્મ અથવા રાજકીયો માટે કાયદા એ નામે ઓળખે છે મહાભારતના વાનિપર્વમા એ નિયમની ચર્ચા આમાના ખી ? નામે પ્રવામા આવી છે આમાન્ય રીતે આવી. જણાતા પ્રમર્શિત ઉપર મહાભારત માર્ગશાસ્ત્ર રાખે છે.

પાછળથી અર્થ અને દ - એ પ્રદેશો મળે રીતિ અને નય શાસ્ત્રનો ઉપયોગ થતા વાળો કામન્ડર પોનાના પદ પુખ્તકો નીતિ માર્ગ કહે છે જે અથ શુદ્ધ એ લખેલો એમ માનવામા આવેલો તે અથ તેની અભાવના પ્રમર્શિતો ખ્યાતિ પામેલા અથની શોધિત આદર્શ રીત એમ લખે છે કદાચ ઉચ્ચત્ત્વની દડનીતિને આધારે તેપોર થએલો એ અર્થ ૫. નીતિશાસ્ત્ર (શુદ્ધ નીતિમર) ન નામે ઓળખાય છે રાજ્યવરોની તથા ગજ્યનીતિમા જ નિપુણ થવા દુષ્ટતાઓની ગુણગતી કામન્ડર માટે વર્તમાન ગજનીતિ વિશે

પરંતુ નિમિત્તરૂપી કરવામા આવી છે એ સુસ્તમા આવા સાદિત્વ માટે નય-સાત્ત સંજ્ઞા યોગ્ય છે ?

૧૧ સ્થાનિતિ સ્થાનમા સ્થાનમા આવતા ઉપરથી કાલ નારદીય સ્થાનિતિ નામનુ પુરાણ અસ્તિત્વમા દોષાનુ અણુય છે (સ્થાનિતિ સ્થાન કરનો ક્રમ દ્વાર નુઓ ૧૨૮૪, પા. ૫)

મહાભારત (સંભાષણ) મા નારદ સ્થાનિતિશાસ્ત્રના અધ્યાયક તરીકે દેખા દે છે, પણ એને વિશે કામનું અને માદિત્વી દોષ એમ જણાવ નથી. એ ઉપરથી કાલ નારદીય કહ્યા નૈકાઅમાક અને કામનુંકની પણ તૈયાર થયું હોય.

એથી અને ચિંતનિય (ચિંતનિય) અર્થશાસ્ત્ર ૪૬) કહે છે તેમ કામનુંક આક્રમા સંક્રમા યથા બોલે દોષ એમ કહી સકાય નહિ. એ મહા ભારતના કરતા અગાઉ લખાયેલું છે અને તેને માટે દેહજના કારણે-છે (૧) મહાભારતમા તેને વિશે લક્ષ્ય આપે છે, (૨) મહાન ઋષિઓએ તૈયાર કરેલા અર્થશાસ્ત્રનો જે અથ મહાભારત લખાયું ત્યારે શુભ થયો હતો તે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કામનુંક ઉપોચારમા લીધો હતો, (૩) શુભ સમયમા લખાયેલું હોય એથી તે પુસ્તકની સાધારણ શૈલી (સરખાવો નારદ સ્મૃતિ) (નુઓ મારદની નાખા વિષયક પ્રકૃતિ જે પંચજન સુધી પ્રવાસમા આવી હતી અને જેમા કીનાર મદિ લક્ષ્ય છે), (૪) ભવભૂતિ જે સનૌ થઈ ગયો તે સમયની મોકકસ ક્ષીકનથી આપણા અનુમાનને વિરોધ પુષ્ટિ મળે છે મહામહોપાધ્યાય અણુપતી સાચો યોગના અર્થશાસ્ત્રમા (૨ ઉપેક્ષ પા. ૭) મા સુપ્રમાણ પુરવાર કરે છે તેમ ભવભૂતિને આ અથની માદિત્વી હતી ભવભૂતિ (આક્રમા સનકનો પ્રથમ અડોરો બાન) પહેલાં મોટાક સેડા ઉપર કામનુંકે યોગાનુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કહ્યું કરો મહાભારતમાના પ્રસારો ઉપરથી જે મોટામા મોટો મ. સ. ના પાંચમા સંક્રમા થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે એ વહેલામા વહેલો તંત્રાખ્યાયકના સમયમા થઈ ગયો હોય કાલ એ અથમા એને માટે કઈ નિર્દેશ નથી. અર્થશાસ્ત્ર તથા કામનુંક વચ્ચેનો દાન લાગે છે, કરજી અર્થશાસ્ત્રમા ચર્ચાયેલા કેટલાક વિષયો તથા બાબતો કામનુંકના સમયમા એટલા પુરાણ થઈ ગયેલા કે તે સાદી દેવામા આવેલા એટલું નહિ, પણ અર્થશાસ્ત્રમા દર્શાવેલ ન હોય એવા પ્રમાણપૂર્ણ થયો એ વાચન મા તૈયાર થયા હતા.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસની 'મોકક દિંદુ' ગર્ભનીતિ' શાસ્ત્રના અભ્યાસ મુસતમાની રિવાજતર્કી યાનુ કુલો' હતો. 'મીણામે આશ્વયંચરો' કે ચંદ્રવર મિત્ર-મિત્ર તથા 'નીલકંઠ' મેધા નિર્મલકારો' એટલે ધર્મ-શાસ્ત્રીઓએ પણ હિંદુ ગર્ભનીતિશાસ્ત્ર ઉપર પ્રયોગ કર્યો છે, જેવા કે ગર્ભનીતિ-કલનાકર, વીર-મિત્રોદયે રાગનીતિ અને ગર્ભનીતિ-મધુષ્ય હિંદુ મત્તાની પડતીના સમયમા ધર્માર્થવા આ પુસ્તકો પુરાણોમાંના 'ગર્ભનીતિ-શાસ્ત્રને યગતા વિમાગોના 'યંગમા મુખે ૧ કોષ. નિર્મલકારોમા તેમજ પુરાણોમા કાઈ મૌલિકતા મળ્યા! કેટલાકે પીઠાનિ થામિયા અંચકતા એના પુસ્તકમાથી કેટલાક પ્રકરણોના ઉત્તારો મુખણે લે છે. 'દાખવા નરીયે, અગ્નિ પુરાણમાં પુષ્કેક' નર્મના-કલ્પના અંચનાથી ઉતારા આપ્યા છે. મુમયમાની 'મયમા' હિંદુ પીઠગાંઠીઓ પ્રાચીન સામ-ગ્રીઓ એકી કળ્યા ઉત્સુક' જણાય છે; અને ખીજી રીતે જાણવામા ન આવેલા આધારભૂત પ્રયોગોમાં તેમજ વાર્ધિવા ઉતરતે' સર્વ એમના પ્રયોગ વજુ કિમતી ગણાય છે નિયમિત થીને લખાએવા પ્રયોગ હતા એવી અગત્યના સાધર્મ્યાનકરી સમસ્ય અને ધર્મ-શાસ્ત્રના ગર્ભકલ્પનો માટેના કાચકાના પ્રકરણમાં મળે છે. એ પ્રકરણમા ધર્મશાસ્ત્રીઓએ ચર્ચેવા ગર્ભધાગણને લગના નિયમો લેવાય છે.

ગુપ્ત સમયમા ચંદ્રગુપ્ત ચૌર્ય વિશેની નજરના સજ્જન થએલી જણાય છે. રાજરાણીઓ પોતાના પુત્રના નામ (૧૪૪ વખત) તેના નામ ઉપરથી પાડે છે. ગુપ્તવંશમાજ એકાદ ચંદ્રગુપ્તના અમુકકવનિયાનુ દમાએલા પોતાના નાટકમા વિશાખદત્ત એને વિષ્ણુ સાથે સુરખાત્રે છે (નિદ્યન મેન્ટિકવરી, ૧૯૧૩, પા. ૨૬૫). કોટિલ્યમાંના ચંદ્રગુપ્તના કાચકા સંયોદ ગીતે નારદ રમૂતિમા ઉતારી લેવામા આવ્યા છે. ચંદ્રગુપ્તનુ અર્ધગાજ પદમા છે અને પ્રમન્દકીય નીતિસા-માં તેનો અનુવાદ કરવામા આવ્યો છે.

૧. વિષ્ણુ ધર્મોત્તર (૨) અગ્નિ રાજગીનિગાજ ઉપરના અવાદમા પુષ્કરે જાગ લીધેના જણાય છે. કદાચ એ મર્દ કાંઈપણિક પુરુષ હતો. એણે કંઈ અંચ લખ્યાનું જણાય નથી.

મધ્યયુગમા જહાર પડેલા જુદાજ વર્ગના ઋથોની આપણે ધ્યાનપૂર્વક કરીશું નહિ. એમાના જુદરૂપિત સૂત્રના નાનકડા પ્રયમા સૂત્રના રૂપમા અર્થશાસ્ત્રનું સાહિત્ય આપવામા આવ્યું છે. હમણા જે રૂપમા તે ઉપવચ્છ છે તે રૂપમા એ પુસ્તક મધ્ય યુગમા તેજાર થયું હોય એમ લાગે છે, છતાં એમાના કેટલાક ભાગો પ્રાચીન ઋથોને આધારે લખાયા છે એ જ પ્રમાણે ઈ સ ની દશમી સદીમા થઈ ગએલા સોમજે રચેલો નીતિ વાધ્યામૃત અથ મૂતરપે છે. એ અથ પણ પ્રાચીન સમયની આધારભૂત સામગ્રીની મહામયી લખાયો છે. એમાના મૂલો સામાન્ય રીતે અવતરણો છે, એ મૂલો રાજકીય વ્યવહારના અમૃતરૂપે વ્યવસ્થિત રીતે જોળખાય છે.

નૈતિક તથા રાજદ્વારી બાબતો વિગેના ઋથોને આપણી ગણતરીમાથી દૂર રાખ્યા છે હાખના તરીકે, નિવાળી છત્રપતિના સમયના મહાન પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ગણાએના મમલસે લખેલા દાસ રોધ તથા ગુરુગોવિંદસિંહનાં દિદી પુસ્તક જેવા અનેક ઋથોના ખરા લક્ષણ બામન જિન મત પડે એમા દર્શવવામા આવેલા નેનાકે જોખમા નાજદ્વારી વિચારોને ધાર્મિક શ્રદ્ધામા ઉન્મત થએનાઓ ગૂઢ અને મિન રાજદ્વારી વિચારો ગણી દ્વાડ એટલા વારણથી એ ઋથોને હાન છોડી દેવાનું ચોખ્ખ લાગે છે.

૨ આ વર્ગના ઋથોમા વાચરપતિ મિત્રના રાજ ધર્મના ઉમેરો કરવાનો છે (૨૮૧નિ ગ્લાકરનો ઉપોદ્ધાત જુઓ પા ૨૩) નીતિ વાધ્યામૃત ઉપરન બાધ્ય આ વર્ગમા ઉમેરવા હરકત નથી. (સને ૧૪૧૩ માં એની નકલ કરવામા આવી હતી પરંતુ એની નકા સાલ એ પહેલાની હોવી જોઈએ) ગાસ્ત્ર કા ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ વાધ્યકાર વિચાર કરતો નથી નોમદેવના મૂળ આધારભૂત પ્રમાણે દર્શવતા તે ખરેખર અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું નાનું સમજુ એકીકરણ આગે છે.

૩ ૧૬૩૯ થે દિતોપદેશ તથા અચત્ર ઉપરથી દિદીમા સમજીતિ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું.

સમિતિ.

વેદિક સમયનું સાર્વભૌમ મંડળ

હિંદુઓના સૌથી જીના સાહિત્યગ્રંથ એટલે વેદો તપાસતાં આપણને જણાય છે કે સૌથી પ્રાચીન સમયની નોંધ, રખાઈ હોય એવા સમયમાં રાષ્ટ્ર જીવન તથા પ્રવૃત્તિ લૌકિક મંડળો તથા સંસ્થા^૧ ભારત વ્યક્ત થતાં. આ પ્રકારની સૌથી મહાન સંસ્થા વેદિક સમયના આપણા પૂર્વજોની સમિતિ હતી. આ સમિતિ સમસ્ત લોકો અથવા વિશઃ નું ખતેસું રાષ્ટ્ર મંડળ હતું; કારણ આપણે ‘સમસ્ત લોકો’ અથવા તેને બદલે સમિતિને રાજની વરણી અને ફરી વળણી કરતા જોઈએ છીએ. સમસ્ત પ્રજા આ મંડળમાં હાજર રહેતી હોય એમ માનવામાં આવતું.

સમિતિના અધિકાર શા હતા તે આપણે જુદે જુદે સ્થળેથી એકઠા કરીશું. રાજની વરણી કરવા જેવા સમિતિના સૌથી અગત્યના કામની નોંધ આપણે હમણાં જ કરી છે. દેશ નિકાલ કરવામાં આવેલા ગજને તે ફરી ચુંટી કઢાડી માઠીએ બેસાડતી. આથી રાજબંધારણની દૃષ્ટિએ એ સમિતિ સાર્વભૌમ મંડળ હતું. અથર્વવેદ તથા ઋગ્વેદમાં ‘સામાન્ય સમિતિ’ તથા ‘રાજ્યની સામાન્ય નીતિ,’ ‘સામાન્ય આશય અને સામાન્ય વિચાર’ એ મર્મ માટે પ્રાર્થના હોવાથી રાજ્યને લગતી બાબતોની ચર્ચા સમિતિમાં થતી એમ દેખાય છે.

રાજ્ય સમિતિમાં હાજર રહેતા, અને એ પ્રમાણે તેણે હાજર રહેવું જોઈએ એમ જરૂરનું માનવામાં આવતું. ઋગ્વેદમાંના રાજા ન સ્વયઃ સમિતોરિણઃ એટલે ‘સમિતિમાં જતા ખરા રાજા માફક’

એ વચન ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે સમિતિમાં હાજર રહેવાની રાજની ફરજ હતી, અને જો એ પ્રભાણે તે હાજર ન રહે તો તેને 'ખોટો' રાજ્ય મોનવામી આવે. આનું તાત્પર્ય આપણે વૈદિક સમયનાં રાજ્યારોહણની ક્રિયાનું વર્ણન કરતી વખતે જોઈશું. સમિતિ હતીમાં રહી ત્યાં સુધી રાજ્યને સમિતિમાં હાજર રહેવાનો વહીવટ ચાલુ રહ્યો હતો. વૈદિક પ્રથોમાના સ્થિતિ. હિંદુ ઇતિહાસ ઉપનિષદ (પ. ૩) માં પંચાસ લોકોની સમિતિની [જાતમ ગોત્રના આશ્રણેય ઋષિના પુત્ર] સ્વેતકેતુએ લીધેલી મુદ્દાકાતના વર્ણનમાં સમિતિમાં પ્રવાહણ નૃવસ રાજ હાજર હોવાનું જણાવ્યું છે.

મહત્વનાં વિષયોની વિચારણા વખતે એકઠી મળેલી સમિતિને અનુદાન પડે એવાં લાપણો કરના સભ્યો આપુર રહેતાં લાપણુકતાં પોતાને એવો તેજસ્વી બતાવવા માંગતા કે સમિતિમાં તેના વચન ઉચામાય નહિ. આશ્વતી સભ્યોમાં વિરોધી ફાંવી નહિ ન્યય તે મારેની અથવવેદમાંની (૨. ૨૭) પ્રાર્થના આ વિચારણાના સંબંધમાં હોય.

સમિતિમાં દોષ દોષ વેગાએ રાજદારી ન હોય એવી બીજી બાબતોની ચર્ચા થતી એ બીજાને સ્વેતકેતુને લગતી ઉપરની નોંધથી સાબિતી મળે છે. ઇતિહાસ ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વેતકેતુએ જીવાન વયે ધણી વિદ્વા પ્રાપ્ત કરી હતી. એવીસ વર્ષની ઉંમરે એણે ધાર્મિક તેમજ દાર્શનિક સાહિત્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ઇતિહાસ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાની કળવણી પુરી કરી જીવાન સ્વેતકેતુ સંમિતિ રૂપર હાજર થયો હતો. એ સમિતિ પંચાલોની પરિષદ એ નામે પણ ઓળખાતી. પંચાસ પ્રજાની સમિતિમાં ક્ષત્રિય રાજ્ય અંત્રાહણ નૃવસિ (અથવા નૃવસ) એ તત્વગાનને લગતા પાંચ પ્રશ્નો તેને પૂછ્યા પરંતુ આપ બંડાઇ મારતો સ્વેતકેતુ તેમાંના એકનો પણ જવાબ ન આપી શક્યો, એટલે એને ત્યાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. એ વખતે નૃવસિએ એવી દીકો કરી કે, ' જે દોષ આ બાબતો જાણતો ન હોય તે કવી રીતે કેહી શકે કે 'હું સુસિદ્ધિત

એ બીના સારી રીતે જાણીતી છે. શર્યાત માનવ પોતાના ગ્રામ સાથે રખડતો (શતપથ, ૪. ૧, ૫, ૨, ૭). પછીના સમયમાં ધર્મશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે ' ગામ ' મુકદ્દમા લડતું અને ' ગામ ' ને દંડ પણ થતો. ગામ બંધારણનું મૂળ ગ્રામણી હતો. ગામ પોતાના મુખીને એટલે ગ્રામણી ને નામે ઓળખાતું. તેતિરિય સંહિતામાં ' એકમત, ચવાની, ઇન્ચિયી, ' સમસ્ત ગામ એકું થયાનું આપણે વાંચીએ છીએ, શર્યાતથી નહિ તો પણ પાછળથી સમિતિના બંધારણના પાયા તરીકે ગામ ગણાતું એ નક્કી છે.

સમિતિ ધણા લાંબા કાળ સુધી જીવંત રહી હતી. અથર્વ વેદ (૭, ૧૨) ઉપરથી જણાય છે કે વૈદિક કાળમાં સમિતિ ચિરંજીવ ગણાતી, અને પ્રજાપતિની પુત્રી તરીકે ઓળખાતી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તે કાળે પણ એ ધણી પ્રાચીન સંસ્થા ગણાતી હશે. ઋગવેદ, અથર્વવેદ તથા પાછળથી હિંદોઅ ઉપનિષદ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦ અથવા ૭૦૦) ઉપરથી એવી સાબિતી મળે છે કે સમિતિ ધણા લાંબા કાળ સુધી સજીવન રહી હતી. કેટલાક સૈકા સુધી ગામનું અસાધી વૈદિક કાળના પાછલા ભાગ પછી આ સંસ્થા વધારે કાળ જીવંત રહી નહિ અને જે સુગના હેઠા દર્શનમાં સ્પષ્ટાન્વયો ખરા થયાં તે સુગ સુધી આજુ રહી નહિ એમ પારસ્કર, મુલસ્ર (ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦) ઉપરથી પુરવાર થાય છે. એ સૂત્રમાં સમિતિના અવશેષ તરીકે વરિષ્ઠ અથવા પરણત માટે ઉલ્લેખ છે (૩, ૧૩, ૪). જાતક (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦) ના સમય, આગાઉ સમિતિ અદ્યત્થ થાય છે. આ પ્રમાણે ઋગવેદના સહસ્ત્ર સંપ્રતસરીના પાછલા ભાગથી શરૂ કરી આસરે ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦ સુધીનો એટલે હજાર કે તેથી વધારે વર્ષ સુધીનો સમિતિનો જીવન ઇતિહાસ આપણને મળે છે. સામાન્યના સુગના સ્વાભાવિક રીતે આપણને સમિતિ માટે ઉલ્લેખ મળતો નથી, પણ સમિતિ ગામ પડ્યા પછી હિંદુલોકી બીજી સંસ્થા હસ્તીમાં આવેલી જણાય છે. આ ગામત આપણને પ્રકરણ ૨૭માં વિશેષ માહિતી મળશે.

પ્રકરણ ૩ બું

સભા

વૈદિક કાળમાં અને ત્યાં પછીના સમયમાં રાજ્ય ધાગણને લગતી બીજી ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા હસ્તીમાં આવી હતી એ સભાને નામે ઓળખાતી અને સમિતિની ભગિની, પ્રજાપતિની એ પુત્રીઓમાંની એક તરીકે હોવાતી. એ સરથા પણ લોકપ્રિય હતી અને એ સાથે સહકારથી વર્તવા માટેના અર્થ વેળાના સ્તોત્ર ઉપરથી જણાય છે કે જેની રીતે સમિતિમાં મનજે પડે એ માટે અણુમતો દર્શાવનામાં આવડતો તેની જ રીતે મલાના સબધમાં પણ હતું સભા નરિયાને નામે ઓળખાતી. સાયણ નરિયાનો પુનામો “ તોડી અથવા ભગ કરી ન શકાય એવો વણુઓનો ઠગન ” એવો આપે છે આ ઉપરથી ભાષણુતા એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે કે “ અદી એકલા મળી જેઓ સવળા બેસે છે તેઓ માગ નિયામને અનુકૂળ આવે એવું ભાષણુ કરશે ” આ પ્રમાણે સભામાં જુદી વાદનવાદ થતો અને સભાનો ઠગવ સવળાઓ બધનકારક અને ન તોડાય એવો ગણના પ્રત્યક્ષ રીતે સજા સમિતિના જેટલીજ અગત્યતા બોગવતી

એટલું તો નક્કી છે કે એને સમિતિ સાથે સબધ હતો, પણ સાધનો મળે છે તે ઉપરથી એ સબધ ચોક્કસ રીતે કેવો હતો તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. કદાચ એ સુખી દેહાડેના માણસોનું હમેશાં ગતુ રચાયેલી મડગ હતું અને સમિતિની મતા હોલ્લ કામ કરતું-શબ્દક સભાનો અર્થ “ સાથે પ્રકાશ પામના પુરોનો મડગ ” એવો થતો, એટલે જેઓને એમાં બેસના અધિકાર હતો તેઓ સવળા તેજસ્વી હતા. એ સવળા માટે પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ અથર્વ વેદમાં છે, અને તેઓ પ્રત્યે જ્ઞાસુ માન દર્શાવના આવતું. સભાના પ્રમુખને સભા-

પતિ કહેતા. એમ લાગે છે, કે સુભામાં ૪૬ પુરોહિત રહેતા. વહીવટી સત્તા બોગવનારાં બીજાં ગ્રામીણ મંડળોમાં ૪૬ તથા 'પિતા'ની સભા દોવાનું આપણે જાણીએ છીએ.

સમાનો એકજ અધિકાર રાખે જણાય છે. તે રાજદના ન્યાયાધિશ તરીકે કામ કરતી. પારરકર ગુણમૂલ્યમાં સમાને નાદ (૪૫) અને શિવ (બંધાતકાર) કહી છે. જેની રીતે દમણી ફાજલારી વિશેષણ ન્યાયાધિશને લખાડવામાં આવે છે તેમ ગુન્હેગારને કદં અને સંકેત બોગવના પંડિત દોવાથી સમાને માટે એ નામો વેપરાયાં દશે ગુન્હેગારને વલુવેદના પુરુષમેધમાં સમાવર (સમામાં જનાર) નો જાણે ન્યાયની વેદી ઉપર બોગ આપવામાં આવતો એમ જણાયું છે. વંગો કંગવેદ (૧૦-૭૧-૧૦) માં જણાયું છે કે સર્વામાંથી યદ્ય મેગવી પાછા ફર્યા સખસનાં મિત્રો આનંદી અને હર્ષિત થતા તથા તે સખસ પોતે દોષ મુક્ત થતા. સમામાં ધએલાં પાંખે માટે સોદો પચાત્તપ કરતા. એમ શુદ્ધ ચલુવેદમાં ઉલ્લેખ છે.

જનકમાં એક સમારક ચરણ જગવાઈ રહ્યું છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જે સમામાં સજા ન હોય તે સભા ગણાય નહિ, જે સોદો થયે (ન્યાય) છટકાં આપતા નથી તેઓ ભલા લોકો નથી, અને જેઓ પોતાના જાતિવિચારો દર રાખે છે અને ન્યાય છટકાં આપે છે તેઓ ભલા લોકો છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં સમા શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં વેપરાયો છે, જેમકે મંડપ, મકાન, સરો એકવાનો મંડપ અને રાજદરબાર એ રાજ્યધારણને લગતી સંસ્થા હોવાના સંબંધમાં કંગવેદમાં (૧૦-૭૧-૧૦) પાછલા ફાજનું એકજ વચન છે અને તે આખત આપણે ઉપર નોંધ કરી ગયા છીએ. આથી સમિતિની માફક સભા પણ કંગવેદના સૌથી પાછલા ભાગમાં હસ્તીમાં આવેલી જણી શકાય. એણે સમિતિની સાથે સાથે લાંબુ આંધુબ્ધ બોગનું દવું આપણે આગળ જોઈશું તેમ જ ન્યારે રાજાધિરાજના હામમાં

સામાજીયની સત્તા એકઠી થઈ ત્યાં પહોંચી ગઈ. ન્યાય સભામાં લૌકિક મૂળનાં કેટલાક તત્વો જળવાઈ ગયા હતા અને ન્યાયનો વહીવટ કરવામાં દૈનિક વ્યવસ્થા દરેક યત્ન હતા.

વૈદિક કાળમાં માત્ર સમિતિ અને મહાજન લોકમાન્ય સંસ્થા નહોતી. શોધના, ધાર્મિક જીવનની વ્યવસ્થા વિદ્ય મંડળ કરતું. એ મંડળ સમિતિ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આપ્યાનું જણાય છે. વિદ્ય મંડળ ગુરુ, સૈન્ય અને ધર્મ સંબંધના અધિકારો ભોગવતું એમ માન્ય પડે છે, એથી આ મૂળ મર્વાગ્રિય મંડળમાંથી સભા, સમિતિ અને મેના ઉદભવો હોય. જુના કાળમાં આવી પ્રજાસભ્યો સમજ રહેતી. એ પ્રજા સેનાને નામે ઓળખાતી અને ખુલ્લી રીતે રાજ્યધારણના એક અંશ તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય કરી જતી.

સેનાને લગતી વિશેષ માહિતી હજી મળી નથી એટલે તે મંબંધી વવારે ચર્ચામાં આપણે કિતરીશું નહિ, કારણ હિંદુ સમયના રાજ્યધારણના એ વિભાગ ક્રમતા વહીવટને લગતી વ્યવસ્થા માટે આપણે વિશેષ સંબંધ છે.

પાછલા સમયમાં કેળવણી માટેની જુદી વ્યવસ્થા ચરણ નામની સંસ્થા મારફત થતી. વૈદિક સમયની આ એક જાતની સમાજ હતી. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે સામાન્ય ગૃહસ્થીય પરિપદ અથવા અભિતિમાંથી વિદ્યા પગ્વિદ જુદી પડી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણે આર્થિક જીવન વેપારીસભ્ય તથા સંઘના વેપારીઓ મારફત વ્યક્ત થતું. આ સંસ્થાઓ હતીમ્હા હોવાનું જાનક તથા ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે. વેની પત્રીના કાળમાં આની લિન્ન લિન્ન સંસ્થાઓ મારફત રાષ્ટ્ર જીવન દોરવાતું. એ સંસ્થાઓ સપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થા હોઈ સર્વ જાનતમા દુષ્ટ અધિકાર ભોગવતી અને આ અધિકાર પ્રમાણે અન્ય દેશમાં સામાજિક મર્યાદાઓની વૈદિક પંપરા ખરેખર જળવંત રહેતી.

પ્રકરણ ૪ શ્રુ

હિંદુ પ્રજાતંત્રનો ઉદય તથા એ માટેની હિંદુ સંજ્ઞા

હેલી કલિકામા આપણે જોઈ ગયા નમ વેની પટ્ટીના યુગમા પણ શોધોએ પોતાની મજ્જાતીય ન્વનન્ય પદ્ધતિ ઉપર આસતી અંગ્યાઓ આયુ ગખી હતી તેનુ ખીન્ન દષ્ટાત હિંદુ પ્રજાતંત્ર ઉપરથી મળે છે. વેદના ગરુઆતના કાળમા માત્ર એકાધિપત્ય મારફત દેશનો અમન આવતો. પણ વેની પટ્ટીના યુગમા આ વિધિપૂર્વક આવતા ગજ્જધાગણુ કરતા લુદો માર્ગ નીકળવામા આવ્યો હતો અને મેગારથનિસ હે છે તેમ લુદે લુદે મળે એકાધિપત્યનો ઉત્કેહ કરવામા આવ્યો અને પ્રજાતંત્રનો અમન નર થયો. હિંદુ નામ પ્રધિકારની તપાસ ક્ષેત્રી વખતે આપો જોઈએ તે પ્રમાણે મહાભાગના પણ વૈદિક કાળમા રૂઢા મજ્જધિગજ પ્રમાણે દેશનો વહિવટ ચતારાતો હોવાનુ જણાવે છે. ઋગ તથા અથર્વ વેની ગ્યાઓ, મહાભાગમા દર્શાવેના વિચાર, તથા ધ મ પ ત્રોય સૈકમા હિંદુસ્તાનમા મેગારથનિસને કાને આવેની પગ પગ એ સરળા ઉપરથી એમ કહે છે કે મજ્જધિરાજ પટ્ટી ન્હો કાગે તથા વેના ગરુઆતના રમય પટ્ટી દેશનો અમન ચનાવવા માટે પ્રજાતંત્રનુ મધાગણુ હિંદુસ્તાનમા દાખન થયુ હતુ. આ પાળના બધાનુતો ઉત્તેખ વૈદિક કાળના પાળના સાહિત્યમા, ઋગવેના ઐતરિય બ્રાહ્મણમા, યજુર્વેદમા તથા તેના તૈતિરિય બ્રાહ્મણમા છે સગવડ તથા નષ્ટતાને ખાતર, પાળના ઇતિહાસમા વધારે સારી રીતે જણાવેના દાખરાઓ આપ્યા પટ્ટી, આ મધોમા દર્શાવેના પ્રજાતંત્રને લગતા રાજગ્રંથાનુની તપાસ આપણે લઈશુ

રાગ વિના દેશનો કારભાર ચનાવનાના સ્પરૂપવાળો હિંદુ રાજ્યો, હિંદુ પ્રજાના રાજગ્રંથાનુના ઇતિહાસમા અગત્યનુ સ્થાન રાકે છે. માટે આપણે તેની ચર્ચા કરવામા ખાસ ધ્યાન રાખીશુ

હિંદુ પ્રજાતંત્રનો ઉદ્ધવ તથા એ માર્ટિની હિંદુ સંજ્ઞા. ૧૫

જાદ સંમથના હિંદુસ્તાન (Buddhist India). નામના પુસ્તકમાં પ્રોફેસર રીઝ ડેવિડ્સે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે શુદ્ધ તથા એના પાડોશીઓના પ્રદેશમાં પ્રજાતંત્રના સ્વરૂપનું રાજ્યધારણું પ્રચલિત હતું. પરંતુ હિંદુ પ્રજાતંત્ર માર્ટે વપરાએલી વિશિષ્ટ સંજ્ઞાઓ આપણા સાહિત્યમાં જળવાઈ રહ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું નથી. આમાંની ગણ સંજ્ઞા તરફ માર્ટે ધ્યાન પ્રથમ ખેંચાયું હતું. હિંદુ સાહિત્યના જૈન વિભાગના આચાર્ય સૂત્રે માં (૨, ૩, ૧, ૧૦.) દારૂકાળે તથા ગણરાયાણે નામની સંજ્ઞા માર્ટે જોવામાં આવી ત્યારે મને લાગ્યું કે એ ઉપરથી દ્વાર્ય રાજ્યધારણની વ્યાખ્યા મળશે. દારૂકાળે એટલે જે રાજ્યનો અમલ જે રાજ્યોના હાથમાં હોય તે, તે જ પ્રમાણે ગણરાયાણે એટલે ગણ અથવા સંખ્યાબંધ માણસો જે રાજ્યોનો અમલ ચલાવે તે રાજ્યો. બીજે સ્થળે ગણરાજ્ય ને માર્ટે એટલે ગણ રાજ્ય વપરાએલો માલમ પડ્યો છે. વિશેષ તપાસને પરિણામે માર્ટે માન્યતાને પુષ્ટિ આપે એવાં પ્રમાણો મળ્યાં છે કે ગણ સંજ્ઞા પ્રજાતંત્રના અર્થમાં વપરાતી અને તે સમયે એનો જે અર્થ પ્રચલિત હતો (એટલે ફલીટ અને બીજાઓએ કરેલો અર્થ ‘જાત,’ તથા બુદ્ધે કરેલો અર્થ ‘વેપારીઓ અથવા દારીગરનો સંઘ’) તે ખોટો હતો. મને વિશેષ માલમ પડ્યું છે કે એ જ અર્થ દર્શાવવા બીજી સંજ્ઞા સંઘ વપરાતી. જે પ્રમાણે ઉપરથી આ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું તેમાંનાં કેટલાક સને ૧૯૧૮ના મોર્ન રીવ્યુમાં આ વિષયને લગતા મૂળ દિગંધમાં દર્શાવી ગયો છું. ત્યાર પછી મને નવાં પ્રમાણો જડ્યાં છે તે ઉપરથી આ બન્ને સંજ્ઞાના અર્થ જાણત વિશેષ માહિતી મળે છે. ગણનો શુદ્ધ અને ચોક્કસ અર્થ શું થાય છે એ નક્કી કરવાનું જરૂરનું છે. એનો અર્થ ‘સંખ્યા’ થાય છે. એટલે ગણરાજ્યનો અર્થ સંખ્યાનો અમલ અથવા ઘણાનો અમલ થાય. અહીં આપણને જાદ નિયમની મદાય મળે છે. સાધુઓની સંખ્યા કેવી રીતે મળવી એમ બુદ્ધને પૂછવામાં આવ્યું હતું. (મહાવગ્ગ. ૨. ૧૮) :—“ તે વખતે

શિક્ષા સેવા નીકળેલા શિક્ષકને લોકોએ ખૂબ પૂજ્ય મહાશયો, શિક્ષક
હતા છે. શિક્ષકોએ જવાબ આપ્યો કે જમને તેની ખબર નથી.
આપો એક વિમીસાજીના પંથા...તેઓએ આ જાણત પૂજ્ય સ્વરૂપને
કહી. "મુદે કૃત્યુઃ કુદે દેશવું છું કે, જો શિક્ષકો, ઉપોપાધ્યને દિવસે
ગળાં વપરાતી પદ્ધતિ પ્રમાણે તમેજ (શિક્ષકની) મળનદી દેશ.
આપણે તમે મળની ચીઝીઓ (સલાહ) લો."

સમામાં એકઠાં મળેલાં લિલ્લુકાની ગણુની ગણમાં અનુસરવામાં આવે છે તેવી મંત્ર ગણુની રીત પ્રમાણે, અથવા ગીત્રીઓ ઉપર મત લખી તે ગીત્રીઓ એકઠી કરવાની રીત પ્રમાણે કરવાની દલીલ આ સંબંધમાં આપણે પાંચ નિયમોમાં આવેલી ગણપૂરક સંજ્ઞાનો અર્થ તપાસીએ. સમા પોતાનું નિયમસરનું કામ સારું કરવા માટે તે આમાઉ તેમાં કામ કરવા સારું નિયમ પ્રમાણે જોઈએ તેટલા ગુણો મળ્યા છે કે નહિ તે તપાસનાર અમંસદારને ગણપૂરક કહેતા. એનો અક્ષરશઃ અર્થ ગણ પૂરું કરનાર થાય છે. ગણમાં દાંડર રહેતાં, સમાસદોની સંખ્યા અથવા ગણુતરી ઉપરથી એનો અર્થ રાજસભા અથવા રાજમંડળ થયો હોય. આથી ગણરાજ્ય નો અર્થ રાજસભા અથવા રાજમંડળ મારફત ચાલતો અમલ રતો, ગણને ગોણુ અર્થ રાજસભા અથવા મંત્રિસભા થતો, અને એ મારફત પ્રગતિ ત્ર અથવા પાંચ હોવાથી ગણ રાજ પ્રગતિ ત્ર માટે વપરાયા લાગ્યા.

સંઘ સંખ્દની રચના વિશે ચર્ચા કરતાં પાણિનિ કહે છે કે સંઘ સંખ્દ ગણ ના અર્થમાં વપરાય છે. ત્યારે પ્રત્યેક છુટા સંઘ માટે ઉલ્લેખ કરવા પડે છે ત્યારે પાણિનિ જે સમાજો ગ્રંથાત્તર નોમનાં એમ શિક્ષાસેખ અવના બીજાં ના પ્રમાણે ઉપરથી બાંધવામાં આવેલું હતું તે સમાજોનાં નામો મળ્યાં છે. એના સંઘમાં સંઘ એને ગણ એ શબ્દો સમાનાર્થે વપરાતા અને ધાર્મિક સંઘ વિશેષ બાંધીને ચર્ચાઓ બાંધી નથી. આપણે આમજ નોંધ્યું તે પ્રમાણે આ સંઘ માત્ર સમુદાયી સંઘના અનુકરણ રૂપે હતો. જે મંડળોમાં ગ્રંથાત્તરનાં ધોરણ ઉપર યોગ્ય આવતાં

એમ સારી રીતે જાણીતું હતું. તે મંડળોને દૈનિક સંઘ કહે છે. આ ઉપરથી સંઘ નો મૂળ અર્થ પ્રજાતંત્ર થતો એમાં શંકા લેવાને વિશેષ કારણ નહેતું નથી. બુદ્ધ ધર્મને લગતો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ પાલિ પિટક આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. પાલિની માફક મન્ત્રિમંત્ર નિકાય (૧. ૪. ૫. ૩૫) સઘ અને ગણ એ બંને શબ્દો બુદ્ધના સમયના પ્રજાતંત્રના અર્થમાં વાપરે છે. તે સમયે પ્રજાતંત્રને સઘ તથા ગણ કહેતા અને ધાર્મિક સમાજના ગૌણ અર્થમાં એ સંજ્ઞાઓ લગતજ વપરાવા માડતી હતી.

ગણ સંજ્ઞા શાસનનું સ્વરૂપ દર્શાવતી અને સંઘ શબ્દ મૂળ્ય માટે વપરાતો. પતંજલિ કહે છે તેમ સંઘ એકત્ર મંડળ (સંઘનન) હોવાથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરાયા આવે છે. આપણે આગળ જોઈએ તે પ્રમાણે સઘ સંયુક્ત ગૃહદારી મંડળ હોવાથી ગણ અથવા સનઠ અનુમાર રચાએલા મંડળોની માફક એને વિશિષ્ટ મંડળ વાપરવા અધિકાર નહેતો.

ભૌતિક-વિવિધમના મન્ત્રિ-અગ્રેષ્ઠ વાપમા થતો નો અર્થ જાતિ કરવામાં આવેલો ને આ સમયમાં માગ વિચારો જણાવડતા થએલી ચર્ચાને અતે છોડી દેવામાં આવ્યા છે

જો કે પાલિનીએ સઘ અને ગણ એકજ અર્થમાં વાપર્યા છે તોપણ કોઈ એમ ન કહી શકે કે હવે જાતિ સાથે કંઈ મળે છે. વળી તથા ગણ બધાના હોવાનું આપણે વાંચીએ છીએ તે ઉપરથી શું નહીં જાતિઓ બધાની હતી એમ સમજવું ? આવો અર્થ જાણેજ આપણી સમજમાં ઉતરી નર.

જાતક પુ ૧-૨ માં જે રથજે આગતિમાં લોકે બુદ્ધ પધના ભિક્ષુમનુ આનિથ્ય દ્વારા રીતે કરતા તેના કરવામાં આવેલા વર્ણન ઉપરથી ગણનો અર્થ જોમાડવામાં ઘણી સહાય મળે છે. કેટલીક વેળા ત્રણ ચાર કુટુંબો, કેટલેક પ્રમુખે આખા સત્તાના લોકો, અન્ય પ્રસંગે ઘણા બોમો મળવધનના બોમો અનુમાર, એકત્ર થઈ ભિક્ષુમનના

ભોજનની વ્યવસ્થા કરતાં અહિં ગણનો ખરો અર્થ સભા અથવા મંડળ હોય એમ અપ્પ થાય છે. જાતીય તથા પ્રાથમિક બધારણથી જુદા મરતા ગણ બધારણનું કૃત્રિમ અવરૂપ વધન રાખે ઉપગ્રી જણાઈ આવે છે.

મદાભારતના શાંતિપર્વના પ્રકરણ ૧૦૭ માં ગણના લક્ષણ મોટી અપ્પ રામદોષા વર્ણવેના હોવાથી એ આખા પ્રકરણનું ભાષાન્તર પ્રકરણ ૧૪ માં આપ્યું છે. એ ઉપગ્રી જણાય છે કે પરગણે સાથેની ગજનીતિ સફળ રીતે પાઠ પાડરા માટે, તીજેરી ભરેલી ગખના માટે, મુસજિજત સેના માટે, વિઘ્નદા તેમની કુશળતા માટે, મોઝ ધાગધોગણ માટે તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક અમલ અધારના માટે આ ગણ ખ્યાતિ પામ્યા હતા મગ્ર અથવા ગજનીતિ માટે તેમજ ગણના મોટી સખ્યાના સખ્યે એ ગજનીતિની અર્થો દગતા તે માટે એમા ઉત્તેજ છે. અન્ય ઉપરાત આ લક્ષણો દ્વાર્ષ જનિને અથવા વેપારીઓના સંધને વાગ્યું પડે એવા નથી, પણ સભા માર્ગકે અનાવવામા આવના રાજ્ય અથવા અગતવત્તની સગ્યા તરીકે ગણને મર્વ રીતે એ લાગ્યું પડે છે. એનો સામાન્ય અર્થ મમા તથ વિશિષ્ટ અર્થ સભા માર્ગકે અનાવવામા આવતું ગજ્ય અથવા અગતવ તથા છે

ન્યાયશાસ્ત્રના અથો ઉપગ્ર લાખ્ય વખનાગઓના મમયના રાજ દારી સગ્યાઓ તરીકે મગ્ર અસ્તિત્વ બોગવતા ઘણા કોગથી નધ પડ્યા હતા, જતા એ લાખ્યકરોએ તેમને જાતિતરીકે મળી કદાચરાની બૂધ કરી નથી તેઓ એને કૃત્રિમ મદગો અથવા સભાઓ ગણે છે નાર્ગ ગણ ને આથે સાથે ગદેનારાઓનો સમ્મદ માને છે એમ ડો જોવીના ભાષાન્તર ઉપગ્રી જણાય છે નાર્ગનું ભાષાન્તર કરતા, ડો જોવી ગણ માટે 'સમ્મદ' તથા ગણવેવ માટે 'મદગ તગ્રી' એ રામદો વાપરે છે.

હિંદુ પ્રજાનંત્રનો ઉદય તથા એ માટેની હિંદુ સંજ્ઞા. ૧૯

શુભ મમયના સરૂચ્ચાતના જાગમા (ધણુકરીને ચંદ્રશુભ વિક્રમા-
ન્યના મમયમાં) ચર્મ ગએવા અમટે પેતાના મેયમાં રાજક નધા
રાજન્યક જેથી ગચ્છધારણને લગતી મંજાના અર્થ અનુક્રમે ગચ્છઓના
ગણ તથા દાનિઓ (મામાન્ય ગચ્છકર્તાઓ) ના ગણ એવા કયાં છે.

અવધાન રાજકમા ગણના તથા નરેન્દ્રના અમય વચ્ચે વિરોધ
જતાવવામા આવ્યો છે. જુદાના મમયમા ઉત્તર હિંદુઆનના મધ્ય
પ્રદેશમાના વેપારીઓ દક્ષિણમા ગયા હતા. દક્ષિણના ગામએ તેમને
પૂછ્યું, 'શુદ્ધ વેપારીઓ, ત્યાં (ઉત્તર હિંદુઆનમા) કયો રાજ
છે ? ' ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો -

' નામદાર, કેટલાક દેસો ગણને આધીન છે અને કેટલાક
રાજને આધીન છે. '

અહિં ગાનના તથા ગણ ના અમય વચ્ચે તફાવત જતાવવામા
આવ્યો છે, અને ગાનના અમયથી ભિન્ન પડે એવો અમય પ્રજા-
નંત્રનો હોઈ ગયો

એક જૈન ગ્રંથ ગણનો અર્થ મમજવના કહે છે કે મનુષ્ય
મમાજના મંબધમા જુદિ તથા જૈન્ય જેવામા મુખ્ય લક્ષણ તરીકે
દેણ એવો મનદ તે ગણ છે. એ વચનમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ
મંજાનો ખોટો અર્થ પણ કાઢવામા આવે છે. એ મંજા ખરા અર્થમાં
વપનવાના દાખના આ પ્રમાણે છે. (આપને દમણા જોઈશુ તેમ
પ્રજાતત્ર ભોગમી એમ જાણીતી થએલી) મદન (નામની મમાજ)
નો ગણ અને પુત્રો ગણ એટલે પુત્રો તેઓનું મદન (જુઓ પૌત્ર
વિશેનું પ્રકબ્ધ ૧૮ મુ) ખોટા અર્થના દાખવા તરીકે ભાષ્યકાર
વસુઓ (વસુઓ) નો ગણ આપે છે. મમાજને લગતો ન હોય એવો
ઉપોગ એ મંજાનો મગિનગાસ્ત્રમા થાય છે (માવગણ). ભાષ્યમા
જણાવ્યા પ્રમાણે રાજક ધાગજુને લગતા ન હોય એવા ગણમા (મગદ
આધરા માટેની જગત્ની) જુદિ તથા તેઓના અમાન ગદે છે, જેમકે
વસુગણ (વસુદેવો) બીજાં ગેને કહીએ તો ગચ્છધાગજુને લગતા ન

હોય એવા મડળ માટે એ સજા વપરાતી નથી એમ પ્રપ્તપણે જણાવવામા આવે છે રાજ્યધારણને લગતો ગળ ખરો ગળ છે, અને જૈન અથકારના અભિપ્રાય મુજબ તેનામા બુદ્ધિ હોય છે, અને મદન લોદ્રેની રાજકીય સલા અથવા સગીત પૌર સમાજના મડળ જેવો ચૈતન્યરાળા માણસોનો વ્યવસ્થિત રીતે બધાયનો સમૂદ છે એ સગીત સમૂદ દોરાથી ગમે તેમ અચાનક એકના મોના મડળથી તે છુટો પડે છે

આ અવતરણુ, તેમજ ગળ ઉપરનું મહાભારતમાનુ ભાષ્ય, જાતકે તથા અનુદાનમાના ઉ-સેષો તથા પાણિનિએ સઘ તથા ગળનો કરેનો સમાનાર્થ એ સઘળા ઉપરથી ગળ ના ખરા અર્થ માટે કંઈ મળી શકે રહેતો નથી

હવે આપણે સજાની ચર્ચા બધ કરી ખુદ પ્રજાતત્રની ચર્ચા શરૂ કરીશું.

પ્રકરણ ૫ મું

પાણિનિએ વર્ણવેલાં પ્રજાતત્ર

પાણિનિ પોતાના સમયના એન્સે આસરે ઈ સ પૃ. ૫૦૦ ના અરમામાનાં ૬૬૬ પ્રજાતત્રના સમઘના ધણી ઉપયોગી માહિતી આપે છે સંઘ સાથે સબધ ધરાવના શબ્દોની રચના માટે એ ૨૨નાં નયમો દર્શાવે છે આમાના ઘણા નયમો ઉપરથી પાણિનિના મમ કાલીન અથકારો વિષમાન પ્રજાતત્રને ૨૨ના અગત્યના ગણના એ જણાઇ આવે છે તે સમયના વિચારોને અનુસરી રચાએની અન્ય સમ્યાઓની પેઠે પ્રજાતત્ર તરફ પણ દૈશકરણોનું નક્કે એ ચાલુ હતું

વિગ્રહમાં પાણિનિ પોતાના સમયનાં પ્રજ્ઞતંત્ર દેશના કયા ભાગમાં આવેલા હતાં તે જણાવે છે તથા તેમનું ક્ષેત્રજ્ઞ આપે છે.

આપણે ઉપર લેખે જ્યાં તેમ પાણિનિના અભિપ્રાય મુજબ ગજદ્વારી સંઘ, એટલે ગણ અથવા પ્રજ્ઞતંત્ર માટે, સંઘ પારિભાષિક શબ્દ હતો. ધાર્મિક સંઘની એને ખજર હોય એમ લાગતું નથી. પાણિનિના સમયમાં યુદ્ધ તથા જૈન સંપ્રદાયમાં નહોતા (અને જો તેમ મળીએ તો પાણિનિનો સમય આશરે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ સેવે પડે,) અથવા તેમણે વિશેષ અગત્ય પ્રાપ્ત કરી નહોતી. પાણિનિની માફક કાન્યાકુબજને પણ સંઘ ગજદ્વાર પારિભાષિક અર્થમાં વપરાયેલો માલુમ પડ્યો હશે, કારણ એ પાણિનિનાં મૂલ ૩૩.૮૬ ઉપરની દીકામાં કંઈ ભિન્ન મત દર્શાવેલો નથી. કીટિલ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) પણ એજ અર્થ કરે છે, છતાં ગાયે સાથે તે સમાજના સામાન્ય અર્થમાં પણ એ શબ્દ વાપરે છે.

વાલીક દેશના સંઘના સંબંધમાં પાણિનિ મૂલ ૫. ૩. ૧૧૪ થી ૧૧૭ માં તદ્દિત નિયમો આપે છે. આ નિયમો અનુસાર કોઈપણ સંઘના સભ્યોના નામ જોવામાં આવતા તેઓ પ્રાજ્ઞ, ક્ષત્રિય અથવા બીજા જાતના જણાઈ આવતા. સારી પેઠે જાણીતી થએલી માન્ય જાતિનો દાખલો સંઘએ તો માલ્ય સંઘના અસાધ્ય તથા અક્ષત્રિય ગરને માલ્ય અને ક્ષત્રિયને માલ્યઃ કહેવામાં આવેલો; જન્મનું બદલવન માલ્ય થતું. આ ઉપરથી એટલું વ્યક્ત થાય છે કે તે સમયે લોકો ભટકતા ફરતા નહોતા પણ કંઈ સંસ્કારી ગિતિએ આંગ્યા હતા.

કલ્યાણન પાણિનિના મૂલ ૪. ૧. ૧૬૮ ઉપર દીકા કરતાં કહે છે કે ક્ષત્રિયની રાષ્ટ્રીય સંગા ઉપરથી સાધિત શબ્દ બનાવવા માટેનો (અગ્ર પ્રત્યયનો) નિયમ ક્ષત્રિય કોઈ સંઘનો સભ્ય ન હોય તોજ લાગુ પડે છે. કારણ એકરાજ્ય (monarchy) માટેજ આ નિયમ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આ સત્ત્વના ઉપ-થી એવડતા મારે એવી નકાલ છે ન તપ અને દુઃખ વચ્ચે જ, અને સઘ અથવા હિંદુ પ્રગત ભા માહિતી, કાર્ય તથા બીજી જાનના સ્વરૂપો સંપન્ન નથી- હવે એટલે સઘનું બધાંજી અમુક જાન અથવા ટાળી ઉત્તર નવાયું નહોતું.

પાણિનિ હેના ૧૦મા પ્રમાણના સઘ અથવા પ્રગત નના નામો આપે છે —

૧ વૃક્ષ, ૨ દામણી (અને બીજા) ૩ થી ૮ ત્રિવર્ત-વજ્ર અથવા ૭ ત્રિવર્તના મધ. ૯ પ્રાચીના મુનિ આધ્યાત્મ કાશિકામાં એના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે —

(અ) કૌશલપરથા (આ) દામણી (ઇ) કૌશલિક (જિ) જાલમાનઃ (ઉ) પ્રાણશૂન અને (ગ) જનાર

૬ વૃક્ષ અને બીજાઓ, અને ૧૦ વર્ષ અને બીજાઓ પાણિનિ આ સત્ત્વને આધુર્જીવેનથ કહે છે ત્યારે કૌટિલ્ય એ જાણવજીવિસર કહે છે આગે અર્થ જો ! મેં પ્રથમ દાટ્યે આનો અર્થ, 'સૈનિક તરીકે પોતાનું મુજબન અત્યંતે અસાધ્ય' કહેવું હતો અને બીજાઓ પણ આશ્ચર્યકર રીતે તેમ કરતા પ્રેરણા હતા.

અંધએસનો આવે એવો ઉપજીવનો બીજો અર્થ કરવું, પાળવું, અદા કરવું એ છે. જેમકે મનુએ (૧૦, ૭૪ માં) ગ્રાહ્યણને છ કર્મ કરવાનું કહ્યું છે; એ કર્મમાં દાન પણ આવી જાય છે. આ અર્થમાં ડરજીવિન્ ગણ્ડ ઉપરથી એવો ખુલાસો મળે છે કે શલોપજીવિન્ ને નામે ઝાળખાતા ઇંચનાં માણસો લશ્કરી કળા અથવા સૈનિકનો ધંધો કરતા, અને રાજગણ્ડોપજીવિન્ ને નામે ઝાળખાતા ઇંચનાં માણસો નિયમિત રીતે રાજનતી ઉપાધિ ધારણ કરતા. બીજી રીતે કહીએ તો આ બન્ને સંધનાં અંધારણ અનુસાર એકના સંબંધને સૈનિક કળામાં નિપૂણ થવું પડતું ત્યારે બીજાના રાજકર્તાઓને અથવા વિશેષ અધિકારવાળા દરેક સંબંધને રાજનતી ઉપાધિ ધારણ કરવી પડતી.

મેરીટોનિઆના અંચકારોએ આપેલ ઘણાં પ્રગતંત્રના વર્ણન આપ્યા છે તેમાં વૈધાકરણીઓના 'સૈનિક' (આયુષજીવિન્ અથવા શલોપજીવિન્) સંધો એટલે હુદ્રક તથા માલવોના સંધનો હેવાલ છે. એમના પ્રદેશ તથા વસતી વિશાળ હતા. એમના રાજ્યમાં કેટલાક ઘણાં ધનાઢય શહેરો હતા. ગ્રીક અંચકારોએ આપેલી હકીકતમાં આ સંધોમાં કેટલું પણ પ્રકારે લાલ દ્રષ્ટિએ ઇંચન ગાળવામાં આવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું નથી. એ સંધો વિસ્તૃત સાર્વભૌમ ગણ્યો હતા. દાનન માટે ખ્યાતિ પામેલા, સર્વ રીતે આગાદ તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક અંધારણવાળા હતા. આયુષજીવિન્ને મળતાં આવે એવાં લક્ષણ આ સંધમાં હોવાનું આ અંચકારો કહે છે, અને તેઓના પ્રમાણ આપણે ઉપર દરેલા અર્થ સાથે અંધએસના આવે છે. તેઓ કહે છે કે આ પ્રગતંત્ર મહાન્તે પોતાની સૈનિક કળાને માટે ભારે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.^૧ ગ્રીક અંચકારોએ વર્ણવેલાં સંજ્ઞાધારણમાનાં એટલા એવો નિયમ હોવાનું જણાય છે કે નાગરિકોએ એકસ પ્રમાણમાજ સૈનિક જાગ્યને મા લક્ષ ધાલવાનું હતું. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે બીજા વ્યવસાયમાં તેઓ વિશેષ ધ્યાન

આપતા આથી એમના નીચક અથવા ગજળધાણના નદીપુના રાજધામ ઉપરથી નજીક વપનતો દોષ જે પ્રગતત્રો સૈનિક જાને પોતાના ગજળધાણના પ્રાણશૂત મર્યાનતરી ગણના તે પ્રગતત્રો પાણિનિ આદ્યધર્માવિન કહે છે સગાની ત્રય રોડા વિચાર પ્રમાણે તેમના ગજળધાણનું આ મુખ્ય લક્ષણ હતું તેનીજ ગીતે ખીજ વર્ગના પ્રગતત્રનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે વર્ણ દેના અધ્યક્ષ (અથવા ગજળધાણરી સભાના વરેક સભા) ને રાજની ઉપાધિ ધાણુ કુળ દેવા માટે તેમા ખામ નિયમ હતો.

નિગેમ આ પ્રગતત્રો વાહીક પ્રદેશમા આવેના હોનાડુ પાણિનિ કહે છે મહાભારતમા મિદિષ્ટ દેશ વાહીક ના પળમા વસતા હોવાડુ મનાય કે માગ ધાગ્રા પ્રમાણે વાહીકો અર્થ ' નદીઓનો પ્રદેશ ' થાય કે આ ને એ ખરૂં હોય તો, વાહીક પ્રદેશમા સિંધ તથા પળમના મુનમો ગભાવેગ થઈ શ મહા ભારતમા આપેની સીમા સાથે આ મુનની સીમા મળતી આવે છે (વાહી હોમે) પામ નદીઓની ખીણમા તથા જી સિંધુની ખીણમા વસતા ' (કર્ણપુર્વ ૪૪ ૭) વાણુમા નજીવેના મુનાક વહીક પ્રગતત્રનો જે દનિહાસ ગણનામા આવ્યો છે તે ઉપરથી આજે જી રાજ્યે વાહીક પ્રદેશ સિંધ આની જતુ હતું દાખલા તરીકે કુલક તથા માનન પ્રગતત્રો થોભાગે મિરમા હતા કેશિકાએ વહીક સંધોના આપેના દષ્ટાતમા આ પ્રગતત્રો જણાનામા આ ધા છે વાહીક પ્રદેશ ' દિમાનયથી દૂર હતો એવે એમા કુગગગ મુવક આરનો નહિ [૭ ત્રિગર્ત સવ પળ જમા જમ્મુ અથવા કાગગની નજીકમા દિમાનયની તજે મા હતા]

આ સૈનિક પ્રગતત્ર ઉપગન પાણિનિ ખીજ ૭ મમાજના નામ આપે છે આ સમાજે આધારશૂત પ્રમાણે ઉપથી આજ ગાગમા પ્રગતત્ર બોગના હોનાડુ માનમ પડ્યું છે એ મમાજના નામો આ પ્રમાણે છે —

૧ મદ, ૨ ટ્વિ, ૩ રાજન્ય, ૪ અન્ધક-ટ્વિષ્ણુ, ૫ મદારાગ તથા ૬ ભર્ગ.

પાણિનિએ આ સર્વને સંધને નામે ઓળખાવવાને કંઈ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો છતાં એને લગતા નિયમો ઉપરથી જણાય છે કે એ સર્વ પ્રગતતંત્ર ભોગવતાં દતાં એમ એ જણ્યો હતો. અનુક્રમે આ રાગોની દફીકત દને પછી લપાસવાને આપણને પ્રસંગ મળશે એટલે અદિ' વિગતમાં ઉતરવાનું ચોચ ધાર્યું નથી.

છતાં પાણિનિના અન્ધક-ટ્વિષ્ણુ સંધ માટે લુટી નોંધ લેવાનું જણ્યું છે. પુરાણમાં એ અને સાતવત સંધ એકજ છે. એતરય બ્રાહ્મણમાં જણ્યા આ પ્રમાણે સાતવત સંધે મૌર્ય રાજ્યધારણને રવીકાર ક્યો હતો, અને એના રાજકર્તાઓ મોટ કહેવાતા. મદાભારતમાં અન્ધક સંધના રાજકર્તાને મોજ કહ્યા છે, અને પાછળથી યાદવોના એક વિગ્રાજને પણ મેજ કહ્યા છે. ટ્વિષ્ણુ સંધના રાજ્યધારણમાં રાજનને રથાન નહોતું એ વાત ગણ તરીકે એમનો અભિપ્રેક્ષ ન થાય એવો એમને ગ્રાપ દેવામાં આવ્યાની ભેકકથા તથા પુરાણ કથા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. મદાભારતના સમાપર્ષ (૩૭. ૫) માં એવો ઉક્લેષ્પ છે કે દશારણ (ટ્વિષ્ણુ) ભેકે રાજનવિનાના દતા. એ ત્રાંદે પણ સંધ કહેવાના એ બાળનની સાગિતી કૌટિલ્ય ઉપરથી મળે છે, કેમકે એ જણ્યો છે કે પ્રાચીન કાળમાં દેવામનને શુરસે કરવાથી ટ્વિષ્ણુ સંધને ભોગવવું પડ્યું હતું. ટ્વિષ્ણુ સંધ વિશે મદાભારતમાં પણ ઘણાં જુનો સંવાદ છે. એ સંધનું પ્રગતતંત્ર રાજ્ય ન હોવાનું ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીની લીપીમાં મળના નામના પાઠ્યમાં આવેલાં સિક્કા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે.

ટ્વિષ્ણુ સંધના સિક્કા તેના ખાસ લક્ષણને લઈને અન્ધ પ્રગતતંત્રના સિક્કાથી લુદ્ધ પડી આવે છે. જે પ્રગતતંત્રમાં રાજનમંત્રી નહોતા તેના નાણાં મળના નામનાં પાઠ્યમાં આવતા,

જેમકે, ‘આજીનાથન પેદેના ગણુનો જય,’ ‘માનવ-ગણુનો’
 ‘યૌધેય ગણુનો જય’ આમા એકે અપનાદ છે, એકે એક પ્રકાર ॥
 યૌધેય મિકા જનો કારેગારી મમા (મનવર) તથા ગણુના નામના
 પાનામા આત્યા જ દૃષ્ટિ નાપુ આમાની ઇષ્ટુ જતને મળતુ
 આનતુ નથી એ દૃષ્ટિ લેના રાજન્ય તથા ગણના નામતુ પાડુ
 છ વૃષ્ટિ-રાજના-ગણસ્ય રાજન્ય સજ્જાના ગજમધારણુના સબધમા
 જો અર્થ થાય છે તે નક્કી હગાનુ જે વૃષ્ટિ પેનાના સબધમા
 જે સજ્જાનો ચોક્કમ અથ ચનો કોનના પ્રમાણ ઉપરધ લોનાથી
 ગાપતે તે નપામીથ

આ ઉપરાંત જેના દાસ્યમાં માન આપી મતા અથવા જૈશર્વ હોવાનું મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણએ કહેલું તે મમત્ત્વ છે મહાભારતમાં જે પગપગનું અનન્યલું કવચમાં આવ્યું છે તેમાં શ્રીકૃષ્ણએ અહૂરવાર નામે તીક્ષ્ણ આક્ષયો દર્શાવું બતાવ્યું છે. જેમ મનના આચારગચ્છ (૨. ૨. ૧૦) માં વિગેરી પક્ષનો અમત્ત યાને વિરુદ્ધ રાજ્ય માટે જે નિર્દેશ છે તે કદાચ અન્ધક-દ્વાલુના જેના કેષ ગચ્છનધાન્ય માટે હોય.

વાસુદેવ તથા ઉગ્રમેત, અદુર અને વાસુદેવ, તથા જિનિ અને વાસુદેવ જેના પદનાના જતા ગેવડ મમુદ ઉપગ્રી એવું મયન થાય છે ૬ અન્ધક રાજ નથા જિનિગજ નુટી કદાચમાં આવના રતા નાલુ નાન તથા મમુના જન્નેના નામનું પાદનાના આવતું. ન ત્યનું નામ ન દેખ એના મમ્તના નામના જીન સિદ્ધા મળી આવ્યા છે આખો રાજન્યનો જે અર્થ ક્યો છે તે ઉપગ્રી, ૫૫

નિશાન હશે. મને લાગે છે કે બદલાતાં રાજતંત્ર જે ચિહ્ન વાપરતાં તે એકતરીકે ઓળખાતાં. સંવરણ ચએત્રા રાજકર્તા અથવા રાજ અમત્ર ઓળખતું મેડળ પોતાના ખાસ અંક નો સ્વીકાર કરતા અને એના દાયમાંથી અમત્ર જતાં એ અંક સ્વીકારાતો બંધ પડતો. હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં આપણે સહીને માટે હસ્તાંક શબ્દ વપરાયેલો જોઈએ છીએ. ગીતિ, અથવા સહીવાળી ગીતિ માટે કાલિદાસ ગોત્રાંક શબ્દ વાપરે છે, કૌટિલ્યના (અને સ્પષ્ટ રીતે તેની પણ અગાઉ) ના સમયથી કાલિદાસ તથા તેની પણ પછીના સમય સુધી ' અક્ષર અથવા આંકડા વડે નિશાન કરવા 'ના અર્થમાં અંક ક્રિયાપદ વપરાયેલું જણાય છે. રાજની ગૌરાળામાંના ઓધાઓનાં શરીર ઉપર જે નિશાન કરવામાં અથવા ઝમવામાં આવતું તે માટે કૌટિલ્ય રાજાંક સંજ્ઞા વાપરતો જણાય છે. આ પ્રમાણે કોઈ વિશિષ્ટ ચિહ્ન માટે અંક વપર્ય છે. વળી એ શબ્દ રાજકર્તાએ સ્વીકારેલા લેખ અથવા વચનના અર્થમાં પણ વપરાયો હોય. આ સંબંધમાં ઈ. સ. ૪૨૫-૪૫૦ ના નેપાળના સિક્કા ઉપરના માત્રાંક તથા ગુણાંક એટલે રાજ માનના અંક તથા રાજ ગુણના અંક નો દાખલા બનાવી શકાય. આ અર્થ લેવાથી પ્રજતંત્રના સિક્કા ઉપરના સ્વાર્ધ તથા બદલાતાં ચિહ્ન તથા લેખોનો ખુલાસો થઈ જાય છે. આ સમયની પહેલાં લેખ વિનાના પણ કાણ્યાવાળા સિક્કા પાડવામાં આવતાં ત્યારે કદાચ સંધ પોતાના નામના પહેલા અક્ષરનો ઉપયોગ કરી અથવા બીજી રીતે પોતાનો ખાસ અંક નક્કી કરતા, અને લક્ષણ માટે કોઈ જનાવર, નદી શરેર અથવા બીજી કોઈ આકૃતિ લેતા. મોટે ભાગે જનાવરની આકૃતિ એ લક્ષણ કહેવાતું અને લેખ તે અંક કહેવાતો. રાજ્યધારણની દૃષ્ટિએ સંયુક્ત નિશાન અને ચિહ્ન મારફત સંધનું સંયુક્ત શક્ષણ વ્યક્ત થાય છે.

વળી સૂત્ર ૩. ૩. ૪૨ માં પાણિનિ પ્રજતંત્રના બે વર્ગ દર્શાવે છે: (૧) જેમાં ઉચ્ચ અને નીચ વચ્ચે તફાવત રખાતો ન હોય અને

ઐશ્વર્ય સંઘનું મૂળ તથા ઐશ્વર્ય સાહિત્યમાંનાં પ્રજાતન, ૨૯

(૨) જેમા એવો તકાન નાતો હોય આ ઉપરથી પહેલ વર્ગના પ્રજાતત્રમા એકજ ગજસમા ગામત, અને બીજા વર્ગમા જે ગજસમા માગત પહીવટ આનતો હોય એમ અનુમાન કરવામા હજી નથી પ્રથમ વર્ગ માટે પાણિનિ જનૈત્તરાષય મગા વાપરે છે, અને એવો નિયમ હજી છે કે આના લક્ષણનામા મળે કાચ અથવા નિકાચ, એટલે મળે એવું નામ આપનામા આવતું પાનિ ભારામા નિકાચનો મળ અર્થ જાતુલ અથવા મધુતા થાય છે ઐશ્વર્ય માતૃત્વમા માત્ર એકજ ધર્મો સમાવેશ થનો ખુદની રીતે રૈશ્વ ધર્મોઓએ આ સગા ગજનીય પન્નિમાપામાથી લીની હોય એમ જણાય છે વ્યાકરણ સાહિત્યમા ત્રણ ગજદારી નિકાચના નામો આપેલા છે જાપિન્દિ-નિકાચ મૌન્દિ નિકાચ તથા વિશલિ-નિકાચ

રૈશ્વ ધર્મના અનુયાયીઓએ ગજનીય પન્નિમાપામાથી નિકાચ ઉપરાંત સ્વ મગા પછી લીધી હતી આ બાબત આપણે ભુદા પ્રકરણમા વિવેચન કરીશું

પ્રકરણ ૬ હું

ઐશ્વર્ય સંઘનું મૂળ તથા ઐશ્વર્ય સાહિત્યમાંનાં પ્રજાતત્ર

(ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦-૪૦૦)

ખુદનો જન્મ પ્રજાતત્ર ભોગવના લોસમદમા થયો હતો એના પાડોડીઓ મધના સખ્યો હતા અને એમની સાથેજ એ ઉછર્યો હતો એણે રથાચેના સમાજને 'લિમ્બુ સઘ અથવા 'લિમ્બુઓનું પ્રજાતત્ર' નામ આપ્યું હતું ઘણું રીતે સમજાતીન આચાર્યાનુ અનુકરણ પ્રેરતા, એણે પોતાના ધાર્મિક સનની આપના કરામા ગજનીય મધના નામ તથા જધારણનો ઉપોગ કર્યો હતો અને આ કાળને

પત્નેજ એની ધર્મ તથા મર વ્યવસ્થા આપે તો ત્રીજી સમય ટપી
ઠી પાનિ મુખોમાના શુદ્ધતા પોતાના સમ્મે ઉપનયી નજરગી તથા
ધાર્મિક મધના બધાગા વચ્ચેનો ઐતિહાસિક મધ્યકાલ શકાય
વલિજ (પાણિનના ઝજિ), નિમ્નગ્રવિ તથા સિદ્ધ સેષે ઉપર મુખનો
બધ જવાનુ મોખ્ય છે નહિ એ સિમે મગધના મજાએ પોતાના
પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલેના મગધા પ્રધાન ધર્માધિકારીએ શુદ્ધનો
અભિપ્રાય જાણના માણે, ત્યાં જુલે પોતાનો જનામ એ પ્રધા
ધર્માધિકારીને ઉદ્દેશીને ન આપતા પોતાના મુખ્ય સિપને ઉદ્દેશી
આ પ્રમાણે આપ્યો.

‘આનન્દ, તમે માલજ્યુ છે કે વલિજ લા । પોતાની મજા વાગ
વાગ ભરે છે, અને તેમા સર્વ સભ્યો દાજર હોય છે ’

આનન્દે આના જનાબમા હા ઠી પડી જુધ્ધે વલિજ ને મના
મજલસધામને લગતા આના સ્થાન પ્રશ્નો પૂછ્યા, એરી મતવનયી કે
મગધનો ધર્માધિકારી તે મગધા માલજે જુલે કરેનો નિર્ણય એના
સમ્મેમા હુકમા આ પ્રમાણે દમારી રા । —

(૧) ‘આનન્દ, જ્યા મુધી વલિજ લા । પોતાની મજા સગવડ
ભરે અને તેમા સર્વ મજો દાજર હોય, ’

(૨) ‘જ્યા મુધી તેઓ મનાદમપરી એ । મજે અને મનાદમપરી
જુગા પ. અને વલિજ પ્રેશુ કામગાજ ગૈરમથી આપે, ’

(૩) ‘જ્યા મુધી તેઓ અત્યાગ અમાલિ નક્કી કર્યા ન હોય એરા
કઈ કાયદા વડે નહિ અત્યાગ મુધીમા જે માલકા માયા હોય
તેમાથી કઈ ગદ છે નહિ અને પૂર્વકામમા મથપાએની વલિજ
મેષેની પ્રાપ્તિન સગથા અનુમાગ વડીલ નના થા જાન,

(૪) ‘જ્યા મુધી તેઓ વલિજના મદ વોમેનો અત્યાગ કરે, તેમો
માન આપે તેમનુ પૂજન કરે તથા તેમો અનુમદ છે તથા
તેમના મનાન પ્રમાણે અમન મના પોતાની ફરજ અમને

જોડ મંવત્ર મૂળ તથા જોડ માહિત્યમાંનાં પ્રબલતંત્ર, ૩૧

(૫) 'ત્યાં મુધી તેમની સ્ત્રીઓ અથવા છોકરીઓને જોર લુપ્તમથી ગાયવા અપહરણ કરી તેઓ તમ્બૂલી અટકાવમાં ગમ્પનામાં આવે નહિ (એટલે કમદાનો અમલ ચાલે અને નાદ કે જોર લુપ્તમનો),'

(૬) 'ત્યાં મુધી તેઓ વલ્લિજના ચૈત્ય (પવિત્ર પ્રાચીન સ્થળો) નું ગોઠવ વધારે, તેમને પૂજ્ય ગણે, તેમનું પૂજન કરે તથા તેમનો નિભાવ કરે (એટલે મધ્યાપિત ધર્મનો સ્વીકાર કરે),'

(૭) 'ત્યાં મુધી તેમનામાં વસતા અગ્રહતોના સરક્ષણ અથવા તથા નિભાવ માટે વાજળી રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે (એટલે તેઓ ગ્રામીણ વહીવટ પ્રમાણે ચાલે અને બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક મત્રાપયથી દૂર રહે),'

'ત્યાં મુધી વલ્લિજ લોભી પડતી આવડાની નથી પરંતુ તેઓ આગાદ ધનાની આગા રહે છે '

આ સાબળીને મગધનો પ્રધાન ધર્માધિકારી બહુગણ્યો > 'વલ્લિજ લોભી મગધનો રાજા હતી એ એમ નથી' કહ્યું તેમનામાં કુમપતી ઉરેગમી કરનાની મગનીતિ કામત ધાવ એમ છે.

આ ધર્માધિકારી મુદ્દતી પારોથી વિદાય થયો એટલે તમ્બૂલી એ મદા ૧ ધર્મગુણે સભા મંડપમાં બિનુ મધતી મભા પોનારી અને તેમને ઉદ્દેશી કર્યું -

'ઓ ભિનુમ, તમને (મમાજના) લના માટેની માત રાગ્તો સીખવીશ '

અને એણે વલ્લિજ લોભીના નીચરના આગમ પડતા લખણુ ગોનાનાગી માન ગતો (ચોચ કેન્દ્ર કરી) ફરી જળાવી આ રાગ્તો આનન્દના કહેવા પ્રમાણે સાચી ખ્યાતિ પામેની હતી

(૧) 'ત્યાં મુધી બિલ્લજ પોનાની મભા રાગ્તો લેરે અને તેમાં મર્મ મળ્યો હાજર રહે '

- (૨) 'જ્યા સુધી તેઓ સવાહસ પથી એટલા મગે અને મહાદસ પથી છુટા પડે અને સધની ફગ્ગે ઐક્યથી બળવે '
- (૩) 'જ્યા સુધી ભિમુમ અત્યાર અગાઉ નમ્મી દર્થુ ન હોય એવું કંઈ પ્રતિપાદન કરે નહિ અને અત્યાર સુત્રીમા જે કંઈ પ્રતિપાદન થયું હોય તેમાથી કંઈ ગદ કરે નહિ અને દમણા નકમી કરેવા સધના નિયમ પ્રમાણે રહે, '
- (૪) 'જ્યા સુધી બધુઓ સધના વૃદ્ધ, પિતા તથા તેનાઓનો સત્કાર કરે, તેમને માન આપે, તેમનું પૂજન કરે અને તેમનો અનુચ્છદ કરે, અને તેમના ફગ્માન પ્રમાણે અમર ફગ્માની પોતાની ફગ્ગ સમજે, '
- (૫) 'જ્યા સુધી બધુઓ વાવસાની અમર માગે નહિ, '
- (૬) 'જ્યા સુધી બધુઓ ખુરાયી એકાન છદમી માગે, '
- (૭) 'જ્યા સુધી બધુઓ પોતાના મનને એરી રીતે જાવે તે. '
- 'જ્યા સુધી ભિમુમની પડતી આનનાની નથી પગુ તેઓને આખાદ થવાની આશા ગહે છે '

ઐહ સવની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એ દુનીઆમા મહ પદનિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે આથી કરીને હિંદી પ્રજાત રના બધાજુમાથી ઉત્પન્ન થએલા બુદ્ધના ધાર્મિક મધના જન્મનો આ ઇતિહાસ માત્ર આપણા દેશ માગેજ નહિ પણ આખી દુનીઆને માગે ચિંતાકર્ષક અને મનોહર છે.

આમા નિસસાય ધાર્મિક સવના બધારણુો બ ત્ર એમતુ આવે તેટલાતુજ નાજકીય બધારણુમાથી અનુકરણુ કરામા દુઆવ્યુ દત્ત છતા મહાન તેજસ્વી બુદ્ધિના પુરના મૌખિક વિચારો એમા સર્વત્ર વ્યક્ત થતા હતા અપૂર્વ ગ્યના સક્તિને જોરે ગજદાગી મડગના બધારણુનો ધર્મના કામ માગે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો, અને એ ધર્મની સગ્યા ચિગ્યાછ ગહે તેમ જ બધાજુની તેને માગે યોજના થઈ હતી

જે રાજ્યોમાં બુદ્ધનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો અને જ્યાં એણે પોતાનું જીવન વ્યતિત કર્યું હતું તે અને તેના અન્ય પ્રજાતંત્ર માટે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નિર્દેશ છે. આ સવળા પ્રજાતંત્ર ઝોસન અને કૌશામ્બીના રાજ્યોના પૂર્વ તરફના તથા અંગની પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશ ઉપર, એટલે ગોરખપુર તથા ખલિયાના આતોથી ભાગલપુર પ્રાંત સુધીના મગધની ઉત્તરના તથા હિમાચલી દક્ષિણના પ્રદેશ ઉપર આવી રજા હતા આ રાજ્યો હેઠળ ગણાતા હતા —

(અ) શાક્ય લોકોનું રાજ્ય ગોરખપુર પ્રાંતમાં આવેલા ઝપિલવસ્તુમાં એમની રાજધાની હતી, અને એમની નજદીકના પાડોશીઓ એમના ગળ્યમાં ગણાતા હતા.

(આ) રામગ્રામના કોલિય લોકોનું રાજ્ય

(ઇ) લિચ્છાવિ લોકોનું રાજ્ય મુઝ્ઝરપુર પ્રાંતમાં આવેલા વૈશાલી, એટલે હમણાના બસાધમાં એમની રાજધાની હતી

(ઈ) વિદેહ લોકોનું રાજ્ય (દગલગા પ્રાંતમાં આવેલા) મિથિલામાં એમની રાજધાની હતી

(છેલ્લા જે ગળ્યો વૃજિ અથવા વલ્લિજને નામે ઓળખાતા હતા)

(ઉ) મદન લોકોનું રાજ્ય, શાક્ય અને વૃજિ લામના રાજ્યની દક્ષિણે એટલે ગોરખપુર પ્રાંતથી પડના પ્રાંત સુધીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર આવતું હતું) એના જે નિભાગ પડ્યા હતા અને તેમની રાજધાની કુસિનગર (કુસિનારા) તથા પાવામાં હતી

(ઠ) પિપ્પરીનના મોગિયા લોકોનું રાજ્ય તથા

(એ) અનકપાના બુજિ લોકોનું રાજ્ય આ ઉત્તરની પક્ષની સમાજ હતી (બૌદ્ધ ધર્મના ઇનિદાસમાં એમણે કઈ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો નથી તેઓ કુસિનગરના મદન લોકોના પાડોશી હતા પણ એમનો મોક્કસ મુદ્દો એ હતો તે જાણવામાં નથી) અને

(ઐ) ભગ્ન (ભર્ગ) લોકોનું ગત્ય એ કૌશામ્યીના વત્સ લોકોના ગત્યની પાડોશમાં હતું.

રાજદારી દષ્ટિએ, આ મમદમાના વૃજિ તથા મલ્લ લોકોના ગત્ય સૌથી અગત્યના હતા જ્ઞામાના પ્રથમ માટે પાણિનિ તેમજ ક્રાંતિસ્થ મન્નેના પ્રથોમાં નોંધ છે મદાભારત તેમજ પાનિ પ્રથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભર્ગ લોક પ્રર્વમાં વત્સના નજદીકના પાડોશીઓ હતા મિરઝાપુર પ્રાંતમાં અથવા તેની નજદીકમાં આવેના (સિંધુમાર પર્વત) ઉપરના કિલ્લેબધીવાળા ગઢમાં એમનું રહેઠાણ હતું એ સ્વતંત્ર જનપદ અથવા રાજદારી પ્રજા હોય એમ પાણિનિએ જણાવેલું છે એમનું મહત્વ એટલું બધું હતું કે જ્યેષ્ઠી રીતે યૌધેય લોકોના પ્રજાતંત્ર પંજાની યાદીમાં અગ્રસ્થાને આવે છે તેવી રીતે એને પૂર્વ તરફની સમાજોમાં અગ્રસ્થાને મુકવામાં કંઈ અડચણ નથી એમ કાગે છે કે બુદ્ધના જીવનના ઉત્તર ભાગમાં એ લોકો એમના પાડોશી નરસ લોકોના રાજવના અમલ દેહણ આપ્યા જાતમાં તથા રિનયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ગજના પુત્ર ગોધિએ એમના ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું છતાં તેઓ ભિન્ન ગણાતા.

શામ્લ ગણના પ્રમુખને ત્યાં બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો એ સમાજ 1 સનના ગજના આધકાર હેઠળ હતો, અને બુદ્ધના જીવનકાળમાં એ ગજને દ્વાથે એમની અતંત્રતાનો નાશ થયો હતો એમની ગજગમાં ૫૦૦ સભ્ય હોવાનું જણાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે નાક્ય લોકોમાં એવો કાયદો હતો કે દરેક નાગરીકે એમની કંડી

માદ સાહિત્યના સૌથી અગ્રગણ્ય પ્રમાણ તરીકે ગણાતા ગ્રીક ઇવિએ શામ્લ લોકોની વહીવટ ચલાવવાની રીતનો સંક્ષિપ્તમાં એવો સચોટ દેવાઈ આપ્યો છે કે તે આ પ્રજાતંત્રનો વહીવટ ચલાવવાની રીતના દક્ષિણ તરીકે અત્રે આપવાનું થોડું જાગ્યું છે. એ મહાન પતિ આ લોકોને ' શાખા ' કહે છે પણ તેમાં હું જુદો ખૂંધું છું, કારણ ઉપ

બૌદ્ધ સંઘનું મૂળ તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાંનાં પ્રખતંત્ર. ૩૫

લખ્ય પ્રમાણો જોતા તેમને ' શાખા ' કહી ગકાય એમ નથી. આપણે અનુક્રમે જોઈશું તે પ્રમાણે ઈ. મ. પૂ. માતમા તથા જૂઠા સંકાના હિંદી પ્રખતંત્રો અમુક જાતિના બધાગણુ તરીકે ગણા નહોતા, પરંતુ એ ગિચિતિમાથી ઘણા મમય અગાઉના તેઓ પસાર થઈ ગયા હતા. તેઓ ગળ્યો, એટલે ગણુ અને મંપ, હતા. એમ જતા જેવી રીતે દરેક પ્રાચીન અથવા અર્ધાચીન ગળ્યનો પાયો ગણુ અથવા જાતિ ઉપર વ્યાખ્યાનો હોવા જોઈએ, તેવી રીતે એમાંના ઘણાની શરૂઆત થઈ હોય એમ સંભવે છે.

પ્રોફેસર રીઝ ડેવિડસ લખે છે કે, " શાખા (ખરૂં કહીએ તો રાજ્ય) નો વહીવટ તથા ન્યાયને લગતું કામ કપિસવસ્તુમાના આમાન્ય સંચાલાર (સરચાલાર) માં મળતી જાહેર સભામાં ચલાવવામાં આવતા. અહિં જુવાન તેમ જૂદ પુરુષો જમા થતા. આવી લોકસભામાં રાજા પાસે નદિની દરખાસ્ત ઉપર ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી. જ્યારે અગ્રજ કામ પ્રસંગે કપિસવસ્તુ જાય છે, ત્યારે તે સચાલારમાં જાય છે, કારણ અહિં શામ્ય સોત્રની સભા તે વખતે મળેલી હતી. અને જુદના નિવાસીની ખજર આપવા આનન્દ મદ્ય લોકોના સંચાલારમાં જાય છે, કેમકે તે વખતે તેઓ આજ આજન વિચાર ચલાવવા એકઠા મળ્યા હતા.

મુખી કેવી રીતે અને કેટલા મમય માટે ચુડી કહડાતો તે આપણે જાણતા નથી, પણ અમલદાર તરીકે એકજ મુખીની ચુટણી થતી. તે લોકસભામાં અધ્યક્ષસ્થાને બેસતો, અને જ્યારે સભા મળતી ન હોય ત્યારે ગળ્યના ઉપરી તરીકે તે ગણાતો. એ રાજની ઉપાધી ધાગણુ કરતો. એ ઉપાધી રોમન કોન્સલ અથવા ગ્રીક આરકાનને કંઈક અંશે મળતી આતની હશે ચિંતિતિ લોકોમાં તથા જુદા ગળસતા ભોગવતા તેવા મજબૂદારણુ વિગે તથા ઉપર જણાવેના ખગ રાજ્યોએ પોતાના અધિકારને અંગે જે કામો કર્યા હતા એમ કહેવામાં આવે છે તેમ કામો વિગે આપણને કંઈ પણ હમીન

મળતી નથી. પણ આપણે જાણીએ છીએ તેમ એક સમયે ભદ્રિય નામનો યુદ્ધનો જીતના પીતરાઈ રાજ થયો હતો, અને ખીજ લેખમાં યુદ્ધના પિતા શુદ્ધોધનને રાજ કહ્યો છે. (અન્ય ઠેકાણે સામાન્ય નાગરિક તરીકે અને શુદ્ધોધન શાસન તરીકે ઓળખાવ્યો છે.)"

જાતકમાં નિમ્જાવિના ગજકર્તાઓને પણ રાજ્ય અથવા પ્રમ-
તંત્રના રાજ કહ્યો છે. નિમ્જાવિ લોકોના જે ગજગધારણ વિશે
ગ્રાફિસર રીઝ ડેવિસ ઉલ્લેખ કરે છે તેનો વિષય અહેવાલ અઢ-કયા
નામના પાછળથી લખાએલા મથમાં આપવામાં આવ્યો છે એમાં
નયુ મેથી મોગા અધિકારીઓ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે,
પ્રમુખ (રાજા), ઉપપ્રમુખ (ઘરાણા) અને મરદાંગ (સેનાપતિ)
એના કરતા અગાઉના પ્રમુખ (જાતક) માં મોથો અમનદાર
કાપાખ્યક્ષ (મજાસિક) ગણાવ્યો છે. નિમશય આ ચાગ સૌથી
ઉચ્ચ અધિકાર ભોગવતા વહીવટી અમતદારો હતા અને એઓ
પ્રધાન મળના સભ્યો અથવા મૂળ વહીવટી અધિકારી ગણાતા.
જાતકમાં જણાવ્યું છે કે ગજતન વૈશાનિ મહેન્દ્રા મહેન્દ્ર અને એ
શહેરને પ્રેમી કિંગેમવી હતી રહેવાસીઓની મધ્યા ૭૭૦૭ ની
હતી, એ સમયને જામન ચનારના અધિકાર હતો તેઓમાંથી પ્રમુખ
(રાજાનો), ઉપપ્રમુખ (ઘરાણનો), મેનારિપનિ (સેનાપતનો)
તથા પાપાખ્યક્ષ થતા જાતકના કહેવાનું સ્તર્ય એવું જણાય છે કે
કદાચ મૂળ કુટુંબો એમને ૭૭૦૭ રહેવાસીઓ નામના વર્ગમાં
આવી જતા, અને એ લોકોમાંથીજ વહીવટી અમતદારો થતા આખા
શહેરની વસતી આના કરતા વધી મોટી હતી અહિં વસતા
૧,૬૮,૦૦૦ માણુઓના જે વિશાળ પડખા હતો, એક વિશાળ શહેરમાં
વસતો અને ખીજે શહેર જલ્દાર રાજકર્તા (ગજરાજા) ને ગજના
ભિષેકની ક્રિયા કરવી પડતી

અઢ-કયામાં જણાવ્યા પ્રમાણે વૈશાનિ લોકો જ્યારે ન્યાય
મદિ (લોકસભા) માં આવતા, ત્યારે લોકો વડ વચાવવામાં

આવતો. આ ગજકર્તાઓની લોકસભામાં તેઓ ફક્ત ગજદારી અને સૈનિક ખાખતોની નહિ, પણ ખેતીવાડી તથા વેપારને લગતી ખાખતોની ચર્ચા કરતા.

એકાદ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં લિખ્યેલ મહુની સભાના કામકાજનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સભ્ય (મહાસ્થ)ની દ્વંતરીકે નિમણૂક થયાનું તથા વૈશાલિના લિખ્યેલ સોમની તરફથી મદેશો પહોંચાડનાનું કામ તેને સોંપાયું જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી મમસ્ત સોકો તરફથી મહુ કામકાજ ચલાવતું એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

બીજા મુદ્દા બૌદ્ધ ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે રાજ્યધાગળનો ઉપદાગ કરવામાં આવ્યો છે. “તેઓ (વૈશાલિ સોકો) મા ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગ પ્રત્યે તથા સૌથી ઘરકા તેમજ પ્રતિષ્ઠિત પુરો પ્રત્યે માન દર્શાવવાનો નિયમ પાળનામાં આવતો નથી, દરેક જણ પોતાને રાજા માને છે, ‘હું રાજા છું, હું રાજા છું’ એમ કહે છે. એમ પણ પુરૂષ બીજા સખસનો અનુયાયી થતો નથી.” સ્પષ્ટ રીતે એમની ગજસભામાં દરેક સભ્યને બોલવાનો તથા મત આપવાનો સમાન હક્ક હતો; અને દરેક જણ પ્રમુખ થઈ શકે તેમ રહેતું.

પ્રમુખ સૌથી ઉચ્ચ પકિતના ન્યાયાધિકારી તરીકે કામ કરતો. એ સિવાય ન્યાયમત્રી પણ રહેતો. બહારનો પ્રશ્નિષ્ણ ગૃહ્ય એ પ્રધાનપદ ઉપર આવતો અને તેને પગાર આપવામાં આવતો. નગર જનની સ્વતંત્રતાની જાળવણી માટે સૌથી કારે દરકાર રાખવામાં આવતી. ન્યાય મુવી સેનાપતિ, ઉપ-રાજા તથા રાજા છુટક છુટક તથા માહોમાહે વિરોધ વિના કોઈ નગરજનને ગુન્હેગાર માને નહિ તથા સુધી તેને ગુન્હેગાર ઠરાવી શકતો નહિ.

પ્રમુખે આપેલા નિર્ણયની નોંધ ચર્મપટ (પવેને-વચ્ચકામ) ઉપર સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતી, અને તેમાં નગર જનના ગુન્હાની તથા ગુન્હેગાર ઠરેલાને કરવામાં આવેલી શિક્ષાની વિગતો આપવામાં આવતી. મુકદ્દમાને લગતી ચર્ચાતની તપાસ ન્યાયાધીશ

(વિનિષ્ઠ-મહાનાત) આગળ ચાલતી દીનાની ઝમો તથા સાધારણ ગ્રન્થા નિયમિત રીતે એ ન્યાયાધીશી આગળ આવના પિનાદ ન્યાયાધીશીમાં ઘોઠારક, એટલે વખત ન્યાયાધીશી બેસતા વગિથ ન્યાયાધીશીના ન્યાયાધીશને સૂત્રધર એને મૃતિ-શાસ્ત્ર કહના આ ઉપગત અતિમ પિનાદ માટે અટ-કુલક, આદની ન્યાયાધીશી નામની ન્યાયમત્રા હતી આમાની મધપણ ન્યાયાધીશી નગરજનને નિહો. જહેર કરી તેને ટ્રાદી મુકના મુખ્યત્વાર હતી અને જો સમગ્ર ન્યાયાધીશીઓ તેને ગુન્હેગાર ઠરાવે, તો પણ એ જામત ઉપર જભાવેના પ્રધાનમ જનના મળ્યોના નિર્ણયને પાન નહેતી

જદ-વધામા આપનામા આવેતું ફોજદારી કામ ચનાવનાની રીતનુ આ વર્ષન મન્કૂત સાહિત્યમા જળનાઇ ગહેના પ્રગત નતી ન્યાયપદ્ધતિની સામાન્ય કામ ચનાવનાની રીતના વર્ધન સાથે મળતું આવે છે મહાભાગતકાગના અભિપ્રાય મુજબ પ્રગત નમા ફોજદારી જાતમા ન્યાય આપવાનુ કામ પ્રધાનની મારફત પડિતો કમના, તથા કુન ન્યાયાધીશી (કુલક) ના વદ પ્રશ્નોએ મધ ગુન્હાની જામન આખ મીચામણ કરના નહિ, એમ અષ્ટ રેયુ હતુ ન્યાય ખાતાના લુદ લુદા અધિધારીઓ ગણાના ભૂત એવુ સ્થન કરે છે - ગણમા નિર્ણય કરનાર મકગને કુબિક તેમજ કુન કહેતા કાત્યાયન કુક શન્દ જ્યુરીના અર્થમા વાપરે છે એ પ્રમાણે અટ-કુલકનો અર્થ આઠ મળ્યોની જનેરી ન્યાય મલા થાય પણ અત્યાગ પહેના કરેતો ' આઠ શાખાના પ્રતિનિધિઓ ' એવો તેનો અર્થ થાય નહિ.

મોઘ પ્રથોમા જણાયા પ્રમાણે વિદેહ તથા વિન્ધ્યાવિ લોઢાએ મળી જઈ પોતાનો એક સઘ જનાળ્યો હતો અને એમ એકઠો ચએનો મધ સવાચિ (એને સ્વેકમ ચએના વર્જિત) ને નામે ઓળખાતો. એમ જા વર્જિત શ્રીમિના જે પ્રગત નમા એમની સાથે જો એનાજ લોઢાનો સમાવેશ થતો નહિ જૈન કત્પસૂત્રમા જણાવ્યા મુજબ એક સમયે વિન્ધ્યાવિ લોઢાએ પોતાના પાડોશી મન સાથે

મળી સયુક્ત રાજ્ય રચાધુ હતુ. મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા તે વર્ષ (ઈ. સ. પૂ. ૫૪૫ અથવા ૫૨૭) માં એ રાજ્ય દસ્તીમાં હતુ મયુક્ત રાજસભામાં નવ લેન્ડકિ તથા નવ મંત્રિક મળી અઢાર સભ્યો હતા. એ સભ્યો ગણુ રાજ્ય કટેવાતા કદાચ આ જાતની રાજસભા માટે અમરસિદ્ધે વાપરેલી રાષ્ટ્રક મંત્રી મૂળ યોગદર્ઢ હોય હા. જેટલાથી આ સભ્યોને ‘ અઢાર સયુક્ત રાજસભા ’ કહે છે, અને કંપમૂત્રમાં એમનુ સ્થાન ઝાસિ-ઓમન પ્રદેશના જતાન્યુ છે મહાવીરના નિર્વાણ સમયે કામનનુ મહારાજ્ય ઝાસિ-ઓમનને નામે ઓગખાતુ હતુ પાલિ ગ્રંથ પછી ધણે વર્ષે કંપમૂત્ર ગ્યાયુ હતુ, અને આ ગ્યાન જતાવવામાં કંઈ જૂન થતી ન હોય તો એમાં આવેના વર્ણન ઉપરથી એવું મૂલ્યન થાય છે - આ સયુક્ત રાજસભા કાસન રાજ્ય સાથે કંઈ રાજદ્વારી સંબંધથી જોડાએલી હતી, કેમકે પ્રસનનુ સાર્વ-ભોમ રાજ્ય થયા વિશેના કંઈ પ્રમાણો ઉપનમ્બ નથી એવુ તો નમ્કી જે કે આ પ્રજાતંત્રને મગધ દેશ સાથે અણુનનાન હતો, અને મગધ અને કાસન વચ્ચે અગામ્ય વેગ હતુ અઢ-કયા માં જણાવ્યા પ્રમાણે મગધના મહારાજા અજાતશત્રુ સાથેની લડાઈમાં વૈશાલિ તોમ્કે સખન દાર ખાધી હતી જે મહાન રાજ્યોની વચમાં આ મધના મુખ્ય આની રચા હતા તે રાજ્યોની સામાં પોતાનો મચાન કરવા માટે આ સઘ આભાવિક રીતે ગ્યાયા હોય.

સયુક્ત રાજસભાના બે ધારણુ ઉપરથી જણાય છે કે સયુક્ત રાજ્યોને સરખા મત આપવાનો આધિકાર હતો, અને મયુક્ત બે ધારણુ સમાનતાના ધારણુ ઉપર રચવામાં આવ્યુ હતુ નિમ્જાવિ લોકોના જેવા મંત્રી લોકો રાજદ્વારી સત્તામાં આગળ પડ્યા નહોતા, છતાં દેખીતી રીતે સયુક્ત સભામાં જન્નેનુ પદ સમાન હતુ.

નિમ્જાવિ લોમની રાજદ્વારી મહત્તા તથા શુદ્ધ સાથેના તેમના સંબંધને લઈને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એમને માટે પુરુષણ ઉચેખ આવે

છે. મહાભારત તથા અન્ય ગ્રંથોમાં આવેલાં સામાન્ય વર્ણન જોટલા બીજા લોકોને લાગુ પડતા તેટલા એ લોકોને પણ લાગુ પડતા એવા ઘણા પ્રમાણો મળી આવે છે. એમનું રાજ્યધારણ અપવાદરૂપે નહિ પણ પ્રતિરૂપ હતું.

પ્રકરણ ૭ મું

અર્થશાસ્ત્રમાંનાં પ્રજાતંત્ર

(ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫-૩૦૦.)

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સંઘના લક્ષણ તથા મહારાજ્યની તેમના પ્રત્યેની રાજનીતિ વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હજી પણ એની અગત્યતા ઘટાડો થયો નહોતો, હતા મોટા રાજ્યોના ઉદય તથા એકેકઝાન્ડરની સ્વારીને પરિણામે એમની પડતીની શરૂઆત થઈ હતી, કારણ આ સ્વારીને લઈને નાના નાના રાજ્યો પ્રત્યે અભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો અને મોટા રાજ્યોની મદદતા ઉપર વિશેષ ભાર મુકાયો હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય સંઘના બે વિભાગ પાડે છે. એક વર્ગમાં જે સંઘોના પ્રધાન રાજાને નામે ઓળખતો તે સંઘ આવતા, આ સંઘોને એ બીજા વર્ગના સંઘથી છુટા પાડના હોવાથી, એના કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નીકળે છે કે બીજા વર્ગના સંઘમાં આવી ઉપાધી માટે કંઈ ગોઠવણ નહોતી, તેમ કોઈને એવી ઉપાધી આપવામાં આવતી નહોતી. આવા રાજ્યધારણ અસ્તિત્વમાં હોવા વિશેની માહિતી સિંકા ઉપરથી મળી આવના પ્રમાણથી આપણને મળે છે. પ્રથમ વર્ગના સંઘમાં કૌટિલ્ય હેઠળના સંઘ જણાવે છે.—

(૧) સિન્ડ્રિક, (૨) ટુન્નિક, (૩) મલ્લિક, (૪) મલ્લિક, (૫) કુર, (૬) કુર, (૭) પાચાચ અને બીજાઓ.

પાણિનીના નિયમ ૫. ૩. ૧૧૪ ના સંબંધમાં, કાશિકાવર્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મલ્લ લોભ સેનિક જીવન નહિ ગાળતા હોવાથી એ નિયમ તેમને લાગુ પડતો નહિ. આ પ્રમાણે મલ્લ લોકોના બંધારણના અર્થ બાબત કૌટિલ્યએ આપેલી હકીકત વ્યાકરણ સાહિત્યમાંની હકીકતને મળતી આવે છે. બૌદ્ધ પ્રમાણે ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે, સિન્ધાવિ લોકો પોતાના પ્રધાનને રાજા કહેતા. કૌટિલ્ય નિન્ધાવી લોકોને બીજાથી જુદા બતાવતો હોવાથી એમ જણાય છે કે ટુન્નિક સંજ્ઞામાં એ માત્ર વિદેહ લોકોની ગણના કરતો. મલ્લ તથા ટુન્નિક સંજ્ઞાની ઘટના માટે પાણિની ખાસ નિયમ આપે છે, અને એ ઘટના અર્થશાસ્ત્રમાંથી પણ મળે છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોને આધારે, જુદાના સમયમાં કુર સમય રાજ્ય તરીકે નમૂના પડી ગયો હતો. મહાભારત, પુરાણો તથા એવા પ્રાચીન પ્રમાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુર લોકો ધણા જુના કાળમાં રાજના અમલ હેઠળ હતા. એથી એમણે પ્રબલતંત્રના બંધારણનો ગ્રીહાર જુદાના સમય પછી તથા કૌટિલ્યના સમય પહેલાં કરેલો કહી શકાય. સરખાતના વૈદિક કાળમાં વિદેહ લોભ પણ રાજના અમલ હેઠળ હતા. એમ જતા જુદાના સમયમાં એ લોકોએ પ્રબલતંત્ર બંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પતંજલિ પણ આ લોકોના રાજ્યને પ્રબલતંત્ર ગણે છે. જુદાના નિર્વાણ પછી એમના રાજબંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય. અંતરેય શાસકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ઉત્તર મદ્રાસમાં મળે એવું બંધારણ હતું કે તેમાં માત્ર રાજાનો નહિ પણ આખા દેશનો અભિપ્રેક મંત્રાટ તરીકે થતો. મદ્રાસના બીજા પ્રાંતોમાં અચળ તળ મદ્રાસમાં, કૌટિલ્યના સમયમાં, કદાચ તેથી પણ અગ્રાઉ, ‘રાજ’-પ્રધાનવાળું રાજબંધારણ અસ્તિત્વમાં હતું.

સિન્ધાવિ લોકોનો રાજદારી ધર્તિદાસ એટલો બધો, મજબૂત છે કે તે ફરી અહિં આપવાની જરૂર નહોતી નથી. તેઓ ધણા બળ-

વાન હોઈ, તેઓનું રાજ્ય સૈન્યનાક તથા મૈય સામ્રાજ્યના લોપ થયા પછી હસ્તીમાં હતું અને એમણે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ખડું કરવામાં મદદ કરી હતી. એમણે નેપાલમાં / કંઈ વિચિત્ર પ્રકારનું બંધારણ રચ્યું હતું. એની ચર્ચા આપણે હવે પછી કરીશું.

મગ્ધ લોકો એટલે લાંબો કાળ રજા નહોતા. મૈય લોકોના ક્ષમણમાં અથવા ત્યારપછી ચોડા કાળમાં પ્રજાતંત્ર ભોગવતી સમાજ તરીકે તેઓ અદ્યય થયા, છતાં છુટક છુટક મધ્ય કુટુંબો તિરકુત તથા નેપાલમાં અગ્રીઆરમી મદી મુધી અને ત્યાર પછી પણ અવારનવાર દેખા દે છે. આ મગ્ધ લોકોના અર્વાચીન પ્રતિનિધિયે ગોમખપુર તથા આઝમગઢના પ્રાંતોમાં વસતી, સામાન્ય રીતે વેપારમાં પડેલી, મદ્ય જન છે. હિંદી પ્રજાતંત્રના ઇવન ઉપરથી સામાન્ય રીતે એમ જણાય છે કે પ્રજાતંત્ર ભોગવતી સમાજ પોતાની રાજદારી સત્તા ગુમાવતી છતાં તેનામાં વેપારી શુદ્ધિ રહેતી હોવાથી તેઓ વેપારમાં પડતા. પંચાલ લોકો પણ મૈય લોકોના નાશ થયા પછી હસ્તીમાં હતા, એમ પતંજલિએ તેમને માટે કહેવા નિર્દેશ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ કુરુ લોકોનું રાજ્ય વહેલું અદ્યય થયું હતું. મહાભારતમાં જણાવ્યા મુજબ કુરુ લોકો અન્ધક-વૃક્ષિય સંધના અંગભૂત હતા. આ સંધના કેટલાક અંગભૂતોએ દેખીતી રીતે 'ગન્ધ' - પ્રધાનવાળા રાજ્યબંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પણ બીજાઓએ તેમ કર્યું નહોતું. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના શિખાલેખોમાં ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીના અંત ભાગે કુરુ લોકો માટે ઉલ્લેખ છે.

કૌટિલ્યના બીજા વર્ગનાં પ્રજાતંત્ર તરીકે હેઠળના ગાંધ્યો દાખલા તરીકે આપવામાં આવ્યા છે.

(૧) કામ્બોજ, (૨) સુરાષ્ટ્ર, (૩) દક્ષિણ. (૪) શ્રેણિ અને બીજાઓ. અનુમાનથી આ વર્ગના પ્રજાતંત્રમાં 'રાજ' - પ્રધાન નહોતા એમ જણાય છે. એમનાં બંધારણનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે એમના નગરજનોના મન ઉપર ભાર દઈ એમ કસાયવામાં

આવ્યું હતું કે સૈનિક કળામાં પ્રતિભા મેળવતી એ તેમની કુશલતા હતી જીન સંપદામાં કહીએ તો આ પ્રગતત્રમાં નગરન સૈન્ય ગણાતુ હતું દરેક ગણ્યમાં આખી પ્રજા શસ્ત્રમદ્ હતી. એથી ઉપર, જે વર્ગના પ્રગતત્રમાં 'રાજ'—પ્રધાનરાજી' બધાંજ હતું તેમાં સામ્રાજ્યની પેઠે નિયમિત અથવા પગારદાર લોકર રહેતું. આખું ગણ્ય શસ્ત્રમદ્ રહે તેવા પ્રગતત્ર માત્ર સૈનિક વ્યાખ્યામાં ગણાપડ્યા રહેતા નહિ, કારણ તેમના બધાંજ અનુસાર નગરનોને કુન્નર ઉદ્યોગ તથા ખેતીવાદી ઉપર પણ લક્ષ આપનાતું હતું આથી તેઓ ધનાઢ્ય તેમજ સશક્ત જણાયા હતા.

આ રણપ્રિય પ્રગતત્રમાં સૌથી અગ્રગ્યાને આવતા કુદ્રક તથા માનવ રાજ્યો કૌટિલ્યએ ગણ્યાર્થ નથી કદાચ એના સમય પહેલાં તેઓ સામ્રાજ્યની સત્તા હેઠળ આવી ગયા હોય. અર્થશાસ્ત્રમાં જે રણપ્રિય પ્રગતત્રોના નામો આવ્યા છે તેમાં કામ્બોજનું પ્રગતત્ર મુખ્ય છે. એનું ગ્રંથ પૂર્વ અશ્વાનિષ્ઠાનમાં હતું. ગન્ધારથી કંઈક ઉતરતી પક્ષિની આ સમાજ હોય એવો અગ્રોકના શિવાસેખેમાં એમને માટે ઉલ્લેખ છે. ગાંધકના મત પ્રમાણે એમની માતૃભાષા સંસ્કૃત હતી, પણ તેમાં એમના ઇરાની પાડોશીઓની ભાષામાંથી લીધેના ઝટલાક પ્રમાણે તથા વિકારો દાખલ થતા પામ્યા હતા. એમની દસ્તી પાણિનિની જાણમાં હતી, મ્મકે એમના રાજની પદવી દર્શાવવા કોઈ સાધિત શબ્દ બનાવવાનો એ નિયમ આપે છે આ ઉપરથી કદાચ એમ જણાય કે પાણિનિ મ્મક સામ્રાજ્ય માટે ઉલ્લેખ કરે છે, પણ ખાસ નિયમ તથા સાધિત શબ્દના અસાધ્ય રૂપ ઉપરથી કામ્બોજ લોકોનો 'રાજ' સમ્રાટ હતો કે માત્ર પ્રધાન તે માટે શક રહે છે. કૌટિલ્યના સમયમાં, એમના બધારણમાં નામધારી 'રાજ' માટે ગ્યાન નહોતું. આપણે હવે પછી જોઈશું તે પ્રમાણે, ભોજ લોક રાજ વિનાના રાજકર્તા હતા કામ્બોજનો અદ્વરશઃ અર્થ 'ઉતરતી પક્ષિના ભોજ' એવો થાય.

સુરાષ્ટ્ર (સારૂ ગાંધી) લોકોનું પ્રભાવન કાઠિયાવાડમાં હતું. અર્ધગ્રીન સોગંદ નામ એમના નામ ઉપરથી પડ્યું છે તેઓ મૈથવી સામાન્યવાદના બ્લેકમાથી બચી જવા પામ્યા હતા, કારણ બલશ્રી (આસરે ધ સ પૂ પદ) ના લેખોમા તેમજ રૂદ્રામન (ધ. સ. ની બીજી સદી) ના જુનાગઢના લેખમા એમનું નામ આવે છે.

બીજા બે રાજ્યો-ક્ષત્રિય અને ત્રેણી-સૌધમા એક બીજાની પાસે પાસે હતા એમ મેસીડાનિયાના મંથનરો જણાવે છે તેઓ ક્ષત્રિયને ક્ષત્રીય કહે છે સુરોપીયન પડિતો એ સચાને કાઠ ન્યાતનું નામ હોય એમ ગણે છે, પણ મધ્ય રાજદારી મડળનું એ વિશેષ નામ છે એમ અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જાહેર થાય છે ટોસેમી પણ ક્ષત્રીય પ્રજા અથવા સમાજ વિશે નિર્દેશ કરે છે પ્રથમ પકિતાના ગ્રીક અને રોમન પડિતોએ અગ્ર-ત્રેણિ અથવા પહેલા ત્રેણિ મારે જુદી જુદી સચા વાપરેલી જણાય છે અત્યક્ષ રીતે ત્રેણિ લોકોના માહોમાહે વિભાગ પડી ગયા હતા, અને એલેક્ઝાન્ડર સાથે અથગમજુમા આવનાર પડેલા ત્રણિ લોકો હતા યૌધિય લોકોમા પણ આવા વિભાગ પડી ગયેના જણાય છે, કારણ 'ર' તથા 'ક' નિશાનવાળા એમના સિદ્ધા મળી આવ્યા છે

સૌધમા વસતી ખત્રિયોની જુદી જુદી જાતો ક્ષત્રીય અથવા ક્ષત્રિય લોકોથી ઉતરી આવેની હોય એમ લાગે છે, કેમકે ક્ષત્રીયના વમવાદનો જે પ્રદેશ ગ્રીક પડિતો જણાવે છે તે પ્રદેશની પાડોશમા આ દેખાવડી જાતો વસે છે

પ્રકરણ ૮ મું

ગ્રીક પંડિતોએ વર્ણવેલાં હિંદુ પ્રજાતંત્ર

(આસરે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫.)

એલેક્ઝાન્ડરની સ્વારીના ઇતિહાસકારોએ અસંખ્ય રાજ્યોને 'સ્વાધીન' 'સ્વતંત્ર' અથવા 'સ્વરાજ્ય ભોગવતાં' વર્ણવ્યાં છે. આ ઉપરથી એમના કહેવાનો અર્થ એ નીકળે છે કે એ સઘળાં પ્રજાતંત્ર બંધારણવાળાં હતાં, મેકકિન્ડલ 'સ્વતંત્ર' સંચાલનું ગૌરવ સ્વીકારે છે. પરંતુ હિંદમાં પ્રજાતંત્ર બંધારણવાળાં રાજ્યો હસ્તીમાં હોવાની ખીનાથી તે અજાત હોવાથી, એણે એમ માનેલું કે એ સંચાલિંદી ગ્રામ પંચાયત માટે વખરાઈ હશે. પણ ગ્રીક લોકોએ ગ્રામ પંચાયતને પ્રજાતંત્ર તરીકે ગણવાની કદી પણ જૂઠ્ઠા કરી નહોતી; તેઓ સમાજને રાજ્ય તરીકે ગણતાં પણ ગામ-એકમ તરીકે નહિ. એ લોકો આ રાજ્યો માથે લગ્યા હતા, તેઓ સાથે એમણે તદનામાં કર્યા હતાં, અને તેમના રાજ્યબંધારણને લગતી વિગતોની નોંધ રાખી હતી. એ લોકો આ રાજ્યોથી એવા સારી પેઠે માહિત હતાં કે મેકકિન્ડલ મૂલ્યે છે તેવી જાતની જૂઠ્ઠા તેઓ કદી પણ કરે નહિ. આ ઉપરથી રાજ્યબંધારણને લગતી જાણતોમાં ગ્રીક લોકો ઉપર આપણે આધાર રાખી શકીએ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં ગ્રીક એસચી તરીકે આવેલો મેગાસ્થનીઝ આ મંબંધમાં શું કહે છે તે તપાસીએ તો કંઈ શક અથવા વિરોધ માટે સ્થાન રહેશે નહિ. એ એલેક્ઝાન્ડરના સોળતીઓના જેવો દેશમાંથી ઝડપજથ પસાર થઈ જતો લુટારૂ નહોતો, પણ એણે ઘણા વર્ષો આ દેશમાં રહી પરિચિતિનું અવલોકન કર્યું હતું. એ આખા દેશને બે પ્રકારના રાજ્યતંત્રમાં વહેંચી નાખે છે રાજ્ય હોય તેવું તથા પ્રજાતંત્રવાળું.

‘જ્યા રાજા હોય ત્યા લોને દરેક બાગન તેને નિવેદન કરે છે, અને
જ્યા લોકો સ્વરાજ્ય ભોગવના હોય ત્યા ન્યાયાધ્યક્ષને નિવેદન કરે છે.’

(Mc Crindle, Megasthenes Art XII)

ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ જે પ્રજાતંત્ર ગાંધોની નોંધ કરી છે તેની આપણે સક્ષિપ્તમા મનાલોચના કરીશું.

ગ્રીક ઇતિહાસકારો ઈયંચન લોખને દિદુગ્તાનની સૌથી બગાન પ્રજા તરીકે વર્ણવે છે દમણના લાહોર તથા અમૃતસર પ્રાંતોમાં પાંચદેશોમાં અથવા ગર્વા નદીની પૂર્વમાં એ લોકો વસતા હતા, અને સાકનમાં તેમની ગજવાની હતી ‘યુદ્ધકળામાં ચાતુર્ય તથા મહાકુરી માટે કથેચન લોકોની પ્રતિષ્ઠા બારે હતી’ (Arrian, Anabasis V 22 II A P 115) તેઓને એલેક્ઝાન્ડર સાથે પ્રગર્થ થઈ તે પૂર્વે થોડાજ સમય ઉપર તેઓએ બીજા પ્રદેશક પ્રજાતંત્ર ભોગવનારા હિંદીઓને સાથે લઈ પેશ્વરા રાજાને તેમજ અલિશાર લોકોના રાજાને હાજર કરાવ્યા હતા. હિંદુ યુદ્ધકળામાં જેને

પણ ખતિય જેવો કંઈ શબ્દ થાય. વળી ગ્રીક અંધકારો ક્ષત્રિયને માટે ક્ષત્રોષ વાપરે છે એ ભૂલનું જોઈએ નહિ. કટહ લોકોનો પ્રદેશ કયેઅ અને કટહ લોકો કયેઓઈ કહેનાના.

કયેઅ લોકોના પ્રદેશ સુધી આવતા પહેલા અલેકઝાન્ડરને નવી નદી ઉપરની કેટલીક સ્વતંત્ર હિંદી પ્રજાઓ આવવા પ્રજાતંત્ર માથે લડવું પડ્યું હતું.

રાની નદીથી થોડે દૂર અદ્રેને, અદ્રેતૈ અને અદ્રેતે એવે જુદે જુદે નામે ઓળખાતી પ્રજા વસતી હતી અને તેની રાજધાની ગ્રીક લોકોએ આપેલા નામ પ્રમાણે પિમ્પ્રમમા હતી. યુરોપીઅન પરિતો આ જાત અને વિશેષ જાણીતી થયેલી અરકુ જાત એકજ હોવાનું માને છે. પરંતુ શબ્દરૂપાનુસાર આ મળતાપણું અશક્ય જણાય છે કદાચ પાર્થિયોએ જણાવેલા અને મણુ-પાદમા આવેલા અગ્નિ લોખ અને આ જાત એકજ હોય એમ કહી શકાય.

કયેઅ લોકોના મુલકની પાડોશમા મોઝાર્કટ લોકોનું ગન્ય હતું એ જ લોકો તે સૌભૂતિ હતા એમ સીયવેઈન જેની કહે છે તે ખરૂ છે. પણ એ ખુલ્લુ જણાવું નથી કે એનો ગજકર્તા મુદાએલો રાજા હતો કે નિયમિત રીતે ગાદીએ બેસતો એકાધિપત્ય રાજા હતો. વિશેષ સભવ એમ લાગે છે કે એ ગન્ય પ્રજાતંત્ર બોમવતુ હતું. એનો મુલક પ્રજાતંત્રવાળા પ્રદેશમા પ્રજાતંત્રના મનમર્ગમા આવેલા તથા તેના કક્ષણનાળા રાજ્યોની વચ્ચમા હતો. મણુ-પારમા સંકલના લોખની સાથે મુખૂત મણુવવામા આવ્યું છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ કયે લોકોના પ્રજાતંત્રની મજબાની મદનમા હતી. સૌજનિ ગન્યની સીમા હિમાવચમા ઓલુ-વેન્ને નામે ઓળખાત. પ્રદેશ સુધી મઈ હતી. ડિઓડોરમ (૧૭, ૯૧) જણાવે છે કે એપિથી (Sopathe) લોકોના અમલ હેઠળના શહેરોનો વહીવટ સૌથી વિશેષ અસર કથાણુકારી કાયદા અનુસાર ચાલતો અને 'તેમની રાજદારી પદ્ધતિ પ્રશંસનીય હતી.' 'એમનામા ખુબસુરતીની સૌથી ઉચી મણુના થતી.' સિંગમા 'આ ઉપરથી એમ જણાય

‘છે કે આ શહેરમાં વમનારાઓનું સન્માન એમના બાકીના દેશમધુઓ કરતાં વિશેષ થતું.’ કથેઅ લોકોની માફક સૌભૂતિ લોકોમાં પણ સ્ત્રી પુરુષો પોતપોતાના જીવન સાથીને હુંડાના કંઈ પણ વિચાર વિના પસંદ કરતા. તેઓ સુરૂપ અને લાવણ્યમય વદન વિશેષ અગત્યના ગણતા. આ વહીવટ ફક્ત કથેઅ અને સૌભૂતિ લોકોમાં પ્રચલિત હતો એમ નહોતું પ્રજાતંત્રવાળા વૃષ્ટિ લોકો પણ પ્રજાતંત્રના નેતાના ખુબસુરત અહેમ ઉપર વધારે વજન મુકતા એમ જોયું છે. સૌભૂતિ તથા કથે લોકો આ નિયમ પાળતા તે માટે બીજી પણ કારણ હતું. ‘હમ સબધ જોડવામાં તેઓ ઉચ્ચ કુટુંબ સાથે સંબંધ બાધવાને ઇતિહાસ રહેતા નથી, પણ ખુબસુરતીને ધારણે પોતાની પસંદગી કરે છે, કારણ તેઓ છોકરાઓમાં લાવણ્યની ભાવે ગણના કરે છે,’ ક્રમકે સૌભૂતિ અને કથે રાજ્યોમાં પોત પોતાના પ્રદેશમાં જે બચ્ચાઓ જન્મ્યા હોય તેમાંથી શરીર બધાગણની દૃષ્ટિએ કેટલાં નગરજન તરીકે મોટા થયા દેવા એ નક્કી કરવાનો હક્ક રાજ્યના અધિકારીને હોવાનું પ્રતિપાદન થતું. આ નિયમ સ્પર્ધાના રાજ્યધારણમાં પણ હતો એ જણાવવાનું બાબેજ જરૂરનું છે. કથેઅ લોકોમાં આવી તપાસ બચ્ચાના જન્મમાં પડી બીજે મંદિને થતી (ગ્રેમો).

આ ઉપરાંત બીજાં એ શહેરી-રાજ્યો પ્રજાતંત્ર ભોગવતા હતા એમ ઐરિઅન જણાવે છે પણ તેના નામ આપવામાં આવ્યા નથી.

એનેકમ્નાન્ડર ન્યારે હીકાસિસ અથવા બીઆસ નદી ઉપર આવી પહોંચ્યા ત્યારે એની જાણમાં આવ્યું કે નદીની સામી બાજુનો પ્રદેશ ‘અસધારણ કુદરૂપ હતો અને લોકો સાગ ખેડતા હતા, લડાઈમાં બહાદુર હતા અને ઉત્તમ પદ્ધતિએ ચાલના ગજાત હેઠળ વસતા હતા કારણ અમીર વર્ગ લોકસમૂહ ઉપર અમન ચલાવતા અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાયથી મર્યાદામાં રાખી કરતા.’ (એગિઅન પુ ૫. ૨૫) આ વધુન કૌટિલ્યના વાર્તા શાસ્ત્રોપજીવિન સાથે મળતું આવે છે. ખેતીવાદીના ધધામાં તેઓ આપાદ હતા અને પડાઈ માં

તેવાર ગ્હેના અને મંપૂર્ણ રીતે પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખતા. આ રાજ્યનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી એ દુર્ભાગ્ય છે. શ્રીક લોકો જેને શિષ્ટ જન અથવા અમીર વર્ગ કહેતા તેમના હાથમાં પ્રજાતંત્ર ખરેખર રીતે હતું. પણ તેમની લોકસભામાં પાંચ હજાર પ્રતિનાયકો હતા. યોધેય સિકકા જે સ્થળેથી નીકળ્યા છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે બીઆમ ઉપરનું આ નામ વિનાનું રાજ્ય કદાચ યોધેય લોકોનું હોય. લોકમહાનો દરેક સભ્ય રાજ્યના લશ્કર માટે અછેક હાથી આપતો. એરિઅન (પ. ૩૫) ના મત પ્રમાણે આ હિંદીજનો પાસે ધણી ભારે સંખ્યાના અતિ મોટા કદના અને ભારે હિમતવાળા હાથીઓ હતા. એવેકઝાન્ડર જાતે કહે છે તે પ્રમાણે મેસીડોનિયાના લોકો ' માત્ર થોડા લશ્કર સામે લડવાને ટેવાયલા હતા. ' ' હવે પહંલીજ વાર ' તેમને ખરેખરા વિશાળ સૈન્યની સામે જવાનું હતું અને એના જણાવ્યા પ્રમાણે, જે પ્રજાઓના માત્ર નામથી એના મૈનિકો ભય પામી ગયા હતા તેમની મામા એક તમ્મુ પણ આગળ વધવાની એમણે ના પાડી હતી. બીઆસ નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપરના પ્રદેશમાં આ નામ નહિ જણાએલું પ્રજાતંત્ર આવી ગયું હતું. મેસીડોનિયાના લોકોનો સત્કાર કરવા માટે નન્દનું મોકું નરક પછુ રાહ જોતું હતું પણ નદીની સામી જાણુ ઉપરના રાજ્ય તના સૈન્ય સાથે લડવાના પાસે આવતા પ્રસંગને લઈ એમને ખાસ વામ્તી લાગી હતી ' એવેકઝાન્ડરના સૈન્યનો ઉત્સાહ હવે દબાવવા માડ્યો ' અને ' તેઓએ મસજત ચલાવવા માડી ' તેમાં એના માણુઓએ ' નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું કે તેઓ હવે વધારે આગળ જશે નહિ. ' આ નામ નહિ જણાએલા પ્રજાતંત્રના આગણુમાંથી એવેકઝાન્ડરની ખારી આગળ વધવા અટકી અને તેણે અહીંથીજ પાળી પાની કરી

જેમ હિન્દાવિ-ગણના મળ્યોની સંખ્યા મોટી હતી તેમ આ પ્રજાતંત્રની રાજ્યમાં મા મોટી સંખ્યા મા સભાસદો એમના.

પાંચ દુન્યા પણ એલેક્ઝાન્ડરના માર્ગમા ઘણા પ્રજનનંત્ર આવ્યા હતા. ખડ જેતા આ વેળાએ સિંધુ નદીના કિનારાથી બહુચિંતાનમાની દિંદુસ્તાનની ચરહદ સુધી જે જે ગળ્યો એના માર્ગમા આવ્યા તે સુત્રગાં પ્રજનનંત્ર બોગવતા હતા. આમાના કાદક તથા માલવ સૌથી વધારે મળવાન હતા. ગ્રીક અથકાગે એ ગળ્યોને અનુક્રમે ઓક્સીડુકાર્ધ તથા મેસોઇ તરીકે ઓળખાવે છે, અને જણાવે છે કે તે હીડાન્પીરા નદી ઉપર આવ્યા હતા, એટલે જેમ નદી ચીનામમા પડે છે તે મ્યેગથી દક્ષિણ તરફના એ નદીઓના વહેણને એ નામે ગ્રીક લોકો ઓળખતા હતા એમ જણાય છે એ ગળ્યોએ એકત્ર મળ્યા પોતાને સર્વ ખનાયો હતો. એગિઅન (૬. ૪) કહે છે કે દેશના આ ભાગમા પમતી દિંદી જતોના પ્રમાણમા આ ગળ્યોના લોકોની સખ્યા ઘણી વધારે હતી અને તેઓ આથી વધારે લગાવક જુઝાવાળા હતા. ' એલેક્ઝાન્ડર પહેલા મેસોઇ નામે ઓળખાતી પ્રજનના ગળ્ય આગળ આવ્યો હતો. ' મેસોઇની પાડોશમા પ્રજત ન બોગવના સિમોઇ નામે ઓળખાતા એમના મેસો હતા આ સિમોઇ લોમને જતક તથા પનજલિ સિવિ અને જૈણ્ય નામે ઓળખાવે છે મેસોઇ લોમને એગિઅન (૬. ૧) મનંત્ર દિંદીઓની જાત કહે છે, એમના શહેરા ચીનામ નદી ઉપર આવી ગયા હતા અને રાષ્ટ્ર નીની નજદિકમા એમની રાજધાની હતી આ લોમની મજધાની બધના તેમના એકાદ શહેર ઉપર ઘેરા માલમા એલેક્ઝાન્ડર પોતાની શુદ્ધી શુમા પરાની અગ્રી ઉપર હતો. સર્વના એકસંપને લઈને ગ્રીક ઇતિહાસકાગે નાની ઠરી રાક્યા નથી કે મેસોઇના શહેર આગળ કે ઓક્સીડુકાર્ધના શહેર આગળ એલેક્ઝાન્ડર મોતના પળમાથી ખસી જતા પામ્યો હતો ઇટિવસના જણાવ્યા પ્રમાણે એમના લશ્કરમા ૧,૦૦,૦૦૦ માનસો હતા. ' આ વરકે સાથે લગવાનો પ્રમત આવવાથી મેસીડોનિયન લશ્કરનો ઉત્સાહ મદ પડી ગયો હતો. ' ત્યારે મેસીડોનિયનોને મુલમ પમુ કે હજુ તેમને એક નવી લાઈમા

ઉત્તરનાનું હતું અને તેમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં મૈથી લઘાયક ગણાતી પ્રજા તેમના દરીઃ નરીઃ ઉપર, ત્યારે તેઓ અણુધાર્યા ભયથી ત્રાસી ગયા અને ગન્ધોદ્ગ ગણાય એની ભાષામાં તેઓ કર્ગથી ગમ્મને કપડે આપના વાળ્યા 'એકેકાન્ડના મૈનિકા આ લોકોને 'ક્રનુની પ્રજા' તરીકે ધાગના અને તેમનાથી એવા ભય પામી ગયા હતા કે તેઓ ચોહી રેડ્યા વિના એમને આગળ વધવા દેશે નહિ એસીડાનિયન લોકોનો ભય અં ગીને સંદા-જુ હતો એ એકેકાન્ડને પોતાને જે મંકટ નડ્યુ હતું તેનાથી તેમજ વ્યાગિને અંતે વશકરોને જે કચડધાણુ થયો હતો તેનાથી પુરવાર થાય છે

એકેકાન્ડની ઈર્તિ વધારનાની અપદ્ધ ઇન્દ્રથી શ્રીકે પ્રથકારે આપણને એમ મમજવના તજનીજ કમ્તા જણાય છે કે એતેકાન્ડે ત્વક તથા માવન ચોમેને ત્વકમાં છુદી નાખી તેમનો નાશ કર્યો હતો. પરંતુ પત્તલધિ કંઈ જુદીજ હકીકત આપે છે એ પ્રજાતંત્રનો મધ હસ્તીમાં હોવાનું તથા તેમનામાના તુદ્રમે વિજ્યથી નીવડ્યાનું જણાવે છે એસીડાનિયન ઇતિહાસકારો પોતે વચ્ચે પડી આ ત્વક લોકોની મહત્તા જળવાઈ ગયાનું સ્વીકારે છે અને તેનું વર્ણન પણ કરે છે બન્ને 'પ્રજાઓએ' 'મો એકથી' મોકળા હતા અને તેઓ 'સંદા રથમાં બેસા હતા અને અસાધાન્ય બાધાના અને નેજની દમામનાળા હતા. તેઓના ક્ષણ છુત્ર વર્ણના મોનેરી બરેલા મુનગાઉ કપડાના હતા. 'જે અનન્તા આટલા બધા મુગ મુધા તેઓએ આખા દેશની ગમ્મી હતી' તે માટે તેઓ મગક હતા મુદ્દ એકેકાન્ડને પોતાના દુશ્મનોને હાથે મંકરો ભોજનવા પડ્યા હતા એટલે જોઓ એની મામા થયા હતા તેમની તગ્ગ એ ભાર મેગભાવ દર્શાવેતા જ્યાં આ એવચીઓની એમે અમાધાણુ પરે-જાગન કરી હતી. 'એમે એક ભોજન નૈવા કંવા માટે દુકમો આપ્યા અને એવચીએને જમવા તેણા'... અર્થો મોનાના સો

બાજીએ એક બીજાથી થોડે થોડે દૂર ગોળવામાં આન્યા તતા અને તેની આસપાસ ધુત્ર નણના સોનેરી કમનથી ભરેલા પડદાઓ ટાંગવામાં આવ્યા હતા' (કર્ટિયસ પુ ૮ પ્ર ૭) એમને આનંદ આપવા માટે એતેકચાન્ડરે તમાચાની તજવીજ કરી હતી અને અહીં દારૂ દટથી વહેચરામાં આનંદો 'લ્યાગપત્રી એતચીએને પોતપોતાને યને જાના કરતાંમાં આવ્યા હતા' આ સમગ્ર પરાજય પામેલા દુશ્મનના વર્ણન જેટલું લાગતું નથી, પણ એમના સામર્થ્યની અજમાયશ લીધા પછી જેમને તાગામાં ગમી જેમની માથે મિત્ર ભાર ગળવાનું આવશ્યક રાગે એના દુશ્મનનું છે હિંદુસ્તાનમાંથી પાછા ફરતા એને મઠના દુમના ખમવા પડે નહિ તે માટે તેમજ ગજદ્રાક્ષી મેસીગેનિયન લશ્કરો તમામ ગમી તેઓ નિમજ્જનાક્ષીથી વળે એ માટે અનેકકાળે તજવીજ કરવા તો હતી

આ ગાળ્યા કાલાયનના સમય પહેલાં મવતગી દસ્તીમાં હતા એ બામત એના શાક્તિ ઉપરથી તેમજ પાણિન છાહવાદિમ્મથ (૪૨ ૪૫) ઉપરના પતર્જનન આનંદઉપરથી આમિન થાય છે આ મુદ્દના સમુદ્ધા લશ્કરના મધ્યાન્ય માટે રાણિન ધનિ મ કરતો ન હોવાથી એ સધ એના અભયમાં દસ્તીમાં હશે નહિ માત્રાપને આ ગોળ પુરી આખી ૬ પતર્જનિ મળી આવેના ગણુપા મથમાં આ મુદ્દના ભો આપનામાં આ ના તતા મ પતર્જનિ નિશ્ચાવે ૬, ખનિમ સમુદ્ધા હુદ આવર સના મળી આવે કે એક આચી સત્રનુ અનગણ મતા પતર્જનિ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે ૨ મદ્રક-માનર ગોળ નથી તેમ ગોઈ જાત માટે વપરાની મ ના નથી

કર્ટિયસ કહે છે ૨ સમુદ્ધા લશ્કરના સંગ્રહ તરીકે મુદ્રક લોખભાનો બતાવેલ લન્ડો પસદ દવામાં આવતો અને તે ધણો અનુભવી મદ્રક હતો

ખન્ને પ્રજાતંત્રમાંથી એકેકાન્ડર સાથે મુબેહલી ગરતો નક્કી કરવા જે કહેવાતા એવચીઓ આપ્યા હતા તેઓમાં ટ્રેવા લોકો હતા તેની નોંધ લેવાનું જરૂરનું છે. આ લોકો પોતપોતાના શહેરો તથા જિલ્લાઓના અમગણ્ય પ્રતિનિધિ હતા, 'ઓકસીડ્રાઇ લોકોમાંથી તેમનાં શહેરોના નેતાઓ તથા જિલ્લાના મુખ્યો આપ્યા હતા.' તેમને તહનામુ કુ-વાની કુલ સત્તા આપવામાં આવી હતી, મેલોઇના પ્રતિનિધિઓએ એમ કહ્યાનું જણાવવામાં આવે છે કે 'બીજાઓના કરતા તેઓને સ્વતંત્રતા તથા સ્વાધીનતા વિશેષ' પ્રિય હતા, અને કાયેનિશિયમ (કદાચ બક્ષરામને શ્રીકે લોકો આ નામે ઓળખાવતા હોય) ના વખતથી તેમની સ્વતંત્રતા અખંડિત રહી છે. '

એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ સ્વાધીનતા ભોગવના હિંદીઓની લાવણ્યમય મુખરેખા તથા-સુદર, ખોખરાટ બાધા વિગે મેસીડોનિયન ગ્રંથકારો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. હિંદી પ્રજાતંત્રની નૃવંશવિદ્યા (ethnology) ને લગતા વિવેચન માટે આ અભિપ્રાય અગત્યનો છે. આ બાબત આપણે આગળ જોઈશું (પ્ર. ૨૧).

ચીનામાં સાથે જેલમ નદીનો જે ગળે સંજમ થાય છે ત્યાંથી દક્ષિણ કિનારા ઉપર માલવ લોકો વસતા અને દુરકો તેના ઉપકારે વસતા.

છેલ્લા જે પ્રજાતંત્રના મુલકની પાંચેશમાં એકેકાન્ડર અગ્નિ નેષ્ટ નામના લોકો સાથે સંબંધમાં આવ્યો હતો, ડિઓડોરમનુ કહેવું માનીએ તો એમણે ૪૦,૦૦૦ પામદળ તથા ૩,૦૦૦ ઘોડેવાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતું. ' એમણે પોતાના સાકશ મોહલાઓમાં દુરમનને આવડો અટકાવવા અનેક અડચણો ઉભી કરી હતી, ભારે બહાદુરીથી તેઓ લડ્યા હતા, અને પગિણામે તેમની માને હુમલો લઈ જતા એકેકાન્ડરના થોડા મેસીડોનિયન સિર્પાંશ્વો પડ્યા હતા. '

કર્ટિયસના જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યારે આ બહાદુર લડવૈયાઓ પોતાનાથી મોટા લશ્કરના કુમલા સામે ટકી ચક્રા નહિ, ત્યારે

તેમણે પોતાના ઘરને આજ લગાડી પોતાના ઓછોરાઓને, રત્નપુત્ર લોખે બેદર કૃતા તે માફક જાણી મુક્યાં.

પુરોપીયત પંડિતે આ લોકે તથા આજીવનના પાત્ર એકજ હોય એમ મનાવના તગ્નીય કરના જણાય છે. પણ મન્દ-શાસ્ત્રના કારણોને વધ આ માન્ય થઈ શકતું નથી ; અગ્નિનેષ નામમાં આજ અને બેલિની સધિ થઈ છે. જે પ્રજનત્રિમા પ્રધાનને ગજન કહેવામાં આવતો નદિ અને જે પ્રજતત્રિ લગાયક હતા તે પ્રજતત્રિની કૌટિલ્યએ આપેલી યાદીમાં આમાંનો મુખ્ય શબ્દ મળે છે. અહીં માત્ર બેલિ ઉપજ જણાય છે, એટલે અમર ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ પ્રજનત્રિમા એક કૃતા વિશેષ અંગમૂલે હતા.

મીક લોકોએ જણાવેલું ખીમું પ્રજનત્રિ અમરક યોગેનું હતું. આ નામ એ લોકે સમજનાઈ તથા અમરનાર્થ એમ પણ લખે છે. સંખ્યા અથવા બદાહરીમાં આ લોકે હિંદુઆનમાં મળેલી પણ ઉત્તરે એવા નહોતા એમના ગજતત્રિનું અર્થ પ્રજસત્તાક અમરના વોળે ગ્યાયું હતું. એમના લશ્કમાં ૬૦,૦૦૦ પાવણ ૬,૦૦૦ શોડેવાર તથા ૫૦૦ ગ્રથ હતા. 'એમણે પોતાની બદાહરી તથા નુદકળા ખાટે ખ્યાતિ પામેના તથા સગદારોને મુંડી કલાડ્યા હતા.'

'યોગ્ય અભાવથી પોતાનો સત્કાર થશે એમ ધારીને' એકથી તરીકે આવેલા સૈન્યી અમરક પિપ્પામ નગરોનો આવગત કરી એમકનાન્દરે તેમની માથે તલની શરતો નક્કો કરી. ડિઓડોરસ એમ જણાવે છે કે અમર લોકોએ 'પોતાના જૂદ પુત્રોએ નદિ લગવાની આપેલી સલાહનો ખીજાર કર્યાથી' આ એવળીઓ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી કદાચ એવું સૂચન થાય કે એમના પ્રજમત્તાક ગદા-ગજમાં જૂદ પુરોની સભા ધિષ્ણુ હતી.

પતંજલિએ તેમજ મહાભારતમાં અમરક લોકોને રાજદારી સમાજ તરીકે જણાવ્યા છે. પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે અંબના કુંડ-વના અમરકે પંચાગમાં પોતાનો વંશ રચાધો હતા એ રાજ્યનો

શરૂઆતનો અહેવાલ આપતાં, પુરાણ એમને એકાધિપત્ય રાજ્યપદ્ધતિ-વાળા લોકો તરીકે વર્ણવે છે. શિબિ લોકોના રાજ્યધારણમાં 'જેવી રીતે કેરકાર થયો હતો તેવી રીતે આ લોકોના એકાધિપત્ય રાજ્યપદ્ધતિ-વાળા ધર્મારણ્યને પ્રજાતંત્રમાં ફેરવવામાં આવ્યું હતું. યોધેય લોકો માટે, પણ પુરાણમાં એમ જણાવ્યું છે કે અમ્બરક લોકોની પેઠે એ લોકો પણ એકાધિપત્ય રાજ્યપદ્ધતિવાળા હતા. પણ યોધેયનાં સ્મારક ચિહ્નો ઉપરથી એમનો જે ઇતિહાસ મળે છે તે પ્રજાતંત્રવાળા લોકોના ઇતિહાસને મળતો આવે છે.

આ પછીની બીજી સ્વતંત્ર પ્રજા કાશ્યપ હતી. એ નામનું મંત્રકૃત્તમા રૂપાતર કરતા ક્ષત્રિય થાય. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, અર્થશાસ્ત્રમાં આપ્યા મુજબ જે પ્રજાતંત્રનું વિશેષ નામ 'કાશ્યપ' છે તે અને આ પ્રજા એક જ છે. કૌટિલ્ય આ લોકોની ગણતા શ્રેણીઓની સાથે કરે છે અને અહીં આપણે શ્રેણી લોકોને ક્ષત્રિય લોકોના પાંડેશી તરીકે જોઈએ છીએ. આવળ મુસલમા પ્રમાણે સિંધી ખત્રી જાત આ લોકોના અગ્રાંચીન પ્રતિનિધિ લાગે છે. કૌટિલ્યે પાંડેશા વિભાગ પ્રમાણે એમનો પ્રધાન રાજા તરીકે ઓળખાતો નહિ.

એરિઅનના જણાવ્યા પ્રમાણે, ઓમ્બરિકોષ લોકો પણ 'અનંત પ્રજા' તરીકે હતા. બીજા કાશ્યપ પ્રજાએ એમને માટે ઉત્તેજ કર્યો નથી. આ લોકો તેજ યોધેય હતા એમ પ્રતિપાદન કરવા કનિગલામ મથન કરે છે, પણ શબ્દશાસ્ત્રના કાણે તે દૃષ્ટી રાકતું નથી. વી ડી સેન્ટ-માર્ટિનના મુસલમા પ્રમાણે આ લોકો મરાઠાગજમાંના વસાતિ લોકો હોય એમ લાગે છે. આ વસાતિ લોકો કુદક તથા માવવ લોકોના પાંડેશી તરીકે તથા અમ્બરકથી સરૂ થતા સમૂહમાં જણાય છે. કાસાપન અને પનંજલિ શિબિ લોકોના પ્રદેશની સાથે વસાતિ લોકોના પ્રદેશ જણાવે છે. જણ-પાટમાં ગુજરાતના પ્રજાતંત્રમાં સરૂ થતાં સમૂહમાં આ લોકોને જણાવ્યા છે.

આ પત્રીના ગાંધીના ગાંધી અમન ચનાસતો કે પ્રમતત્ર હતું એ નક્કી નથી. એવેકાન્ડના સોમતીઓએ એના ગાંધી ધાગણના તથા કાવદાના વખાણ કર્યા છે. 'મુદ્ધ અને એવી પીડા મધ પણુ દગામા દદ ઉપગત આપમ્યા મહેવુ એને તેઓ દુગમ્યા ગણતા' (ગ્રંથો ૧૫ ૩૪.)

આ રાજ્ય હિંદુતાનમા મૈથી ધનાદય હતુ એમ કહેતામા આવે છે નગગજનો સૌ સાથે મોજન લેતા આવા વહીવટ માટે અધ્યક્ષ વેદમા પણ ઉત્તેજ છે. તેઓ ગુનામની સરથાનો ગ્રીકા કરના નહિ (ગ્રંથો ૧૫ ૩૪) આપણા માહિત્યમાથી આ સ્વતંત્રતા ભોગવતા સોમનું નામ ખોળી કદાકવાનુ બને એમ છે. આ સોમ તેજ મુગિષ્ઠ સોમ દતા એમ લેસન મૂનવે છે તે ટકી શકતુ નથી, કમટે મુગિક સોમ સિદ્ધાદી અધ્યક્ષ નિધ્યાયજ પર્વતની દક્ષિણે વસતા દતા જેની રીતે મુનુકર્ણ મેધ ગુનકના વિશેષ નામ તરીકે કાશિકામા આવે છે તેની રીતે મૈમિમનો એ મેઠ પ્રેક્ષનું નામ દશે છપાએલા ગણ-પા મા આ સન્દની જોડાની અશુદ્ધ છે પણ કાશિકાના પાદનુ વધમાન પોતાના ગણુસ્તમહોદધિમાં અમર્થન કરે છે, અને એમ કરતા શકદાગજનું પ્રમાણ આપે છે બીજે પાઠ મુચિકર્ણ લાગે છે.

[સમ્રો તથા ગ્રેન્થિ (દ્વાય મહાભાગતમાના પ્રમ્યાન) નો પાટોશના ગાંધે એમાધિપત્યક રાજ્ય પદ્ધતિથી ચાનના વર્ણવસમા આવ્યા છે]

આ પત્રી 'અયમનોદ નામે આગખાતી પ્રમ' (એગિઅન ૧-૧૬, ડિઓટોમ ૧૭, ૧૦૨) નુ શરૂ એવેકાન્ડરે તાગે કયુ હતુ ડિઓટોરસ અન્ય રથમે (૧૭, ૧૦૩) 'અયમન સોકોનો મુદ્ધ એણે તાગે કર્યાનુ કહે છે જેને પતજલિ માક્ષણકા નામ જનવદ (૨. ૫ા ૨૬૮), એટલે પ્રાજાણુક નામે આગખાતો દેશ (ગાંધી) કહે છે તે અને આ એક જ દોષ એમ લાગે છે. પાશ્વિનિએ

જનપદ રાજ્ય જે અર્થમાં વાપર્યો છે અને સિદ્ધાંતો ઉપર પણ જે અર્થમાં એ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં અહીં પણ વપરાયો છે, એટલે રાજદ્વારી દષ્ટિએ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ દેશ અથવા ગભ્ય. જાતિ અને રાજ્યને એકજ તરીકે ઓળખાવવામાં શ્રીક અભિપ્રાય એવો દૃઢ હોય છે કે મધ્ય રાજ્યના અસ્તિત્વ ઉપરથી સમગ્ર નગરજનનેની એક જાતિ બનાવી દેવામાં આવે છે પબ્લય અને ચિકમાના માફીના સવળા અતંત્ર રાજેરે તથા ગભ્યોની બાબતમાં એમ થયું છે પણ પ્રસ્તુત ગભ્યોના સમકાલીન હિંદી ત્રયકારો, દાખલા તરીકે પાણિનિ, તેમના નામ રેશના નામ ઉપરથી આવ્યાનું મને છે અન્ય રીતે કહીએ તો હિંદીઓના વિચાર જાતિ ઉપરથી નહિ પણ પ્રદેશ ઉપરથી બધાય છે.

આ નાનકડા પ્રજાતંત્રે ભારે જુ મો તથા દેશાભિમાન દર્શાવ્યા તેથી એતેકજાન્ડરે એના ઉપર ખાસ વેગે નેવાનું કંગવયુ હતું પુટાઈ એતેકજાન્ડરના શ્યનચરિત્રમાં બાહ્યણ લોખના સહેરના સબધમાં વખતા જણાવે છે કે 'આ તત્વજાનીઓએ ભાકતી લશકર કરતાં એને કંઈ ઓછો ત્રાસ આપ્યો નહોતો. નજુ જે ગજકર્તાઓ એની આથે મળી ગયા હતા તેમને એ લોખે નિંતા અને એની સત્તા વિરુદ્ધ બડ ઉદાવવા અતંત્ર ગભ્યોને ઉત્કરતા આ કારણે એણે એમનામાના ચણાઓને કાસીએ ચઢાડ્યા હતા.'

છેલ્લા મણાવેલાં ગભ્યની દક્ષિણે સિંધુ નદીના મુખ આગળ ખનેના ટાપુ ઉપર પતવનું રાજ્ય હતું એતેન્જાન્ડરે અહીં આવ્યો તે પહેલાં સમગ્ર લોખે એને તામે ન થવા માટે સ્વાથી નીકળી નાકા હતા હિંદુસ્તાનમાના વધારે નાના પ્રજાતંત્રો એવો પ્રમથ પડી ગયો હતો. હુસ્મનને તામે થવા કરતા લોખે પાંદેશ નીકળી જવું જાતક તથા મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જગમધના ત્રાસથી કંટાળી વૃષ્ણિ લોખે મધુગમાથી નીકળી દારકામાં જઈ વસ્યા હતા સિંધિ લોખ પબ્લયમાથી ગજપુતાનામાં અને માવવ લોખે પબ્લયમાથી

માળામાં આવક કર મંજૂરોને લઈને આવી જ્યાં દરે પતનના ગળધારણમાં ગળ નાં મોઝેરીમને નામે ઝોળખાતો વર્ધમાન પોનાના મથુર્નમહાદધિ (૩ ૨૦૯) મા ગળ-પાઠમાના જે મુ-સલ્મે રાજકર્તાની ઉપાધિ તરીકે ગણે છે તેવો મહિસાધિન થઈ ઉપગના મોઝેરીસને પદ મેને મળતો આવે છે દર્દિયગ એને કુન મુખલાગ ગળ તરીકે ગણે છે આ મથકારો આવા ઘોઠાગા વાગ વાગ કરે કે, એને આ માત્રન વધારે વિવેચનની જગત ગહેતી નથી એમ જાણી દિઓડોસે આ ગળધારણનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે “આપ્ટન લોમના ગળધારણને ધોરણે ગ્યાએના ધારણવાગ થઈ પ્રખ્યાત થએલુ આ શહેર હતું કારણ આ સમાજમાં લાઈ વખતે જે જુદા જુદા કુટુંબના વચપર પરાયી ઉતરી આવેના રાજના દાયમા સરકારી ગહેતી અને જદ પુરોની ગળસમા આખા ગળ ઉપર મેવોપરી અધિકાર ચલાવતી.”

મેસીડોનિયન મથ રિનું પતન તેજ મિધમાનુ દેંગમાઠ છે એમ હતું છે એનું પ્રચીન નામ પોતમપુરિ હતુ પણ ભોક્ષ જૂની મથા નથી એ જ ગળ-પાઠમાનું પાનન અને પત જનિન વાલીક શહેર પાનાન-પ્રમથ હોય એમ લાગે છે

એવેન્જાના ઇતિહાસમાનું હિંદુ રાજ્યો વિશે પ્રકરણ પતનના અહેવાલથી સમાપ્ત થાય છે અનુચિન્નાનની સગદ ઉપર મહા-ઝોડી અગત્યની સમાજને હતી પણ તેઓ દિદી હતી એમ ગળવાનુ યોગ્ય નામે નહિ

પટનાક રાજ્યોની દકીકત ઓક લોમએ સદિગ્ધ રીતે આવી છે પણ ધણું ખર્ચ તે સરગા સધ દરે આપણે આ વર્ધમાના ધોર્માનું વર્ણન ઉપર આપી ગયા છીએ કદાચ ફેન્જિયા લોકોનું ગળય આ વર્ધમાનું હોય પડિતો આ નામને સંસ્કૃત ભગદને મળનું આવતું ગણે છે કેમકે ગળ-પાઠમાનું ભગન રાજ્ય ત્રેમર્ન લોધના

પ્રજાતંત્રની માથે દર્શાવવામા આવેલે એવેકઝાન્ડનું ફેનિલા ગભ્ય પણ એજ પ્રદેશમા હતુ આના જેવુ બીજુ ગભ્ય ઝોસૈ અથવા ઝોકનિપ્રેઈ લોગેનું હતુ અને તે પ્રજાતંત્ર બોગવતુ હોય એમ લાગે છે. આ લોગે કાગિદામાના ઝૌચુકાયનક લોકોનેમગના આવે છે.

ગ્રીક અચકારોના નિગીદાણ હે'જ આવેલા પગળ તથા મિધના, ધણા મોટા ભાગમા બે ઋષુજ એકાધિપત્ય રાજ્યો હતા, અને તેમાના મુખ્ય પોગ્મ તથા અલિસાગના ગભ્યો હતા. આ સિવાયનો બાકીનો દેશ પ્રજાતંત્ર બોગવતો હતો. પોગ્મ નિમેની મુદાકે આપેલી હકીકત ઉપગ્થી આ ગ્રંથ જણાય છે. ' સારપત્રી એલેકઝાન્ડરે પોગ્મને મંડેશની ઉપાધિ આપી તેનું ગભ્ય ફરી મોધુ એટલુજ નહિ પણ ને લોકોનું રાજ્ય પ્રજાતંત્રને ધોન્ધે ચાલતું હતુ તેમને નામે 'ઈ મેટિ પ્રાત તેમા ઉમેરી આપ્યો. '

એવેકઝાન્ડ દિ ફુતાન ઉપગ ચદરી આવ્યો ત્યારે અથવા અહીંથી પાછો ફર્યો ત્યારે એ આખા પગળ ઉપગ ફરી વળ્યો નહોતો. વાહીક પ્રદેશમાના મનવજ તથા બીઆમ નદીની ખીણના પ્રદેશમા તે ગયો નહોતો. આ પ્રદેશમાના પ્રજાતંત્રની હકીકત માત્ર હિંદી માહિત્યમાથી મેળવવાની છે યૌધેય તથા આગમ સોમે તેમજ પ્રાચીન માહિત્યને આધારે ગ્યાએના કાગિદામા નિર્દિષ્ટ રેખા શાયંદ, ગોખાલવ, ટાંડીશિમ પ્રજાતંત્રો પણ કદચ આ પ્રદેશમા હતા.

પ્રકરણ ૯ મું

ગ્રીક ગ્રંથકારોએ નિર્દિષ્ટ કરેલાં હિંદી પ્રજાતંત્રનાં રાજ્યબંધારણની સમાલોચના

આમણ પ્રકરણમાં આપણે જે સમાલોચના કરી ગયા છીએ તેમાં લિખ્ય : પ્રકારનાં રાજ્યબંધારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે દરેક રાજ્યમાં વસતા લોકોની ખાસ જરૂરી-આતો તથા પરિસ્થિતિને સુગમ થાય એવાં બંધારણ રચવામાં આવ્યાં હતાં. દાખલા તરીકે અમરકંટ લોકોનું પ્રજાસત્તાક બંધારણ હતું, અને તેમાં વરાળી કૌણ જુદા પુરો ઉપલી રાજસભામાં બેસતા. તેઓ પોતાના સરદારોની પણ ચુંટણી કરતા. પ્રત્યક્ષ રીતે સમાજમાંની દરેક વ્યક્તિને સીધો મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, અને એથી ગ્રીક લોકો આને પ્રજાસત્તાક બંધારણ કહેતા.

શુદ્ધ અને માલવ પ્રજાતંત્રમાં ‘રાજ’ ને નામે ઓળખાતો પ્રધાન નહોતો, કેમકે મુલેહની વિધિ માટે તેઓએ ૧૦૦ કે ૧૫૦ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. એ તો ખુલ્લું છે કે એમનાં રાજ્યબંધારણ અન્વય કંઈ પણ એક માણસને અથવા અમુક માણસોનાં નાનાં મંડળને કંઈ પણ સત્તા આપવામાં આવતી નહિ. એ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે બન્ને લરકર માટે એકજ સરદાર ચુંટવામાં આવતો.

કર્ધઅન અથવા કંક લોકોના બંધારણમાં ‘રાજ’ ચુંટી ક્ષેત્રવામાં આવતો. આ રાજ્યમાં માળાપને પેટે જન્મેલાં બાળકો પ્રથમ નગરજન તરીકે અને પછી વ્યક્તિ તરીકે ગણાતાં, કેમકે જાતિ નગરજનો ચનારામાંના કેટલાં અવયવો તથા મુખ્યમૂતિ ઉત્તમ તથા પ્રમાણસર છે તે તથા કેટલાંને ચૌવનાવરણ સુધી પહોં-

ચવા દેવાં એ નક્કી કરવાનો હક્ક રાજ્યનેા હતો (ડિઓડોરસ, ૯૧). સૌશ્રૂત લોકોનું બંધારણ આને મળતું હતું. આ રાજ્યોમા, માણસ ખરેખર રાજદારી પ્રાણી લેખાતું. વ્યક્તિ રાજ્ય માટે હસતી ભોગવતી. જનસમૂહનું ઝવન ટકાવી રાખવા માટે વ્યક્તિ ખોતાનો અને માતા પિતા તરીકેની ખોતાની લાગણીઓનો ભોગ આપતી. દ્વંદ્વ આવા કાયદાને લઈને કદ તત્વજ્ઞાનીઓએ પિતાએ મરણ શરણ કરેલા બાળક (નચિકેતા) ને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી તેની છાર્તિ અમર કરી છે.

પતંજના બંધારણના જેવા જે રાજ્યધારણમાં રાજ્યને નામે ઓળખાતા પ્રધાનની વરણી કરવા માટે વ્યવસ્થા હતી, તે બંધારણ ક્રિસ્ટિય જેને શામશાહિન સંઘ, એટલે રાજ્યની ઉપાધી સ્વીકારનારાં પ્રજાતંત્ર કહે છે તેના જેવું હતું.^૧ આવા ચુંટી કહડાએલા રાજ્યો સિંચાવિ લોકોમા પણ હતા. ચુંટાએલો રાજ્ય લશ્કરનો સરદાર થતો એમ હમેશ જનતું નહિ. સિંચાવિ લોકોમા લશ્કરની સરદારી સનાપતિ નામના ચુંટી કહડાએલા બીજા સરદારના હાથમા રહેતી. શાક્ય લોકોના બંધારણમા પણ ચુંટાએલો રાજ્ય પ્રમુખ હતો.

પતંજ લોકોના ગજ્યધારણ અનુસાર વૃદ્ધ પુરૂષોની ગજ્યસમા સ્વયંજો અમલ નચાવતી. એમનામા એ કુટુંબમા વંશપરંપરાથી હિતરી આવેલા 'રાજ' ને નામે ઓળખાતા એ પુરૂષો રહેતા અને તેઓ લડાઈને પ્રસંગે લશ્કરની સંદારી લેતા. પ્રજાતંત્ર મંડળોમા

૧. કુલિન્દ લોકોનું રાજ્યધારણ કદ આવાજ પ્રકારનું હતું. એમના સિક્કા રાત્ત તથા રાજદારી સમાજને નામ પાડવામાં આવવા એમનેા રાજ્ય હમેશા અનોખમૂતિ, ' અખંડિત સમૃદ્ધિવાળા ' એ નામે ઓળખાતો અને એજ ઉપાધી સેકાએ મુધી જાળરાઈ હતી (ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦) આ અધિકારની રૂબે જાપેની ઉપાધી હતી અને નાદિ કે કોઈ બ્યર્નિતું નામ હલ (વિન્સેન્ટ ગ્રિમથ) જુહનસંહિતાનો કતા વરાહમિહિર કોલિન્દ અથવા કોલિન્દ મણુના નેતાઓનાં નામ આપે છે. એમના સિક્કા અંખાલા અને ગહરાવપુરની વચ્ચેના ઝદેસમાથી મળી આવે છે.

વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં શાહી કુટુંબો- માટે મદાભારતમાં ઉક્તેષ્ય છે. પતનના 'રાજઓ' રાજસભાને જોખમદાર રહેતાં, અને પ્રજાસત્તાક ધારણે એમનું રાજ્યધારણુ રચાએલું હોવાથી, ધારણુ કરીને આપો સમાજ એ રાજસભાની પરણી કરેના. પતનના અંધારણમાં રાજઅમલ અમીર વર્ગ નેમજ સામાન્ય વર્મના દાથમાં હોવાનું જણાય છે. આવાં સર્વ અંધારણમાં અંતિમ રાજદારી અધિકાર ગળુ અથવા સંધેના દાથમાં રહેનો.

આ પ્રગતતંત્રમાં ફેટલાંક અંધારણુ પ્રમાણે કારોગારી સત્તા ઉપલી સભા અથવા જદ પુરોનાની સભાને સોંપવામાં આવતી; અને ખીજામાં સામાન્ય ગળુ અથવા રાજસભા પામે એ સત્તા રહેતી એવી સાળિની મળે છે; ક્રીકે અંધકારોના જખાવ્યા- પ્રમાણે પતનમાં જદ પુરોનાની રાજસભા પામે. કવોંપરી સત્તા રહેતી, અને અંધકાર લોકો પોતાના જદ પુરોનાની સલાહ માન્ય રાખતા. મદાભારત જણાવે છે, કે ગળુ રાજઅંધારણમાં સુખ્ય મુસ્કેલી એ નડતી. કે તેમની સંખ્યા મોટી હોવાને લીધે તેમનો કાઈ નિર્ણય ગુમ રાખી શકાતો નહિ. આથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું કે રાજનીતિ (મંત્ર) ને લગતી જાગતોની અર્થ આખા મળે કરવી નહિ પણ જદ પુરોના દાથમાં સોંપી દેવી. વાધેય લોકોના એક જાતના સિદ્ધા મંત્રધર અને ગળુના નામના પાડવામાં આવ્યા છે, અને ખીજા જાતના માંત્ર ગાળુના નામનો છે. મંત્રધર એટલે મંત્ર અથવા રાજનીતિને લગતી સત્તા જોગવારી રાજસભા છે. આ પ્રમાણે ગળુના મુખી અથવા નેનાને નામે જોગખાતા અમલદારો કારોગારી મંડળ અથવા દારોગારી સભામાં બેસતા. જદ પુરોનાં જીવતું મંડળ રહેતું. આ મંડળ ઉપલી રાજસભાને મળતું આવતું અને જુદાં જુદાં રાજઅંધારણુ અનુસાર તેની સત્તામાં ફેરફાર રહેતો. પતન લોકોમાં આ જદ મંડળ સર્વ કારણ સાર અમલ અથવા અધિકારી હતું. અંધકાર સંધમાં એ મંડળને આપો અધિકાર નહોતો. નેના સખે મદાભારતમાં

જણાવેલાં જુદાં લોકોનાં જોવાં હતાં; આ જુદાં લોકો અસપરસ આવીને રહેવાને લગતી બાબતો તથા શુદ્ધ આચાર વ્યવહાર વિશે સલાહ આપતા (પ્ર. ૧૪). આ જુદાં કંઈ ઉમ્મરે પહેંચેલાં ઘરડાં-માણુઓ નહોતા, કદાચ મુખ્યત્વે ઠરી તેમની વચ્ચે માટે ઉમ્મરની કંઈ હદ દર્શાવેલી હોય. મહાભારતમાં ‘જ્ઞાનથી એટલે, પોતાના શુભથી જુદું’ એવું વચન છે તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે પોતાના શુભને લઈને જુદાં જુદાં તરીકે સુંદાતો.

રાજ્યધારણને લગતી મહાભારતમાની, ચર્ચા, ઉપરથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે કેટલાંક ગણ ‘અથવા રાજસભા કારોબારી રાજનીતિ પોતાના એકલાના હાથમાજ રાખતા અને પોતાની રાજસભા અથવા કારોબારી મંડળને વહીવટ માપતા નહિ, ગણ બંધારણમાં આ પદ્ધતિ દોષરૂપે હોવાનું મહાભારત જણાવે છે. અમ્મર તથા મુદ્રક-માસવ લોકોનાં આવા બંધારણ હજી એમ લાગે છે. પ્રજાસત્તાક મત્તોએ આ સત્તા બીજા કોઈને નહિ સોંપવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. પંજાબમાંનાં શહેરી સંસ્થાનેનો અમલ નિયમ તરીકે પ્રજાસત્તાક ધોરણે આસતો હોવાનું ઓકે અધિકારે માનતા. ‘આખરે ધણા યુગો આખ્યા અને ગયા પછી એમ કહેવાય છે કે એકાધિપત્ય રાજ્યનો નાશ કરવામા આવ્યો અને શહેરોમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યમલ એસાડવામા આવ્યો.’ (ડિઓડોરસ ૩. ૩૮). ‘ધણા શહેરોએ રાજ્યમલનું પ્રજાસત્તાક અરૂપ સ્વીકાર્યું હતું, જ્યાં એસેકમા-ડર આં ફેરા ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યાંથી કેટલાક શહેરોમા એકાધિપત્ય રાજ્ય આજુ કહેવા પામ્યું હતું.’

જે રાજ્યોમા રાજકર્તા ગણનો સત્તાને પાત્ર હોવા છતાં કારોબારી મત્તા ‘વંશપરંપરાને ધોરણે થોડાક કુટુંબોમાં રહેલી ઓકે અધિકારોએ જોએલી તે રાજ્યોનો અમલ અમીર વર્તના હાથમા હોય એમ તેઓએ જણાવ્યું છે. ખરેખર આવા બંધારણમા બે પ્રકારનું મિશ્રણ હોવાથી કોઈ એવું સંજ્ઞાને અભાવે તેને આપણે અમીરી

પ્રજાસત્તાક જંધારણ (Aristocratic democracy) કહીશું. દાખલા તરીકે બીઆસ નદીના ઉત્તર કિનારા ઉપરના રાજ્યમાં ગણતંત્ર અથવા રાજસભામાં ૫,૦૦૦ સભ્યો હતા. જ્યાં તે અમીરસત્તાક રાજ્ય કહેવાતું. ' કારણ જનસમુદ્ધ ઉપર અમીરવર્ગ અમલ ચલાવતો અને તેઓ પોતાની સત્તા ન્યાય તથા સમભાવથી ચલાવતા. ' ઓકલોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશના મંદિરના વહીવટ માટે આ સર્વોત્તમ પદ્ધતિ હતી. ૫,૦૦૦ સભ્યોનો જનેસો ગણ પ્રત્યક્ષ રીતે અમલ ભેગવતું મંડળ નહોતું. ક્રમકે જેઓ રાજ્યમાં એક દાથી આવતા તેઓનેજ એમાં જોડવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થતો. ગણતંત્રના લોકોમાં ' નિપૂણ ખેતીકારો અને સુદમાં બહાદુર માણસો હતા. ' દરેક ખેતીકાર અને દરેક સૈનિક દાથી આપી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય, પરંતુ અનુમાન થઈ શકે કે દરેક ખેતીકાર તથા દરેક સૈનિકનો પ્રતિનિધિ એ સભામાં બેસતો હોય. પ્રત્યક્ષ રીતે દાથી આપી શકે એવા માણસો દાથી ન આપી શકે તેવાના પ્રતિનિધિરૂપે હતા. પતંચતુ રાજ્યજંધારણ પણ આવા મિશ્ર પ્રકારનું હતું. વચ્ચે પરાધી ઉતરી આવેલા ' ગણઓ ' મંપૂર્ણ રીતે જદ્દ પુરોની સભાના અંકુશ હેઠળ હતા. જંધારણ આ રૂપે અમીરસત્તાક હતું પણ ઉદ્દેશમાં પ્રજાસત્તાક હતું.

૫,૦૦૦ સભ્યોવાળા ગણ અથવા રાજસભા હોવાનું ઓકલોકલોએ દર્શાવ્યું છે તેને મળતી હકીકત હિંદી સાહિત્યમાંથી પણ મળે આવે છે. સિન્ધાવિ લોસ્ટની ગ્રંથાની વૈશાધીમાં ૭,૭૦૭ નાનકડા રાજ્યઓ (રાજક) હોવાનું જાતકમાં જણાવ્યું છે. જન્ને તવ ગર તથા ગરીબ વર્ગમાંથી આવા રાજ્યો મળતા, અને આ સમગ્ર ધંડ વગ્નજ્વામાં આવતા ન્યાય મંદિરમાં લગ્નની સભામાં આવી બેસતા. હાલના સમયમાં ગણસભાઓમાં જાને છે તેમ ધણુખર આ સર્વ રાજ્યો સભામાં હાજર થતા નહિ.

હિંદુ સાહિત્યમાં ગણના આવા ધનાઢ્ય વિભાગને કુવ (કુટુંબ) કહે છે. મહાભારતમાં ' રાજ્યોના કુવ ', ગણના ' વર્ગમાં આવી

જતા હોય એના પ્રકારનું વિવેચન છે—ગજ-કુત, ‘ગત્ય કરતા કુત’ અથવા ‘ગતઓના કુત’ (સયધર્મિન) સચના પ્રકારના હોય એવો ઉલ્લેખ અર્ચસાસ્ત્રમાં છે. પાતન લોકોના વંશપરંપરા ઉતરી આવેલા ગજઓ આવા કુત-સહ જેવા ગણી શકાય. ન્યાય-શાસ્ત્રમાં કુત અને ગણને હમેશા લિન્ન દર્શાવનામાં આવ્યા છે, અને મન્ને માટે સાથે સાથે ઉલ્લેખ હોય છે આ ઉપગ્રી જણાય છે કે શુદ્ધ અને માદા ગણમાં વંશપરંપરાના સિદ્ધાંતને ધ્યાન નહોતું અને પગિલાયાનુસાર તે પ્રજાતંત્રના પ્રકારને મળતો આવતો હતો. પારંપર આ બંને પ્રજાનું મિશ્રણ થતું જણાતું અને શુદ્ધ કુત / બાએજ માલમ પડતું વખત જતા આ મન્ને વચ્ચેનો તફાવત અદ્રશ્ય થયેલ હતો જૈન લોકોએ પોતાના ધાર્મિક ગણની ધ્યાપના કરવાની સાથે ધાર્મિક કુદની પણ ધ્યાપના કરી હતી એમ છતાં આ કુત સંજ્ઞા બુનાવો ખરાડે એની હતી, કેમકે એમના આવ સ્થાપન કરનાર અનિવાહીત હતા અને વંશપરંપરાના સિદ્ધાંતને અમનમાં આણવા અહીં ધ્યાન નહોતું. શુદ્ધ કુત ગત્યોમાં સ્વેપરી રાજ્યાધિકાર વાગફરતી થોડાજ કુટુંબો ભોગવતા (કુલેષુ પચેકાથિ પચ).

આપણે અહીં પ્રજાતંત્રના બંધાણની સક્ષિપ્ત સમાલોચના કરી ગયા પરંતુ આ પ્રજાનું પૂ. કરીએ તે અગાધિ એમની સામાન્ય સંસ્કૃતિ વિશે થોડક વિવેચન કરવાનું થોડું નાગે છે. ત્યાનાના એપોલોનિયમના ઇવનમગિત્રમાં ફ્રાઇબોર્ગેટમ જણાવે છે એનેકઝાન્ડરના સોફાઇ (Sophoi) ને જ ઓકસીડ્રેસી (Oxydracae) કહેવા હતા, અને એપોલોનિયસના મમયમાં (આગળે ઇ. મ. ૪૦) તેઓને ‘તત્ત્વ જાનીઓ કરતા તત્ત્વજ્ઞાનમાં આજના પૂર્વક અનુષાત કરનારા’ ગણનામાં આવતા એમ લાગે છે એનેકઝાન્ડરના વખતમાં શુદ્ધ લો. પોતાના દાર્શનિક પાલિય માટે ખ્યાતિ પામ્યા હતા અને તેમની ગણના ડાથા (Sophoi) તરીકે થતી એજ પ્રમાણે ઉપનિષદને તથા તત્ત્વજ્ઞાન તથા વેદના અભ્યસન માટે કરેલા દિદી આદિત્યમાં

જાનીતા થએલા છે. તેઓ કૃષ્ણ યજુર વેદના અનુયાયીઓ હતા. અને હાલક મદિતા નામની વેદની તેમની - પ્રવૃત્તિ આપણને હાલમાં પણ હિરનમ્બ છે પતજસિના અમયમાં કદ ને એ સુધારેલો મંથ પ્રમાણુ-જૂત ગણાતો, અને એ પોતાના મનાભાગમાં જણાવે છે તેમ દરેક ક્ષત્રિયમાં તેનું પાગાયણ થતુ એમ. ન્યાય માત્રને લગતું પુનઃ કાલક મર્મ સૂત્ર પણ આરી ખ્યાનિ પામ્યું હતુ, અને એને આધારે વિચિત્ર સ્મૃતિ રચાયાનું મનાય છે. ન્યાય સુધી ઉપનિષદ તેમજ યજુર વેદ વિરચાર્થ રહેશે ત્યાં સુધી આ લોકોનું નામ હિંદુ સાહિત્યમાં અવિચળ રહેશે એજ પ્રમાણે જુષ્ઠિ નેતાના તથા એના આધવ નેતાના તત્વ-જ્ઞાનના સિદ્ધાંત અઘાપિ પર્યંત સર્વ માન્ય છે. ઇ. મ. પ. એવા સૈકામાં શક્ય લોકો અદશ્ય થયા હતા હતા તેમના લગ્નથી દુનીઆને સૌથી મદાન ધર્મ વારસામાં મળ્યો હતો. અદ્યત્ત ગજજ્યોગેશ્વરી અસર હેઠળ તત્તજ્ઞાનના સ્વતંત્ર મિદાતો દસ્તીમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે તત્તજ્ઞાન, રાજનીતિશાસ્ત્ર તથા ધરકરી તાનીમની એકત્ર અમર હેઠળ જે અનુબ્ધ જાતિ ખીરી નીકળી હતી તેના વ્યવાસમાં અમાનુની તત્ત્વો દેખાતા નહોતા પ્રજાતંત્ર મગિતના શોખ માટે મશહૂર થયા હતા જે હિદીઓ સાથે એનેકકાન્ડ સમાગમમાં આવ્યો હતો તેમને. ઐરિઅન 'નાય તથા ગાયનના ગોખીન' તરીકે ઓળખાવે (૬૩) જુષ્ઠિ લોકોની નમિતની પ્રવૃત્તિ સમૃત્ત રાકમયમાં મામાન્ય રીતે દશ્ય થાય છે હગ્નિશમાં તેમના ન્યય તથા વનમોજનના વર્ણન આવે છે (અકરણ ૧૪૬-૭)

અર્ચશાસ્ત્ર (૧૧ પા. ૩૭૬)ની માન્યતા પ્રમાણે પ્રજાતંત્રની (વશિષ્ઠ ખાત્રી એ હતી કે તેઓ વિદ્યા (વિદ્યાન) તથા શિક્ષ (દુન) ના કનક (વિવાદ) મા રચ્યાપચ્યા ગણેતા

સીખ લોકોની બાજતમાં જન્મ્યું છે તેમ ધાર્મિક માન્યતા તથા રાજ્યવસ્થા માણસના સારીરિક જોધાગલ રચયમાં પ્રચંડ ભાગ ભજવે છે આ દેશની પ્રજાતંત્રને લગતી રાજ્યવસ્થા પણ પ્રવૃત્તિના આ વિચિત્ર નિયમનુ જીલુ દષ્ટાંત છે ક્ષુદ્રક તથા

માણવ, સૌજન્ય તથા કંઠ જોડો ખુબચુરત ચહેરાવાળા તથા પ્રાદ' આચરણવાળા હોવા વિશે ગ્રીક લોકો આશ્ચર્ય પુરે છે. બુદ્ધે સુંદર કાતિવાળા કિચ્છવિ લોકોને દેવોના મંડળ સાથે સરખાવતા જે રીકા કરી હતી તેથી આ જાખતની વિશેષ સાબિતી મળે છે. ક્રેટનાક કાતિમાન વૃષ્ટિ સરખોના સાનિધ્યથી રાજદારી જાખતમાં મદદતા વધે છે એ વિશે શ્રીકૃષ્ણએ ઉદ્દેશ્ય કર્યાનું મદાભારતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એમ માન્ય પડે છે કે પ્રજાતંત્ર બોગદનાગ લોકો બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાયામ પ્રત્યે આસક્તિ આપતા. આ જાખતને સૌજન્ય તથા કંઠ લોકો પોતાના રાજ્યધારણને લગતા કાયદા મારફત વિશેષ મહત્વની ગણતા. કિચ્છવિ લોકોના પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતા શરીરનાં બંધારણની બુદ્ધે પ્રશંસા કરી હતી. એ બંધારણ કાળે કરી અર્જુનની ગ્રીક જોડોના શરીરબંધારણમાં ફેરફાર થએલો માણ્ય પડે છે તેની રીતે બદલાઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

વિશિષ્ટ હિંદુ રાજ્યધારણ

(આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી)

મંધને ધોરણે ચાલતા રાજ્યોના ગણ અને કુળ એમ બે મુખ્ય વિભાગ પડ્યા હતા. પરંતુ એ બેની વચ્ચે જુદા જુદા પ્રકારના વિશિષ્ટ રાજ્યધારણ હોતીમા હતા. એ બંધારણ જે નામે ઓળખાતા તે તથા તેને લગતી જે વિગતો આપણને મળી આવે છે તે અહીં આપવા ધારી છે. આપણે સૌથી પ્રાચીન બંધારણ પ્રથમ લઈશું.

સૌન્ય બંધારણ માટેનો ઉદ્દેશ્ય એતરેય બ્રાહ્મણમાં આવે છે, તેમ અણુધારેવી દિશામાંથી પણ આ બંધારણને લગતી કંઈક માહિતી આપણને મળે છે. વુલ્લુષ્ટ શું શું કરી શકે તે પાંચ સૂત્રમાં ગણાવ્યું

છે. એમાં રાજન-પ્રતિનિધિ પછી રાષ્ટ્રિક તથા પેશનિક આવે છે. અરોહ પોતાના શિક્ષાક્ષેત્રમાં ભોજ તથા રાષ્ટ્રિક અથવા રાષ્ટ્રિક ને એકજ પંક્તિ ઉપર મુકે છે. અંગુત્તર નિકાય ઉપરના લાખમાં પેશનિક નો, અર્થ પૂર્વજો તરફથી ઉતરી આવેલી વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થતી સરદારી. (સાપતેય) એમ સમજવવામાં આવ્યો છે. પેશનિક થી જુદા પડતા રાષ્ટ્રિક તથા મોજક અથવા મોજ નો અર્થ દેખીતી રીતે વંશપરંપરાથી ઉતરી ન આવતી હોય એવી સરદારી થાય છે. સાપતેય (સંયુક્ત સરદારી) ઉપરથી એનું સ્થાન થાય છે કે, દરેક બાળકમાં એક કરતાં વધારે સરદાર હતા. મદાભારતમાં આપવામાં આવેલા જુદા જુદા પ્રકારના રાજકર્તાઓની યાદીમાં, ભોજ મોકોને બિન્ન વર્ગના ગણાવ્યા છે. (શાંતિ અ. ૫૭ શ્લોક ૫૪). ખારવેલના શિક્ષાક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રિક તેમજ મોજક લોકોને રાજચિહ્ન સાથે વર્ણવ્યા છે. આ સમય પછીના શિક્ષાક્ષેત્રોમાં મોજ તથા મહામોજ લોકો માટે ઉલ્લેખ છે; એ મંડા સાધારણ તથા ઉચ્ચ પંક્તિના સરદારો માટે વપરાયેલી લાંબે છે. સામાન્યના અધિકાર ભોજ સરદારોના હાથમાં હતા. એતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એમનું રાજમધારણ મોજને નામે ઓળખાતું. જે યાદવોના સરસ્વાતના ધર્મદાસમાં અધિક અને વૃષ્ણિ નામનાં જે પ્રખતંત્ર જોડાએકાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે યાદવોના પેટા વિભાગ તરીકે આપણે ભોજ મોકોને આ સમય પછીના વાઙ્મયમાં જોઈએ છીએ. ભોજ નામ એમના રાજકર્તા ઉપરથી પડ્યું લાંબે છે. એતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભૈરવ રાજમધારણ પ્રમાણે જે ઘણાં લોકો પોતાનો વહીવટ ચલાવતા હતા તેમાં સતવત લોકો પણ હતા. પ્રાચીન કાળમાં જ યાદવો એ નામે ઓળખાતા.

આ બધારણ પૂર્વ દિંદુસ્તાનમાં વધારે પ્રચલિત હોયું જોઈએ. એન માનવા એટલું જ કારણ છે કે પાંચ સૂત્રમાં એ માટે ઉલ્લેખ આપે છે, અને એ સૂત્રમાં નિયમ તરીકે પશ્ચિમ દિંદુસ્તાનમાં

પ્રચલિત હોય એવા રાજ્યધારણની કઈ હકીકત આપવામાં આવી નથી. ।

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં વસતા એક વર્ગના લોકો તેમના વિશિષ્ટ રાજ્યધારણને લઈને ભોળને નામે ઓળખાવવા લાગ્યા હતા કદાચ એમ બન્યું હોય કે રાજકીય પરિસ્થિતિને લઈને તેમજ રાજ્યધારણને લઈને આ રાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા હોય અથવા ગૃહિણી લોકો ગુજરાત અથવા કોડીઆવાડના દિગ્દર્શનમાં ગહતા હતા ભોળ અથવા લૌભ્ય સંસ્થાના અરશે હજી પણ કોડીઆવાડમાંના જે રાજ્યની રાજધાની બૃજના નામમાં મળી આવે છે લૌભ્ય લોકો ગુજરાતમાં પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી વસતા હોવાનું જણાય છે, પરંતુ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં દર્શાવ્યા મુજબ સનત લોકો દક્ષિણમાં ગેતા હતા તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે એ લોકો તે દિગ્દર્શન આગળ વધ્યા હશે ઐતરેયનો કર્તા કુર પ્રદેશ મધ્ય દેશમાં હોવાનું જણાવે છે અને એ પોતે એ પ્રદેશની ઉત્તરમાં ગહેતો હોય તો કદાચ એ ગુજરાતને દક્ષિણમાં આવેનો મણે

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે દેશો માન્ય પડતા સ્વારાજ્ય ધારણને ઐતરેય બ્રાહ્મણ કઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું રાજ્યધારણ હોવાનું માને છે એમાં ગજકર્તા અથવા પ્રમુખને સ્વગત એન્ડે જાત રાજકર્તા કહેતા ઐતરેય બ્રાહ્મણ વાજપેય વિધિ પ્રમાણેના ગજના અભિરેકની પ્રસાસા કરતા જણાવે છે મર્ધ વિદ્વાન પુરુષ વાજપેય પ્રમાણે યજ્ઞ કરે એન્ડે એને સ્વારાજ્ય મળે છે એ સ્વારાજ્યનો અર્થ સમાન પદના લોકોનો સરદાર એવો કરે છે એને વૃદ્ધ પદવી (જ્યેષ્ઠ) પ્રાપ્ત થાય છે આટલી થોડી માહિતી ઉપરથી માન્ય પડે છે કે સમાન પદ ભોમનારા લોકોમાંથી વરાહ રાજકર્તા પદ કરનામાં આવતો, તેને અધિપતિની પદવી અપાતી, અને તેની યોગ્યતાને લઈને તેની પસંદગી થતી, એક પદની યોગ્યતા સ્થાપિત થયા પછી તેનો પ્રથમ સ્વારાજ્ય અભિરેક થવાનું જણાવવામાં આવે છે.

દ્રમ ગણ અથવા સમાના સંખ્યોમાથી અધિપતિની વગણી અથવા પચમંદગી થતી એવો ગણો ઉલ્લેખ છે એમ ગ્રંથ જણાય છે. એ ખ્યાનમાં ગણનાનું છે કે મહાભારતમાં જણાવ્યા મુજબ ગણના સમાસદો મમાન પદ ભોગવના માનમાં આવના, અને ઐતરેયના મન પ્રમાણે પશ્ચિમ દિશુમાનના નીચ તથા અપાચ્ય સેનામાં આજ પ્રકારનું રાજ્ય ન પ્રચલિત હતું. નીચ લોકોના નામ ઉપરથી જણાય છે કે સિંધુ નદીના મુખ આગળના નીચાણનાગી પ્રદેશમાં એ લોકો વસતા હોવા જોઈએ અને અપાચ્ય કદાચ તેની ઉપરના જ પ્રદેશમાં વસતા હોવા જોઈએ એમ જાણ મજુર વેદના સમયમાં સ્વારાજ્ય બધાંજુ ઉત્તર દિશુસ્થાનમાં પ્રચલિત હતું. આ પ્રકારના રાજ્યધારણ માટેનો ઐતરેયની પત્રીનો કોઈ ઉલ્લેખ હજી મળી આવ્યો નથી.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉત્તરમાં ઋતવાક ગણના ગણ્યધારણ તરીકે વંગાજ્યના બધારણની હમીકત આપે છે એ મથળ 'દિમાલયની બાણમાં' હતું એમ સૂચન થાય છે. મજુર વેદના સમયમાં આ પ્રકારનું રાજ્ય બધાંજુ દક્ષિણમાં આવતું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ બધારણ માત્ર ઉત્તરમાં જ ઉપનબ્ધ હતું એમ નહોતું પરંતુ એ વિશેષ પ્રમાણમાં લિખ જણાતા હૂં દૂરના પ્રદેશોમાં પણ ચાલતું હતું. વૈસાજ્યનો અક્ષરસં અથ રાજ્ય રિનાનું રાજ્યધારણ એવો કથો છે ઐતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખા દેશ અથવા રાષ્ટ્ર (જનપદ) ને માટે ગણ્યાલિપેકની ક્રિયા થતી આ બધારણ ખરેખર લોકસત્તાને ધોળો રચાય હતું એમાં ગડ નથી દર્શાવ તરીકે ઉત્તર મદ્ર તથા ઉત્તર કુરૂ લોકોએ આ પ્રકારનું બધાંજુ રચ્યાનું ઐતરેયમાં જણાવ્યું છે વ્યાકરણ સાહિત્યમાં મદ્ર લોકો માટે દિશાને અનુલક્ષી ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી માન્ય પડે છે કે એ લોકોના ઝોજમાં ઝોજ બે વિભાગ પડી ગયા હશે પાણિનિના મમયમાં મદ્ર લોકો પ્રજ્ઞસત્તાક ગણ્ય ભોગવતા હતા અને અને ઈસ્વીસનના ચોથા સૈકામાં ગુપ્ત લોકોએ

એમનો પગલ્ય કયો ત્યાં તુરંથી એમનું ગજબધારણ એવું જ રહ્યું હતું. એમ જણાય છે કે ઉત્તર મદ્ર અથવા ઉચ્ચ મદ્ર લોકોનું ગજબધારણ નીચ મદ્રના બધારણ કરતા કંટલેક અંગે ભિન્ન હતું. આ પછીના સાહિત્યમાં ઉત્તર કુટલોકો કંઈક ઐતિહાસિક અને હંત કથામાં આવતી પ્રજા હોય એવી રીતનો ઉલ્લેખ મળે છે, અને અમૃદ્ધિ, અશ્રધ્ધ તથા પ્રમોદ માટે તેમણે ખ્યાતિ મેળવી હોય એમ દર્શાવવામાં આવે છે.^૧ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં મદ્ર લોકોની માફક આ લોકો

૧ જુઓ મિલિન્ડ પબ્લો, પૃ ૧ પાનુ ૨-૩. દ્રવ્યીસનની રાજ્યાનુભા મદ્ર રાજવાણીને ઉત્તર કુટલો રાજધાની સાથે સરખાવવામાં આવી છે એ સમગ્ર રહેર રમણીય પ્રદેશમાં આવેલું વેપારનું મુખ્ય ધામ હતું એ પ્રદેશમાં અસંખ્ય નદીઓ તથા ડુંગરા હતા, ઉદ્યાન તથા વિહારની તેમજ વૃક્ષવાદિકા, સરોવરો તથા જલમયોની વિપુલતા હતી, અને નદીઓ, પર્વતો તથા જંગલોને ધારે તે સ્વચ્છ માન લેખાતો. નિપુણ સિદ્ધશાસ્ત્રીઓએ એની રચના થઈ હતી, અને તેના લોકોને ૬૦ પાંજુ પ્રકારનો જુલમ અનુભવો નહોતો, કારણ એમના સરળા દુઃખનો તથા વિગેધીઓને હાનિ દેવામાં આવ્યા હતા ધણા અને ભિન્ન પ્રકારના ખુરજો તથા મઠો તથો અતિ શોભાયમાન દરવાજાઓ તથા ભાગોને હ ને એ સહેર બહાદુરીથી ચોતારો બચાવ કરતું. એના મહોલ્લાઓ, ચોક, રસ્તાઓ તથા હા ની બચવચા ચોખ્ખ તથા નિષ્કાલસાર હતી ત્યાંની દુકાનોમાં અસંખ્ય ભતની કિમતી વસ્તુઓ રીતસર ગોઠવેલી હતી. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનાયાશ્રમેથી એની શોભામાં વૃદ્ધિ મળી અને દિમાલય પર્વતની ટોચોની માફક એક એકથી ઉંચા જતા લાખો ગોખીતાં સંનયી તેની જળતામાં ઉમેરો થતો એના મોલ્લાઓમાં હાથીઓ, યોડા, રથ, અને સાહસીઓનો આવજલ પુષ્કળ રહેતો. સુદર પુરો અને ખુબજુરત ઓંઓનાં ટાંબે ટાંબા જણાતાં, અને બ્રાહ્મણો, અંગીર કુમરો, કાસીનરો અને નોકરો જેવા સરળા વર્ગના અને સ્થિતિના લોકો આવજલ કરતા. દરેક પગના ધર્મગુરુઓને આપવામાં આવતા આવકારથી શોરમકાર મચી રહેતો, દરેક ભતિના નેતાઓને એકઠા મળવાનું એ સ્થાન હતું. કાગીની મસ્જીદ, કુટુંબસાલ કાપડ, તથા જુદી જુદી ભતના બીજાં કાપડોની દુકાનો અહીં હતી, અને સરળી ભતના કુરો

પણુ ઐતિહાસિક પ્રગ્ન હોય એમ જણાવ્યું છે. આગળ જતા પ્રત્યક્ષ રીતે આ લોકો જિન્ન પ્રગ્ન તરીકે અદ્વય યર્ધ ગયા અને અર્થિક સમૃદ્ધિની દ્રષ્ટિએ તેઓ લોકનાતમ્ય આવતી પ્રથમ પ્રગ્ન હોય એમ તેમની ગણના થવા માઢી કાગળુ આપણે અહીં ઇતિહાસને હતમ્થાની નીચ પશ્ચિએ ઘણુ ખરૂં ઉતારી પાડનામા આવે છે

વૈરાગ્ય (ગળ નિનાની ગ્થિતિ) રાજ્યનો ખરો અર્થ હિંદુ ભાષ્યકારો સમજવામા નિષ્કળ જવાથી તેઓએ તેનો અર્થ ' શોભાય માન પગિરિયતિ ' કરવાની જૂન કરી છે પરંતુ ગળગ ધાગળુના સબધમા આપણે અહીં જે અર્થમા એ રાન્દ લીધો છે તે માટે કંઈ શક રહેતો નથી ઐતરેયના એજ અક્તગ્મની બીજી સગાએ પણ રાજ્ય ધાગળુને નગતી હોય એમ તેનો ઉપયોગ યર્ધ રાન્દ છે, અને જે વધુ પુરાનાની જરૂર હોય તો દૈદિયએ જે અર્થમા એ અગા વાપરી છે તેનો ઉત્તેજ આપી ગકાય કરા તે એ સગાને ગળત નના રૂપ તરીકે સીકારે છે પ ! ખરામ રૂપ તરીકે તેનો અન્વીકાગ કરે છે એ સમાશક્તિ ગ્રીક વિચારકની પેઠે પ્રગ્નત્ર તરફ તિરસ્કાગ દશાવે છે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે

‘ વૈરાગ્ય પ્રગ્નત્રમા (રાજ્યના મબધમા) મકને એની નાગણી થતી નથી > એ મારૂ છે ગળકીય ધગ્નાના આશયની અવગળુના થાય છે ગાઇ પણ (દેશનુ) વેચાણ કરી શકે, નાને

માથે જોખમદારી રહેતી નથી, અથવા કોઈ પણ (દેશ પ્રત્યે) બેદરકાર થતાં રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જાય છે.

જેન લોકોના આચારોનું મૂલ્યમાં આપવામાં આવેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં રાજ્યધારણમાં વૈરાગ્ય માટે નિર્દેશ છે, અને મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં રાજકર્તાની ઉપાધીઓમાં વિરાજની મહત્તા યાદ છે.

પાણિનિ મદ્ર લોકોની રાજધાનીના સંબંધમાં નોંધ કરે છે પણ તેનું નામ આપતો નથી. અન્ય સાધનો મારફત આપણે જાણીએ છીએ કે, એ રાજધાની શાકલમાં હતી, અને એજ અર્વાચીન સિઆલકોટ હોય એમ માનવામાં આવે છે. એ અનુમાન ખરું હોય તો શાકલમાં મૂળ ઉત્તર મદ્ર લોકોની રાજધાની હોવી જોઈએ.

વિલિન્ડ પર્ણકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં એ રાજધાની મેનન્દરના તાબામાં હતી, એમ લાગે છે કે એ પછી મદ્ર લોકોએ પોતાનું મૂળ વતન છોડી દીધું હશે અને તેઓ દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં જઈ વસ્યા હશે. અહીં મુગ મુગમાં તેઓ આબાદી અને સમૃદ્ધિ ભોગવતા જાણુઓમાં આવ્યા છે.

એ પ્રત્યક્ષ છે કે ભરોહના શિલાલેખોમાં ભોજ અને પિતેનિક લોકોના સમૂહમાં મુકાએલા પશ્ચિમના રાષ્ટ્રિક લોકો રાજ્ય વિના પોતાનો વહીવટ ચલાવતા હતા. તેઓના કોઈ પણ રાજ્ય માટે અશોકે નોંધ કરી નથી. આરવેલ પણ એમનો નિર્દેશ કરતાં બહુવચન વાપરે છે, અને ભોજક લોકો સાથે એકસંખી કરી, સામ્રાજ્યની સંધળા સામગ્રીની મદદથી એ લોકો એની સાથે લડવાનું જણાવે છે. આથી તેઓ અગ્રસત્તાક ધોરણે પોતાનો વહીવટ ચલાવતા એ માટે કંઈ પણ સંશય રહેતો નથી. આગળ દર્શાવી ગયા પ્રમાણે પાણિ મૂલ્યમાં રાષ્ટ્રિક અથવા સ્થિક વર્ગના રાજકર્તા માટે ઉલ્લેખ છે.

ભાષ્ય ઉપરથી થતા સૂચન પ્રમાણે રાષ્ટ્રિક-સાવલ (સાવલ) અથવા 'અમ પુરોની સ્થિતિ' વંશપરંપરાને ધોરણે યદાએલી

નહોતી, એમ તેની વરણી થતી હોતી જોઇએ પાલિ સૂત્રમા યએવા નિર્દેશ ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે રાષ્ટ્રિક ગજબંધારણ પૂર્વે હિંદુસ્તાનમા પણ જાણુવામા આવ્યુ હતું જૈન્યની પેઠે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રિક લોકો પણ આથી ગણ તરીકે ઓળખાવાના લાગ્યા હતા. પશ્ચિમ હિંદમાનો સુ-રાષ્ટ્ર (મૌરાષ્ટ્ર) પ્રદેશ કદાચ રાષ્ટ્રિક બંધારણને લાદને એ નામે પ્રસિદ્ધીમા આવ્યો હોય અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે સુ-ગણ, લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ બોમવતા હોવાથી તેમનામા પ્રમુખ રાજા-પ્રતિનિધિ માટે રથાન નહોતુ ગણિક તથા સુ-ગણ જેવા પ્રદેશના નામો આ પ્રજાસત્તાક ગજબંધારણ ઉપરથી હસ્તીમા આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

પાલિ સૂત્રમાના ઉપર આપેલા ઉદાહરણમા પેત્તનિક નોમને ગણિક લોકોની સાથે દર્શાવવામા આવ્યા છે અને આપણે જોયુ છે તે પ્રમાણે એ સજાનો અર્થ ' વશપરપગથી ઉતરી આવના અગ્ર પુરુષ ' થાય છે એમનું રાજબંધારણ રાષ્ટ્રિક અથવા થયે ભાગે બોજ બંધારણ ઉપરથી પરિવર્તન પામેલું હતું, અને એમના રાજ કતા અથવા નેતાઓએ પોતા માટે વશપરપરાનું ધોરણ થોડું કરાડ્યુ હતુ. એતરેય ધાઠાણમા પણ બોજ લોમિના પે જુલ વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે અને તેમની વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવવા એકને માટે મોજગિતરમ્ અથવા વશપરપરાથી ઉતરી આવતા બોજ એવુ વચન વપરાયુ છે અશુભ નિકામ ઉપરના ભાષ્યમા એક ગ્રંથે સુત્રાનુમુક્ત મુંર્જિતિ (- પેત્તનિક) વચન આવે છે એમો અર્થ બોજ પેત્તનિક યર્ષ શકે અશોકના શિનાપેઓ ઉપરથી પુરવાઝ થાય છે તે પ્રમાણે પેત્તનિક લોકોનું અત્યજનસત્તાક અથવા કદાચ શિદ્ધજન સત્તાક ગજબંધારણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત હતુ વળી એ માટે ઉપરના પાલિ અવનરણમા પણ નિર્દેશ હોવાથી એ બંધારણનું અનુકરણ પૂર્વે હિંદમાં પણ થયું હોય એમ સંભવિત છે.

કૌટિલ્ય દેરાજ્ય ગાજ્યધારણના સંબંધમાં દેરાજ્ય નામે ઓળખાતા બધાજણ વિશે વિવેચન કરે છે. એ દેરાજ્ય એટલે ' બે જણના રાજ્ય ' નું એનું લક્ષણ દર્શાવે છે કે તેમાં અન્યોઅન્ય પક્ષે દેવાનુગમ તથા પરસ્પર મધર્પણ માટે સ્થાન હોવાથી પરિણામે સર્વનો વિનાશ થતો. એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આચાર્ય મૂત્રમાં પણ આ પ્રકારના બધાજણ માટે નિર્દેષ છે અને એને ગણ રાજ્યતંત્રથી ભિન્ન બનાવવામાં આવ્યું છે. આ જાતના બે જણના રાજ્યમાં એકાધિપત્ય રાજ્યના કે શિષ્ટજનમતના રાજ્યના તત્વ આમેય થએલા જણાતા નહોતા. એ બંધારણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું બેખી રાકાય આપણા યાદમાં તેમજ શિક્ષાલેખમાં આવા બંધાજણના ઐતિહાસિક દષ્ટાંતો આપવામાં આવેલા છે. હિંદુ ઇતિહાસના ઝેઈ કાળમાં અવન્તિમાં આ પ્રકારના બંધારણ અન્વય અમલ આવતો હતો, કાજી મહાભારતના અભા-પર્વમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મંડુકા અમલ ચલાવના વિન્દ અને અનુવિન્દ નામના ગણઓ અવન્તિમાં રાજ ચલાવના હતા. શિવાલેખોમાંના દષ્ટાંતથી એ લેખોનું મંશોધન કરનારાઓ જિવણમાં પડ્યા છે અને તેઓ આ દૃઢ પ્રત્યેક કંઈ પણ ઉઠેલ કરી શક્યા નથી. ઇન્દ્રીમનની હમી માતમી સહીમાં નેપાલમાં આ પ્રકારનું ગાજ્યધારણ આવતું હતું. લિચ્છવી કુળ તથા શકુરિ કુળના ગણઓના એકજ અમલના શિવાલેખો કાઠમાદમાંથી મળી આવ્યા છે. એકજ રાજધાનીમાંના બે જુદા રચણાએથી કલાવમાં આવેલા હુકમો એ લેખોમાં છે, અને તારીખો ઉપરથી સાબિત થાય છે કે બન્ને વંશ સાથે સાથે અમલ ચલાવના હતા. શિક્ષા-લેખોનું મંશોધન કરનારાઓ દેરાજ્ય જાતના રાજ્યધારણથી અંશકરેગાર હોવાથી આનું ખરૂં તાત્પર્ય સમજી શક્યા નથી. આથી તેઓ આ ગણઓ વિભક્ત આધકાર બોમવતા હોવાનું અનુમાન કરતી જતો જણાઈ છે. આ તેમનું અનુમાન કામ્ય થઈ શકે એવું

છે, કારણ દેરાજ્યનો પ્રકાર આપણા અર્વાચીન વિચાર પ્રમાણે ધણે અંતરંતર છે. પ્રથમે દંષ્ટિએ આ બધારણ માટે કંઈ ચોક્કસ વિચાર બાંધી સંકલ્પ નથી તેમ તે પ્રમાણે અમલ થઈ શકે એમ પણ લાગતું નથી. આ બધારણ અનુસાર હિંદુસ્તાનમાં વહીવટ ચલાવવામાં આવ્યો એ રાજબધારણનો અંતિમ પ્રયોગ તથા તેની ક્ષતિ દર્શાવે છે. નેપાલમાંનું રાજબધારણ ધણે લાંબો કાળ ટકી રહ્યું હતું. સામ્રાજ્યાધિકાર અવિલક્ત રહેવા જોઈએ એવા હોબ્સના વિચારને લઈને પરમુલ્કના અભાસીને નેપાલના શિલાલેખની તપાસણી કરવામાં અંતરાય નહોતું. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં અવિલક્ત કુટુંબનો સર્વજ્ઞ સ્વીકાર થતો હોવાથી આવું બધારણ હસ્તીમાં હોય એ માટે કંઈ વાઘો રહેતો નથી. જે દેશમાં કુટુંબનાં બધારણ તથા વહીવટ મિતાક્ષરના સામ્રાજ્ય સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને રચાયાં હોય તથા ચાલતાં હોય તે દેશમાં આવું રાજબધારણ સંભવિત બની શકે છે. એમ કહીએ છીએ કે સંયુક્ત મિલકત તથા સંયુક્ત ભોગવટાની ન્યાયશાસ્ત્રને લગતો સિદ્ધાંત રાજકીય પ્રકરણને શાશ્વત પાડવામાં આવ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે અમલ કરવાથી ‘દેવાનુરાગ’ ‘સંધર્ણ’ તથા ‘વિનાય’ સંકલ્પ વડે સુધી અટકાવી શકાયો હોય. નેપાલનાં રાજ્ય અમલ ભોગવનાં કુટુંબો સંગોત્ર નહોતાં. તેઓ ચાત્ર બધારણને લઈને સામ્રાજ્યાધિકારમાં ભેગ બાળકો પેઠે બેઠાએલાં હતાં. અર્થ-શાસ્ત્ર તથા આચારાંગ મુજબ આ વિશે કરવામાં આવેલા ઉત્સેખો ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ યુગમાં આ જાતનું રાજબધારણ આ દેશમાં કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતું.

અરાજક અથવા રાજકર્તા વિનાના કાષ્ટનિક બધારણનો હિંદુ યુગના રાજ્યનૈતિક પિવેચકો ઉપદેશ કરે છે. આ બધારણની એવી સ્થાવના હતી કે ન્યાય-અનુભવ રાજકર્તા તરીકે ગણવો અને કોષ્ટકનું આજ્ઞાસને રાજકર્તા તરીકે રાખવો નહિ. રાજ્યનો મૂળ પાપો

નાગરિક વચ્ચેની અરસપરસ સમિતિ તથા સામાજિક કળપાત્ ઉપર રચાએશે ધારવામા આવતો. ભાનનાની દષ્ટિએ તો વગમગ ટોલમટોલના વિચારો અનુસાર ઘડાએલુ આ મુદ્દામા અતિમ પ્રકારનુ ચોક્કસતાક રાજતંત્ર હતુ. આ માહિતી મદાભાગતના સાતિપર્માથી લેવામા આવી છે. જા તેમા પણ આ બધાગુને હાસાસ્પદ ગણવામા આવ્યુ છે અને જણાવવામા આવ્યુ છે કે આ બધાયા મુજબ નફીનટ અથવા વવાનું અરાધ્ય થઈ પડના પગિલામ એ આવ્યુ કે શાસન વિનાના કાયદાને કોઈએ માન્ય કયો નહિ, એટલે ત્યાં ઉપર રચાએના રાજ્યના ચાલકોને પોતાની બૂધ માવમ પડી, અને કાયદોનો અમન આટકી પડતા આ પ્રકારના ગળબ મારણવાળા નાગરિકોએ એકાધિપત્ય ગળ્ય તરફ પોતાની નજર દોડાવી આ અરાજક બધાંલુ હિંદુ ગળબીતિય પુરોએ પોતાની કંપના સૃષ્ટિમાથી ઉપજાની કદાચુ હોય એમ માનવા માફ વધણ થનુ, કારણ હું એમ ધારતો હતો કે પ્રજાસત્તાક ધોળાની આમાજિક કળપાત તથા કાયદાના નિયમને લગતી ઉપપત્તિઓની વિશ્દ તકરાન લઈ મકાય તે માટે આવુ કઈક બધારણુ ઘડવા તમ તેઓ પ્રેરમા હોય. પરંતુ જૈન મૂને વધને આ દેશમા રાજતંત્રનો આવો પ્રયોગ એક કગતા વધારે વખત અજમાવવામા આવ્યો હતો એમ ચીકારવાની જરૂર પડે છે. મળવ સરેયા તરીકે આ પ્રકારના બધારા માટે સૂત્રમા નિર્દેશ છે. જે અપૂરમા આવુ બધાંલુ મતાવવામા આવ્યુ છે તેમા નજત નના સર્વ જાતના સત્ય અને ઐતિહાસિક રૂપોની ગણના કરવામા આવી છે. એમા હેઠા લખેના રાજતંત્ર માટે ઉચ્ચેષ છે —

(અ) અરાજક રાજ્યો,

(ઈ) હી નાન્ય,

(આ) ગણ રાજ્યો,

(ઉ) વેગાજ્ય,

(ઘ) યુવરાજ રાજ્યો,

(ઙ) વિશ્દ રાજ્યો અથવા રાજદારી પદો મારફત અમલ અથવાવતા રાજ્યો.

પોતાના અભિષેક પહેલાં આરવેલ જે રાજ્ય ઉપર અધિકાર જોગવતો હતો તે જાંતનાં રાજ્ય ઉપરના (ધ) વર્ગમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય એમ પ્રત્યક્ષ ચાલુ છે. ન્યાયની રીતે જેતાં રાજવહીવટનો આ સમય રાજ્યનાં મરણ અથવા રાજત્યાગ અને ખીજા રાજ્યનો રાજ્યાભિષેક એ જેની વચ્ચેનો ઠાગ જેવો ગણવામાં આવતો. સમ્રાટની ઉમર ઘણી નાની હોવાથી ધણુંખડ રાજતંત્રનાં મૂળ રાજપ્રતિનિધિ મંડળનાં હાથમાં રહેતાં. (જિ) વર્ગમાં અધક-શૂન્ય લોકોના જેવાં પક્ષે મારશત આવતા રાજ્ય અમલ માટે ઉદ્દેશ હોય એમ જાણે છે.

જેન મૂળમાં જણાવ્યું છે કે આ અવગણ પ્રકારનાં રાજ્યોમાં જવાનું કોઈ સાધુ અથવા સાધ્વી માટે સલામત નથી, કારણ ત્યાંના અધિકારીઓ સંસારી હોય છે, અને અભવ્યા સાધુઓને રાજદારી શુભચર જણવા તરફ દોરાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી આપણે જણીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે શુભચરો સાંપ્રદાયિક સાધુઓના વેશમાં ફરતા હતા.

જેન મૂળમાં અન્ય રથજે ત્રણ વર્ગના રાજકર્તા માટે નિર્દેશ છે:-
 • ઉમ્ર (ઉગ્ર) બોજ તથા રાજન્ય (પછી કાત્રિય, ધર્મવાકુ પગેરનાં નામો આવે છે.) રાજમંધારણમાં રાજન્યની વિશિષ્ટ કિંમત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. બોજ વિશે પણ આપણને માહિતી છે.
 • ઉમ્ર વિશેની માહિતી આપણને વેદિક સાહિત્યમાંથી મળે છે.

• ફેરલ (મલખાર)નું ખીજું નામ ઉમ્ર છે. કદાચ ફેરલમાં ઉમ્ર રાજમંધારણ હશે. સાધારણ રીતે એવી માન્યતા છે કે ફેરલમાં કંઈક પ્રકારે પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર આવતું હતું. અશોકના સિદ્ધાસેખોમાંની કેરલપુતો ઉપાધિ ઉપરથી કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારના રાજતંત્રનું મૂલ્ય ચાલુ છે. કેરલપુતો ફેરલનો અમલ ચલાવનાર હતો પણ તે રાજ નહોતો. એજ પ્રમાણે અશોકના શેખમાંના એના પાડોશી સતવપુતોની રિયતિ હતી. આરંભમાં સતવત લોકો દખણના સીમાડા ઉપર વસતા હતા, અને એમ લાગે છે કે એમની એક સાખા વિગેય

દક્ષિણમાં ઉતરી પડી હશે. સત્યપુત્રોને બાજ તરીકે ગણીએ તો ઈન્દ્ર-પુત્રોને ઉઘ તરીકે ગણી ગકાય, પરંતુ વિશેષ આધારમૂલક પ્રમાણો ઉપયોગ્ય થાય ત્યાંસુધી આ અનુમાન નતકાળ માટેજ ઉપયુક્ત ગણવું.

એ લક્ષમાં ગાખવાનું છે કે આ મવળા પ્રકારના ગજ્યધારણમાં અભિષેકની ક્રિયા આવશ્યક ગણવામાં આવતી. એ ક્રિયાને અભાવે દોષ કાયદેસર રાજ્ય અન્નિત્વમાં આવતું નહિ. એનું કાગ્ય એટલુંજ જાણાય છે કે અભિષેકને અંગે ગજ્યકર્તાને લોભનું લડુ થાય તેમ તથા પ્રમાણિક રીતે રાજ્યત્રય સ્થાપવાની પ્રવિદ્યા લેવી પડતી. આ ક્રિયા એટલી અગત્યની ધારવામાં આવતી કે જે લોકસત્તાવળા પ્રજામત્તાક રાજ્યોમાં આખું રાષ્ટ્ર અમલ સ્થાપતું હોય એમ માનવામાં આવતું (વૈગન્ય), તેમાં આખા દેશનો ખામ વિધિ પ્રમાણે અભિષેક કરવામાં આવતો. લિચ્છવિ લોભને પછુ અભિષેક થતો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ, અને મનલોકોએ એક રચના નિર્દિષ્ટ કર્યું હતું ત્યાં તેમના રાજ્યકર્તાઓની રાજ્યારોહણ (સુકુટ વર્ષન) ની ક્રિયા થતી. એ ક્રિયાની અગાઉ અભિષેક થતો માનવામાં આવે છે. અભિષેક વિનંતિ રાજકર્તા એ મંડા હિંદુ ગજ્યનીતિસાજમાં તિરસ્કાન્નુકૂલ ગણાય છે. એ સંદા ગેઝકાવદેગર ગજ્યકર્તાના અર્થમાં વપરાય છે, અને પુરાણોમાં એ પરદેશી જાતોના મંબધેમાં વાપરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ માટે વિચાર ચલાવવાની રીત.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને લગતી વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે આપણે એની કામકાજ માટે વિચાર ચલાવવાની રીતની તપાસ લેવાની જરૂર છે. એ રાજ્યો ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ઘણા જવાબી આંખાંબત આપણને પ્રત્યક્ષ હકીકત મળતી મુશ્કેલ જાણી શકે એટલે ખરાફ રીતે જે આંતરી મળી શકે તે મેળવવા આપણે તજવીજ કરીશું.

આપણે પાછલાં પ્રકરણોમાં જે બીજા સૂત્ર તથા અન્ય ઉલ્લેખોની તપાસ લીધી તે ઉપરથી જાણ્યું છે કે આપણાં આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રાજસભામાં રાજપ્રકરણને લગતી જાણતોની ચર્ચા થતી આ વિચારણાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ દર્શાવનારો માત્ર એક જ ઉલ્લેખ આપણને ઉપલબ્ધ છે. એ ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ અગત્યનો છે કારણ આપણે એથી ખરે ખારે પરીજ્ઞ છીએ. દાસસભા રાજ્યો રાજ્ય લોકોની રાજધાની ઉપર ઘેરા લાલ્ચો હતો. એવી તોંધ ઉપલબ્ધ છે કે દુર્શ્મનને તાબે થવાની જાણતની ચર્ચા ચાલતાં સભામાં મતભેદ થયો હતો. એથી વધુમતિનો સ્ત્રી અભિપ્રાય છે તે જાણવા સાર સાક્ય લોકોએ કરાવ કર્યો અને તે સંબંધમાં મત લેવામાં આવ્યા.

“એટલે રાજ્યો દૂત મોકલી સાક્ય લોકોને કહાળ્યું, ‘મદા-સગો, મને તમારા માટે કંઈ પ્રેમ નથી, -જ્યાં મને તમારી પ્રત્યે કંઈ ખિજાર નથી સંબંધ’ જનીં ચુક્યું છે; માટે તમારા દરવાજા સ્થવર ઉપાધે.’ ત્યારે સાક્ય લોકોએ જાહેર કર્યું, ‘આપણે સપજાએ એકલા મળી આપણે દરવાજા ખોલવા કે નહિ તે જાણત વિચાર કરીએ.’ ત્યારે તેઓ એકલા ચર્ચા ત્યારે કેટલાએક દરવાજા ખોલવાનું

હિંદુ પ્રજામત્તાકે નજરોમાં કામકાજ ચલાવવાની રીત. ૮૨

જનરે ' હું આ બીજાઓએ તેમ નહિ કરવા સનાહ આપી દેતાં
 હું ' બિન્ન મત હોવાથી આપણે બુદ્ધિનો રો વિચાર છે તે
 નહીં કરવું ' આ ઉપરથી તે લાગે આ બાબત ઉપર મન
 ચેરાડુ શરૂ કર્યું ' (Rockhill, The Life of the Buddha)

મતનુ પગિલામ શરૂ જરાની તરફેણમાં આવવાથી મહે
 દુસ્મનને તારે થયું. મત લેવાની તથા નુમતિ નહીં કરવાની રીતની
 આ ગતિ વધારે વિગત ક્યાએ મને એમ નથી આપણે જોઈ ગયા
 શીએ પ્રજાજીવ મધના બધાંજી અનુસાર મોદ સધની ધનના
 મધાત્ત દની વગી આપણે જોડુ છે પ્રજામાં મન ગણવાનો દાખલે
 મોદ પોતે માર્ગદર્શક નીચયાનુ તેમણે પ્રત્યક્ષ જણાવ્યું છે આથી
 મજાદારી પ્રધાર્મિક મધમાના એકની કમ ચલાવવાની રીતની હકીકત
 મને તો એ મનેને મામાન્ય વહીવટ પો હોતો તે આપણે જાણી
 શકીએ એ મધ્યાઓ મમકાનીન હતી અને સાધારણ રીતે અનુમાન
 કરીએ તો પેનપોતાના કામ માત્ર નિચાર ચલાવવાની રીતને
 લગન વિશિષ્ટ ગ્રો આ બંને લૌકિક મકામમાં મામાન્ય જણાય
 પગતુ મોદ મધ પ્રેસ પાયા ઉપર ગ્યાયો હતો તે આપણે જાણીએ
 છીએ તેમજ ગાજારી સધ ઉપરથી એનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યાનું
 મોદ છે આથી મોદ મધની પ્રમ ચલાવવાની રીત એના
 ઉત્પાદક મધ એટલે પ્રજામત્તાકે ગતની રીતને લગભગ મળતી
 આવી જોઈએ એમાંથી આપણે ધાર્મિક કારણોને લઈને કરવામાં
 આવેના પ્રજાને પ્રજાજીવે તો એ રીતનું સામાન્ય ખોડુ આપણે
 ખાંડ કરી શકીએ આ મને ધાર્મિક સધની રીત શી હતી તે
 આ આપણે જોઈશ એમાંના નિમ્નો ઉપરથી જણાશે કે મદાન
 મુદ પોતાના અનુચારીઓના મકામમાં એ રીત દાખલ કરી ત્યાં
 પહેલાં એ મધ્યાઓ તથા કામનો વહીવટ વિશિષ્ટ ગરૂપે સર્વત્ર
 ઉપનિવ દત્તા આ ઉપરથી આપણને મન લેવાની તથા વધુમતિ
 નહીં કરવાની રીતની વિગતે માદિની મળે

દાગર રહેવાને આધકાર હોય એવા સભાસદો, રાજસભામાં દાગર રહેતા અને બેઠકની ગોઠવણ કરવા નિમાયતા ખાસ અમલદારની મુચના મુજબ ગોઠવેલી બેઠક ઉપર બેસતા.

“ દરે એ સમયે દસ વર્ષના અનુભવવાળો અગ્નિ નામનો લિખ્ખુ સંઘ આગળ પાંતિભોખ્ખ ઉપર પ્રવચન કરવાનો હતો. થેરા લિખ્ખુઓ માટે બેઠકની ગોઠવણ કરનાર અમલદાર (આમત પત્રાતક એટલે આસન પ્રજ્ઞાપક) તરીકે એની નિમણૂક સંઘે કરી હતી.”^૧

વિચારણાનો આરંભ આ પ્રમાણેની દરખાસ્તથી થતો:

“ આશા છે કે માનનીય સંઘ માફ કરેલું ધ્યાનમાં લેશે. “ જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સંઘ.....કરશે. આ પ્રમાણેની દરખાસ્ત છે.” આ પછી દરખાસ્ત કરનાર સંઘ આગળ રજુ કરવાની આજ્ઞા તેના શ્રીકાર માટે દરાવના રૂપમાં મુકેના. જેઓ એ દરાવને અનુમત હોય તેઓ સંઘમાં મુકા રહેવાનું જાણવામાં આવતું, અને જેઓ અનુમત ન હોય તેમને બોલવા દેવામાં આવતા. દરેકે પ્રસંગે દરાવ ત્રણ વખત ફરી ફરીને મુકવામાં આવતો અને પછી જો સભા શાંત રહે તો તે દરાવ પસાર થએલો જાહેર થતો અને જે પક્ષકારના સંબંધમાં એ દરાવ હોય તેને તે વિષેની નિયમસર ખબર કરવામાં આવતી. આ દફતરના દૃષ્ટાંત તરીકે વિનય પિટકમાંથી કેટલાક દાખલા હેઠળ ઉતારવામાં આવ્યા છે.

બુદ્ધે જાતે મુકેલો એક દરાવ આ પ્રમાણે હતો :

“ આશા છે કે માનનીય સંઘ માફ કરેલું ધ્યાનમાં લેશે. આ લિખ્ખુ ઉવાસને શુન્દા માટે સંઘની રૂઝ તપાસવામાં આવતાં તેણે (પ્રથમ) શુન્દો નથી ક્યો એમ જણાવ્યું. પછી તેણે તે કર્યાનું કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે કબૂલ કર્યા પછી તેણે ફરી શુન્દો કર્યાની ના પાડી, સામા આક્ષેપો મુક્યા અને પોને બુદ્ધે બોલે છે એમ

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ ચલાવવાની રીત. ૮૩

જાણુનો હોવા જા તે બુદ્ધિ જોડ્યો. જો મંધને મમ અનુદાન લાગે
તો સંઘ લિખ્યુ ઉરાણની સામા તસ્ત-પાવિયલિકાકમ્મ પસાર
કરવાને મુખત્યા છે. આ પ્રમાણે દરખાસ્ત છે.

“ આશા છે કે માનનીય મંધ માટે કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. આ
લિખ્યુ ઉરાણ (પગે, ઉપર પ્રમાણે) મંધ ઉરાણ લિખ્યુની
સામા તસ્તપાવિયલિકાકમ્મ પસાર કરે છે. પૂજ્ય લિખ્યુઓમાથી
જે કોઈ ઉરાણ લિખ્યુ સામા તસ્તપાવિયલિકાકમ્મ પસાર કરવાનું
પસંદ કરે તેણે શાત રહેવું. જે કોઈ એ બાબત પસંદ કરવું ન
હોય તેણે બોલવું.

“ ફરીથી બીજી વખત હું એજ પ્રમાણે દરખાસ્ત કરું છું. આ
લિખ્યુ ઉરાણ...તેણે બોલવું (સુધી).

“ ત્રીજી વખત હું એજ પ્રમાણે દરખાસ્ત કરું છું. ઉપર પ્રમાણે
આ લિખ્યુ ઉરાણ...તેણે બોલવું (સુધી).

“ ઉરાણ લિખ્યુ સામા તસ્તપાવિયલિકાકમ્મ પસાર કર-
વાનો સંઘે ઠરાવ કર્યો છે અને તેથીજ તે શાત રહે છે, એમ હું
સમજું છું. ” (મુદતવગ્ગ, ૪-૧૧-૨.)

“ ત્યાર પછી ઉરાણ લિખ્યુ નામા મધે તસ્તપાવિયલિકાકમ્મ
પસાર કર્યું (૪-૧૨-૪). ”

શુદ્ધના નિર્વાણ પછી લગભગની રાજગદની મદાસખાના બાહે-
વાયમાથી નીચેનો ઉત્તરો લીધો છે :

“ ત્યાર પછી પૂજ્ય મદા-કમ્મપે મંધ આગળ ઠરાવ મુક્યો કે
“ આશા છે કે માનનીય મંધ માટે કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. જો મંધને
સમય અનુદાન લાગે તો સવે એમ ઠરાવવું કે આ પાચમો લિખ્યુ-
ઓએ ધમ્મ તથા વિનય ઉપર પ્રવચન કરવા વર્ણી ઋણુમા (ચાણુમાંસ
નિમિત્ત) રાજગદમાં પોતાનો મુકામ રાખવો અને વર્ણીઋણુમા બીજા
કોઈ લિખ્યુએ રાજગદ જવું નહિ. ” આ પ્રમાણેનો ઠરાવ છે.

આશા છે - સર્વ ધ્યાનમાં લેશે આ પ્રમાણે સર્વ કરાવ કરે છે. પૂજ્ય સભ્યોમાંથી જે ૧૪ આ પ્રમાણે કરવાનું પસંદ કરે તેણે જાત ગેરુ જે મર્દ આ પ્રમાણે કરવાનું પસંદ કરતું ન હોય તેણે જોઈવું સધે ઉપર પ્રમાણે કરાવ જોઈ છે, તેથીજ તે જાત છે એમ સમજી છું ” (સુ. ૧૧મી ૧૧-૧-૪)

વળી ‘ અને પૂજ્ય મદા-કચ્છે મન કમર કરાવ મુખે ‘ જે સધને સમય અનુકૂળ લાગે તો હું વિનયની આમનમાં ઉપાનિત પ્રશ્ન કરું ’

“ અને પૂજ્ય ઉપાધિએ સર્વ કમર કરાવ મુખે ‘ આશા કરે માનનીય સધ માં હુંજ ધ્યાનમાં લેશે જે સધને સમય અનુકૂળ લાગે તો પૂજ્ય મદા-કચ્છે તરફથી અને પ્રજા પુજવામાં આરના હું તે ૥ જવામ આપીશ ’ ”

જના સભાએ હાજર હોય તો સમા ચોન્ન રીતે મગેરી કહેવય એ આમતનો નિયમ મુત્ત રીતે પાળવામાં આરનો રોદ્ધ ધર્મના માધુઓના નાના ગ્યાદિક મડોમાં સર્વ પ્રકારના નિયમ પુરમર મમે કરવા માટે વીમ મળાસદોની હાજરી આવશ્યક ગણાતી (મદારગ ૧, ૪, ૧.)

તેવેરી સધના મલામદો હાજર હોવા વિના જે કષ્ટપણ કામનાજ કરવામાં આવે તો તે કૃત્ય અપ્રમાણ અને અમનમાં મુખ્યા મટે અરોગ્ય ગણાતું

“ આ ભિષ્મુઓ, આધિમર પરત્વે કરવામાં આવતું હ કૃત્ય અપૂણ્ય સમુદાય ગેરમાલુમ રીતે કરે તો તે કોઈ પ્રકારે ખર્ચ કૃત્ય મળાતું નથી અને તે કૃત્ય ને જો નહિ ” (વિનય, મદારગ ૮, ૩, ૨)

જગ હોય તેવા આજમાં આગી સધના સભાએ એકા કરવાની કરજ એ સમ મં ઉપાદી લેને

“ અથવા (દવે પગીની મજિતિ માટે) જગ હોય તેવા સભાએ એકા કરવા તરીકે હ કામ કરીશ. એ કનમર તથા

૧
હિંદુ પ્રગતસત્તાક શાસ્ત્રોમાં કામકાજ ચલાવવાની રીત. ૮૫

ગ્રીક ગ્રેવિડમે આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે ક્યો છે (Sacred Books of the East, XIII P. 307)

“અથવા, સભા યોગ્ય રીતે મળેલી કહેવાય એટલા સાઠ જરૂરના હોય તેટલા મહાસદોની સંખ્યા પુરી કરી આપવામાં હ મદદ કરીશ. ”

સભાની આમુક બેઠક માટે સભાસભે એકલા કગનારને ગળવૂં જ કહેતા એક વખત જાતિ (કસિ) અને એક વખત પ્રતિજ્ઞા મહા આગળ રજુ કરવાની રીત જાતિ દુતીય એટલેજે વખત વિગતિ રજુ કરવાની રીત કહેવામાં આવતી અને બ્યારે એ તથુ વખત રજુ કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે એ રીત જાતિ-ચતુત્યઃ (ચાર વખત વિગતિ રજુ કરવાની રીત) કહેવાતી સભા આગળ દરાવ અથવા પ્રતિજ્ઞા મુકવી તેને વચ્ચવાચા (વર્મવાચ) કહેતા. જે વિગતિ રજુ કરવામાં આવે અને કંઈપણ પ્રતિજ્ઞા મીનમર મહા આગળ મુકવામાં ન આવે, અથવા દગવ જાહેર કરવામાં આવે અને કંઈ વિગતિ રજુ કરવામાં ન આવે તે એ કૃત્ય અપ્રમાણુ માનવામાં આવતુ. તેજ પ્રમાણે, જે કોઈ કામમાં જાતિ ચતુત્યઃ આપશક ગણાતુ હોય તો તેને લગતી દગખાત અથવા દગવ જોડવી વખત મુકવાનુ દરાવેનુ હોય તેટલી વખત તે મુકવામાં ન આવે તો એ કામ કામસર ગણાતુ નહિ. વગી દરખાત તથા દગવનો અનુદ્ધમ ઉતારી ન ખાતો નહિ.

મનને માટે છદ રાખ્દ વપગતો. છદનો અલગમ અર્થ ‘ છુટ્ટ ’ અને ‘ છુટ્ટાપાટુ ’ અથવા ‘ રવન ના ’ થાય છે. એ ઉપરાંથી એમ જણાય કે કે મન આપતી વખતે સભામદ પોતાની અનિયતિ ઈચ્છા તથા પમત્તી પ્રમાણે વર્તીતો એમ ગણાતુ.

જે સભામદને સભામાં દાજર ગહેવાનો અધિકાર હોય, પગુ, માદગી અથવા જીજી એવીજ કંઈ અગતિને લધિ તથા આવી રાકે નહિ તે સભાસદોના મન મેગવવા માટે ભારે કાળજી રખાતી. એમ કરવામાં મુક થાય તો સવગુ કામકાજ ગદ ખાતવ થતુ. પણ એકરૂ

ચએલા સભ્યો એવા મનની સામા વાધો ઉઠાવે તો એ મનો કહાડી નાખવામાં આવના. એવા મનને ગણતરીમાં લેવા કે નહિ તે મહાસદોની મરજી ઉપર રહેતું, પણ દરેકે તે મેળવવા એમ મનના માનતા :

“ એ લિખ્યુઓ, જે કોઈ જાતિ-દુતીય રીત પ્રમાણે કામ કરતી વેળા જે લિખ્યુઓને મત આપવાનો અધિકાર હોય તે સદગા દાજર ન હોય પણ જે સદગાઓને પોતાનો છંદ જાહેર કરવાનો હોય તેમના છંદ (મહા આગળ) ગુણુ કરવામાં ન આવ્યા હોય, અને દાજર રહેલા લિખ્યુઓ વાધો ઉઠાવે, તો એવું કૃત્ય અપૂર્ણ સમિતિએ કરેલું ગણાશે.”

“ એ લિખ્યુઓ, જે કોઈ જાતિ-દુતીય રીત પ્રમાણે કામ કરતી વેળા જે લિખ્યુઓને મત આપવાનો અધિકાર હોય તે મવગા દાજર હોય, પણ જે સદગાઓને પોતાનો છંદ જાહેર કરવાનો હોય તેમના છંદ (મહા આગળ) ગુણુ કરવામાં ન આવ્યા હોય, અને દાજર રહેલા લિખ્યુઓ વાધો ઉઠાવે, તો એવું કૃત્ય અપૂર્ણ સમિતિએ કરેલું ગણાશે.”

મંદ સર્વાનુમતે દરેક રીતે તો મત આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી; પણ કોઈ જાળન સભ્યોમાં લિખ્ય મત પડે, તો ભાષણો કરવામાં આવના અને વધુમતીથી કામ કરવાની રીત પ્રમાણે અમલ થતો. વધુ મંજૂરના મહાસદોના મત અનુસાર એવી બાબતોનો નિર્ણય થતો. કામ કરવાની આ રીત પાંચ ભાષામાં ચે-મુલ્યસિક ને નામે ઓળખાતી. એ રાજ્યનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર ચે-મુલ્યસીયકમ. એટલે જેઓ સૌથી વધારે સંજ્યામાં હોય તેમની કામ કરવાની રીત, એવું થાય. મન જેવાનું કામ મન આપવાની રંગીન ચીટીઓ વડે થતું. આ ચીટીઓને શલાક અને મન લેવાના કામને શલાકા ગ્રહણ કહેતા. વળી આખા મંદ તરફથી મતની ગણતરી કરનાર શલાકા પ્રાદેશ ની નિમણૂક થતી, અને તે ચીટીઓના રંગ સુ મુલ્યને છે તે મમજનવતો તથા છુપી રીતે અથવા ખુલ્લી રીતે મત લેતો.

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ ચલાવવાની રીત. ૮૭

“ પાંચ ગુણોથી વિભૂષિત હોય એવા લિખ્ખુને મનની
 “ ચીટીઓ એકઠી કરવા માટે નીમવો જોઈએ. જે પક્ષપાતી ન હોય,
 “ દેવ ગમ્મતો ન હોય, ભૂદ્ધ કરતો ન હોય,.....ડરીને ચાલતો
 “ દોય, અને કયા મન લેવાયા છે અને કયા નથી લેવાયા તે
 “ જાણતો હોય, તેને આ પ્રમાણે નીમવો જોઈએ :

“ (આ કામ કરશે કે નહિ તે જાણત) લિખ્ખુને પ્રથમ
 “ વિનંતિ કરવી. પછી કોઈ સમર્થ અને વિચારશીલ લિખ્ખુએ
 “ આ બાબત મંથ આગળ આ પ્રમાણે કહી ગળુ કરવી.

“ “ આશા છે કે માનનીય સંઘ માં કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. જો
 “ મંથને મમય અનુકૂળ લાગે તો અમુક નામના લિખ્ખુને મતની
 “ ચીટીઓ એકઠી કરનાર તરીકે નીમવો, વગેરે. ”

“ મતની ચીટીઓ એકઠી કરનાર એ લિખ્ખુએ મત એકઠા
 કરવાના છે અને જેમ ધમ્મ પ્રમાણે ચાલનારા લિખ્ખુઓ વધારે
 મંજ્યામાં ભાગ્ય કરે તેમ તે જાણતો નિર્ણય થવો જોઈએ. ”

“ એવા લિખ્ખુઓને નોંધ થાય એટલા સાડ, આ લિખ્ખુઓ,
 મત લેવાની ત્રણ રીત હુ તમારે માટે થોળું છું, જેમદે, છુપી રીતે
 મન આપવાની રીત, ગૂઢક, ધીમે સાદે મત આપવાની રીત, સરળ-
 જળજ, અને ખુલ્લી રીતે મત આપવાની રીત, વિચટક. અને આ
 લિખ્ખુઓ, મન લેવાની છુપી રીત કેવી છે ? જે લિખ્ખુ મન
 એકઠા કરનાર હોય, તેણે મન આપવાની ચીટીઓ ભુદા ભુદા રંગની
 તૈયાર કરવી, અને જેમ જેમ દરેક લિખ્ખુ એવી પાસે આવતો
 જાય તેમ તેમ તેણે તેને આ પ્રમાણે કહેવું “ આ ચીટી અમુક મન
 ધરાવનારા માણસ માટે છે. આ ચીટી અમુક મન ધરાવનારા માણસ માટે
 છે. જે તમને મને તે લો. ” તે પમદ કરે એટલે (એણે ઉમેરવું કે)
 “ એ દોષને જતાવશો નહિ. ” (ચુવવગ્ગ ૪, ૧૪, ૨૪.)

પ્રવીક વેળાએ = અપ્રસ્તુત ભાવણો ” માથી જગી જગા સાદે
 કોઈ બાબત ઉપર વિચાર ચલાવવાનો અધિકાર નીમાયલી સમિતિને

આપનામા આસતો એ અભિત માડોમાહે (તેમની આગળ આરેના) વિલ્પનો નિકાલ કગ્તી અને પડી પોતાનો નિર્ણય મધને જણુ સ્તી ને અભિતિ ગર્ધ નિર્ણય ઉપર ન આસી રહે તો 'એ બાગનો નિર્ણય કગ્થાનુ મધના દાયમા નહિતુ,' અને તે વધુમતિથી કામ કરનાની રીત પ્રમાણે તેનો નિકાલ કગ્તો

“ એ લિખ્ખુઓ, ના વિનમા આ લિખ્ખુઓ તપામ અનાવતા હોય ત્યારે અગ્નિ (અગ્નિ) લાસો કગ્થામા આરે, અને મર્ધ એકાદ લાણુનો અર્થ ન્પદ જણાય નહિ તો, એ લિખ્ખુઓ, તમને દરમાતુ છુ કે એ વિલ્પને (સલા એટલ પથ અથરા અભિતિને) મોપી તેનો નિકાલ આણુવો

કોઈ બાબત વધારે મોટી અભિનિતે મોંપવામાં આવતી ત્યારે પણ એજ મિદાંન અનુસાર પરીવટ ચાલેનો :

“ મદાસનો, જો તમે આમ કરી ચકના ન હો તો અમે પોતે આ વિષય અમારી પાસે રાખીશું. ” (સુદ્યયગ્ન ૪, ૪, ૧૮.)

વળી :

કાયદાને લગતા આ પ્રજા બાબત તપાસ કરવાના વિચારથી મંથ એકત્ર થનો. પણ જ્યારે તેઓ એ સંબંધમાં તપાસ કરતા દતા, ત્યારે ઘણા અગ્રસ્તુત ભાવનો કરવામાં આવતાં અને કોઈ એકપણ ભાવણનો અર્થ સ્પષ્ટ જણતો નહિ, એટલે પૂન્ય દેવને મંથ આગળ દરાવ રજુ કર્યો :

“’ જો મંથને ચોગ્ય લાગે તો આજ્ઞા છે કે કાયદાને લગતા આ પ્રજા (નો નિકાલ કરવા પંચને) ઓપી તે પ્રજાનો નિકાલ મંથ આણુશે. ’

“ અને તેણે પૂર્વના ચાર ભિખુઓને અને પશ્ચિમના ચાર ભિખુઓને પસંદ કર્યા.....’ આજ્ઞા છે કે માનનીય મંથ ખાઈ કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. આ વિષયમાં તમામ ચાલતી વેળાએ આપણા- મા ધણી અગ્રસ્તુત વાત થઈ છે. જે મંથને ચોગ્ય લાગે તો સંધે આ પ્રજાનો નિકાલ કરવાનું કામ પૂર્વના ચાર ભિખુઓ તથા પશ્ચિમના ચાર ભિખુઓને નોંધવું.....સંધ આ પ્રજાનો નિકાલ કરવાનું કામ પૂર્વના ચાર ભિખુઓ તથા પશ્ચિમના ચાર ભિખુઓને મોપે છે. પૂન્ય વ્યક્તિઓમાંથી જે કોઈ આ બાબતને અનુમોદન આપતું નહોતો તેણે જોડવું. આ પ્રમાણે (કામની) મોપણ ચાલ છે. સંધ તેને અનુમોદન આપે છે, તેથી તે ગાન છે એમ હું માનું છું. ” (સુદ્યયગ્ન, ૧૨, ૨, ૭. ૮.).

કોઈ બાબતનો નિકાલ આ રીતે કરાડવાનું કામ “ રૂઝમાં કામ કરવાની રીત ” (સમુલ્લ-વિનય) તરીકે ઓળખાતું, પ્રતિનિ- વિઓ વિષયને લગતા હિતસંબંધનું કાયદેસર રીતે સમર્થન કરવા

માટે નીમણિકા હતાં એમ માનવામાં આવતું હોવાથી વિચારણા વેળાએ પક્ષકારો હાજર હોય એમ ગણાતું.

“ ઓ લિખ્ખુઓ, આ લિખ્ખુઓનો (કામ) સોંપવામાં આવતાં (અથવા સમિતિ) વિષયનો નિકાલ કરી શકે તો, ઓ લિખ્ખુઓ, મુકદ્દમાનું નિરાકરણ થયું છે એમ કહેવાય, અને તેનું નિરાકરણ કેવી રીતે થાય છે? ‘રજરમાં કામ કરવાની રીત પ્રમાણે, અને એમાં રજરમાં કામ કરવાની રીતનો અર્થ શું થાય છે?’ ધર્મના પ્રતિનિધિ હોય છે અને વિનયના પ્રતિનિધિ હોય છે, અને ખાસ (સંબંધ ધરાવતા) માણસના પ્રતિનિધિ હોય છે.”

સમાની કાયદેસર કામ ચલાવવાની કોઈ રીત અનુસાર એકાદ બાબતનો એક વખત નિકાલ થઈ જાય તો તેની પુનઃ ચર્ચા કે તપાસ થઈ શકતી નહિ. “ એક વખત નિરાકરણ થઈ જતાં તેનું દ્વિતીય માટે નિરાકરણ થએલું (સમજવું). ”

મુક્તવચ્ચ ૪, ૧૪, ૬ ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ બાબત ઉપરના વાદવિવાદમાં કોઈ સભાસદ પોતાના બોલવા ઉપર અંકુશ રાખે નહિ અને “ ભાષણ કરવામાં વિરુદ્ધતા, દુરાગ્રહ, અને એવી બીજી ગેરવર્તણૂક ” ચલાવે તો ‘હપકો આપવાની રીત’ પ્રમાણે તેની તપાસ થવાને તે પાત્ર થતો.

જે પ્રશ્નો નિકાલ થઈ ગયો હોય તે ઉપર ફરી વાદવિવાદ શરૂ કરવો એ પણ ગ્રન્થો ગણાતો હતો. “ ઓ લિખ્ખુઓ, કાયદાને લગતા કોઈ પ્રશ્નો આ પ્રમાણે નિકાલ કરવામાં આવ્યો હોય, અને કોઈ વિવાદી તે ઉપર ફરી તકરાર ઉઠાવે તો એમ કરવું એ વર્જિત છે.”

અપૂર્ણ રીતે રચાએલી સમાનાં કોઈ કામને સંપૂર્ણ સમા કાઢપણ રીતે અનુમતિ આપી વાજબી દરાવી શકે નહિ. કેટલાક લોકો આથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવતા જન્મ્યા છે. અનુમતિ આપી વાજબી દરાવવાની રીત (અનુમતિકર્તૃવો)નો ખુદ ધર્મના અનુયાયીઓએ સંપૂર્ણ રીતે બદિષ્કાર કર્યો હતો.

સમાના કારકુનો અથવા મોંઘ લેનારા રાખવામાં આવના.

તેઓ પોતાની બેઠક ઉપરથી જગપણ ઉઠ્યા વિના સભામા આવતી વિચારણાની તેમજ તેના દરવોની નોંધ લેતા. મહા-ગોવિંદ નામના બૌદ્ધ સુતતે સુધમ્મ સમા (સુધર્મ ન્યાયના સભા મંડપ)મા મળેલી દેવોની સભાનું વર્ણન કર્યું છે. સભાના દેરી સભ્યોની દારની તરતજ પછી અને ઉપરવા (પ્રેક્ષકો)ની અગાડી ચાર ખુણા આગળ ‘મહારાજ’ની ઉપાધિવાળા ચાર નોંધ ગખનાગ તેમને માટે રાખેલા આમનો ઉપર બેસતા. જે જાળનને માટે તાવ-તિંન દેવો એકઠા થઈ સુધર્મ સભા મંડપમા બેસી વિચાર કરતા અને એકઠા થઈ મસવત કરતા તે જાળન થએલા ભાણેનોઈ તથા દરવોની નોંધ લેનારા આ ચાર ‘મહારાજઓ’ હતા.

‘સભાના આ ચાર મહારાજઓ આખો સમય પોતાના આમન ઉપર બેસી રહેતા, અને ત્યાંથી ઉઠતા નહિ.’

હીંદુ નિકાયના ત્રિદાન અનુવાદકે યોગ્યજ કર્યું છે કે ‘આ ચાર મહારાજઓ સભામા જે કંઈ બોલાવું તેની નોંધ ગખનાગ તરીકે ગણાતા. તેઓ મહામા આવેલા કામકાજની નોંધ ગખના’ મનુષ્ય જાત પોતાની મંઠાઓ દેવો તરફથી ઉતરી આવેલી માનની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન સહજ થઈ શકે કે, પ્રોફેસર રીજ કેવિસે જણાવ્યા પ્રમાણે મુઢના મમયમા હિંદીઓએ પોતાની ગખનાઓમા આના નોંધ ગખનાગઓ ગખ્યા હશે.

પસાર કરવામા આવેલા ‘અનુમતિ આપી વાળખી હાગવેલા કામો’ તેમજ અન્ય ‘કામો’ તથા ‘કાયદાઓ’ સવિગત લખી લેનામા આગ્યા હશે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે વિચ્છાવિ લોકોએ ન્યાયને લગના કામોની વિગતના નોંધ ગખી હતી. પ્રજા-મત્તાક રાજ્ય બોગવતા ગણના મોટા મમદને લઈને એક કરના વધારે નોંધ રાખનારની જગ પડતી. ગજસભાના સભ્યો પોતાના આમન આગળથીજ ભાણે કરતા અને તેમના નિલાગની નગદીકને નોંધ રાખનાર તેમના ‘વચન ઉભાગી લેતો.’ પ્રત્યક્ષ રીતે સમાન નોંધ રાખનારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહઓ હતા.

વાયુ વેગે પસાડ થઈ જતા ગ્રૂનખાજમાથી, ધસતી સન પૂર્વેની જાડી સદીમાથી મહણ કરેલા આ વિચાર ઉપરથી એટલું તો ખપે રીતે વ્યવસ્થા થાય છે કે એ સમયના ગજનધાગણ વિકાસ પામી ધસે ઉચે દગલગે મહો-ચાં દતા, તથા તે માટે વપરાતી પારિભાષિક અને નિધિરત ભાષાને લખને તેઓ ખામ પગખાઈ આવતા હતા, તથા એ અવળાનુ વિશિષ્ટ વખણ એ હતું કે તેઓ સૌથી સપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચ પક્તિની ન્યાયને વગતી તથા બધાગણને લગતી લાનના ઉપર ગ્યાયા દતા આ ઉપરથી એકુ અનુમાન થઈ શકે કે આપાડ પહેલા દિદીઓને ગજનીતિ પ્રકરણમા મેકડા નાનો અનુભવ મળ્યો હતો ગમિ, પ્રતિષ્ઠા, યોગ્ય રીતે કામ કરવા મલામા જોઈતી સજ્યોની મળ્યા, સનાકા (છુપી રીતે મત આપવાની પદ્ધતિ), વધુમનિથી કામ કરવાની રીત, સમિતિને કામની માપણુ-આ મરગા ખામતોની કઈપણુ વ્યાખ્યા આખા વિના દર્શાવી છે, એવે આ સવાચો તે મમયે પ્રચલિત હશે.

બુદ્ધના સમય પહેલાની હકીકત જાતકોમા છે તે ઉપરથી શામ્ય મુનીન જન્મ પહેલા મત નક કામ કરવાની રીત હતીમા તિલા વિશે નથા ગજગારી ખામતોમા તેનો ઉપયોગ થનો હોવા વિગે મદજપણુ શક ગહેવા પામનો નથી જાતક પહેલા મા કોઈ શહેરની ખાની પટેની મદી ઉપર ગજની થમેની રણીનો અહેવાલ આપ્યો છે મરગા મંત્રીઓ તથા નામરો (ગજવાનોની સજ્જાના સજ્યો અથવા ગજવાનીના નામગીર) સાધાગણુ રીતે મન આપીને સર્વાનુમતે મમન થતા તેઓએ યોગાના નવ ગમનું સવચુ કરું હતું, આ મામતમા આખા શહેરના લોમનો આરો નહિ કે માત્ર શહેરનો સખ નો મન લેવામા આવ્યો હતો મકગી નગના લોગનો મત લેવાની રીત (છદક) મારેનો ઉત્તેજ શરઆતના મોદ સમયના સાહિત્યમા આવનો હોવાથી જાતક ઉપર લાભ નખનાગએ તેને આધારે પોતાના વચારો દશાવ્યા હએ પાનિ મેત્ર અનુસાર છદ એટલે મન આપવાની રીત થાય છે, અને સહે સરથાનમા આખા શહેરના છદક નો અર્થ

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકોજ ચલાવવાની રીત. ૯૩

સ્વાભાવિક રીતે સકળ નગરના યોજનો મન લેવાની રીત થાય. ગમે તેમ, સાધારણ રીતે મન આપીને રાજની વગ્ણી કરવા બાબતનો જાતકમા કરવામાં આવેલો ઉદ્દેશ નિમંત્રણ બુદ્ધતા સમયની ખંડેવાનો દોષો લેખે. જાતક, પુસ્તક ૨ ભુ. પા. ૩૫૨-૩ ઉપરના બીજા ઉદ્દેશ ઉપરથી પુરવા થાય છે કે ગજદારી બાબતમાં કોઈ પણ હસાવ ત્રણ વખત ગજુ કરવાની રીત બુદ્ધતા સમય અગાઉ વ્યવહારમાં પ્રચલિત હતી.

બુદ્ધ પોતાના બંધાગણને અંગે ઉપરિચિત થતા કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારના મળેગોને માટેજ કામ કરવાની રીતના આ નિયમો નીકારે છે એ પોતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ઉદ્યોગો હતો અને ધણે ભાગે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બોગવતી સમાજોમાં રહ્યો હતો. એમની કામ કરવાની પદ્ધતિથી એ સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર હતો, અને પોતાના મંવના લાભાર્થે એણે તેનું અનુકરણ કર્યું હતું પોતાની ધાર્મિક સંમ્યા (ધર્મ-ચક્ર) નું મોહું રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, સ્થાપવાની એને આકાંક્ષા હતી પણ પોતાનો આશય પાર પાડવા સાર એણે જે મર્યાદા ઉત્પન્ન કરી હતી તે જનિય હોવા ઉપરાંત ધર્મને ધોરણે ચાલતું શહેરી સંમ્યાન સ્થાપવા તથા ટકાવી રાખવા થોમ હતી, પણ તે ઉપર ધર્મ-ચક્ર અપાય એમ નહોતું. એને નકેલા પ્રતિનિધી એના જીવનના આરંભમાં જોમના સમાજમાં એ આવેલો તેમના મંસર્ગને લઈને ઉભા થયા હતા. સમકાલિન રાજ્યોમાં પ્રચલિત હોય તેના કગલ વધારે વીર રાજદારી અને જાહેર જુસ્સાવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં એ જન્મેલો હોવાથી એનામાં એકત્રિત થએલા સામર્થ્ય, ઉત્સાહ તથા આકાંક્ષા ચાત પ્રકૃતિના સંન્યાસીના નહોતા, પણ કોઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના મુખી તથા વિજેતાનામાં હોય તેવા હતા. સાધારણ પ્રકારના હિંદુ સાધુથી જુદા પડી તે પોતાના સધને માટે મિલકત ખાસ કરતો, તે મલાઓ બોલાવતો, કરાવો પસાર કરતો અને ગુન્હેગારોને શિક્ષ કરતો. એના આખા આધ્યાત્મિક

કુરન દરમિયાન, તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બોમ્બેનો સાકન જણાય છે, અને એની સમ્યા જાધારણપૂર્વક ગ્યાએની આધ્યાત્મિક જ્ઞાનતા પ્રચાર માટે હોય એમ લાગે છે એની આધ્યાત્મિક યોજનાઓમાં દત્તેશ મેમનના માટે એને ધર્મનું પ્રજામત્તાક ગભન (ધર્મ સપ) લગાવી મખવાનું હતું, અને એ કાળમાં માટે એણે મજારી પ્રજા મત્તાક રાજ્યના જાધારણ તથા જાધગુપૂર્વક ગ્યાએની કમ કમવાની રીતનું અનુકરણ કર્યું હતું.

માટે આ પ્રમાણેના ઉચ્ચ માર્ગો ખુલ્લા હતા. રાજ્યાધિકાર ભોગવના માટે તેનો અભિપ્રેક થઈ શકે તે રાષ્ટ્રીય, અથવા યૈત્તનિક, અથવા મેનાધિપતિ, અથવા ગામગામણિક એટલે નગરનો પ્રમુખ, પુગામણિક એટલે ડુન્નર ઉદ્યોગને લગતા સંઘનો પ્રમુખ થઈ શકે. દહેવાનું તાપર્પ એ છે કે આ સંઘના ઓદા માટે સુંટણીનું ધોરણ સ્વીકારાએવું હતું અને જણ રાજ્યમાં કોઈપણ કુલ-ગુત્ત એ માટે ઉમેદવારી કરવા લાયક હતો. ઉમેરવામાં આવેલો છો. અધિકાર કુલ-રાજ્યને લગતો હતો અને એ વિશેનો ઉદ્દેશ્ય આપણે આગળ (પ્રકરણ ૧૦) કરી ગયા છીએ. સ્મૃતિકાર કાલ્યાયનના જણાવ્યા પ્રમાણે મળ એ માત્ર કુલ નો સમૂહ છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તસત્તાક રાજ્યમાં તેમજ કુલીન લોકસત્તાક રાજ્યમાં રાષ્ટ્રિય દક્ષ તથા સત્તાનો મૂળ પાયો કુલ અથવા કુટુંબ ઉપર ખંધાયો હતો. પણ મીક લોકો જેને લોકસત્તાક રાજ્યો કહેના તેમાં આ નિયમ હોવાનું માની શકાતું નથી. એમાં અક્ષમત જન્મને લઈને સંઘના સમાન ગણાતા. કથ તથા મામૂત યોદ્ધાના જેવા ગજનંધારણમાં મતાધિકારનો મૂળ પાયો માત્ર જન્મ ઉપર રચાયો હતો, કેમકે એમાં 'રાજ્ય'ની પસંદગી પણ જનિય ગુણ તથા લાયકાત ઉપર આધાર રાખતી અને કોઈપણ કુટુંબની મદત્તા તરફ લક્ષ આપતું નહિ, અને એમાં રાજ્ય વ્યક્તિના સરકાર તથા જ્ઞાનનોજ વિચાર કરતું. આપણે જોયું છે કે શાક્ય રાજ્યમાં યુવાનો તેમજ ૧૬ પુરો એકદા મળતા. વૃષ્ણ મંધમાં પિના, પુત્ર તથા કનિષ્ઠ ખંધુ, (કપ્પુ, પ્રગુમ્ન, ગદ) બધા મતાધિકાર ભોગવતા.

પાણિનિ મનુષ્યના અભિજન (૪. ૩. ૬૦) તથા તેનો દમ જ્ઞાનો નિવાસ (૪. ૩. ૮૯) દર્શાવનારા શબ્દો રચવાના નયા કોઈની અમુક દેશ, જન, રાજકર્તા અથવા જનપદ ધારણ કરનારા (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સંસ્થાવનાગ) પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવનારા શબ્દો અથવા માટેના નિયમ આપે છે. પર્વજીએ આપેલા દષ્ટાંતોમાં સ્ત્રૌત્યુક્યનક નામની જાત વિશે નિર્દેશ છે. એ લોકોનું રાજદારી

સન્ધ ન હોવાનું આપણે મેમીંગનીઆના ગ્રંથકર્તાઓ માગ્દત ગણીએ છીએ (જુઓ પ્રકરણ ૮.) તેઓ ગુપ્તકાવન પ્રત્યે ભક્તિ દશા વના લેનાથી તેઓ ગોપ્તકાવનક નામે પ્રસિદ્ધિમા આના પાણિનિના એક નિયમમા ફેરફાર કરતા કાલ્યાવન મદ્ર તથા વૃજિ લોકોના પ્રગ્ન મત્તાક ગળ્યના દર્શાતો આપે છે. મદ્ર ભક્તિરાજો મદ્રક તથા વૃજિ ભક્તિરાજો વૃજિક કહી શકાય અહીં ભક્તિ સગા રાજ્યધારણને અનુસરી દર્શાવવામા આવતી ગળનિદાના અર્થમા વાપરવામા આવી છે.

ભક્તિનો અક્ષરશ્ચ અર્થ 'ભાગ', 'નિર્ધે' થાય છે, અને ગાણ્ અર્થ 'અનુરાગ' થાય છે. માણ્મના અભિજન અથવા નિવાસ દર્શાવના માટેના નિયમો ઉપરાત રાષ્ટ્રીય તથા રાજદારી ભક્તિ દર્શાવવા ભિન્ન નિયમો ઉપનખ્વ હોવાથી કૃત્રિમ પૌરાધિકારનુ સૂચન થાય છે. મ. અથવા વૃજિ ભક્તિમા ભાગ ભગનારને મદ્રક અથવા વૃજિક કહેવામા હુકમ નથી. આથી એવુ તત્ત્વ નીકળે છે કે વૃજિક જન્મે વૃજિ ન હોય તેમ મદ્રક જન્મે મદ્ર ન હોય એ ખ્યાનમા રાખવાનુ છે કે કૌટિલ્ય રાજ-પ્રમુખવાગ્ય પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનો નિર્દેશ કરતા વૃજિક તથા મુદ્રક રૂપો વાપરે છે જેન સૂત્ર પણ મલ્લક (કિ) તથા લેલ્લાક (ક) રૂપો વાપરે છે વૃજિકમા વૃજિ ગળ્યધારણ પ્રત્યે સામાન્ય રાજનિષ્ઠા દર્શાવનારા વૃજિ તેમ જ એરવૃજિ લોકોનો સમાવેશ થતો હોવાથી એ લોકોમા મૂળ વૃજિઓએ છતી લીધેના અથવા ગણ-પ્રમુક્ષાથી વૃજિ લોકો સાથે ભગી ગએનાઓનો સમાવેશ થતો ગણી શકાય.

આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો પરદેશીઓને પણ પૌરાધિકાર આપતા મ નવ અને ઔદેય લોકો પાછતા કાળમા નિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળ્યા દના ઓનો આથી ખુલામો મળે.

જન્મે દ્વિદીતેમજ યુરોપીય પૂર્વદેશની વિદ્યા તથા ભાગ્યોમા પ્રવીણ પડિતો પાણિનિના વાસુદેવાર્જુનામ્યાં યુન્ (૪. ૩ ૮૮) સૂત્ર ઉપરથી ઓરી તકરાર ઉઠાવે છે કે પાણિનિના સમયમા તથા તે અગાઉ વાસુદેવની ઉપસના પ્રચલિત હોવાનું સાબિત થાય છે. પરંતુ પૂર્વાપર સમય

ઉપરથી ધર્મિક ભક્તિનો નિર્દેશ થતો જણાતો નથી એ મંડા પાણિનિ ગજદારી અથવા રાજગમ્યમણુ પ્રત્યેની ગર્જનિયના અર્થમાં વાપરે છે. દશાત તરીકે જનપદ ધ્યાન્ય ક્રનાગ પ્રત્યેની સૂત્ર ૪. ૩. ૧૦૦ માં ગ્રીકાવામાં આવતી ભક્તિ સ્ક્રમે. આ જનપદ ધારાન્ય ક્રનાગમેની કંઈ ઉપામના થતી નહોતી એ નિમંસય છે. વળી તેની ઉપગ્નાં સૂત્ર ૪. ૩. ૯૭ માં 'મદાગજ' પ્રત્યેની ભક્તિ જણાવવામાં આવી છે. કોઇપણ માણસ એવી તકગાં ન ઉપવરો કે માણસ માટે અથવા દેશ માટે વાપરવામાં આવેલા 'મદાગજ'ની ઉપાસના થતી હતી. વળી એની આગળના મુત્રામાં મિધુ, તક્ષશિયા તથા સયાતુર વગેરે ઉચ્ચ પ્રદેશોના સંબંધમાં અભિજન તથા નિવામ રચેના વિરોધાભાગની અર્થો કરવામાં આવી છે. અર્ધો ધર્મિક ભક્તિ (પૂજન)નો સદજ પણુ અસ જણાતો નથી. વળી, પંડિતો વામુદેવ ઉપર ભાર મુકે છે, પણ એજ મુત્રમાં વામુદેવની માથે મણાવેલા અર્જુન તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. આ બન્ને ક્ષત્રિય તરફની ભક્તિ માત્ર ગજદારી ભક્તિ છે.

પાણિનિ ૪. ૩. ૯૮ વાળા મુત્રમાં આ બન્ને પ્રત્યે ક્ષત્રિય (ગજદારી) તરીકે અને નદિ કે દેવો તરીકે બતાવવામાં આવતી ભક્તિ માટે ઉક્તિષ્ઠ કરે છે એવો અર્થ પત્તજિતિ કરે છે. પત્તજિતિનો આ મુંચરાડો કાલાયનના વાર્તિક મોપ્રસાધિવામ્યેઓ મહલં મુનૂ ને પાણિનિના સૂત્ર તરીકે ગણવાથી ઉભો થએલો કારણે છે. ખરે જોતા ઉપરનું વાર્તિક પાણિનિના ૪. ૩. ૧૦૪ માંના સૂત્ર ઉપર અંક ૧૮ ના વાર્તિક તરીકે આપવામાં આવ્યું છે (કિંચોર્ન પા. ૨૯૬). એકજ નિયમ કાલાયનના વાર્તિક તથા પાણિનિના સૂત્ર તરીકે હોઇ શા નદિ આપણને એ વાર્તિક તરીકે ઉપનય છે અને એને વાર્તિક તરીકે ગણવાથી એનો અર્થ મ્પષ્ટ થાય છે. કાલાયન મુપ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય ગજદારીઓ તરફ દર્શાવવામાં આવતી ગર્જનિષ્ઠા બાબત સામાન્ય નિયમ નિર્દિષ્ટ કરી પાણિનિના મુત્રમાં જણાતી ન્યુનતા પુરી કરે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

અજ્ઞાનસત્તાકે રાજ્યોમાં ન્યાયનો વહીવટ તથા કાયદા.

હિંદુ ન્યાય શાસ્ત્રને લગતા રાજ્યોમાં કુલ રાજ્યોના તેમજ ગણ રાજ્યોના કાયદાનો સ્વીકાર થએલો જણાય છે. કુલ ન્યાયાધીશીમાં કુલિક અથવા અમીરો પ્રમુખગણને જેમતા શિષ્ટજનસત્તાક તથા લોકમત્તાક ગામના તલોવાળા મિત્ર ગજળધારણમાં આપણને કુલિક ન્યાયાધીશી માટે વ્યવસ્થા થએલી કદાચ મળી આવે. ખરેખર આવી ન્યાયાધીશી ઇન્ડિઓના રાજ્યમાં અપાએલી અને એમાં ફોજદારી મુકદ્દમાઓની તપાસ કરના આઠ કુલિક નિષ્ઠ થયા જણાય કે ન્યાય શાસ્ત્રાનુસાર કુલ ન્યાયાધીશીના દરેક ઉપર ગણ ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ થતો મિત્ર રાજ્યધારણ અર્થતિ હોવાનું માનીએ તો આ નિયમ આપણે સહજ સમજી શકીશું. આવા જાધારણમાં કુલિક ન્યાયાધીશી હોય, પણ તે ગણના નિર્ણય અધિકારને પાત્ર નહીં ઇન્ડિઓના ગજળધારણમાં કુલિક ગણના પ્રમુખો, એને એનાધિપતિ, ઉપ-રાજ્ય તથા 'ગજળના સવોપરી અધિકારને તાતે રહેતા મદદાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુલ-વહીવટીની ફરજ ફોજદારી નુસ્તાની તપાસ કરવાની હતી, અને પ્રમુખ મારફત ન્યાયનો વહીવટ કરનાનો હતો. એટલે તેને નામે શિક્ષા કરમાવવામાં આવતી આ પ્રમાણે ઇન્ડિ લોકમાં થતું દેખાય છે. ગણમાં દુનર ઉદ્દોગને નગરી સ્વર્યાઓ હતી આ સઘ (પૂર્ણ) ને ન્યાયના કેટલાક અધિકાર મળેલા હતા, પણ તેના નિર્ણય ઉપર કુલ અને ગણ ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ થઈ શકતો.

નારદ, બૃહસ્પતિ તથા કાત્યાયનના ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો જે સમયે લખાયા તે સમયે કુલપ્રખત્યાર ગજળએ ગણો જીતી તેને પોતાના

દંડુમત્તા ત્રીવા ત્યારે ગણના નિર્ણય ઉપર ગમ્મને અથવા તેજો નીમેના મુખ્ય ન્યાયાધીશને વિના આભગમનો અધિકાર આપનામા આવ્યા

મરં ગણ પોતપોતાના કાયદા પાતા એ બીના દિદુ ધમ તાત્રના પ્રયોજાના દગલો ઉપરથી તથા એના કાયદા અસ્તિત્વમા દે નાનુ તેમા સ્વીકારવામા આવ્યા ઉપરથી પ્રત્યક્ યાય છે દિદુસ્તાનમાના પ્રજામત્તાક ગત્યોના કાયદાની પ્રતિમા સ્વીકાર્યમાગેએ કરેની તે ઉપરથી આ અજાધમા વિગેર આબિતી મગે છે મહાભારત પણ એમની સૂચોવ્ય ન્યાય પદ્ધતિના નખાણ કરે છે વિચારિ લે । થાસે ન્યાયના પ્રમાણોનું પુસ્તક દોવાની નોધ મળી આવે છે

ધર્મશાસ્ત્રના પ્રથેમા ગણના કાયદાને સમય કલ્યા છે સમયનો અમરશ અર્થ મમિતિમા કરવામા આવેલો નિર્ણય અથવા દગલ યાય છે આ ઉપરથી ગણના કાયદા તેમની મજામા પસાર થમા દગે એમ સ્પષ્ટ થાય છે

પ્રકરણ ૧૪ સું

મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રજામત્તાક
ગત્યોનાં લક્ષણ.

શાન્તિપર્વમા ગત્યવર્મના અધ્યાય ૧૦૭ મા ગણના નક્ષણ આપેના છે એ ચચી ઉપરથી એમ જણાઇ આવ્યા વિના ગદેતુ નથી કે આ વગણો થણા પ્રાચીન મમયથી અસ્તિત્વમા દતા કેઈ પણ ગયજે એવુ સૂચન થતુ નથી કે ગણ કુનમુખત્યા ગમ્મ પ્રથે અનગમ દર્શાવના મધાએના દતા અથવા તો તેઓ તેને લાવ છત એના દતા આ દમી ત સાત્રાજ્યના હિય પરેનાના સમનન લમની દશે

આ ચચાં ઘણી મદત્વની હોવાથી એ આખા અધ્યાયનું ભાષાંતર હેઠળ આપવામાં આવ્યું છે. આ પહેલાનાં ભાષાંતરો અતિથય ગુચ્છવાડા ભયાં હોવાનું કારણ એ છે કે ભાષ્યકારાના સમય પહેલાં ધણા લાંબા કાળ ઉપર આ ગણ હસ્તી ભોગવતાં બંધ પડ્યા હતા, અને તેમની ખરી મદત્ત વીસારે પડી હતી.

મદાભારતમાંના નિરૂપણ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ગણ' સંજ્ઞા આખા રાજકીય સમાજને માટે, અને તેમ નહિ તે રાજસમાજને માટે વપરાઈ છે, 'પણ ડા.' ચોમસ ધારે છે તેમ માત્ર 'અમત્ર ચક્ષાવતા મંડળ' માટે વપરાઈ નથી. અમત્ર ચક્ષાવતા મંડળમાં ગગ-મુદ્ધ અને પ્રધાન (મુખીઓ અને પ્રમુખો) હતા અને તેઓ અધિકારની રૂએ આખા સમાજને લગતા કામકાજને વહીવટ કરતા (શ્લોક ૨૩). રાજ્યને લગતા મદત્વના હરાવોની બાબતો પણ એમનાજ હાથમાં રહેતી (શ્લોક ૨૪). તેઓ સમ્રા ભરી આ હરાવો ઉપર ચચાં ચક્ષાવતા (શ્લોક ૨૫). તેઓ વળી ન્યાયના વહીવટ માટે પણ ગોઠવણ કરતા (શ્લોક ૨૭). આથી ખુદ્ધ જગ્યાએ કે અમત્ર ચક્ષાવતાઈ મંડળ ગણતી અંદર બિન્ન મંડળ હતું.

એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દરેક ગણમાં ઘણાં માણસો રહેતાં તે વિશેષે ઉલ્લેખ શ્લોક ૮ માં છે, અને આખા મંડળને નિર્દેશ શ્લોક ૨૪ માં છે. ગણમાં ઘણાં માણસો હોવાથી મદત્વની રાજનીતિને લગતી બાબતો ગુપ્ત રાખવાનું અસાધ્ય હતું. મદાભારત-કારના વિચાર પ્રમાણે ગણના બધારણમાં આ મોટી ખામી હતી (શ્લોક ૮ અને ૨૪). આથી ખુદ્ધ થાય છે કે ગણ અભેદ મંડળ નહોતું. આધારણ રીતે ગણ સંયુક્ત મંડળમાં બધાજ જતા. ગણમાંના યાની પુરો માટે શ્લોક ૨૧ માં ઉલ્લેખ છે.

ગણના લક્ષણ.

યુધિષ્ઠિર કહે છે “હે બુદ્ધિરાજાઓમા શ્રેષ્ઠ (દેવે) હું ગણના પ્રકાર માહિતીવાને ઈચ્છુ છું (૬) હે ભાગત’ ટ્રી રીતે ગણની વૃદ્ધિ થાય અને તેઓ ક્ષી રીતે મેદ [દુરમન તરફથી ઉશ્કેરવામા આવતા કુસપ] (ની ગળનીતિ) નો ત્યાગ કરે છે, અને તેઓ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવા, અને વળી સન્મિત્ર મેળવવા ઈચ્છા કરે (એનું કારણ શું ?). (૭) મને નાજે છે કે કુમપ એજ એમના વિનાશનું મગ કારણ છે (વળી) માગ રિચર પ્રમાણે (તેઓની) મુશ્કેલી એ છે કે (તેઓની) મોટી સખ્યાને નહિને રાન્યને લગતા મને (દગવો) ટ્રી રીતે ગુપ્ત ગણવા (૮) હે રાનુને તાપ પમાડનાર પિતામહ’ આ રિપય ઉપર સર્વ વક્ષી પ્રચયન માહિતીવાની ઈચ્છા ધરાવુ છું મારે હે ગગન’ જેમ કંઘાથી તેઓમા ફટ થાય નહિ તે પણ મને કહો (૯)”

બીધ્મ કહે છે “હે ભાગત કુળમા શ્રેષ્ઠ’ હે નૃપતે’ મણુમા તેમજ રાજરાણી કુળમા સોલ અને અમર્ષ એ બે વેગ પ્રકાર કળનાગ મુખ્ય કારણો છે (૧૦) (મણુ અથવા કુળમાનુ) એક જણુ લોકને તો શાય છે એટલે (બીજામા) અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને (પરિણામે) બન્નેને નુકસાન થતા તથા તેમની પકતી થતા તેઓ એક બીજાનો નારા દગનાગ થઈ પડે છે (૧૧) સામોપચાર, (ધનની) મદાય તથા બેદ પડાવવાની નીતિને ઉપયોગ કરી, તેઓ રૂપા દૂત આગ્રહ તથા કારાદાના કરીને તેમજ મૈત્ર્યનુ બાધ મતાડી એકે બીજાને નાચ આપે છે (૧૨) જે મણુ પોતાના સમુક્ત મહામા મધાઈ જતા તેઓમા આચા ઉપાયાથી બેદ પડાવવામા આવને બે પડતા (આમાન્ય દિત વરદ) તેઓ દુર્નિક્ષ હતા અને આખરે બ્હીકના માર્ગે રાનુના તામામા ચાયા જતા (૧૩) મણુમા આ પ્રમાણે બેદ પડાવી તેઓનો નુકસાન થાય.

હુના પરી જનાથી તેઓ શત્રુના સપાળમાં એનાઇથી આવી જાય
 માટે મયુક્ત મંત્રોની પદ્ધતિ મારફત ગણે હમેશા પ્રવર્તન કરવે
 ઘટે છે (૧૪) સયુક્ત મંત્રોના નામ રહે આર્થિક વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી
 નવાય છે, (આના મંત્રોની બદારના) અન્ય (ગણ) મયુક્ત
 બાળકવાળા મંત્રોની મૈત્રીની માયના કરે છે (૧૫) સુયોગ્ય ગણમાં
 નાનવૃદ્ધ પુત્રા અરસારમ સેવ કરવાનો ઉત્તમન આપે છે, અંગા
 મપૂર્ણ શુદ્ધ ભાવથી (એક ખીજ પ્રત્યે) વર્તતા હાવાથી સુયોગ્ય
 ગણ અર્થ પ્રમાણે સુખ પામે છે સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેનું
 કાલુ એ છે કે તેઓ શાસ્ત્રાનુમાર કાયદા પ્રમાણે કામ ચનાનવાની
 મનમાણ ગીતનો સ્વીકાર કરે છે અને એક ખીજ તરફ ન્યાયથી
 વને છે (૧-૧૭) સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેનું કાલુ એ છે
 કે તેઓ પોતાના પુત્ર તથા ભાઈઓ (સખ્યો તેમજ આગમ) નો
 નિમ્રદ કરે છે અને હમેશા તેઓને વનયથી વર્તવા સીખવે છે,
 અને તેઓ આવી રીતે શિક્ષણ પામેવાઓનોજ હમેશા સ્વીકાર
 કરે છે (૧૮) તે મદ્દા માટે સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેમજ
 છુપા દૂતન મામ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચનાવવા ઉપર ગજનીતિને લગતી
 માનનો ઉપર તથા મહેસુલ ઉલગની મગમરી તીજેરીમાં ભરવા
 ઉપર તેઓ નિગત નક્ષ ગણે છે (૧૯) ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેમજ
 તેઓ સુદ્ધિમાન, શાંતિ હિતમદ્દરાશ તથા પોતાની કર્મ અદા કર
 વમા મચ્યા નહેનાર (પોતાના) અમનદારોને હમેશા માન આપે
 છે (૨૦) અમદ્દિરાશ, શાંત, શાંતિમા નિષ્ઠાન અને સમકલામાં
 વિપુલ એવ ગણ લાચારીમાં આવી પડેના (મચ્છો) ને મકલ
 તથા ગાપત્તિ વેળાએ મદાય કરે છે (૨૧)

કોઇ કુમર અગમપરસ ભરોમાનો અમાન (અગમ્ય ભવ)
 મનિક અયાચાર લુનમ, નાસ અને (પોતપોતાનામાં ચના) વધથી
 ઉસ્મરાર્થ જર્થ ગણુ શત્રુના સાણમાં તરંગ સપાઇ જાય છે
 (૨૨) આથી અગમ્ય મારફત મચુના ગ્રેષ્ઠ પુત્રાને માન આપવું જોઈએ.

હે રાજન' સમાજનો વ્યવહાર ચનાવનાનો અધિકાર મુખ્યત્વે કરીને તેઓના હાથમાં રહેવો જોઈએ (૨૩) હે ગુપ્તને નિગ્રહ કરનાર ભગત' જ્ઞાનથી (મેળવનાને લગતું ખાતું) તમારું રાજ્યના કમલોનું રક્ત અપ્રત્યક્ષના હાથમાં રહેતું જોઈએ હે ભારત' આ હવે ગણના આપના મહાત્મા જાણના આવે એ મનાદલર્થે નથી (૨૪) ગણના ગ્રંથ પુરોષોએ એકમ મળી ગણતું હિત જળનામ એવા કામ કરવા (૨૫)

જે ગણુ બીજાઓથી અલગ રહે છે, (મયુક્ત મહામાથી) જો પટ્ટી ગમેતો હોય છે, અથવા જોતો બીજાઓ માથેનો મમ્મક દુની ગયો હોય તેની રિચિતિ જુદા પ્રકારની થાય છે (૨૬) તેઓમાં પગપગ મેલ પટ્ટી જનાથી અને દરેક પોતાની સાધન સામગ્રી ઉપર આધાર રાખતો હોનાથી તેઓની મજાદિ વળા માટે છે અને તેને મકોટા નોંડે છે (૨૭)

ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે ન્યાય આપનારુ જામ મત્વર આગે-પનુ જોઈએ અને પ્રમુખ મારક્ત (ન્યાય સામ્રાજ્ય) નિપૂણ માણુઓએ કરતુ જોઈએ કુવમા પાધા નિષ્ટ ઉડે અને કુના શ્રામ પુરોષો તે તરફ બેઠકમાં રહે (૨૮) તો તેઓ જાતિ (ગોત્ર) નો નાગ કરે છે. ગણને ઈન્ન બિન્ન કરી નાખે છે

અદર અદરથી જે લય ઉત્પન્ન થતો હોય તે સામે સામ્યેતી નાખનાની છે, બદાગનો લય નવો છે કાગલુ હે રાજન અદર અદરનો લય ધણા અપ સમજમાં છંક મળ પાયાનોજ નાશ કરે છે (૨૯) વગર કાગલે ઉત્પન્ન થએના કોધને નધને, મુખ્તિને વધને અથવા ગ્વખાનથી ઉપજેના લોભને નધને ત્યારે (ગણના સભ્યો) અન્યોઅન્ય ચર્ચા કરના અટખી પડે ત્યારે પગબનનું ચિન્હ (દશ ચતુ) જાણવું (૩૦)

(ગણના) જન્મને નધને મરન મમાનતા હોય છે અને કુને લડને પણ સમાનતા હોય છે તૈર્થ અથવા અતુર્થથી, તેમજ

પદ્મવ્યની વાનવ્યથી તેઓમા ભગાણ પડતું નથી, મપ તથા દાન આપવાની નીતિ રહેજ માત્ર તેમા સત્ત્વો ભગાણ માંજી રા- (૩૧) આથી ગણની ભાગે સનામતી માત્ર મધુન્ત મડગ (ટકાવી રા મના) મા ગેની માનનામા આવે કે (૩૨) (મહાભારત, ગાન્તિપર્વ, ૧૦૭)

પ્રકરણ ૧૫ મું

નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રચના.

ઈ મ પૂર્વના જદા તથા પાચમા સૈકાના અમયનોજ માત્ર આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને માનમ પડે છે કે રક્ત ગૌરવના અનુધ ઠીઓએજ નદિ પાણ જૈન સોાએ પણ પોતાના ધાર્મિક મધો રચનામા ગળખીય પ્રકગણમા વપગતી સજાઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો જૈન મતો ઉપચથી જાણાય છે કે છૂટીછવાયી બ્રમિમો નવા ગણ તથા કુળ રચતી, અને એ સમ્મ્યાઓ ષ્ટતીક વેળા તે ૥ મુગ રચનારના નામથી અને ૭૭ની વેળા જે રચે તે રચાઈ હોય તેના નામથી ઓળખાતી, જેમકે, ગોડામ ગણ, ગોડાસે રચેતો, ઉત્તર અને વનિમ્સકે સાથે મળીને રચેતો ઉત્તર વનિમ્સક ગણ રાદશે રચેતો ઉધેક ગણ અને કર્મધિએ રચેતું ઇન્દ્રપૂરક કુળ એજ પ્રમાણે આપણે જોઈ અધમા મતભે પ ધાનુ તેમજ નવા સથે ઉપરિથન ચધાનું જાણીએ છીએ જાવી નવી સમ્મ્યાઓ રચાયનાના નાખના માત્ર આપણા ધાર્મિક 'પ્રજાસત્તાક ગળ્યો'ના ઇતિહાસમા મળી આવે છે એમ નથી પ્રજાસત્તાક ગળ્યોમા કુસપ તથ મતભેદો છીને જે ભય કર ગિયતિ નીપજે છે તે માટે મહાભારતમા જુ તેમ છે મહાભારતમરોને આવી ગળદારી સમ્મ્યાઓમા પડેના ભમાણની માહિતી કદાચ થઈ દશે. આવાજ દર્ધ દારણને નદને કદાચ મ વ તથા મદ્ર તોફામા દરેકના બળને ગળ્યો ચધા દશે

કદાચ દાનિપર્વના અધ્યાય ૧૦૭ માંના ગોત્રસંહ ઉપગ્રંથી અનુમાન કરી ગણાય તેમ, હિંદુગ્રંથાનમાં પણ મૌથી ગરુડાતના સમયના પ્રજનસત્તાક રાજ્યો સ્થાપનામાં આ સિદ્ધાંત મોટે ભાગે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હતો.

સંયુક્ત મહાગુપ્ત નામ તેના ગ્રંથાપનારના અથવા પ્રમુખના નામ ઉપગ્રંથી પાડવાની પદ્ધતિના મંત્રેના સ્ત્રીકાગ્રંથી આપણા પ્રજન-મત્તાક ગજ્યોનું મૂળ શોધી કદાચવામાં આપણને મદદ મળે છે. ગમ પચાસન ક્રમમાં (નેના) ઉપગ્રંથી ઓળખાતી વૈદિક જાણ તેના મૂળ પુરૂષો ઉપગ્રંથી ઓળખાતા, ધાર્મિક મહાગો તેના પ્રથમ ગ્રંથનારાના નામથી ઓળખાતા, તેનીજ ગીને આપણા પ્રજનમત્તાક ગજ્યોમાના ઘણા ઓળખાતા હતા.

આપણે આગળ જણાવી ગયા હીએ તે પ્રમાણે વૈદિક મમયના ગજ્યધારણુમાં રાજ્ય સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો મેમાગ્રંથનીસ પણ એની નોંધ કરે છે કે ધ સ પૂ એથી સદીમાં હિંદુઓમાં એની માન્યતા હતી કે રાજસત્તા પછી પ્રજનસત્તાક ગજ્યધારણુ દાખલ થયા હતા. આ સર્વ પ્રમાણે ઉપગ્રંથી એલું મુચન થાય છે કે પ્રજન સત્તાક ગજ્ય પદ્ધતિ વૈદિક સમય પછી અને કૃત્રિમ રીતે દાખલ થઈ હતી, અને રાષ્ટ્રના જાતવાર બધાગણુ ધડાના અટકયા પછી દાર્શનિક ધોરણે એની શરૂઆત થઈ હતી. વિશિષ્ટ રાજ્યધારણોના નામો તપાસીશ તો એજ નિર્ણય મેં ગજ્ય જણાશે. રાજ્ય અક્ષરશઃ ગજ્ય નિનાતી (પદ્ધતિ), રજારાજ્ય, ખોતે ખોતાના ઉપગ્રં રાજ્યાધિકાર ચનાનતા એની (પદ્ધતિ), મૌજ્ય અમુક મમય માટે રાજ્યાધિકાર ભોગવવાની (પદ્ધતિ) આ નામો જનનિના નામો ઉપગ્રંથી જોડી કદાચવામાં આવ્યા નથી. જુદી જુદી જનન નામો ઉપગ્રંથી રાજ્યતત્ત્વના સ્વરૂપ દર્શાવના નામો ચોળસ નથી. ગજ્યધારણુના નામો કૃત્રિમ રીતે દાર્શનિક ધોરણે ગયાયા છે. પ્રથમ રાજસત્તા અસ્તિત્વમાં હોવાની પગરાની પુષ્ટિમાં વેદના પ્રમાણે મળી આવે છે, અને

રાજ્યસત્તાની અવગણના થતા ગજલત્રનું લોકશાહી અરૂપ દસ્તીમાં આવ્યાની પરંપરાનું ઐતરિય આદર્શ મમથન કરે છે.

વળી ઉપર પ્રમાણેના અનુમાનની પુષ્ટિમાં મધ્યદેશમાંના એક ગાંધી કુટુંબના ઔદ્યેય અને મદ્ર નામના એ રાજકુળરો પંચાંગ મુધી ગયાની અને પોતાના નામથી ઓળખાતા એ રાજ્યો ગ્યાપ્યાની પુગણમાંની પરંપરા વડાએ. પુગણમાંની આ ઐતિહાસિક બીના આપણી જાણમાં આવેલી દક્ષીકને સર્વ રીતે મળતી આવે છે કે સસુમ્મ મંથાઓ તેના ગ્યાપનાગ્દા નામ ઉપરથી ઓળખાતી આ પ્રમાણે મદ્ર અને ઔદ્યેયના સિંચ ગણ નહોતા, પરંતુ કૃત્રિમ, ધાર્મિક રાક્ય-પુનની પેઠે મરથાનો દત્તા અને કૃત્રિમ રીતે ગાંધારી કાગ્ગોને કદને બંધાએલા ગણ દત્તા આ બન્ને દાખલામાં મંથાનના નામ ઉપરથી તેના નમજનો ઓળખાતા. એ નામ કૃત્રિમ રીતે ગણને બાગ પાડનામાં આવ્યું હતું, અથવા દમણની બાપારગણ અનુમાર કહીએ તો, આપણે જેને જાત ઉપરથી બધાના સમૂહ કહીએ તેનાથી નિરૂદ્ધ જતા ગાંધારી કાગ્ગે મધાના ગણ દર્શાવવા એ નામનો ઉપયોગ થયો હતો. આ વિચારણાની દૃષ્ટિએ પંચાંગવિએ ઉપર કહેલી પ્રાચીન વૈષાકગણી (કદાચ વ્યાદિ) ની દીકા આપણે સદજ મમથ શકીશુ ' મુદ્રક-માયન કદ્ર ગ્રોત્ર નામો (એટલે, કૌદુમિક નામો) નથી. ' મદ્ર અને ઔદ્યેયની પેઠે એ પણ રાજદારી પ્રજાઓ દત્તી રાજ્યના અગ્રજો એ વ્યક્તિઓના નામથી ઓળખાતા. આપણને પાણિનિનું નિરો પ્રમાણ ઉપર મધ કે કે સૈનિક મંથાનોમાં એકજ ગ્રોત્ર અથવા જનના વોડો નહિ પણ સઘળી વર્ણના લોગે દત્તા. એજ પ્રમાણે મદાભાગના જણાઓ પ્રમાણે અગાજ લોકસત્તાક ગાંધી જાતિય ગોણ ઉપર નહિ, પણ ન્યાય અને મમાજના ધોરણ ઉપર ગ્યાયુ હતું બીજાં ધણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઔદ્યેય અને મદ્ર, માલન અને કુદકની પેઠે જનની સાથે સબધ ન ધગવતી હોય એવી વિશુદ્ધ પગિચિતિમાં દસ્તીમાં આવ્યા હતા.

અમિતના તેમજ નવા પ્રયોગએના નામથી એ ગણાતા સાલ કાપન, આતુરનાયન તથા પુનમિત્ર જેવા પાઠગથી અપાએના રાજ્યો પ્રચલિત પદ્ધતિના વિશેષ દષ્ટાંત તરીકે મળે છે.

આપણે આગળ જણાવી ગયા હીએ તે પ્રમાણે, આટલી રકીકન મળવા હતા એમજ પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી કે હિંદુ પ્રજામત્તાકે રાજ્યોમાના મેદમિ પશુ જાતિય તત્વ મળી આવતું નથી. અર્થાત્ પુરોહિત તેમજ સર્વ દેગોમા અપાએના દરેક ગણ્યનું મૂળ મોટે ભાગે દેશીય, એટલે જાતિય અથવા ગણ્યીય હોવાનું આપણે જ્ઞેના આપ્યા હીએ ખરો પ્રશ્ન એજ છે કે ગણ્યધારણુ હજી જાતિય ધોરણુ ઉપર, એટલે, પ્રાથમિક, સ્વભાવિક તથા વ્યાવહારિક ધોરણુ ઉપર રચાયુ છે, કે બુદ્ધિપૂર્વક ચનાનગમા આવેલા વિચારને, સિદ્ધાંતને, જાણીમુજ્જને મેળવેના અનુભવ તથા કરેના પ્રયોગને પરિણામે રચાયુ છે ગણ્ય અને પ્રજા નચે થએની કખનાન ઉપર ગણ્ય રચાયુ નાય એમ ધારવામાં આવે અને ગણને પ્રજાના નોકર તરીકે ગણવામાં આવે અને પરદેલીઓને પણ નગજનના જેવાજ ગણદારી દહો આપવામાં આવે તો નેની સ્થિતિમા રાજ્યધારણુ પ્રગતિને આગે ધરી હીથી પકિતએ પહોંચેનું ગણી શકાય. વળી ખુદની રીતે અથવા ચીકીથી મત લેનાની દગખાન, તથા દગવ કરવાની અને કાયદા ધડવાની તથા ગણ્યને નગતા કામમજ બાગત નિચાગ ચલાવનાની રીતમા કાયદા તથા નિયમ અનુસાર વર્તવાની પદ્ધતિ ઉપરથી પણ આ ગિયતિનું અને રીતે સૂચન થાય છે.

પોત પોતાના રાજ્યધારણુ ઉપરથી દરેક રાજદારી સમાજ સ્પષ્ટ રીતે પરખાઇ પાવતો અને તેની કૃત્રિમ જતો બધાજ જતી. આથી ખરી અને કૃત્રિમ રીતે બધાએની જતો નચેનો દેશીય અને ગણદારી ગોત્ર વચ્ચેનો તફાવત ગોધસનું મુદ્દન થઈ પડે છે મહા ભાગતમા કરનામા આવેના વૃષ્ટિ અને અન્વક લોકાના વર્ણન ઉપરથી એવું સૂચન કદાચ થઈ શકે કે આતવત મૂળ ખરી પ્રજા

હતી. પરંતુ 'રાજ્ય' (ચુંટી કદાચેલા રાજા પ્રો દેશ', રાજ્ય જનપદ, ખુદ્દી રીતે રાજદારી કારણે બંધાએલી જન અથવા સમાજ હતી; એના વિશિષ્ટ રાજ્યધારણને જોરે એ દસ્તીમાં આવી હતી. એવુંજ મદારાજ-જનપદની બાબતમાં હતું. આવા પ્રમંગમાં જનપદ રાજદારી મૂળ અંક તરીકે, કદાચ સહેર-સંસ્થાન તરીકે હોય છે. એજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રિક તથા જોજ ચોક્કા પોત પોતાનાં રાજ્યધારણને લઇને લિજ જતમા બંધાઈ ગયા હતા. બીજી તરફ કંઈ કોઈ મૂળ ભિન્ન પ્રજા તરીકે હશે. [પર્વજિએ વાપરેલી કઠ જાતીય: મંડા ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં હરકત નથી. એમ છતાં જાતિ ગાણુ લક્ષણુ હશે. જણુ-ગત્યમાં જન્મ થવાથી સ્વાધીન વ્યક્તિને નાગરીકત્વના સમાન દક્ષ મળતા એમ ધારવામાં આવતું. આ પ્રમાણે કંઈ-જાતીય અને કંઈ-દેશીય એ સંગ્રા ઉપરથી માત્ર એટલુંજ સૂચન થાય કે તે 'કંઈ દેશમાં જન્મેલાં માણસો,' તથા 'કંઈ-દેશના માણસો' એમ દર્શાવવા અનુક્રમે વપરાતી, અને કંઈ-દેશ તથા કંઈ-ગત્ય એ નામો કંઈ નામના કોઈ રાજદારી મૂળ પુરૂષનાં નામ ઉપરથી પડેલાં. પર્વજિએ આપેલા બીજા દાખલાથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે, જેમકે, કરક-ગતીય, કરક-દેશીય, સંદ્ર-ગતીય આદિ-દેશીય સોમ અને કરક બન્ને કોઈ જાતનાં નદિ પણુ સ્થળના નામો હતા. કોઈ નદીના નામ ઉપરથી કરક નામ રચાએલું જણાય છે, જેમકે, પારવ-કર (કરની પેલીમેરનો પ્રાત). અર્ધી તેમજ પાણિનના સૂત્ર ૬. ૩. ૪૨ માં જાતિ શબ્દ જન્મના અર્થમાં અને નદિ કે વર્ણુ અથવા રાષ્ટ્રના અર્થમાં વપરાયેલો લાગે છે.] એમ જના ઉચ્ચ ગ્યાને પહોંચેલી રાજ્યધારણની ધરના અનુસાર દ્રષ્ટ સમાજ મૂળ એકજ જાતિ તરીકે બંધાઈ હોય અને તેણે પોતાનાં અસલ બંધારણના અસ્તોયો હજી જાળવી રાખ્યા હોય જતા તે કોઈ પ્રગતિમય રાજ્યધારણનો ખીકાર કરે એમાં કંઈ અસંગત જણાતું નથી. પણ આ મદમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને જાતિય સંસ્થા અથવા

‘ જાનિય પ્રજામત્તા ક ગ નો ’ કહેવા એ ગ્યાપિન પ્રમાણુ ઉ ન વન કવા મગમ થય પ્રચીન રોમ અને ગ્રીમમાનુ દરેક મધ્યાન દરેક રીતે કરેના પ્રયકગણુને અતે ‘અતિય’ ધેગણુ ગ્યાએતુ જલ્યાય છે, ળના ાઈ પણ ગજમધાગણુનો ઇતિદામક રોમ અને ગ્રીમના પ્રજામત્તાક ગજ્યોને જાનિય પટના દેરાતો ત્રિચાગ પણ ળગે નદિ

પ્રકરણ ૧૬ મું

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઉદયના સમયની સમાલોચના.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેક ઐનરેય વ્યાસજીના સમયમા હિંદુ પ્રજામત્તાક રાજ્યો એકના અગ્નિત્રમાજ નદિ પણ સાથે મમુદ્દ ળાનાનુ માનમ પડે છે. પ્રાચીન યુગના હિંદુ લોકોએ જુદા જુદા પ્રકારના વિશિષ્ટ ગજમધારણો પિંચમ ના દના અને દરેક પ્રકારના બધાગણુ માટે અભિષેકની ખાસ રીતની ચોજના કરી હતી. ઐનરેય વ્યાસજી રચાયુ તે અગાઉ ળટનાક મે ૧ સુધી ગજમ ચનાનના આ પદ્ધતિના પ્રયોગો તેઓએ ચના ના દગે દમણ આ વૈદિક પ્રથની ગ્રંથમા મ ન આમરે ઈ સ પૂ ૧૦૦૦ ની માનનામા આવે ળ એના અત ભાગમા પરિચિત ગજના પુન જન્મેજ્ય માટે ઉત્તેજ આનનો હોવાથી એ સમયે એ રાજની માદિની એના જાને ચર્ધ દશે ઉત્તર કુરે લોખના ઇતિદામ ઉપગથી પણ ઐનરેય વ્યાસજી વાગુ પ્રાચીન કાગમા ગ્યાપાનુ સૂચન થાય છે જાછના વૈદિક માદિ નમા ઉત્તર કુર લોખને માત્ર પૌગલિય દેશમા વસતી પૌરાણિક પ્રજા તરીકે નેખનામા આવી છે, પરંતુ આપણે ઉપર લેર્ડ ગવા છીએ તેમ ઐનરેય વ્યાસજીમા તેમની ગજના ઐતિદામક મમાજ તરીકે ચર્ધ છે ઐનરેયમા જણાવના પ્રમાણે ઉત્તર પશ્ચિમ તથા

દશિનુના આર્થ દિદુગ્તાનના મોટા ભાગમાં પ્રતિસત્તાક ગજ્યધા-
-નો દેવાઈ ગયા હતા માન મધ્યદેશમાં ગજ્યમતાનો અમન ચાલતો
હતો કુડ-પ્રેસ (દી રી પ્રાત) થી અન્દાગાદ જુનીનો પ્રેસ અને
મગા જમના વચ્ચેનો દોઆમ મધ્યમ મળાનો હતો [અર્થની
ગજ્યમતા કુડ, પચાન, ઉગિનગ અને વન નામે ઓળખાતી એમ
એતરેય કહે છે.] મજધમાં અથવા તેની આગપામના મુનકમાં
મધ્યમિદુ આવે એવા વધારે પૂરમાંના ગ્રામી પ્રેસમાં આ
સાક્ષ્યભૂમીની માદિની પ્રમાણે, સામાન્યો નામે ઓળખાતું બંધારણ
પ્રચરિત હતું મામા ત્યો અમગ. અર્થ 'કેવીક ગજ્યમતાઓનો
મમદ,' એટલે, મર્વોપરી અજબૂનની આગપામ રીટળાઈ ગયેના
મધુમ ગળ્યો, એનો થાય છે દાઆમ અને મજધ મિનાયનો આખો
દેશ પ્રતિસત્તા ભોગવતો હતો. પાપિત્રચના પ્રમાણે ઉપગ્રથી જણાય
છે તેમ, જુદના મમયમાં પણ રજમ આવી જ નિયતિ આતુ ગ્રી
હતી એ યુગમાં અનદાન સ્પષ્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આર્થ દિદુગ્તા-
નમાંના ગળ્યોના આ પ્રમાણે વર્ગ પાકરામાં આવ્યા હતા 'અધુ
અમરને આવીન હોય એવા અથવા પ્રતિસત્તાક, અને 'ગમના
અમરને આધીન હોય એવા' અથવા ગજ્યસત્તાવાળા સાગી પેટે
જાણમાં આવેની સરકૂત પદ્ધતિ પ્રમાણે આ અનુક્રમમાં પ્રતિસત્તાક
અમરવાળા દેશો પ્રથમ મુકાઓના છે તે ઉપગ્રથી એવું અનુમાન
હાલી શકાય & એના દેશોની નખ્યા ધાત્રી બારે હોતી બોદેએ.

મિકદગના મમય મુધી ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા નૈનત્ય તરફના
દેશો મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિસત્તાક અમન ભોગવતા હતા આ ઉપરથી
અદ્રગમ માદીએ આવ્યો ત્યારે અમન આમરે દમગ વર્ગ થયા
હતીમાં હતો એમ લખી શકાય.

દિદુ પ્રતિસત્તાક અમન જ યુગમાં સૈથી વિગેર પ્રમણમાં
મમદ તથા આળાં હતો ગજ્યમ મમદીને માટે ઉત્તર-કુડ ભોગની
ખ્યાતિ વિગેર દેવાઈ હતી. વિગામાં મદ અને કદ ભોગએ, સૌથમાં

શુદ્રક અને માધવ લોકોએ, રાજદારી વિષયોને લગતા ઇલાખથી તથા બ્રહ્મહુરીથી મેળવેલી સ્વધીનતામાં ગ્રબ્ધિ તથા અન્વક લોકોએ, સત્તામાં શુદ્ધિ લોકોએ, યાન અને સમાનતાના તત્વજ્ઞાનમાં તથા દસકા વર્ષોના લોકોના ઉદ્ઘાટની જ્ઞાનમાં શાક્ય તથા તેમની પાડે સના લોકોએ આ આખા સમય દરમિયાન આર્થ દિદના ગૃહીય જીવન તથા રાષ્ટ્રીય વાડમય ઉપર ન બુસાય એની જાણ પાડી છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના પ્રદેશો સમાવેશ થને હતો. ગ્રીક પ્રયકારો કહે છે કે ચદ્રગુપ્તે સેલ્યુક્સ પાસેથી આરાકા-શિઆ તથા એરિઆના પ્રાંતો જીતી લીધા હતા. અરોક પોતાના શીનાદેખોમાં એન્ટિઓક્સ પોતાનો પાડોશી હોવાનું જણાવે છે એ એન્ટિઓક્સના તામામાં મીરિઆ અને ધરાન હતા. આ પ્રમાણે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હદ વાયવ્ય દિશામાં ધરાન સુધી અને દક્ષિણમાં તામીલ દેશ સુધી પહોંચી હતી આ પ્રયક રાજસત્તાની યોજના હેતુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની શી સ્થિતિ થઈ એ સમજવા માટે આપણે પ્રથમ એ રાજ્યોની જાણતમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યની રાજનીતિ કેરી હતી તેની તપાસ લઈશું આ ગજનીતિ માટે કાંટિલ્ય હેશ પ્રમાણે નિવેદન કરે છે —

‘ સધ ઉપર વિજય મેળવે એ સદ્લાવને ધોરણે મેત્રી કરવા તથા સૈનિક સહાય આપના કરતા વધારે ઈષ્ટ છે. જેઓ (સધમાં) જોડાએવા હોય તેમની જાણતમાં ધનની સહાય આપવાની તથા તેમની સાથે સુનેદ જળવવાની ગજનીતિ અમનમાં મુકરી જોઈએ, કેમ તેઓ અજીત છે જેઓ ઐક્યમાં જોડાએના હોય નહિ તેમને

તેમનામાં બેદ પડતી તથા લરકર વડે હતી લેવા જોઈએ. આ પછી તેમનામાં કેવી રીતે બેદ પડાવ્યો તેની વિગત આપી છે અને અને જાણવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રમાણે રાજમત્તાધિકારીએ (અકાજે) મંથ તરફ વર્તવું, વગેરે.

બીજી રીતે કહીએ તો, જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો બળવાન હતાં અને સંઘમાં જોડાએલાં હતાં (અને તે કારણે તેમના ઉપર વિજય મેળવવાનું મુશ્કેલ હતું) તેમને માનપૂર્વક રહેવા દેવાં એવી મૌર્ય ગજનીતિ હતી. જે રાજ્યો છૂટાં છવાયા પડેલાં હોય તેમને તેમની પ્રજામાં બેદ ઉત્પન્ન કરી નબળાં પાડવાના તથા આખરે બળજબરીથી તેમને હતી લેવાનાં હતાં.

પ્રત્યક્ષ રીતે અર્થશાસ્ત્ર રચાયું ત્યારે આવા ઘણાં છૂટાં છૂટાં રાજ્યો મૌર્ય સામ્રાજ્યની મત્તા હેઠળ આવી ગયાં હતાં. સંપૂર્ણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્થિતિ તેમનાં જોર ઉપર અવલંબી રહેતી. કારણ એમાંના કેટલાક પ્રયે તેઓ સમાન પદની ભોગવતાં હોય એવી રીતે વર્તવામાં આવતું, ત્યારે બીજાંઓને નાણાની મદદ આપી મેળવી લેવામાં આવતા, અને તેમની પાસેથી મૈનિક મદદ મેળવવાની આશા રખાતી; કાંઈક શુદ્ધ મિત્રલાભના બદલામાં તેમની પાસેથી મૈન્ય મેળવવાની શરત અધ્યાત્મિક મહેની આ રાજનીતિને પરિણામે વિશેષ બળવાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મૌર્ય સામ્રાજ્યવાદના અંતર્ધોન પછી હસ્તીમાં હતાં, પરંતુ વધારે નબળા રાજ્યો તેના તાપમાં દબાઈ ગયા હતા. કુદરત, માનવ અને વૃજિ રાજ્યો કાલ્પાયન અને પતંજલિના પ્રયોગમાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવતા અને આબાદ સ્થિતિમાં હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે. એ રાજ્યો અઘરા જોડાએલાં હોવાથી જીવવા પામ્યા હતા, અને એજ કારણે પતંજલિના સમયમાં ખારવેલની સામા માથે રહી લડેલા રાષ્ટ્રિક તથા બોજક રાજ્યો પણ ટકી ગયાં હતાં.

કૌટિલ્ય તથા સિકંદર બાદશાહના સમયના રાજ્યધારણના દૃષ્ટિકોણને લગતી નિશ્ચિત રીતે જાણમાં આવેલી હકીકતોની દૃષ્ટિએ

એક આમતમા અગોકના સિવાલેખોનો અર્થ વધારે મારી ગીને અમલ સફીએ. અરોકે એ સિવાલેખોના નિર્દિષ્ટ કરેલી ધણી રાજદારી, અમાનનુ રૂવરૂપ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યને ધારણે ઘડાએનું હોવાનું આપણે ચીક ૨૧ લેખએ.

ડિવાલેખોની શ્રેણી, વિભાગ ૫ માં અરોક હેઠળ પ્રમાણેના રાજ્યો ગણાવે છે.—

(૧) ચોન, (૨) કમ્બોજ, (૩) માન્ધાર, (૪) રાષ્ટ્રિક, (૫) પિત્તિનિક, (૬) અને ખીજા અવરાન્ત. (ગિરનાર પાઠએક).

કાવસિની આશ્રિતિમાં માત્ર (૧), (૨) અને (૩) ના નામે આપ્યા પછી 'અને ખીજા અવરાન્ત' એટલા શબ્દો ઉમેર્યા છે. તાત્પર્ય એ જ કે અરોક સંધ્યા રાજ્યોને, એટલે ઉપગનાં (૧) થી (૫) સુધીના રાજ્યોને અવરાન્ત કહે છે.

આથી ઉપરું સિવાલેખોની શ્રેણી ૧૩ માં હેઠળ પ્રમાણે દર્શાવે છે —

(૧) ચોન, (૨) કમ્બોજ, (૩) નાભક તથા નાભ-પંક્તિ, (૪) બોજ, (૫) પિત્તિનિક, (૬) આદ્ર અને પુવિન્દ.

અહીં અવરાન્ત શબ્દને બદલે હવે રાજવિષયમાં એટલે 'અહીં રાજવિષયોમાં' એના શબ્દો આવે છે આપણે જાણીએ તો એ કે ઉપરના ૨, ૪ તથા ૫ માં રાજ્ય વિનાના રાજ્ય ધારણુ હતા. આથી જ પ્રશ્ન ઉપરિચિત આવે છે. અરોકના સામ્રાજ્યની ચોજનામાં બંધારણની દૃષ્ટિએ આ રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી? આ સમૂહમાંની કમ્બોજ, રાષ્ટ્રિક-બોજ અને પિત્તિનિક એટલી ત્રણજ પ્રગ્નસત્તાક સમાજ હતી? આ સવાલોના જવાબો માટે સિવાલેખોની સમાલોચના કરવાની જરૂર છે.

અહીં અવરાન્ત તથા રાજવિષય શા અર્થમાં વપરાયા છે? અરોકનાં આગાપત્રમાં અન્ત એ શબ્દ 'પાડેશી' (એટલે પાડેસના રાજ્યો)

એ અર્થમાં વપરાયો છે. એ ઉપરથી અપરાન્તના અલગથી અર્થ બે થઈ શકે: (૧) 'પશ્ચિમ તરફના પાડોસી,' અથવા (૨) 'વધતે પડવાડેના પાડોસી'—પશ્ચિમ દિગ્દિશ્તાતની સરહદ ઉપરનાં રાજ્યો, અથવા દેશના અંદરના ભાગમાંના રાજ્યો. આગેમાના ખીજા અર્થમાં અપરાન્ત રાજ્ય આપણે મધ્યે તે તેના અર્થ એટલેજ માય કે દેશનો પશ્ચિમ તરફનો જંડો અથવા સરહદ, એટલે પશ્ચિમ દિગ્દિશ્તાત. ~~વેળા~~ ઇતિહાસ અને કદાચ પિતિનિક અપરાન્તને નામે ઓળખાતા દેશમાં અથવા પશ્ચિમ દિગ્દિશ્તાતમાં હતા એ માટે શક નથી. પરંતુ ગમે તેટલી છૂટ લેવા છતાં પણ યોગ્યતા કમ્પોઝિશન સોફ્ટ અધ્યાનિસ્તાનમાં વ્યવસ્થા હોવાને કારણે તેમને પશ્ચિમમાં વસતા લોકોના અર્થમાં અપરાન્ત કહી શકાય નહિ. પ્રાચીન દિગ્દિશ્તાત વાસ્તવમાં એ પ્રદેશને હમેશા 'ઉત્તર પ્રદેશ' કહ્યો છે. તેમજ ગાન્ધાર લોકોની પણ ગણના પશ્ચિમમાં વસતા લોકોમાં થઈ શકે નહિ, કેમકે તેઓ હમેશા ઉત્તર (ઉર્લાઈ, તત્કાલિન) માં વસતા લોકો તરીકે ગણાયા હતા. આથી આપણને 'પશ્ચિમમાં વસતા લોકો' એ અર્થ છોડી દેવો પડે છે.

વળી સિવાસેખોની ત્રેણિ ૧૩ માં તેઓના મંબધમાં 'અર્ધ' રાજ્ય મુકાયો છે. એનો અર્થ મૈથિ સામાન્યની સરહદની અંદરના અને નહિ કે તેની બહારના અન્ત, જેવા કે એન્ટિઓક, ચોપ વગેરે એવો થાય છે. અપરાન્તનો પ્રથમ અર્થ અસ્વીકાર્ય હોવાથી આપણે એનો ખીજો અર્થ, એટલે 'અંદરના રાજ્યો,' એ અર્થ રીકારવો જોઈએ. આ અર્થ ત્રેણિ ૧૩ માંના 'અર્ધ' રાજ્ય માથે મળતો આવે છે.

હવે આપણે રાજવિષયની અભાસિયના કરીએ. અસોક પોતાના મુખે માટે ઉદ્દેશ્ય છતાં હમેશા 'માઝ સાર્વભૌમ રાજ્ય' એમ કહે છે. આથી એના દેશને 'સાહી દેશ' કહેવા એ મારી રીતે જાણમાં આવેલા એના રાજ્યપ્રયોગનું ઉદ્દેશન કરવા બરાબર થાય. તે એને આવોજ

અર્થ કંગ્વો હતો તો એ 'માગ દેશો,' 'મારા વિષય' અને નહિ કે 'રાજવિષય' એમ લખતે વિશેષમાં, એના દેશો અથવા પ્રાંતો માટે ઉપેક્ષ કરવાનો એને પ્રસંગ નથી, કેમકે એણે એજ વાક્યમાં અત્યાર પહેલાં 'મારા આખા સાર્વભૌમ રાજ્યમાં' એ શબ્દપ્રયોગ વાપર્યો છે. અહીં રાજવિષય વિભાગ ૫ માંના અપરાન્તને મળતો આવે છે. રાજવિષયનો અર્થ રાહેનચાહતમાં રાજકરતા (અથવા મર્ચેપરી સત્તાવાળા) દેશો અથવા, (પ્રાંતો) એવા કંગ્વો જોઈએ. 'અંદરના પાડોસીઓ' અને રાજકરતા વિષય એ બન્નેનો અર્થ મમાન છે.

આ મમૂદમાના પ્રજામત્તાકે રાજ્યો, એટલે અશોકના 'રાજકરતા વિષય' અથવા માત્રાજ્યના પાડોસીઓ (અપરાન્ત)ની સ્થિતિ એવી હતી કે તેમની આથે માર્ગભૌમ રાજ્યે સુલેહ રાખી તથા તેમને નાશની મદદ કરી પોતાની ગજનીતિ ટકાવી રાખવાની હતી. સાર્વભૌમ રાજ્યના મુલકની દૃઢતા તેઓ અગળ ભોગવતા રાજ્યો હતા. અલખત ઉપરની યાદીમાં એના સ્વર્ગા રાજ્યો મલુનામાં આવ્યાં નથી; અગોક જે ગજકરતા વિષયે' બૌદ્ધ સિદ્ધાંતનો રીકાર કર્યો હતો તેનાજ નામોનો નિર્ગ દરે છે. એ રપટ જણાય છે કે અગોક બોજ લોકો ઉપર જેટલી ક્રોધ એળવી શક્યો હતો તેટલી ગણિક લોકો ઉપર મેળવી શક્યો નહોતો, કાળજીકે ધર્મ સિધ્ધાંત રીકારનું ઈતેજર દતા એના અથોમાં વિભાગ ૧૩ માં એ બોજ લોકોને મળે છે, અને ગણિક લોકોની વિભાગ ૫ માં જે અથોએ એના ધર્મ દૂતો કામ કરી ગ્યા હતા તે અથોમાં મળુના કરે છે.

માન્યાર લોકો પોતાની અમન ગજધાની તક્ષસિયામાર્થા સિકંદરના સમય અગાઉ નીકળી ગયા હતા. ઈ સ. પૂ. ૩૨૬ માં તેઓ રાજસત્તાના અમથ દેશો દતા, અને મદાન પોરસનો ભગિને લુચાન પોરસ એમના ઉપર રાજ્ય કંગ્વો હતો. ઈ સ. પૂ. ૨૦૦ ના અરસામાં આ લોકો પ્રજામત્તાકે ગજ ભોગવતા હોવાના પ્રમાણે મજા આવ્યાં.

છે, છતાં આ પ્રમંત્રે એમનાં રાજ્યધારણા પ્રથમ ઉપસ્થિત થતો નથી. સિદ્ધાંતેષોની શ્રેણી ૧૩ માં ગાન્ધારને બદલે 'નાભક તથા નાભ-પંક્તિઓ'નું નામ મુકાયું છે. આ બોધે કદાચ ગાન્ધારના પાટોસીઓ હોય અથવા તેમના કોઈ પેટા વિભાગમાંના હોય. અગ-શ્રેણીઓ તથા ત્રણ વાંધેય અથવા ત્રણ ગાયણકામનોની પેઠે નાભ-પંક્તિ એટલે નાભ ભોકોનો સંઘ હોય. અરોહના સિદ્ધાંતેષોની એક સ્મારતિમા તેઓને નાભિતિન એટલે કદાચ ત્રણ નાભ કલા છે.

અન્યાર મુધી નાભક ભોકોની આખરમા ચોક્કસ દર્શાવેન મળી નથી. પાણિનિના સૂત્ર ૪. ૧. ૧૧૭ ઉપરના ગણપાઠમાં નભક નામ આવે છે. એની અગાડીનો નિયમ પ્રજનસત્તાક નામો ઉપરના આધિત શબ્દોને લગતો છે, અને તે પછીનો નદીનાં નામો ઉપરના આધિત શબ્દોને લગતો છે. પાણિનિના એ સૂત્ર ઉપર વિવેચન કરતા ગણપાઠ 'ગિવ અને ખીગ્ન' એવાં મધ્યાના દેશ જેવાંદી અથવા મમ્દમા આપે છે તેમા ઋષિઓ તથા કુટુંબના મૂળ પુરૂષોના નામો (જેવાં ૮ કુટુંબ, દ્રૌહ, વગેરે), ગજકરતાના નંસજોનાં નામો (જેવાં કે, દૈહય), નદીઓના નામો, (ગંગા, વિપાશ) તેમજ અમંખ્ય નદિ જાણુમા આવેલા વિશેષ નામો આપવામા આવ્યા છે. પિટક, ત્રિકલાકની સાથે માથે નભાક અને ઊર્ધ્વ-નાભના નામો આવે છે. ઊર્ધ્વ-નાભ ભોકોનું નામ રાજન્ય, આર્ધુનાયન વગેરેના પ્રજનસત્તાક મમ્દમા પણ દેખાય છે. કદાચ નાભક એ નાભ ભોકો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલી રાષ્ટ્રિય ઉપાધી હોય. નાભ-પંક્તિઓના બંધારણમા ગતને ધ્યાન નહોતું એ પ્રત્યક્ષ છે, અને કદાચ તેઓ અને ઊર્ધ્વ-નાભ, એટલે, 'ઉનના' દેશના નામ એકજ હોય. ગાન્ધાર દેશ એના ઉત્તર ભાગે વખણાયેલું હતું.

પુલિન્દ બોધોનું રાજ્યધારણું હતું હતું તે જોઈએ. તેઓ દ્રાવિડ કુળના હતા અને રાષ્ટ્રિક તથા બોજ ભોકોની પાડોશમા વસતા હતા. સામાન્ય રીતે દ્રાવિડ ભોકોનું બંધારણ ગજસત્તાને ધોરણે થડાતું. જૈનિય આદ્યણ જણાવે છે કે દિંદુઓ બ્યારે અસુરોની જોડે લડતા

હતા ત્યારે અશોકના રાજ્યધારણ ઉપરથી તેમણે ગુજસત્તાનાં સંસ્થાનું અનુકરણ કર્યું હતું. ત્યારે શું પુલિન્દ લોકોએ પોતાના પાટાસીઓના આર્થ સમયના દષ્ટાંતનું અનુકરણ કર્યું હતું? અશોક આ સમૂહમાંના કોઈને પણ રાજ કહેતો નથી, પણ 'રાજકરતો દેશ' અથવા પ્રાંતજ કહે છે. કશિકા તથા જૃહત સંહિતાનાં પ્રમાણો ઉપરથી એવું ચોક્કસ દર છે કે પુલિન્દ લોકોનો ગણ હતો.

આન્ધ્ર લોકોની બામતમાં આં પ્રશ્ન વધારે વિકટ જણાય છે. તેઓને લગતી દષ્ટાંતનું સમર્થન થાય એવાં કાંઈપણ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી. જે જમાના ઉપર ચંદ્રગુપ્તનાં સમયમાં આન્ધ્ર લોકોનું મહારાજ્ય હતું અને તેની સત્તા માત્ર 'મગધથી' ઉતરતી પડતિતની હતી. પણ અશોકનાં અમલ દરમિયાન આપણે તેમને 'અશોકના સામ્રાજ્યની' હદમાં આવેલાં 'રાજકરતો દેશ' તરીકે જોઈએ છીએ. એમ લાગે લાગે છે કે અશોકના પિતા બિન્દુસારના અમલ દરમિયાન આન્ધ્ર સત્તા તોડવામાં આવી હોય, કારણ હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય સાધવામાં એના પિતા ચંદ્રગુપ્તની રાજનીતિનું પ્રશંસનીય રીતે એણે અનુકરણ કર્યાનું કહેવાય છે. 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાસાગરોની વચમાં' એણે સોળ રાજ્યોને પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધાં હતાં એમ કહેવામાં આવે છે. આ સમયે પ્રદેશ દક્ષિણ દખણનો હતો, કેમકે તેની ઉતર આવેસો સમયે મુલક ચંદ્રગુપ્તના તાબામાં આવી ગયો હતો. વિજય મગતાં માર્ગ રાજનીતિ પુરોગાએ (આ સમયે કૌટિલ્ય દેખાત હતો એમ જણાય છે) આન્ધ્રના રાજકુટુંબને દર કર્યું હોય, અને કદાચ તેમના મનનું સમાધાન કરવા તેમને કોઈ સંધ રાજ્યધારણ અનુસાર સ્વરાજ ભાગવવા દીધું હોય.

એટલું તો જાણમાં આવ્યું છે કે આદિમાના છ રાજવિષયો પ્રજાસત્તાક રાજ અનુભવતા હતા. બાકીના જેમાંના પુલિન્દ લોકોના ધારણ માટે લાગે જ કેંઈ ચક રહ્યો હોય. આથી આ સમૂહમાંનાં

યવાથી તેઓએ દસ દિવસ એમની સાથે ઓસની રીત પ્રમાણે આનંદ ઉત્સવ તથા રમતગમતમાં ગાળ્યા દતા. અઢોભિ શેકા મીઠા લોટો-માંથી ઉતરી આવ્યા નહોત તો તેઓ ઓસની પૌરાણિક બાબતો વિશેની પોતાની આવી ઘાટી માહિતી દર્શાવી શક્યા નહોત, તેમજ એમના જાતિય સંબંધ વિશે મેસોડોનીઅન લોકોની ખાતરી કરી શક્યા નહોત.

મનુ અને મહાભારતે યવન, કમ્બોજ, અન્ધ્ર તથા પુલિન્દ લોકોની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ લોકોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતા ઘોઠાજ સમયમાં ગુમાવી હતી, અને તેમ થતાં તેમની સામાજિક સ્વતંત્રતા અદૃશ્ય થઈ બાકાત્તુ વાદની અસર હેઠળ કંઈક માનભંગ થએલા લોકો જેવા તેઓ થઈ રહ્યા હતા, કેમકે કોઈ પણ હિંદુ માધ્યસમતનાં બુધારણોની નિરીક્ષા માત્ર જાતિની દૃષ્ટિએ કરી શકે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ જાતો હિંદુ રાજકરતાઓના અમલ હેઠળ માનભંગ થએલી ન્યાતોની સ્થિતિએ ઉતરી પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

શુન્ગ સમયનાં તથા ત્યાર પછીનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મોર્ચ માત્રાભ્યની રાજનીતિમાંથી અચ્છી ગએલાં પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાંના કેટલાક શુન્ગ યુગમાં અસ્તિત્વમાં હોવાનું જણાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ રાજ્યો ધણે મોટા ભાગે બળવાન સંઘ જેવા દતા. એમ છતાં એ યુગમાં કેટલાંક છૂટાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પ્રભુ દતા. એમના સિક્કા ઉપરથી જણાય છે તેમ આમાંના ધણા રાજ્યો નવા સ્થપાયેલાં દતા. વધારે પ્રાચીન રાજ્યોમાંનાં ધણા ખરાં ફરી આગળ આવના અથવા દરેકીમાં હોવાનું જણાઈ ન દેવાથી

તેઓ ત્યાં વસ્યા નહોય, પણ સિકંદરના મરણ બાદ તરતજ પોતાને દેશ નીકળી ગયા હોય. એથી ઉલટું કુભા અથવા કાબુલ નદી ઉપર કોઈ ગ્રીક સમાજ વસતી હોવા જાણતનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપણને ઉપલબ્ધ છે. સિકંદરની સ્વારી પહેલાં લાંબા કાળથી એ સમાજ ત્યાં વસતી હતી. આ જાણતની કંઈ નોંધ લેવામાં આવી નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. (આથી અન્ય જાણતો ઉપરાંત, પાણિનિમાં આવેલા ચવનાનીના નિર્દેશ ઉપરથી ઉપસ્થિત થતા કાલક્રમને લગતા મુંચયણમયો પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.)

કાબુલ-ચવન લોકોએ સિકંદરના રાજ્યમય દરમિયાન હિંદુ-સ્તાનમાંનાં પ્રભસત્તાક રાજ્યને ધોરણે પોતાનાં નગર-રાજ્યનું બંધારણ રચ્યું હતું. આ દૃષ્ટિકૃત અસીકના રાજવિષયનાં વર્ણન માટે સર્વ રીતે બંધબેસતી આવે છે. કદાચ આ લોકો પરસો-ગ્રીક (Perso-Greek)-ગ્રીક અથવા આયોનિયન દશે. અને ધરાની સામ્રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા હેઠળ પોતાના દેશમાંથી અહીં આવી વસ્યા દશે. તેમનાં શહેરનું નામ નીસ (Nysa) છે એજ સુમનો ધરાની લોકો સાથેનો સંબંધ હોવા જાણતું મજબૂત પ્રમાણ છે. તેઓ હિંદુ થઈ ગયા હતા; સિકંદરની સાથે આવેલા લોકોએ પ્રથમ તેમને હિંદુસ્તાનના લોકો તરીકે માન્યા હતા. એસીડોનીઆના અંધકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે નીસિયન લોકો પોતે અસલ ગ્રીક હોવાનો દાવો કરતા. તેઓને ગ્રીક દેવોની તેમ જ ગ્રીસની પૌરાણિક દૃષ્ટિકૃત તથા પરંપરાની પૂર્ણ માહિતી હતી.

તેઓનાં રાજ્યની ઘટના શિષ્ટજન સત્તાક રાજ્યને ધોરણે રચાઈ હતી, અને તેમના પ્રચુખ્તને અકૌલિ કહેતા. આ શબ્દ કાબુલ નદી માટેના વૈદિક નામ કુભા ઉપરથી આવ્યો હોય એમ ધારે છે. એનો અર્થ કુભા (આ-કૌભિ) નદી પાસેના લોકોનો (નેના) એવો થાય છે. અકૌલિ-લોકોએ પોતે અસલ ગ્રીક હોવાનો કરેલો દાવો સિકંદરના સોજતીઓએ સ્વીકારવાથી અને તે જાણત તેમની ખાતરી

યવાથી તેઓએ દસ દિવસ એમની સાથે ગ્રીસની રીત પ્રમાણે આનંદ ઉત્સવ તથા રમતગમતમાં ગાળ્યા હતા. અદોલ્ફ લોકો ગ્રીક લોકો-માંથી ઉતરી આવ્યા નહોત તે તેઓ ગ્રીસની પૌરાણિક ખાખનો વિશેની પોતાની આવી ઘાટી માહિતી દર્શાવી શક્યા નહોત, તેમજ એમના જનનિષ સંબંધ વિશે ગ્રેસીડોનીઅન લોકોની ખાતરી કરી શક્યા નહોત.

મનુ અને મહાભારતે વવન, કમ્બોજ, અન્ત્ર તથા પુસિન્દ લોકોની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ લોકોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતા ઘોઠાજ સમયમાં ગુમાવી હતી, અને તેમ યત્નાં તેમની સામાજિક સ્વતંત્રતા અદૃશ્ય ધર્મ બાહ્ય વાદની અસર હેઠળ કંઈક માનભંગ થયેલા લોકો જેવા તેઓ ધર્મ રળ્યા હતા, કેમકે કોઇ પણ હિંદુ માણસજાતનાં બંધારણોની નિરીક્ષા માત્ર જાતિની દૃષ્ટિએ કરી શકે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ જાતો હિંદુ રાજકરતાઓના અમલ હેઠળ માનભંગ થયેલી ન્યાતોની સ્થિતિએ ઉતરી પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

શુન્ગ સમયનાં તથા ત્યાર પછીનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો

માર્ધ સામ્રાજ્યની રાજનીતિમાંથી બચી ગયેલાં પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાંના કેટલાક શુન્ગ યુગમાં અસ્તિત્વમાં હોવાનું જણાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ રાજ્યો ધણે મોટે ભાગે બચવાનું સંધ જેવા હતા. એમ છતાં એ યુગમાં કેટલાક છૂટા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પ્રભુ હતા. એમના સિલ્કા ઉપરથી જણાય છે તેમ આમાંના ઘણાં રાજ્યો નવા સ્થપાયા હતા. વધારે પ્રાચીન રાજ્યોમાંનાં ઘણાં ખરાં ફરી આગળ આવતા અથવા હસ્તીમાં હોવાનું જણાવ્યું ન હોય.

આપણને 'નિઃસંશય એવા' અનુમાન' ઉપર આવવું પડે છે કે 'માર્ક સામ્રાજ્યવાદના' અમલ હેઠળ તેઓનો નાશ થયો હતો. આ પંડી મધુરામાં રાજધાની કરી બેઠેલા ઉત્તર મંડલેશના પદ્મદેવી અમલ દરમિયાન આવાં રાજ્યોનો નાશ થયો હતો. આ જંગલી લોકોની આ 'દેશમાંની હાજરીને લઈને' હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઇતિહાસમાં નવો ફેરફાર થએલો જણાય છે, એટલે વધારે જગવાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ ઉત્તરમાંથી ખસી જઈ રંજપુતાનામાં પોતાનાં સ્થાન કર્યા.

યૌધેય લોકોનું રાજ્ય વધારે પ્રાચીન વર્ગમાંનું હતું. એ લોકો એકલા 'માર્ક સામ્રાજ્યના' નહિ પરંતુ આ મંડલેશ તથા કુસાનના સંપાદામાંથી પણ બચી ગયા હતા. એમણે પાડેલા સિલ્લા ઉપરથી તેમજ સિલાલેખોમાંના એમની વિશ્લેષના ઉલ્લેખો ઉપરથી તેઓ લાંબા કાળ સુધી દરતીમાં હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. ઇ. સ. પૂ. બીજા સૈકામાં તેઓએ ભારે પ્રમાણમાં સૈનિક કીર્તિ મેળવ્યાનું જણાય છે. આ સમયે શ્વેદામન તેમને માટે એમ કહે છે કે "સધવા ક્ષત્રિયોમાં" તેઓ વીર પુરો હતા એમ તેઓએ પોતાનાં કૃત્યોથી પુરવાર કરેલું હોવાથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે મમર જન્ય હતા" અને "તેમને દગાથી ઝટી રાકાય એમ નહોતું."

સમુદ્રગુપ્તના શલાલેખમાં (ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદી) ગુપ્ત સામ્રાજ્યના વિસ્તાર થતો અટકાવનારાં રાજ્યોના સમૂહમાં તેમની ગણના થતી જણાય છે. ભરતપુર રાજ્યમાંથી શોધી કાઢાવમાં આવેલા અને સુશોભિત સિપિમાં લખાએલા તેમના એક અપ્રતિમ લેખમાં યૌધેય ગણના પ્રમુખની વરણી થતી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ દરીકત ગુપ્ત સમયને ક્ષતી હોવાનું માનવામાં આવે છે.

ગુપ્ત સમયથી તે ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધી પાડવામાં આવેલા તેમના સિલ્લા પૂર્વ પંજાબમાંથી તેમજ સતલજ અને જમના નદીની વચ્ચેના આખા પ્રદેશ ઉપરથી મળી આવ્યા છે. દીપ્તી અને

કરનારની વચ્ચે આવેલા મોનપત્રમાં એ અલેથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં આ સિક્કાઓ જડયા છે.

એમ જણાય છે કે ઇ. સ. ૫, ખ્રીષ્ટ સદી અગાઉ તેઓ રજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ તરફ આવી વસ્યા હતા, કારણ અહીંજ રૂદ્રામન તેમની સાથે અથડામણમાં આવ્યો હતો. એના રાજ્યમાં મઝ આવી જતું હતું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે યૌધેય પ્રદેશ ધણે વિસ્તીર્ણ હતો. તેઓએ પોતાનું મળ રયાન કુશાન યુગની શરૂઆતના ભાગમાં છોડ્યાનું જણાય છે.

(૫-મ યુગના) તેમના એક જાતના સિક્કા ઉપર તેઓએ આક્રતા દાથીની તથા ગોધાની આકૃતિ પાડેલી છે, અને એ સિક્કા યૌધેયના નામનો (યૌધેયનામ-યૌધેયનો) પાડેલો છે. ખ્રીષ્ટ જાતના સિક્કા ઉપર મૌર્ય અને યુદ્ધના અધિષ્ઠાતા કાર્ત્ત્વિય દેવની પ્રતિમા કહાડી તેના ઉપર તેનુંજ નામ પાડ્યું છે. ખરે જોતા આ સિક્કા અર્થમૂલ્યક રીતે શૌર્યના દેવને મમર્ષણ થયો છે. ખ્રીષ્ટ રીતે કહીએ તો આ તેમની ઉદ્ધારદર્શક પ્રતિમા છે. ત્રીજી જાતના સિક્કા શુદ્ધ બંધારણને લગતા છે, અને યૌધેય મણુ અથવા યૌધેય લોક સભા (અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) (યૌધેય ગણસ્ય જયઃ યૌધેય ગણનો જય) ના નામના પાડેલા છે. તેમના નામરિક સૈનિકનું પ્રતિ-રૂપ દર્શાવના ગંભીર ત્રિ-ભંજની પેઠે લાલો લાઇ ઉભેલા ગોદાની આકૃતિ એ સિક્કા ઉપર છે. કેટલાક સિક્કા ઉપર દ્વિ (એ) અને કેટલાક ઉપર ત્રિ (ત્રણ) આવે છે. પતંજલિના ત્રિક શાલકાયનની પેઠે, આ મંડાઓ તેમના ત્રણ પિલાગે દર્શાવવા વાપરવામાં આવી હોય.

યૌધેય લોકોના લેખ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તેમનો પ્રમુખ ચુંટી કહાડવામાં આવતો. એ જે દુક્રમ કહાડતો તેમાં એ યૌધેય મણુ તરફથી ચુંટાએલા પ્રમુખ (યૌધેય-ગણપુરુષસ્વ મહારાજ-મહા સેનાપતિ) તરીકે પોતાને માટે નિર્દેશ કરે છે. હોશિયારપુર પ્રાત્તમાંથી મળી આવેલા લેખો રાજ્યની મુદ્રા અથવા સિક્કા ઉપરથી ઉતારવામાં

અન્યા છે કે કમ એ ગ્રાંથ નમજનુ નથી. અતઃપત, મુદ્રા અને સિન્ધા ઉપર એકજ પ્રકારના સ્થળ, એકે સધના લક્ષણ આવે. મન્ત્રધાગલુના મંત્રધમા આ વેગેનુ મહત્વ ઘણુ ભારે છે. એ મન્ત્રા યાધેયના તથા એમની મત્રી મન્ત્ર અથવા કાર્પવાદક મમિ-
તિના નામના છે. એ સમિતિને મત્રર કહી છે, એટલે રાજની નીતિ આગેનો અધિકાર જેમને મગેતો હોય તે મમિતિ (યૌધેયાર્નમત્રય મન્ત્રવત્તા).

માનમી મનીની થોડા મમય અગાઉ યૌધેય લોમે ઇતિહાસમ થી અદ્યય થાય છે, કાગલુ લ્યાગે વરાહ-મિદિ-આન્ધાર લોમેની અથે એમની ગલુના દરે છે તારે એ એમના મલધમા માત્ર પરપગથી જાપુમા આવેલી ભૌગોલિક સ્થિતિનુ વર્ણન કરે છે અને એથી એની પામે એમને વિશે કઈ પણ મજ્જવ દખીકત નહોતી એમ જણાય છે ભાવનપુર દખાગની મહદ ઉપર મતનજ નહીના કિનાના ઉપર વમતા જોદિયા ગજપૂતોને પ્રાચીન મમયના યાગેય મોમના અર્વાચીન પ્રનિનિધિ તરીકે ઓળખાવવામા આન્યા છે (મનિમદામ A. S. R. Vol XIV p 140) આ દખીકત વ્યુ પતિ દામ્ અનુસાર તેમજ ભૌગોલિક કાગલે મપ્રમાણુ રાગે છે.

મદ લોમેની અસન મન્ત્રધાની શાકવમા હતી અને રાકનની આમપામનો અદેસ એમના નામથી ઓળખાતો હતો. એમણે પણ દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું અને યૌધેયના પાડોસમા જઈ એઓ વસ્યા હતા. એ યોગે પણ સમુદ્રગુમની સામા વડાધમા ઉતયા હતા. એમને હમતો વિગેય ઇતિહાસ જાણુમા આવ્યો નથી અને એઓ એમના મિત્ર યૌધેય મોમેની પેડે નદસ્ય થઈ જાય છે મદ લોમે વિગેય ગમાણુમા મરણુવાદી હોય એમ જણાય છે, કમકે વિશિષ્ટ ચિન્દ્રાળા સિન્ધા પાડવાની નવી પદ્ધતનુ તેમણે અનુકરણુ કર્યું નથી, પગુ પ્રાચીન કાળના જિવાળા સિન્ધ પાડવાનુ ચાલુ ગખ્યુ હતું લેખવ ગા એમનો એકપણ મિકો ઉપપન્ન નથી.

માલવ અને કુદ્રક લોકો શુન્ગ યુગમાં ફરી દેખા દે છે. ૫૧ જિ એમની દમીકતથી માહિત હતા એક કોઈ બીજા લોકોની મદાય વિના કુદ્રક લોકોએ મેળવેલા વિજયનો એ નિર્દેશ કરે છે (૫૧ જિ પાણિનિ, પ. ૩. ૫૨). એ પત્રીના સૈકાઓમાં એમનું કાઠપણું નામ નિગાન મળી આવ્યું નથી. તેઓ પંજાબમાંથી પૂર્વ ગંગાનાનામાં આવી વસ્યા તે દરમિયાન તેઓ સર્વ રીતે માલવ લોકો માથે બેઠાં જ્યાં દશે જયપુર ગાંધ્યમાં આવેલા કરકાટા નાગમાં મળી આવેલા મૌર્યી રાજ્યાતમાં પાડેલા સિક્કાના પ્રમાણ ઉપરથી પુરવાર થાય છે તેમ માલવ લોકો એમના નવા રચાનમાં ઈ. મ પૂ. આસરે ૧૫૦-૧૦૦ ના અરમાં આવી વસ્યા હતા. જગજર આજ મનથે પાર્થિવાના રાક લોકોનો દમવો આ દેશ ઉપર આવ્યો હતો. માલવ લોકો પતીઆવા ગાંધ્યના લાટિન્ડા રહેને માર્ગે ગંગાના નામાં ગયા હતા એમ જણાય છે. શીરોત્તરથી લાટિન્ડા સુધી બોનાતી 'માનવાઈ' બોલીમાં એમના નામનું કંઈ નિરાન એઓ પાઠગ સુધી ગયા છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૮ પહેલા માલવ લોકો અજમેરની પશ્ચિમે ઉચ્ચલક લોકો ઉપર થેરા વાપતા જણાય છે એ થેરા નદીના સૈન્ધે હતાં હતાં.

ઈ. સ. પૂ. ૫૮ મા શાતમીપુરે નદપણને હગવી મારી નાખ્યો અને નદપણના સિક્કા ફગી પાડ્યા, અને એજ વર્ષથી માલવ ગણે કુન્ડે આજ ગયુના માડ્યો, અને લવિજમાં કાગળના માટિ એનો ઉપયોગ કરવ નુ નીકર્યું. 'એમલો કરેલા ઉપયોગને લકને' એ યુગ 'સ્પ્રમાણુ હ્યો.' આ વિક્રમ મંનનું પ્રમાણુ હજી પણ મર્વ માન્ય છે, અને આપલો અઘાળી એજ ગણીએ છીએ. આ પત્રી નાગની દક્ષિણ તરફના આખા નિતીણું પ્રદેશ ઉપર માલવ લોકો ફરી વસ્યા હતા, એટલે એ પ્રદેશ એમને નામે દમેશ માટે ઓળખાય

છે સમુદ્રગુપ્તના વિરાધીઓની માદામા યૌધેય, મદ્ર, આર્જુનાયન સોમે વગેરેના પ્રજાસત્તાક ગણ્યોની માથે એમને પશુ ગણનામાં આવ્યા છે. ગ્રીક યુગમાં તેઓ અદૃશ્ય યજ્ઞ જાપ છે ગ્રાંથાથી છ'ા ગંડા મુધી માનના સમર્થ રાજાઓએ એમના મવન્ને ઉપયોગ કયો દનો. તે માત્ર ગણુ આ મમયે અસ્તિત્વમાં હોત તે તેઓ આમ કરત નહિ. કેમકે એથી જે ગણઓ આ મવતને ઉપયોગ કે જે તે એ ગણના તાત્કાલ દત્તા એમ ગણાય અ માયવ નામ નગદ મિહિગના સમયમાં હન્તીમાં નહોતા એવું તે નિર્મિત છે કેમકે એ વધારે પ્રાચીન પ્રમાણેને આધારે આ લોખને હિમાયવની પાડાસમાં વસતા હોવાનું જણાવે છે વરાહ-મિહિર પોતે માલમાં ગહેતો હતો, અને એણે આદવા જુના પ્રમાણેને ઉપયોગ કયો તે ઉપરથી નષ્ટ થાય છે કે ટટલાક સંકા અગાઉ માયવ લોખ અદૃશ્ય યજ્ઞ મયા રતા. પોતાના અસ્તિત્વના પાછમાં કાળમાં એ લોકો મેવાડ-ગુપ્તમાં વસતા હોવાનું વિષ્ણુ પુરાણ જણાવે છે તે ખડંગ છે.

માયવ લોકોના સિમ્હા ઉપરના ઉ-લેખ બાહી નિપિમાં જે માલવાના જય (માવેનો જય) અથવા માલવ જય (માયવ જય), માલવહન જય (માયવેનો જય, પ્રાકૃતમાં), અને માલવ મળસ્વ (માલવ ગણનો)

આ માનવ નામનો ઇતિહાસ માનવી નામે ઓળખાતી બ્રહ્મ લોની સુપરિચિત માતમાં હતું મન રવા છે આ માલરિ નામનું સંસ્કૃતમાં રૂપાતર થતા તે માલનીય થયું છે આ માલલો ગૌતમ અને કાલિદાસ હોય તેઓ ખાસ વિગિષ્ટ મુદિરાના તથા તીલણ વ્યાપાર આયુર્વેદાણા દત્તા એઓ પોતાની પ્રતિની મહાર નમ સ મધ બાધતા તથી એમનું વચ્ચાદત દૂર અનાદિમાંથી પાગસમાં હતું અને એની આસપાસના રાહોમાં દમણા એ લોખ વચ્ચા જણાય છે.

વધારે પાછળથી માનવ પ્રદેશમાં સિમિ નોકા દેખા દે છે ગ્રીક પ્રથમરોના પ્રમાણ અનુસાર આ સિમિ લોખ મકંદરના મમયમાં

માવવોના અતુષ્ટિ તરીકે ઘણા ઉક્ત હતા, અથવા, કંઈ નહિ તો વણાઈમાં ઘણો નિર્વજ્જ પોશાક પહેરતા. એઓ માવવોની સાથે ગજપૂતાનામાં જઈ વસેના લાગે છે. ચિતોડની પામે નગરીમાં એમના સંસ્કૃત મળી આવ્યા છે. આ સિદ્ધા 'મધ્યમિકાના સિંચિઓના દેશ (અથવા ગાંઠ)'ના નામના પડેલા છે.^૧ ઈ. સ. પૂ. ૫૬૫ની મઠી પત્રીના અમથને લગતી એમની બાળત્વી કંઈપણ નોંધ હજી શોધી કાઢવામાં આવી નથી.

આર્જુનાયનો સિન્ન મમાજ તરીકે હોવા બાબતનો ઉદ્દેશ પાણિનિ^૨ અથવા પતંજલિમાં તેમજ મહાભારતમાં મળી આવેલો નથી. પરંતુ ગણપાદના ગજન્ય મમ્મદમાં તેમને જાણ્ય કરનામાં આવ્યા છે એમનું નામ છે. છેડે આવતું હોવાથી કદાચ એ પાળાથી ઉમેરવામાં આવ્યું હોય આ ઉમેરો પતંજલિના મમયની પત્રી કરવામાં આવ્યો હશે નહિ, કાગળ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ માં તેઓ રાજન્યોથી ઘણે દૂર ગજપૂતાનામાં વસતા જણાય છે. ત્યાં છેક અમુકગુપ્તના મમય સુધી વૈધેયો તથા અન્ય રાજાની સાથે એ મોટા વમલ જણાય છે. આ પ્રમાણે આર્જુનાયન એ નામ ઉપરથી સૂચન થાય છે તેમ, એ સોમે એમના નેતા આર્જુનાયને શુન્ગ યુગના અન્ધમાં (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦) સ્થાપેલી ગજદારી બાંધ સમાજમાં જોડાઈ ગએલા જણાય છે એમના મિડા ઉપરના શેષ આઠી ચિપિમાં લખાએલા હોવાથી એઓ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસામાં કિલ્લે તરફ વમલી જતોથી વિખુટા પડી મવાનું અનુમાન ધર્મ શકે છે. એ લેખમાં 'આર્જુનાયનન' (આર્જુનાયનોનો સિદ્ધો), અથવા 'અર્જુનાયનન જય' (આર્જુનાયનોનો જય) એવા શબ્દો આવે છે.

૧. Cunningham. A. S. R. Vol. XIV. p. 146. મધ્યમિકામાં તેમની રાજવાની હતી. એ શહેર પતંજલિની જગ્યામાં હતું.

૨. પાણિનિ ઉપરના ગણપાદ લખ્ય ૪. ૧. ૧૧૨ માં એમને લગતો દ્વિવેષ પહેરીનેવાર જણાય છે.

એઓ બહાદુર યૌધેયો, મદ્રો તથા માન્વેની માથે રજપૂતાનામાં આવી વસેના હોવાથી એઓ તેમના મર્સાઈ તથા મિત્રો હશે.

આ સંવત્સર લો । પશ્ચિમના દુષ્ટ પ્રજામાંથી નિર્જન રજપૂતાનામાં આવી વસ્યા એ જીના એમનામાંના માદ્રવોએ સિકદરને સંહાર કરેના । અભિનદન પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘બીજી કોઈ બાબત કરતા’ સ્વતંત્રતા પ્રત્યે વિરોધ પ્રમાણમાં જે પ્રેમ આ ‘અત્યંત’ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ધરાવતા તેની અચૂક સાબિતી હતી. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે જે જે ઠેકાણે યૌધેય અથવા માલવ જણ વસેતા અને પ્રાચીન કાળની જે સ્વતંત્રતા અનુભવના તે તે યૌધેય દેશ અથવા માનવ દેશ હતો. તેઓ પોતાના રાજદારી વ્યક્તિત્વ તથા આત્માના સરક્ષણાર્થે વહીવટપાછંત ધરે તથા જમીનનો ભોગ આપતા. તેઓ જગતમાં જન્મને પણ લોકશાસનથી મળતી ખીર્તિના હાથગ્રામ વસવાનું અને લોકસભા મારફત અમલ ચલાવવાનું પસંદ કરતા હિંદુ ગળનીતિ ચારત્રનો એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે ધર કરતા સ્વતંત્રતા વિરોધ મહત્વની છે, અને ધર્મનો ભોગ આપવો પડે તો તે આપીને પણ સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાનું છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સંપૂર્ણ રીતે આ સિદ્ધાંત અનુસાર વર્તતા હતા એમ જણાય છે.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો રજપૂતાનામાં આવી રથપાયા તે બાબત સિક્કા તથા શિવાલેખોના પ્રમાણે ઉપગત મહાભારતમાંથી પણ પ્રમાણે મળી આવે છે સભાપર્વ (અધ્યાય ૩૨) માં માનવ, સિન્ધિ તથા ત્રિગર્ત લોકો રજપૂતાના (મત્ત) માં વસના હોવાનું જણાયું છે, પણ અન્ય ઠેકાણે (અધ્યાય ૫૨) તેઓ પશ્ચિમમાં હોવાનું કહ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે અધ્યાય ૫૦ (જેમાં રાજસૂયનું વર્ણન છે તે) વિરોધ પ્રાચીન ગ્રંથો તથા પ્રમાણોને આધારે રચાયેલ છે. આ સ્થળે કારમીર તથા મક્યના લોકોની માથે સાથે સિન્ધિ, ત્રિગર્ત, યૌધેય, રાજન્ધ તથા મદ્ર લોકો માટે નિર્દેશ છે અને

અમ્યસ્ય લોકોને કુદરત અને માલવોની સાથે એકજ સમૂહમાં મુકવામાં આવ્યા છે. અધ્યાય ૩૨ માં (દિવિજન્યમા) સિખિ, ત્રિગર્ત અને માલવોને દ્વારસ્થ તથા માધ્યમક્ય લોકોની સાથે દર્શાવ્યા છે. ઉદેપુર રાજ્યમાં નમરીની પાસે આવેલા મધ્યમિકા નમરમાં વસના લોકો તે માધ્યમક્ય હતા, કેમકે એ રાજ્યની હદમાં મધ્યમિકાના સિંકા મોટી સંખ્યામાં મળી આવ્યા છે. એટલું તો ખુલ્લું જણાય છે કે મધ્યમિકા હજી સિખિ લોકોના તાબામાં આવી ગયું નહોતું, અને એ સમયે ત્યાં લિન્ન ગજદારી સમાજની રાજધાની હતી. આમળના માર્ગના વર્ણનમાં સરસ્વતી નદી તથા મત્સ્ય દેશ (અલવાર) માટે ઉલ્લેખ છે આ હકીકત ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ વખતે આ સમજા મણુ સિંધ તથા વિંધ્યાપર્વતોની વચ્ચે આવેલા રજપૂતાનામાં હતા. એટલું જ્ઞાનમાં રાખવાનું છે કે સિખિ, ત્રિગર્ત તથા અમ્યસ્ય લોકો માલવોની સાથે રજપૂતાનામાં જણાય છે, છતાં કુદરત જણાતા નથી.

વળી અધ્યાય ૩૦ મ્લોક ૮ માં માલવોને મત્સ્ય લોકોની સાથે બતાવ્યા છે. મહાભારતના પાછળના પ્રમાણે અષ્ટ રીતે ઈ. શ. પૂ. ૧૫૦ ના અરસામાં જનેલી હકીકતોને લગતા છે, પરંતુ અમાઠીના કૌટિલ્યના સમયના છે, અથવા તેથી પણ પહેલાની જાણતોને લગતા છે. કારણ અર્ધશાસ્ત્રની માફક એમાં કુકુરોને મદક, રૌંધેય તથા ખીન્નઓની સાથે મુક્યા છે. અધ્યાય ૫૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ સમયે પન્નજમાં હજી પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં.

ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસાના પ્રમાણેમાં, એટલે અધ્યાય ૩૨ માં, મહાભારતમાં એવા કેટલાક પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો કે કે જેમને માટે આથી પહેલાના સાહિત્યમાં કંઈપણ ઉલ્લેખ મળી આવ્યો નથી. એ રાજ્યો આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઉત્તરસક્તેત લોકોનાં ગણ.

(૨) યદ્ર લોકોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તથા આબીગ લોકોનું એવું રાજ્ય, આ લોકો સિંધુ નદીની ખીણમાં વસતા હોવાનું અનુમાન થાય છે. દક્ષિણ મિથિમાં સિકંદર જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય માથે મળ્યાં હતાં આબ્યો દત્તો અને જે ગળ્ય ગણપાઠમાના સાક્ષાત્ સુમના શૌદ્ર અથવા શૌદ્રાપણ લોકોનું ગળ્ય હોવાનું આપણે આગળ જણાવી ચલા છીએ તેજ આ યદ્ર રાજ્ય હોવું જોઈએ એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. વ્યાકગણના નિયમ અનુસાર યદ્ર (નામના પુરુષના) વિરોધ નામ ઉપગ્રથી અને નદિ કે કોઈ જાતિના નામ ઉપરથી આ રાજ્યનું નામ પડ્યું હોય. પાંચ કરપત તથા ઉત્સવસકેત લોકોના પાડોસીઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હોવાનું મહાભારતમાં જણાવ્યું નથી, છતાં તેઓ એવી સત્તા ભોગવતા હોય. સમુદ્રગુપ્ત^૧ આબીર લોકોને મદ્રકોની તગતજ પછી, તેમજ ખરપરિકોને એકજ સમૂહમાં, એટલે રાજા વિનાની સમાજોના સમૂહમાં મુકે છે. કદાચ આ ખરપરિકો અથવા ખરપરો તથા મહાભારતમાં વર્ણવેલા પાંચ કરપતો એકજ હશે ઉત્સવસકેત લોકો પ્રજાસત્તાક શામન ભોગવતા હતા, અને કદાચ ઉત્સવ અને સકેત નામના જે પુરુષાએ એની સ્થાપના કરી હશે. એમ છતાં આપણે અહીં જણાવવું જોઈએ કે પ્રજાસત્તાક ગળ્યે પસાગ કરેલા કોઈ કાયદા અથવા હરાવ માટે સકેત શબ્દ વિસિદ્ધ સગા તરીકે વપરાતો, અને તેથી એમ જાનવું શક્ય છે કે મકેતનો મૂળ અર્થ^૨

૧ સમુદ્રગુપ્તના લેખોમાં રાજા વિનાની ખીણ સમાજો આ પ્રમાણે દર્શાવી છે.—(૧) પ્રાજુર્ન, (૨) કાક, (૩) આબીર, (૪) ખરપરિક અને (૫) સનકાનીક કોઈ દેશનું જાપમાન કરવા માટેની શિખા નમુદ કરતા કોટિલ્ય દાખવા તરીકે જાન્યારની સાથે પ્રાજુર્ન લોકોનું નામ આપે છે. આ પ્રાજુર્ન તેજ ઉપરના પ્રાજુર્ન લોકો છે શિવાજીએમાં જાગ્યાના પ્રમાણે આબીર લોકો રાજના અમલ હેઠળ હતા, પરંતુ તેમની સત્તા દુષ્ટતા એમણે પોતાના પાડોસીઓના રાજાજારણનું અનુકરણ કર્યાનું જણાય છે. ખરપરિકો માટેના જ્ઞેનજ આ પછીના સમયના લેખમાં હોવાનું રા. બ. હીશાલે રોપી કહાડ્યું છે સનકાનીક વિશે વિશેષ માહિતી મળી નથી.

અદોં હિમન વોડોના દગવ અનુસાર રથપાએયુ ગાળ્ય એવો કરામા આનનો હોય મહાભારતમા હિમવમકેત વોમે પુષ્કર અયવા અજમેરની પાડોસમા ગહેતા જણાવનામા આન્યા ઠે એ વોડા ગુપ્ત વણ સુધી અસ્તિત્વમા ગલા હોય એમ જણાવુ નથી ગુપ્ત લેખોમા એમને માટે કંઈ નિર્દેશ નથી, એટલુજ નહિ, પરંતુ ગુપ્ત યુગના કવિ કાનિદામ એમને દિમાનયમા વમતા અર્ધ-પૌગણ્ણિક લોન તરીકે વણુવે ઠે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ સુગથી ઘણા લામા કાગે ઉપર હિમનગમેત લોગે અદરય થમા હતા મહાભારતમા આજ અગે જણાવ્યુ છે કે મિધુ નદીના કિનારા ઉપર 'મદા બળવાન સહેરી ગજકર્તા' (આમણી) હતા આથી પ્રવક્તા યામ છે કે મહાન ચિકિત્સના મમયમા મિધુ નદી ઉપર જે સહેરી પ્રજાસત્તાક ગાળ્યો હસ્ટીમા હતા તેજ આ ગાળ્યો હશે

હિંદુ પ્રજાસત્તાક ગાળ્યોએ નવા નવા ધ્યાનમા લામા કાજ સુધી જે મતા ભોગવી હતી તે જોતા છ મ પૂ ૧૫૦ થી ઈ સ ૩૫૦ સુધીના મમયમા એ ગાળ્યો પૂ જાહોજાલીમા હતા એમ ધારવામા કેઈ દગકત નથી આ મમયમા રજપૂતાનામાના પ્રજાસત્તાક ગાળ્યોનો ઉદય થયો હતો

સાથે સાથે એજ મમયમા પાલન તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાના પ્રજાસત્તા-ગાળ્યોનો નાશ શરૂ થય તે લય પામ્યા હતા પાર્થિઆના શાક લોગેએ તેમજ સીસ્તાનના શાક લોગેએ આ પ્રદેશો ઉપર હુમના કરી આ ગાળ્યોની વ્યવસ્થાનો નાશ કરી તેમને છીન ભિત્ત કરી નાખ્યા હતા

અર્થશાસ્ત્રમા જણાવનામા આવેના કુકુ-લોમે રદદામનના ગાળ્યમા અદરય થય ગયા હતા છ મ પૂ ૧૫૦ પછી જે પ્રદેશમા તેઓ વસ્યા હતા અને જે પ્રદેશ એમના નામે ઓળખાતો હતો તેના નામ માત્રમા એમનું સ્મરણ રહ્યું હતું પિતિનિક શ્વેકો પોતાનુ કાષ્ઠપણ નામ નિશાન ગહેવા દીધા મિવાય કદાચ મૌર્ય યુગમા અદરય થયા હતા

એજ પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર લોકો પણ આમરે ઈ સ ના બીજા સૈકામાં સામાન્ય જનસમૂહમાં બેગાર્ધ ગયા હતા.

પૌરાણિક યુગના કીર્તિવંત વૃષ્ણિ લોકોએ જગલી રાક્ષ લોકોને હાથે માર આઈ પોતાની સત્તા ગુમાવી, પરંતુ પોતાની હકીકત કુનીઆને જણાવવા માટે પોતે પાડેલા થોડા સિદ્ધા એ મુકતા ગયા. ૭ બ્રાહ્મી તથા ગ્રન્થસત્તાક ગાજનીતિને લગતો પૌરાણિક લેખ વૃષ્ણિ-રાજન્ય । ગણસ્ય વ્રાતસ્ય (વૃષ્ણિ રાજન્ય તથા મહાદેશના સરદાર કરનારના) એમના સિદ્ધા ઉપર હજી ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ સાથે સાથે વિજેતા ખરાસ્થીનો લેખ એમના સિદ્ધા ઉપર મુકવાની એમને ફરજ પડી હતી એ સિદ્ધા ઉપર ચક્રનુ રાજચિહ્ન પાડવામાં આવ્યું છે, કાગળ કે દતકયા પ્રમાણે છેક રાજન્ય કૃષ્ણના સમયથી એમનું એ રાજચિહ્ન હતું આ લેખ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ માં પ્રચલિત લિપિમાં લખાએનો છે.

ગ્રન્થસત્તાક રાજ્યોને તોડવાની જે રાજનીતિ મૈયા વરાના રાજકર્તાઓએ સ્વીકારી હતી તેને પરિણામે દેશની નિર્જળ સ્થિતિ થવાને લીધે ઈ સ. પૂ. પ્રથમ સૈકામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી જગલી લુટારાઓને માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો. સિંધથી છેક મરાઠા પ્રદેશ સુધીના વિસ્તાર ઉપર તેઓ સહેલાઈથી સ્થાઈ થયા હતા તેમની માંમે વિરોધ કરે એવી કોઈ ગ્રન્થ સત્તા દેશમાં રહેવા પામી નહોતી, પણ અન્ય દિશાઓમાં એ પ્રમાણે બન્યું નહિ એમ માન્ય પડે છે કે આ જગલી લોકો મયુરા સુધી આગળ વધ્યા, પણ એથી આગળ પશ્ચિમમાં તથા દક્ષિણે જતાં પ્રાચીન ગ્રન્થસત્તાક રાજ્યોએ તેમને અટકાવ્યા હતા આ પરદેશીઓએ મયુરા તથા ઉજ્જનમાં પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું પણ એ બેની વચ્ચેનો મુલક તેઓ સર કરી શક્યા નહિ.

સ્વતંત્રતા ભોગવતા અન્ય લોકો ઉપર જોર જુલમ કરવાના લોકથી જે પરિણામો સ્વાભાવિક રીતે ભોગવવા પડે છે તેવા પરિ-

શામે પંજાબમાંનાં વધારે ગ્રામીણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને ભોગવતાં પડ્યાં. પંજાબનાં વધારે નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મૌર્ય અમલ હેઠળ માત્ર રાજ્યધારણ રૂપે પડી રહ્યાં હતાં, તેમણે પોતાનું સર્જેલ રાજ્યધારણ ગુમાવ્યું હતું, અને તેનાં અવશેષ ચિહ્ન રાજદારી સંસ્થામાં કાપત રહેવા પામ્યાં હતાં. તેઓ સંધ તેરિકે ન રહેતાં માત્ર મણી રિયતિએ કિતરી પડ્યાં હતાં. તેઓ રાજ્ય વિનાનાં સ્વરાજ ભોગવતાં સંસ્થાનો, બધકે સત્તા વિનાનાં રાજ્યો હતાં.

આધીજ કાંઈક રિયતિ ગ્રામીણ રાજ્ય લોકોની ધર્મ હતી. એ લોકો બીજી વખત ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦-૧૦૦ ના વચ્ચાળામાં રાજદારી સિતિજ ઉપર દેખા દે છે, પણ પછી અદરેય ધર્મ હરી જણાતા નથી.

તેઓએ પોતાના પ્રદેશ રાજ્ય-જનદંડના નામથી સિક્કા (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦-૧૦૦) પાડ્યા હતાં.

બુદ્ધ વિદ્યામાં નિષ્ણાત પંડીતોએ આ રાજ્ય સંબંધે કાર્ત્તવ્યના વધારે જણમાં આવેલા પર્વાય સંબંધના અર્થમાં લીધો છે (જુઓ વિ. રિમથ ફ્રી ક્રેટકોમ ઓફ ધી કોઈન્સ ઇન ધી ઇન્ડીઅન મ્યુઝિયમ વો. ૧. પા. ૧૬૪). પણ આ જૂલ ભૂલ છે. રાજ્ય એ રાજદારી લોકોનું વિશેષ નામ છે. સ્પષ્ટ રીતે એવાં નામ તેરિકે પાણિનિ, કાત્યાયન તથા પતંજલિ એને જણાવે છે, અને મહાભારતમાં પણ એજ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પાણિનિ ગ્રામીણ વર્ગના જે સિક્કાને કામિક (કાંસાના) તેરિકે એટલે હામેશા જાણખાવે છે તેજ વર્ગના એમના સિક્કા છે. એડી ઉપરથી પાડેલા એમના સિક્કા ઉપરના હેખ ખરેખરી ત્રિપિમાં છે. અને તે ઉત્તર મંડલેશના સિક્કાને ધણું મળતા આવે છે, અને તેના ઉપર આ સિક્કાના જેવીજ આકૃતિ છે. આથી નિઃસંદેહ પુરવાર થાય છે કે આખરે એ રાજ્યો મધુરાની મંડલેશના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એમના સિક્કા જોડીયારેપુર ખાતે તથા મધુરામાં મળી આવે છે. આમાંના પ્રથમ પ્રદેશમાં તેમનું કાવચનું સ્થાન હોવાનું જણાય છે.

એમના રાજ્યધારણુમાં જનપદ ઉપર વિશેષ બાર મુકવામાં આવ્યો હતો એ પ્રમાણે રાજ અમન ભોગનના માટે આખા જનપદનો અભિષેક થતો એટલું ધ્યાનમાં ગણવાનું છે કે ગજન્ય વિગેના પાણિનિના નિયમમાં રાજન્ય જનપદ બામત ચર્ચા કરવામાં આવી છે આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે રાજન્ય લોકોનું રાજ્ય વાગ્યું લોકશાસનની પદ્ધતિએ રચાએલ હતું

ગજન્ય જનપદની માફક મહારાજ જનપદ નામે ઓળખાત. બીજા પ્રાચીન રાજ્યની પણ અવસ્થા યર્ષ હતી. એમના સિક્કા ઉપરના લેખ મહારાજ-જનપદ (મહા રાજ-જનપદના) મૂળ શાસ્ત્રી લિપિમાં હતા, પણ પાછળથી તેઓ ન્યાર પઢેલા રાજકર્તાની મત્તા દેલા આવ્યા ત્યાં નિષિમાં ફરફાર થઈ ખરોચીમાં એ લેખ લખાયા.

આ ગજન્ય પ્રાચીન હતું એમ કહે પાણિનિ એ સબધનો ઉદ્દેશ્ય એ રાજ્ય પ્રત્ય રાજનિષા બતાવવા બધાએલા સમસનુ મૂચન કરનારા પોતાના નિયમમાં કરે છે પાણિનિના સમયમાં એના ગજન્યધારણુનું રૂપ કેવું હતું તે ચોક્કસ થઈ શકતું નથી, પણ એમના સિક્કા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે તે પ્રમાણે શુન્ગ યુગમાંના લોકશાસન પ્રકારના પ્રગ્નસત્તાક ધોરણ ઉપર તે રચાએલ હોવાનું જણાય છે એમના સિક્કા પન્નમમાંથી મળી આવે છે. એ સિક્કાના પાછલા ભાગ ઉપર મળદ તથા અર્ધચંદ્ર પાડેલા હોવાથી તેઓ સૈવ ધર્મ પાળત હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે.

આખરના ભાગમાં ન્યારે મૌર્ધ વશની સત્તા શિથિલ થવા માડી હતી ત્યાં આશુર્નાથન જેવા કેટલાક નવા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયા હતા આ વર્ગમાં કાત્યાયને તથા પતંજલિએ ગણાવેલા વામરય લોકોના તથા પતંજલિએ ગણાવેલા સાલ કાયન લોકોના રાજ્યની ગણના થાય છે

આ સમય પછી અથગ તેની અગાઉ આ રાજ્યોનું કઈ નામ નિશાન જણાતું નથી. સાલ કાયન લોકો માટે કાસિકામાં જણા-

વધામાં આવ્યું છે કે તેઓ વાહીક પ્રદેશમાં વસતા હતા. આ વચનને ગણપાઠ તરફથી ટેકા મળે છે, એમાં એ લોકોને રાજન્ય તથા ઔદ-મખર લોકોની સાથે ગણનામાં આવ્યા છે.

એમનું રાજબંધારણ શાસ્ત્રોપજીવિન બંધારણના પ્રકારનું હતું. પતંજલિ મહત્વની વિગત દર્શાવતા જણાવે છે કે શાલ કાંચન લોકોના ત્રણ વિભાગ પડેલા હતા. આ પ્રમાણની મદદથી આપણને યૌધેય લોકોના સિદ્ધા ઉપરના લેખ ઉકેલવામાં સહાય મળે છે. એ લોકોની ત્રણ જાત અથવા રોળી હતી એમ કહેવું વારંતવિક નથી. નામ ઉપરથી સૂચન થાય છે તે પ્રમાણે શાલકના વરાજ શાલકાચને આ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ શાલકન પછુ પ્રાચીન કૌટુંબિક નામ હોય એમ જણાતું નથી. શાલકાચન સંધના ત્રણ અંગજૂતો ઉપરથી કદાચ ત્રણ નાના રાજ્યો જોડાઈ ગયા હોય એવું સૂચન મવાનો ધણો સંભવ રહે છે.

વામરય લોકો વિશેની કાંઈપણ ઐતિહાસિક માહિતી હજી મળી નથી. પતંજલિના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પડિતોને શિખ્યવૃત્તિ આપવા માટે ખ્યાતિ પામ્યું હતું આ બાબતમાં તેઓ કદ લોકોને મળતા આવે છે, પણ એ લોકોની માફક એમણે કંઈ સૈનિક કીર્તિ મેળવી હોય એમ જણાતું નથી. એમનું મૂળ સ્થાન ક્યા હતું તે વિશે પણ કાંઈ ખબર મળી નથી આવી રીતે નવા ઉદય પામેલા અને ધણા જલદી અકાળે નાશ પામેલા રાજ્યોની કાઠીમાં રાજન્ય રાજબંધારણવાળા નામ નહિ જણાએલા રાજ્યો મુકી શકાય. આ રાજ્યોના સિદ્ધા કૃતા રાજન્ય (પ્રમુખ)ના નામથી પાડવામાં આવ્યા છે, જેમકે રાજન્ય-મહામિતસ (રાજન્ય મહામિત્રના). એની ઉપરના લેખ જન્મે ખરોસ્થી તેમજ ઘાઠી લિપિમાં લખાએલા છે અને એ સિદ્ધા કુમરાજ પ્રદેશમાંથી જાદી આવે છે.

પાણિનિના સમયની શરૂઆતના સાક્ષિયમાં ઔદમખર લોકો

વિશે કંઈ માહિતી જણાતી નથી; પણ એમને વિશેના ઉલ્લેખ ગણ-પ્રાકમાં પ્રગસતાક રાજ્યોના રાજ્ય સમૂહમાં મળી આવે છે. મહાભારતના સભાપર્વના ખાવનમાં અધ્યાપમાંની આની અમાહિતી માહિતી એ લોકોને પંજાબમાંનાં પ્રગસતાક રાજ્યોમાં સૌથી અમ સ્થાને મુકવામાં આવ્યા છે. કદાચ તેમનું રાજ્યધારણ પણ પ્રગ-સતાક ધોરણે થયું હોય. ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ના સૈકાના એમના સિલ્લા ઉપર પંજાબમાં મળી આવે છે, અને એની ઉપરના લેખો બંને ખરોચી તેમજ બાહી લિપિમાં છે. વરાહ-મિહિર એમને કપિસ્થલ લોકોની સંગતે મુકે છે. એ કપિસ્થલ લોકોને પૂર્વજો કહના જોડિયા મિત્ર તરીકે જણાવે છે. એમનું રાજ્ય કાંઠા તથા અંબાલાના વચમાંના પ્રદેશમાં કાઈ ઠેકાણે હતું. એમની એક શાખા કાંઠામાં આવી વસેલી હાજે છે, કાંઠા પિત્તી બોદમખર લોકો (Odom-boeres) ત્યાં વસતા હતા એમ માને છે. એમના સિલ્લાની કમ આજુનાંપન લોકોના સિલ્લાને મળી આવે છે. એ સિલ્લા ઉપરથી જણાય છે કે બોદમખર લોકોનું ખરોચી પ્રગસતાક-ધોરણે હોય તો એમનો ગળ સુંદી કહાકામાં આવતો સમાજ અને રાજના નામથી એ સિલ્લા પાડવામાં આવેલા છે, એનો રાજ મદદદેવ રણવરવોદસ + બોદમખરિસ એ નામે જોળખાતો. એમના સિલ્લા ઉપર કાંઠાનું ચિહ્ન તથા ઉંચા સ્થંભ તથા કળા છાપરાવાળાં મકાનની આકૃતિ છે. એ મકાન તેમનો સભામંડપ અથવા ખીજું કંઈ સાર્વજનિક મકાન હોય. એ ઉપરાંત તેમના ખરોચી આકૃતિ પણ સિલ્લા ઉપર હોય છે. આ ખરોચી કનિમદામ ધર્મચક તરીકે ગણનાની ખૂબ કરે છે. સિલ્લાની ખાલી જગ્યા ઉપર વિશામિત્ર શબ્દ લખી કાઠિનું ચિત્ર આપેલું છે. કદાચ વિશામિત્રને તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રીય કાવિ તરીકે ગણતા હોય.

ખરોચી લિપિ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાને કારણ મધે છે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસામાં એ લોકો પંજાબના પાટો-

સીઓની માફક મડલેશ્વરના તાના હેઠળ આવ્યા હોય અને આખરે તેમનામા બેળાઈ મથા હોય એમની બાબતમા આ પછીનો કંઈ પણ સેખ અથવા નોંધ મળી આવ્યા નથી કચ્છમા આવી વસેલી એમની સાખા વધારે લાખા કાળ સુધી સજવન રહેલી જણાય છે. એમના વશજ તરીકે ગણાતી હાવના સમયની ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની આદ્યમર યાતિએ એમના નામનો ઉપયોગ કરવાનું જારી રાખ્યું છે

પ્રકરણ ૧૯ મું

પ્રજસત્તાક રાજ્યોનો લય.

ગુપ્ત અમલે રજપૂતાનામાના પ્રજસત્તાક ધોરણ ઉપર આગત કર્યો, આર્થ તથા શુન્ગ સમયના ધમપગડામાથી બચી જવા પામેલા તથા ધણા મગવાન થએના લિચ્છાવિ લોકોના પ્રજસત્તાક ગળ્ય સ્થાયે મિત્રભાવ રાખી જોડાઈ જવાથી ગુપ્ત લેખ સામ્રાજ્યની ગિયતિએ પહોંચ્યા હતા એમણે પ્રાચીનકાળના સમકાલીન રાજ્યો કરતા પોતાની સત્તા તથા કીર્તિ બહુ લાખા કાળ સુધી ટકાવી રાખી હતી, અને પ્રજસત્તાકવાદના એકના અને અદલા પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા હતા

પ્રાચીન પ્રજસત્તાક રાજ્યોના ખરેખર ઉપર આજ અગસામા રજપૂતાનામા નવું પ્રજસત્તાક ગળ્ય ગ્રંથપાત્ર હવે નામ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે આ રાજ્ય પુષ્પગિરનામની ડાઈ વ્યમિતિએ રચાવ્યું હતું. નિદિશા તથા એની આસપાસના આદ્ય વરા પછીના રાજકર્તાઓની દંડીકત આપતા પુરાણમા કાચનમની નવી રાજધાનીના રાજકર્તા માટે ઉદ્દેશ્ય છે કાચનકાના છેલ્લા જે રાજકર્તાઓ, પુરાણની આખર તારીખે, એટલે, ઈ સ ૪૬૯ ના

અગસામાં અમન ઉપર હતા તેઓ 'પુષ્યમિત્રો તથા 'પતુમિત્રો' એ નામે ઓળખાતા પણ એમની અગાઉના ગજકર્તાઓના લુપ્ત લુપ્ત નામે આપવામાં આવ્યા છે (એમકે મળ વિષ્ણુ-શક્તિ, મળ શાસ્ત્રમાન વગેરે) બીજા પુરાણોમાં પુષ્યમિત્ર બાલવ્યવસ્થા આવે છે, ત્યારે ભાગવતપુરાણ પ્રમુખ પુષ્યમિત્રનું નામ આપે છે (પુષ્યમિત્રોષ રાજન્ય), એટલે એમાં મુગ આપનારનું નામ જણાવવામાં આવ્યું છે રિષ્ટપુરાણની કટલીક પ્રતોમાં પુષ્યમિત્ર, એમને, પ્રમુખ બળવાન તથા વિજયી હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે પુષ્યમિત્રો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હોવાથી રાજકનાઓની વશાવળીમાં એમનું ધ્યાન જ્યાં આવે છે તે જણાવવામાં આવ્યું નથી.

પુષ્યમિત્રોએ પોતાની મહાન મતા તથા સમૃદ્ધિ એટલે હંદે વધાર્યા હતા કે તેઓ સામ્રાજ્યની ગાદી ઉપર હુમલો કરવાને શક્તિ-માન થયા હતા આ હુમલા પછી સામ્રાજ્યની સત્તા સંપૂર્ણ રીતે પાછી જામી નાહ કુમાર ગુપ્તની સરદારી હેઠળના સામ્રાજ્યના હસ્તકરને એમણે આપેલી શિક્ષણને પરિણામે એના પુત્ર રકેદ ગુપ્તના શબ્દોમાં કહીએ તો એ વરા હચમચી ગયે. એ ખુલ્લું જણાય છે કે કુમાર ગુપ્ત માર્યો ગયો હતો બીજા વિગ્રહમાં રકેદ ગુપ્ત આખી મત રણાગણ પર ગયા હતા અને ખુલ્લી જમીન ઉપર ઉઘી ગયો હતો બીજી સવારે લગભગ રાત્ર થતા બળજેરી વાપરી એ એવો નિર્ણય લાવવામાં હતો પામ્યો કે એને લપ્તને સિવાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, રાહેનરાહી તપ્ત ઉપર પગ મુકવાને એને હક્ક પ્રાપ્ત થયો, એટલે રાહેનરાહ થવાનો એનો હક્ક સાબિત થયો. પરંતુ એમ પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવતું નથી કે પુષ્યમિત્રોએ એની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું અથવા તેઓ એના સામ તથા હતા આથી બહુ તો આ માત્ર મૈનિક પરાજય હતો એમ કહેવાય, અથવા વિજયની આ નોંધ જે રચેલી મળી આવીને પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેનો, એટલે ધાત્રીપુર જિલ્લામાંના ચિતરી રહેરનો, દિવાર કરીએ

તો કદાચ આથી ઝઢી આવતા પુખ્તમિત્રોને અહીં પાછળ દહાવવામા આવ્યા એમ કહેવાય. જો એ લોકો પાટલિપુત્ર પહોંચ્યા હોત અને ત્યાં પોતાના પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની રાજધાની જનાવી હોત તો હિંદુ હિંદુસ્તાનના આ પછીના ઇતિહાસે જુદું જ વલણ લીધું હોત. દેશમા અત્યાગ મુધી સ્થપાયું હોય તેના કરતા વિસ્તીર્ણ પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્ય આપણે જોયું હોત. પણ જુદાજ પ્રકારનો નીવેડો આવ્યો હતો. પુખ્તમિત્રો પાછા હટી ગયા, પરંતુ ગુપ્ત વંશની કીર્તિ પુનઃ જામી નહિ. પુખ્તમિત્રો સાથેના વિગ્રહને પરિણામે તેઓ નિર્જન થવા માડતાં તેઓની પડતીની શરૂઆત થઈ હતી, પરંતુ તે અટકાવી શકાઈ નહ. ગુપ્ત લોકોનું જાગ્યું કેવું વિચિત્ર રીતે ધણું હતું તે એમના ઇતિહાસ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. એ લોકોએ પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની મદદથી પોતાની સત્તા વધારી, એમણે ગ્રામીણ પ્રજ્ઞસત્તાકવાદનો ઉચ્છેદ કર્યો, અને વારો આવતા પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યેજ એમના રાજ્યનો પાયો દલાવી મુક્યો.

પાયમા સૈકાના અત મુધીમા હિંદુ હિંદુસ્તાનમાંથી પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્ય અદૃશ્ય થાય છે. જુના કાળના લિંગાવિ લોકો રાજદારી રંગભૂમ છોડી જાય છે, અને તેમની એક શાખા નેપાલ તરફ પ્રયાણ કરે છે. યુવાન પુખ્ત મિત્રો જાણે હવામા ઉઠી જાય છે. આ પછીની સદીમા ઇતિહાસમાંથી હિંદુ રાજ્યધારણ આખરની વિદાયગીરી લેતું જણાય છે. વૈદિક ઋષિઓના સમયથી જે સમજ સાફ ઉતરી આવ્યું હતું, પ્રથમ ઋષિ રચાયા પછી જે સમજી પ્રગતિ થઈ હતી, જે મલ્લા મારફત રાજ્યની રચનાને પોષણ અને ઉત્તેજન મળતું હતું તે સમજું દેશમાંથી જતું રહ્યું. આ મહાન પ્રસ્થાન શરૂ કરનાર, રાજદારી નિર્વાહનો કરણગીતમા અગ્રભાગ લેનાર પ્રજ્ઞસત્તાકવાદ હતો. આ ઉપસંહારમાનો વિદેશીઓના હાથમા આદિ શક્તિએ મુકેલી નાશની તલવારના વખાણ કરનારો માત્ર એકજ શ્લોક આપણે સમજી શક્યા છીએ. હજી ખીજા શ્લોકોનો કોયડો આપણે ઉઠેલી શક્યા નથી. આ

પ્રધાનના ખરા કાગળો ઉપસદાગમાયી વ્યક્ત થતાં જોઇએ પરંતુ હજી તે પણ ઉકેલવા રહ્યા છે

ઈ સ. ૫૫૦ થી હિંદુ ઇતિહાસમા માત્ર તેજસ્વી જીવનચરિત્રો મળે છે. આ સમર્થાં રાષ્ટ્રીય તથા આમાજિક જીવનને એક સ્થાને કરનારા સૂત્રને અજાણે છટા જવાયા રહ્યાની પેઠે વિખરાએના પડ્યા છે સદ્ગુણને લીધે તેમજ દુર્ગુણને લીધે ખ્યાતિ પામેના મહાન નરોના જીવનચરિત્રો મળે છે—આપણે હર્ષ તથા રાસક, યમોધર્મ, કલ્કિ તથા રાકરાચાર્યની હકીકત વાંચીએ છીએ—પણ સોઠસમૂહના સામાન્ય જીવન કરતાં એ વ્યક્તિઓ એટલું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે કે નિરૂપાયે એમની પ્રશંસા થાય છે અને પવિત્ર રીતે તેઓ પુજાય છે^૧ સમાજ સ્વતંત્રતા ભોગવતો અટકી પડે છે આ ક્ષયના કાગળો આતરરાષ્ટ્રીય હોવા જોઇએ પણ તેનું સંશોધન કરવાનું હજી બાકી છે માત્ર હન સોમેની સ્વારીથી તેનું નિગદ્યન થઈ શકતું નથી વારાફરતી આવતા રાજવંશોએ હન સોકોને મો વર્ષની અદર અર્થ રીતે છુદી માર્યા છતાં અમરની જીવન પાણુ આવ્યું નહિ

૧ કામધા તરીકે બાણકૃત હર્ષનું જીવન ચરિત્ર જુઓ કલ્કિ એની હયાતીમાર્ગ દેવરૂપ મનાયો છે (ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વરી ૧૯૧૭ પા. ૧૪૫) નિરૂપાયે યતી પ્રશંસાને લઇને પ્રશંસા કરનાર તથા એની પ્રશંસા યતી હોય એ એની વચ્ચેના સંદેહો નૈતિક તત્કાલત વ્યક્ત થાય છે

પ્રકરણ ૨૦ મું

હિંદુ પ્રજાસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિની સમાલોચના.

પ્રજાસત્તાકે રાજ્યોની હકીકત પુરી કરતા પહેલા એમની રાજ્ય-પદ્ધતિની કંઈકે સામાન્ય સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રોના તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના ન્યાયના વહીવટના વખાણ ઓકે નિરીક્ષકો સર્વોત્તમતે કરે છે, અને એ વખાણને મદાભાગતથી પુષ્ટિ મળે છે. એમાના કેટલાક રાજ્યોએ નિકાલ થએલા મુકદ્દમાઓના દાખલા પુસ્તકોમા સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખ્યા હતા. આ રાજ્યોનો કદી વિરોધી કૌટિલ્ય પણ એટલું તો જાહેર કરે છે કે પ્રજાસત્તાકે રાજ્યનો પ્રમુખ એવો આગ્રહી રહેતો કે પોતાનાં સંસ્થાનમા સર્વત્ર ન્યાયી રીતે વહીવટ ચાલે, અને તેથીજ ત્યાં ધણા ઉચ્ચ પ્રકારની ન્યાય વૃત્તિ ટકાવી ગળવામા આવતી. એ વિના કોઈપણ પ્રજાસત્તાકે રાજ્ય લાભો કાળ ટકી શકે નહિ. એમનો બીજો સહયુક્ત નિયમપૂર્વકે વ્યવસ્થા હતી. કૌટિલ્ય ખાસ લક્ષણ તરીકે એવી નોંધ લે છે કે પ્રજાસત્તાકે રાજ્યનો પ્રમુખ એવી વ્યવસ્થા જાળવવાને ટેવાઈ ગયેલો હોય છે. આપણે આગળ જોયું છે તે મુજબ મહાભારત મુજબ કરે છે કે જોષમદાર નેતાઓ, યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સભ્યો પાસે વ્યવસ્થા જળવાવામા આગ્રહી હતા. વિરોધ એ નેતાઓ પોતે તેમજ પોતાના કૃત્યો સર્વગ્રિપ ચાલ તેની સંભાળ રાખતા. શ્રીકૃષ્ણએ પોતાની મંચુક્ત રાજસભા ચલાવવામા પોતાને નડતી મુશ્કેલીઓ પોતાના મિત્ર નારદને જણાવ્યા વિશેનો મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે.

નારદ શ્રીકૃષ્ણને જાહેર વાદવિવાદમા પોતાના સલાહણુ ઉપર અંકુશ ન રાખવા માટે ઈપકો આપે છે. એ વૃષ્ણ કુલપતિને વાક્યા-વ્યર્થ મારફત ચતા હંમલા ધીજીથી સહન કરવાની ટેવ પાડવા, અને

સંધનું અખડિતપણુ જળનવા માટે નવા માનનગ સાત રીતે ખમના માટે સનાદ આપે છે.

એજ પ્રમાણે યજ્ઞધર્મા હિતના તેઓ દનેશ તત્પર ગુણેના અદાદુરી પ્રેમવરી એજ નાગરિમની આકાક્ષા દની અને એથીજ માન મળતું એમ તેઓ માનતા.

મદાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે ગણમા મન મમાન ગણાતા આ આભાવિક રીતે અગત્યનું હતુ મર્ધ રાજદારી મથામા જેમ લોકસત્તાનું પ્રમણ વધારે તેમ તેમા સર્વને સમાન ગણવા ઉપર વધારે આગ્રહ ધરવામા આવ્યા હશે.

નૈતિક સદ્ગુણો ઉપરાત પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા વહીવટને યગતા સદ્ગુણો પણ હતા મદાભારતમાના પ્રમાણુ ઉપરથી તેઓ નાણા ખાખતના વહીવટમા ખામ કરીને ક્ષેત્રમદ થયાનું જણાય કે એમની તીજેરી હમેશા ભરેલી રહેતી.

તેઓનુ રાજદારી મામલ્ય ભારે હોવાનુ મૂખ્ય કારણ એ હતું કે દરેક પ્રજાસત્તાક રાજ્યની આખી પ્રજા કાર્ક માટે હમેશા મનજ રહેતી. એની આખી સમાજ એ એનું એન્ય હતુ આ સૈન્ય નાગ રિકોનુ અનેહું હોવાથી ને રાજસત્તાના ભાડુતી ઉભ કરેલા નશકર કરતા ભારે ચઢીઆતું હતુ અને ન્યારે આ નાઓ વિરોધ કવા તથા મથાવ કવા માટે એક્ય કરતા, ત્યારે કોટિસ્થ કહે છે તે પ્રમાણે તેઓ 'અજીત' ગણાતા હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો એક્ય કરવા તગ્દ પ્રેમતા તેના દષ્ટાતો હેકળ પ્રમાણે છે--યાકગણકારોના છ-ત્રિગનોનુ એક્ય સુદક-માનવોનું એક્ય વિદેહ તથા નિચ્છાવિ લોકોનુ એક્ય, (પાનિ સૂત્રમા જણાવેના મયુક્ત વનિજઓ), " અન્ધક-વૃષ્ણિઓનુ એક્ય આ કાગણને લીધે મદાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે મયુક્ત પ્રજાસત્તાક ગાજ્યોને છુદવાનુ દુસ્મન માટે નગમગ અશમ્ય હતુ મગધના પ્રધાન ધર્મોધિકારીને ખુદે પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે સયુક્ત વનિજઓને મગધનો રાજા જીતી શકવાનો નથી.

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની મમૃદ્ધિની પ્રશંસા ઇતિહાસને લગતી દેશી તેમજ પરદેશી નોંધોમાં મતન થએલી ડૉ. ગ્રીક ગ્રંથકારો એમની દ્રોષત માટે ઉલ્લેખ કરે છે, અને મહાભારત પણ તેને પુષ્ટી આપે છે. દરેક નગરજન પોતાનાથી ગજાદારી નેતા ન થનાય તો વેપારી મંડળના અથવા મંવ વેપારીઓના અગ્રેસર થવા માટે આકાંક્ષા ધરાવે. સુવેદશાંતિ જાળવવાની કળા તથા યુદ્ધને લગતી કળા, નિયમપૂર્વક વ્યવસ્થા તથા ખત, ગળ કરવાની તથા ગજાકર્તાને આધીન રહેવાની ટેવો, વિચારપૂર્વક કર્મ કરવાની અને ધર અને ગજા બન્નેને સગ્રામ ગણવાની આદત મર્વત્ર પ્રત્યક્ષ માવમ પડતી. આવા જીવનને પગિણામે દરેક વ્યક્તિ અને નગરજન વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક તથા તીવ્રયુદ્ધિવાળો થયે હશે. આવા મહાગુણો તથા આવી સંસ્કૃતિને લઈને મહાભારત જણાવે છે તેમ આ ગાંધી આથે મિત્રતા તથા ઐક્ય ગમવા સર્વ આતુર રહેતા. તેઓ પોતાના દુશ્મનોને મર કરવામાં આનંદ માનતા તથા પોતાની આર્થિક મમૃદ્ધિ વધારવા ઇતિજગ રહેતા એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી આનો ખુલામો એજ છે કે તેમણે શિક્ષણ તથા યુદ્ધ એકપક્ષીય નહોતા તેઓ માત્ર ગજાદારી પ્રાણીઓ નહોતા તેઓ મગખી રીને આર્થિક પ્રાણીઓ પણ હતા કૌટિલ્ય એમના લક્ષણ ગણાવતા તેઓ એછી માથે વડાયક તેમજ હુન્નરમંદ તથા ઉદ્યોગી હોવાનું જણાવે છે, તેઓને આ રીતે લડાયક તેમજ ઉદ્યોગી થવાની એમના કાયદા અનુસાર ફગ્ગ પડતી હતી. આ ઉપરાંત ખેતીવાડી તરફ પુરતું લક્ષ આપવાથી તેઓ પોતાની તીજેરી જાહેરી ગમતા અને પોતે ધનવાન રહેતા.

ગ્રીક ગ્રંથકારોએ આપેલા પ્રમાણો ઉપરથી એમ સાનિત થાય છે કે તેઓ મારા મૈનિમ હતા તથા યુદ્ધમાં ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારની બહાદુરી તથા કળા ધારણતા હતા એટલુજ નહિ, પણ તેઓ ઉચ્ચ ક્રાંતિના ખેડુતો પણ હતા જે હાથે તેઓ સફળ રીતે વનવાગ ચલાવતા હતા તેજ હાથ એટલીજ સહેલાઈથી માતગાનો ઉપયોગ કરવા ટેવાઈ

ગયો હતો. અર્થશાસ્ત્ર તથા યૌદ્ધ પ્રમાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ ખેતીવાડીમાં તેમજ હુન્નરઉદ્યોગમાં રમ્યાપર્યા રહેતા હતા.

આગળ આપણે જે પ્રમાણો તપાસ્યાં છે તથા જે દક્ષિકતની નોંધ કરી છે તે ઉપરથી આ રાજ્યોમાં સત્તા તથા અધિકાર વહેંચાઈ ગયેલા હોવાનું વ્યક્ત થશે. દાખલા તરીકે, પતલ લોકોમાં સૈન્યની સરદારી તથા સત્તાધારી રાજતંત્ર, તથા લિચ્છાવિ લોકોમાં ન્યાયાધિકાર, સૈન્યની સરદારી તથા સત્તાધારી રાજતંત્ર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પાસે રહેતાં. આ તેમજ ગ્રીક ગ્રંથકારોએ વર્ણવેલાં કેટલાંક રાજ્યોમાં સરદારોના એકા માટે વરણી થતી તથા સરદારોમાં પુરોહિતોના અધિકારનાં કોઈ પણ તત્વનો સંપૂર્ણ અભાવ રહેતો એ સમજા ઉપરથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં ઉચ્ચ ઔદિનાં ચાતુર્ય તથા તીક્ષ્ણ જુદિ તથા મોટા પ્રમાણમાં રાજ્યધારણને લગતો અનુભવ હોવાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખાસ વિષયોને લગતા જે ગ્રંથો આપણને ઉપલબ્ધ છે તે સમજા રાજસત્તાને અનુમોદન આપતા વિચારવાગાઓના છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું સમર્થન કરતો હોય એવો કોઈ ગ્રંથ આપણને મળ્યો આવે તો તેમાંથી પ્રજાસત્તાક રાજનીતિ કેવા પ્રકારનાં રાજને લગતાં સિદ્ધાંતો પાળતી તે નિઃસંશય જાહેર થાય. એટલું તો સંભવિત છે કે આવાં પુસ્તકો હસ્તિમા હતાં. મહાભારતમાંના મણુ તથા વૃષ્ણિ સંઘ વિશેના અખ્યાય ઉપરથી એવાં પુસ્તકોનાં અસ્તિત્વનું સૂચન થાય છે. એજ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે બીજા ગ્રંથમાંથી ઉતારેલો કેટલેકનો શ્લોક પણ સૂચવે છે. કારણ આ સંબંધનાં આખાં પ્રકરણમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની દૃષ્ટિએ લખાએલો આ એકજ શ્લોક છે. બાકીના સમજા રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ લખાએલા છે. મહાભારતમાંની અરાજક રાજ્યની ચર્ચા ઉપરથી અરાજક રાજ્યધારણ અનુસાર ઠરેલા અને લખાએલા રાજને લગતા સિદ્ધાંતો સર્વને માહિત હોવાનું જણાય છે. આ સમજા દક્ષિણ ઉપરથી આડકતરી રીતે એટલું સાબિત થાય.

છે કે વિચારપૂર્વક નક્કી થએલા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો સર્વની જાણમાં હતા અને તેને આધારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણ રચાયા હતા. આ સિદ્ધાંતોને લઈને પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણોના જે ભિન્ન પ્રકારો આપણે તપાસી ગયા છીએ તે મોટે ભાગે સમજી શકાય છે. આ બધામાં અનુભૂતામાં પ્રેરણાથી ઘટેલી મન્યાઓ નહોતી ગણના હોતી તત્વજ્ઞાનના વચ્ચે ગૂઢ પ્રશ્નો કપિન મનિ તથા કદ લોભો ઉદ્ભવતા હતા તેનાઓના દેશમાં દાર્શનિક વિચારોનો અભાવ મળતી શકતો નથી.

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ સાહીએ સોધી કહાડેલા આયદિવના સુત્રપદ્ધતિગતી દુટક હવનીળીત પ્રત ઉપરથી આગિત થાય છે કે ગણમાના સુત્રી કહાડનામાં આવેના ગજકર્તાને ગણના નોકર (ગણ-દામ) તરીકે ગણવામાં આવતો મહાભાગતમાં ઉતારી લીધેના વિદા દમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ એજ નિયમ જાહેર કરે છે. 'ગજકર્તાને નામે (જૈશ્વર્થવાદેન) મારે જે ફજ્જ બજાવવાની છે તે નોકર (દાસ) તરી ની છે.'

ક' અને મૌબૂત લોમ વ્યક્તિને રાજ્યના અગભૂત તરીકે ગણતા હોવાનું જાણાય છે એ વ્યક્તિના પોતાના અસ્તિત્વની કદ ગણનાજ નહોતી એવે મોરેમાં જે માગમ જન્મતા તેમના ઉપર પોતાનો સપૂર્ણ હક્ક હોય એવો દાવો રાજ્ય કરતુ, પણ એટલું મ્પટ માનમ પડે છે. બીજા પ્રજાસત્તાક ગજ્યો આરા વિચાર ધગવતા નહોતા તેમના સિક્કા ઉપરથી આગિત થાય છે તે પ્રમાણે તેઓ ગણ એટલે રાજત અને સમાજથી તદ્દન અનમ વસ્તુ તરી ગણે છે, વ્યક્તિ રાજ્યમાં અતરધ્યાન ચતી નથી, જતા મન્ને વચ્ચેનું જૈક્ય એટલું પરિપૂર્ણ છે કે જન્ને નગલગ ધણે ભાગે સમાન હોય એમ નામે છે એથી હિન્દુ અગજક ગજ્ય, અથવા ગજનિનાના રાજ્યના મિદાત અતિમ પ્રમારના વ્યક્તિગત આવ-પરાદનો વ્ચીકાર કરે છે આ વર્ગના ગજ્યના મિદાતનાદીઓ ગજત અને પીંગ મમાન લેખતા,

કોઇને પણ વહીવટ સલાવવાની સત્તા આપવામાં આવતી નહિ. માત્ર કાયદો અમલ સલાવતો, અને ગુન્હો કરવા માટે અપરાધી હો તેને ફક્ત સમાજમાંથી બહિષ્કારની શિક્ષા કરવામાં આવતી. વ્યક્તિનું સ્વતંત્ર પ્રભુત્વ ખીજા કોઈ માણસને અથવા માણસોના સમૂહને અર્પવાનું નહોતું. અસમત આવાં અંધારાનું ઉપર, રચાએકું રાજ્ય વ્યવહારમાં દુષ્ટી શકવા માટે ધાર્મિક નાનું હોવું, લેધએ, એમ છતાં આગળ ઉપર દર્શાવેલા જૈનસૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા પ્રમાણે હિંદુ હિંદુસ્તાનમાં આવાં રાજ્યો દસ્તી ભોગવતાં હતાં. રાજસત્તાવાદી ધણી સારી રીતે જણાવી શકે:—“અરાજક રાજતંત્ર કરતાં ખીજું કોઈ પણ રાજતંત્ર વધારે દુઃખી, દુર્ભાગ્ય નથી. (શાંતિપર્વ, પૃ, ૭.), જે બળવાન નાગરિક (કાયદાને) માન આપે તો સમગ્ર કુશળ રહે છે, પણ જે તે રાજદ્રોહ કરે તો તે સમગ્રાનો નાશ કરી શકે છે.” ધણી રાજસત્તાવાદીઓ પોતાની રાજસત્તાનું સમર્થન કરવા પ્રજાસત્તાકવાદના અનુયાયીઓ પાસેથી અરાજક સિદ્ધાંતો આધાર ધણી સારી રીતે લઈ શકે. પણ રાજ્યના મૂળ પાયા તરીકે સામાજિક કબજાતને સમતા અરાજક સિદ્ધાંતની તેઓ અવગણના કરી શક્યા નહિ. અરાજક લોકસત્તાવાદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે નગરજનો વચ્ચેની અરસ પરસની કબજાતના પાયા ઉપર રાજ્યની ધમારત ખદી કરવામાં આવી હતી. અસમત આ સમગ્ર અરાજક રાજ્યના સંબંધમાં ખર્ચ હતું. રાજસત્તાવાદીઓ (પ્રમાણિકપણે રાજ્ય સલાવવાની તથા બદલામાં કર લેવાની શરતે ઓધ્વો સ્વીકારવા માટેની) રાજ તથા લોકો વચ્ચે યથેચ્છી કબજાતનો સ્વીકાર કરે છે સ્વારે તેઓ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે અરાજક રાજ્યધારણની કબજાત વ્યવહારમાં નિષ્ફળ જતાં આ પ્રકારની કબજાતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યોં હતો. અહીં આપણને માત્રમ પડે છે કે અરાજક લોકોએ સામાજિક કબજાતના જે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેમ સિદ્ધાંત રાજસત્તાવાદીઓ

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સમાલોચના. ૧૪૬

કમ્પૃત રાજે છે. કદાચ સામાજિક કળજ્ઞાતને લગતો સિદ્ધાંત સવળા પ્રકારનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં સામાન્ય રીતે મળી આવતો હતો. રાજસત્તાના સંબંધમાં ઉપયોગમાં આવતું આવું પ્રતિરૂપ સર્વમાન્ય સસ તરીકે ક્રિટિક્ષને માહિત હતું. હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી પ્રાચીન છે, પ્રત્યક્ષ રીતે દુનીઆમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એટલું માફ રાખવાનું છે કે એનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં એ પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંત હોવાનું જણાયા વિના રહેશે નહિ. સામાન્ય રીતે સવળા રાજકર્તા-એને આવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે અમલ કરવાથી લાભ થતો એટલે એ સિદ્ધાંત તેઓ માટે ભારે કિમતી હતો.

કાઈ પણ રાજપદ્ધતિને જોઈ રાજ્ય જોટલો લાંબો કાળ ટકી રહે તેટલા પ્રમાણમાં એ પદ્ધતિ સફળ નીવડવાનું સૌથી સરસ રીતે કહી શકાય. એક વર્ગ તરીકે હિંદુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિ ધણા લાંબા સમય સુધી ટકી રહેવાથી ધણી સફળ પુરવાર થઈ છે. આપણે ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે કરીને વેદ પછીના સમયની છે. આપણાં સૌથી પ્રાચીન સીમાચિહ્ન તરીકે ચૈતરેય બ્રાહ્મણનો સુગ્ર ગણીએ તો સતતત બોજ લોકોનું રાજ્ય આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ સંસ્થાપન રહ્યું હતું. જો ઉત્તર મદ્ર તથા પાશ્ચિમિના મદ્ર લોકો એકજ હોય તો, તેઓએ આસરે ૧૩૦૦ વર્ષ નહિ તો ૮૦૦ વર્ષ રાજ ભોગવ્યું હતું. કુદ્રક તથા માલવ લોકોએ સિકંદરને કત્તું હતું તે પ્રમાણે તેઓએ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ પહેલાં ધણા લાંબા કાળ સુધી સ્વતંત્રતા ભોગવી હતી. માલવ લોકોએ રજપૂતાનામાં આસરે ઈ. સ. ૩૦૦ સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો, એટલે આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી એમણે સ્વતંત્ર જીવન ગાળ્યું હતું. એજ પ્રમાણે મોઘિયેનું પણ હતું. ત્રિવિંદ્યવિ લોકોનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સદૃશ વર્ણનો મળે છે. આ પ્રમાણે હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનું જીવન નિવસન કરનારા સિદ્ધાંત મર્વ પ્રકારની કસોટીમાંથી અફળ રીતે પચાર થયા હતા.

પણ સાધારણ રીતે જોના હિંદુ પ્રજામત્તાકે નહ્યો વિસ્તારમાં મોટા નહોતા. અગર જે એમાના ઘણા યુરોપના ગ્રામીણ પ્રજામત્તાકે રાજ્યો કરતા મોટા હતા, છતાં માવવો, યોધો તથા ખીજા થોડા-ઓના રાજ્યો સિવાય એ સમગ્રા અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ફ્રાન્સ તથા ચીન જેના આપણા હાવના સમયના વિશાળ પ્રયોગોની સગ-આમણીમાં અતિ સદમ હતા.

રાજ્યનો આટલો નાનો વિસ્તાર એજ રાજનીતિ શાસ્ત્રની મુજબ નબળાઈ હતી. જે રાષ્ટ્રો અને રાજ્યો વિસ્તારમાં નાના રહે છે તેમને તેમનો ગમે તેવો પ્રભાવ પડતો હોય છતાં ટકી રહેવા દેવામાં આવતા નથી મોટા રાજ્યોની ભોજી શક્તિ ઉત્તેજિત થતા તેઓ નાના રાષ્ટ્રોને હોદ્દાઓ ફરી જતા. પ્રમુખ સામ્રાજ્યો તથા મહાન વિસ્તારમાંના સપાત્રમાંથી બેચી જવા પામેલા માનસ તથા યોધિય લોકોના રાજ્યોનો યુનક વિસ્તીર્ણુ હતો. વિચ્છાદિ અને મદ્ર લોકોની મારક એમલો પેને સગ કરેલા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પોતાના કાયદા ચલાવ્યા હરો અને ત્યાની પ્રજાને પોને જે હકો ભોગવતા તે હકો આપ્યા હશે. એમના રાજ્યના મોટા વિસ્તારને લઈને તેઓ એમના આરંભકાળમાં જે નાના નાના રાજ્યો એમના સમકાલીન હતા તેમના જેવા દુભાગ્યમાંથી પડ્યા જવા પામ્યા હતા.

મહાભારત જણાવે છે કે અગત્યકે ગળ્યો અલેખામાંથી હતી શકાય એના હતા, એમની અને માર્ક જગસાન દુશ્મન વચ્ચે અથા અથડી થતા વળો ન જઈ સગ એના લાકડાની માક તેઓ ટકી જતા. ખરેખર લોકમત્તા અનુભવના મુજબ પ્રજામત્તાકે ગળ્યોની આવીજ મિથિતિ હતી. એક વખત એ ગળ્યો છત્રી બેરામાં આવના

૧. મહાભાષ્ય ૨. રક્ષ માતા માલવક રૂપથી આ રિયતિનુ પ્રચલ થાય છે. અર્ધશાસ્ત્રમાં રિષ્ટિવિષ તથા મદ્રદ અને કમુદ્રુમમાં મદ્રક એ રૂપો મળે છે.

ગભ્યોનો આગો સમઠ આખરે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો એ નિશે ઉદ્દેશ્ય છે. અમલદારનું સામે વિચ્છાવિઓના ગજકીય સમક્ષની ક્ષણિક દાર થના બૌદ્ધ પરપરામા જણાવવામા આવ્યું છે ૬ આવા મતભેદને લઈને સભા મેળાવાનો ઘટ વાગતા નિચ્છાનિ લોખ રાજ સભામા આવના અટક્યા હતા, કેટલાક પ્રસંગમા રાજદારી પુરોમા જે નિરૂદ્ધ પક્ષ પડી જતા આ રૂે ઉભી થતી મુરખલી શ્રીકૃષ્ણએ કહેલી ફરીઆદમા સચોટ રીતે વર્ણવવામા આવી છે 'આટલું અને અદૂરની આમતમા જણાવવાનું કે, જે તેઓ કોઈ વ્યક્તિની તરફદારી કરતા હોય તો તે શખસ માટે આના કરતા વધારે પીડાકારી બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ, જે તેઓ મધની તરફદારી કરતા ન હોય તો તે રીતે પણ તે શખસ માટે આના કરતા વધારે પીડાકારી બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ, જેમાના મધપણુ પક્ષની વરણી કરી શકે નહિ આ બેઉની વચ્ચે મારી મિથિ એક બીજા સામે હાડ ગમતા જે જુમારીઓની માના જેવી છે એમા એક છતે આે બીજે દાર એમ મા કદી પણ ઇન્કે નહિ '

મહાભારતમા જણા યુ છે પ્રજામતાક ગભ્યોને જે રાગ લાય પ્રજાના માહોમાહેના કનદથી ઉત્પન્ન થનો તેના પ્રમાણમા બહારના દુરમનોનો ભર કર્વ વિસાનમા નહોતો

કનદને લઈ ગણુ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. આ ઉપરથી ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે આપણે સમજી ગઈએ કે મધીક વખત કાવાદારા આનતા નવા રાજ્યો રચાતા. આ પ્રમાણે નવા રાજ્યોનો નાનો વિસ્તાર, એ વિસ્તારમા પણ વિશેષ વગાડે થરાની પ્રવૃત્તિ, ગજનીતિના વચ્ચે ચાલતી અદેખાઈ આે રૂપવા, જાહેર ભાષામાં અનલેદ છટ આ મરગા હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજદાર્યને મુખ્યત્વે કરીને નબળા પાનારા તત્વો હતા એમ સામે છે

પ્રકરણ ૨૧ મું

જાતિય દષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના.

ગણના પુરુષાત્મક અધ્યયન તથા વર્ગીકરણનો સવાલ મી. વિન્સેન્ટ રિમથ જેવા પ્રયત્નકારે પોતાના તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ ના પત્રકારા ઉપરિચન કરેલો હોવાથી ગણના અભ્યાસી તરીકે એ જાળનની ચર્ચા કરવાની હું મારી કરજ સમજું છું.

મી. રિમથ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ ગણ દિગ્દેશના લોકોની પેઠે મળે મંજોલીઆના લોકોમાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા. એ લખે છે કે “ઈ. સ. ની આરંભની સદીઓ મુખી તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા દિગ્દેશના લોકોને મળતી આવતી હતી. એ લોકો ચાલ્યા નાકવાળા હતા. આ સંબંધમાં ભરૂન તથા સાન્ધ્યાનાં સ્તૂપ જોવાથી ખાતરી થશે. એટલુ તો નહીંજ છે કે સિન્ધાવિ લોકો આજ હતા. વળી પહાડી મુલકમાં વસના લોકોના ગીનરીવાજ ઉપરથી ગણનો વહીવટ કેવી રીતે ચાલતો તે જાણવાનુ નૈથી સાદુ સાધન મળે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે જન્મે છુટ અને મહાવીર મુખ્યત્વે કરીને અર્દ્ધ-મંજોલીઅન જાતના પહાડી મુલકમાં વસનાગ હતા. તેઓએ પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મેળિયન રીતનુ અનુકરણ કર્યું હતું તેથી આ વિચારને કંઈ બાધ આવતો નથી તમે જેમ કરવા ધારો છો તેમ મારા વિચારનો ઉત્તેજ કરજો તો મને કંઈ દરકન નથી.”

ધોડીક દષ્ટીકતો એરી મળી આવી છે કે તેથી આ વિચારને પુષ્ટિ પાળતી હોય એમ માનવામા આવે છે. અને તેથી આપને પ્રથમ એ દષ્ટીકતોનો વિચાર કરીશુ. કેટલાક જિન-જગત્યના પ્રજાસત્તાક ગન્યો દિગ્દેશની ખીજમા આવી ગયાં હતા. અને મી. ઈ. એચ.

વૉલ્ગો પ્રકાસમાં આપ્યા પ્રમાણે ' સંવરણુ યતા રાજ્યતંત્રનું પ્રાચીન રૂપ સુચિની ખીણમાં મળી આવે છે. ' મી. વૉલ્ગો વર્ણવેલી હકીકતનો ઉલ્લેખ મી. રિમંથ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી (૧૯૦૬ પા. ૨૯૦) માં કરે છે. પરંતુ મી. વૉલ્ગોનું અસત્ય નિવેદન એની પાસે ન હોવાથી તેમજ એણે પોતાની માલિતી કાંઈ છાપાં ઉપરથી મેળવેલી હોવાથી એમની હકીકત સર્વાંશે ખરી ન હોય. મી. વૉલ્ગોના જણાવ્યા પ્રમાણે દર ત્રણ વર્ષે ગામડીઆઓ હસવેલી જગાએ એકઠાં મળતા અને ખીણના જે વિચારના, પ્રતિનિધિરૂપે સ્થાનિક અધિકારમાં અખરૂ તરીકે સાથે મળી વહીવટ ચલાવતા જે કાંગડુઓને ગામડાંના પોતે સુંદી કહાડેલા મુખીઓની માદી સંદર કરતાં એ માદીમાંથી હવે પછી કાંગડુ તરીકે કામ કરવાને સૌથી લાયક જણાય એવા ચાર, રાજસોનાં નામે આ કાંગડુઓ પસંદ કરતા. આ પ્રમાણે તેઓએ જે ચાર રાજસોને પસંદ કર્યા હોય તેમાંના દરેક માટે તેઓ ત્રણ પાસા નાંખતા. એમનામાંથી જેમને નામે વધારેમાં વધારે દાન પડતા તેઓ હવે પછી ત્રણ વર્ષ સુધી સત્તા ભોગવવા માટે કાંગડુ તરીકે સુંદી કહાડતા. તે સ્થળના અધિદેવના પવિત્ર મનાતી પથ્થરની વેદી આગળ કાંગડુના ઓઢાના ચિહ્ન તરીકે ગણાતો ઝુંડો મુખને આ ક્રિયા કરવામાં આવતી. નવા સુંદી કહાડવામાં આવેલા કાંગડુ તરતજ ઓઢા ઉપર દાખલ થતા નથી. અગીઆરમાં માસમાં બીજી ક્રિયા થવા પછી અને પથ્થરની વેદી ઉપર એક ચાકનો ભોગ આપ્યા પછી તેઓ ઓઢા ઉપર આવતા. નવા કાંગડુઓ લોહીથી તરબોળ થએલા ચાકના સરીર ઉપર લાય રાખી ભોગ અપાએલા ચાકના સોગન ખાતા કે તેઓ પોતાના પુત્ર તથા દુરમન વચ્ચે પછુ ન્યાયની દૃષ્ટીએ વહીવટ કરશે. કાંગડુઓ કહેતા કે તેઓ દીએટના રાજતંત્ર પામેથી પોતાનો અધિકાર મેળવતા હતા નહિ. ત્રણ સ્થાનિક અધિદેવની કૃપાથી મેળવતા હતા; મૃગમાં તેઓને ઝાંદવ પાસેથી એમનો ઝુંડો મળ્યો હતો અને હમેશાં તેની કૃપાથી તેઓ

સત્તા ચલાવતા હતા. મી. વૉલ્શ કહે છે કે, “ આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ઇંગ્લેન્ડની આઝાદી ચલાવવાનું એટલુંજ નહિ પણ સાથે સાથે સુરક્ષાનું તત્ત્વ તેમાં આવેલું થયું હતું. ”

ઈન્ડિઅન એન્ટી-ઇંગ્લેન્ડમાંની પોતાની નોંધમાં મી. વિન્સેન્ટ રિમથ, આ પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવે છે: “ મને હવે એવું વચન પ્રાપ્ત થયું છે કે તે ઉપરથી મુચન થાય છે કે વૌધેયોનાં જેવાં ગતિય રાજ્યતંત્રધારણુ મૂળ ટિમેટમાંનાં રાજ્યતંત્રધારણુ ઉપરથી ઘડવામાં આવ્યાં હોય. ” વળી, “ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનાં ગતિય રાજ્યતંત્રધારણુના દર્શાત માટે, મી. વૉલ્શના લેખમાંથી લીધેલું આ શોડું અવગરણુ પુરતું છે, કેમકે આવાં તંત્રધારણુની કંઈ વિશેષ વિગત મળે એવી કોઈપણ નોંધ ઉપલબ્ધ નથી. ” વૌધેય લોકોને ટિમેટના લોકો તરીકે ઓળખાવવા માટે પુરાવા ત્રણી સકાય એવી કંઈપણ હકીકત આપવા પ્રયત્ન થએલો ન હોવાથી, દિંદી તંત્રધારણુની વિગતોમાં પડેલો ખાટા પુરાવા માટે ટિમેટનું દર્શાન શા સાક લેવું જોઈએ એ સમજવું મુશ્કેલ છે. દિંદી રાજ્યતંત્રધારણુને લગતી કંઈ વિગત સને ૧૯૦૬ માં મળ્યામાં આવી નહોતી તેથી શું ટિમેટમાંથી આવેલી હકીકતથી ખાટા પુરાવાનો હતો ? હવે જેમ જેમ વિગતો મળ્યા આવતી ગય છે તેમ તેમ એટલું સ્વીકારવામાં આવશે કે કાંગડના સુંદી કહાયા પછીના

જુની પ્રતિમાના સંબંધમાં, ગણુ તરફથી એવું કદી પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી કે સાન્ધી અને ભરદ્વજના સ્મારકોમાં પ્રગ્નસત્તાકે રાજ્યોમાં પ્રચલિત કળાનો તાદસ્ય અનુભવ થાય છે. આ કારણને લઈ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનું વાજબી રીતે અસ્થાનેજ ગણાય. એમ છતાં મને એવો સંશય લાગે છે કે સાન્ધી તથા ભરદ્વજ તની આકૃતિઓની છબીઓ ઉપરથી મી. સ્મિથે પોતાનાં અનુમાન દર્શાવે છે. આ આકૃતિઓનાં નાક ઉપર શુદ્ધતા તથા પ્રતિમા-લગ્નની નિશાનીઓ ખાસ કરીને જણાઈ આવે છે. વિશેષમાં, આમાંની ઘણી આકૃતિઓ પરદેશીઓ તથા જંગલી લોકોનાં તથા ભૂતપ્રેતોનાં સ્વરૂપ દેખાડવા માટે યોગ્ય એવી જણાય છે, અને તેથી તેમનાં મોઝાંની રેખા જાણી જોઈને અભ્યાસપૂર્વક હિંદુને મળતી નહિ આવે એવી બનાવવામાં આવી છે. દરેક સ્થાને ફરી ફરીને જણાતી યક્ષ યક્ષિણીઓની આકૃતિઓ આના દાખલા તરીકે યોગ્ય રીતે લેખી શકાય. આપણા આખા વાઙ્મયમાં યક્ષ તથા યક્ષિણીઓ ઉપર પૌરાણિક તેમજ લોક કથાઓ, કવિતા તેમજ કસ્થિત વાતો જોડાઈ છે, દમ્ભેશાં તેઓનો સંબંધ હિમાલય પર્વત સાથે જોડાએલો ગણાયો છે, અને તેઓ પરદેશના વતની હોવા ઉપરાંત પીડાકારી હોવાનું માનવામાં આવ્યું છે. હવે જો હિમાલય પર્વતમાં વસનારા લોકોના નાક ચપટાં હોય એ પ્રમાણે તેમની આકૃતિઓ કદાચવામાં આવે તો તે માટે ધન્યવાદ કળાકારને ધોતે છે, પણ જો પ્રતિમા કદાચનારને તેણે જેની પ્રતિમા કદાચી હોય તેની સાથે મળતો આવતો બતાવવાની, ઉત્તરપાપને સદ્ગુણની પંક્તિએ મુકવાની, તજવીજ ચાલુ ત્યારે આ સમાલોચનની કંઈ કિમત આંધી શકાય નહિ. પટનામાં સોધી કદાચવામાં આવેલી સ્ત્રીની આખા કદની પ્રતિમા લઈએ તો આ બાજત વધારે સ્પષ્ટ ચાલુ છે. ભરદ્વજની યક્ષિણી કુરુપ, જડ, અને બીભત્સ જણાય છે. ત્યારે મોઝાં સમય ઉપર સોધી કદાચવામાં આવેલી પ્રતિમા જે પ્રમાણે હાઈ શકે તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે આવર્તન સ્ત્રીને મળતી આવે છે,

અને તેનું નુદર નાક, નાની હડખી તથા આર્યન સોડોના જેવું માથું, હુંકમા પદાત્મક ત્રિભંગ, સ્પષ્ટ જલ્માઈ આવે છે. માના જેવી ચેખાતી સ્ત્રીની જે પ્રતિમા રાજદરબારમા સોબી રહેતી તથા જેનાથી તે ઇચ્છતી હોય એમ અધારામા લોહો ઠપાના (જનક ૬. ૪૩૨) તે પ્રતિમાનો પ્રકાર આને મળતો આવે છે. એક દેશીય આકૃતિની પ્રતિમા ઉપે છે ત્યારે બીજી પરદેશી આકૃતિના દાખલા તરીકે છે. અન્યદેશીય પ્રતિમાના વિચારણા લક્ષણને વિશેષ અગત્યના આપવાની દિંદો કયાકારોની વૃત્તિ સ્પષ્ટ જલ્માઈ આવે છે. મોતાના જેવા જે માથુસને દિંદો કયાકાર હમેગા જેવો તે પ્રત્યે તેને કે તે મમમની મમાજને ખાસ અનુરાગ કે સ્નેહ ઉત્પન્ન થવો નહિ, પરંતુ વિદેશીય પ્રામ્યના, અસામાન્યતા, વામનન્વરૂપ દેસરીન્વાર, સર્પ પુરૂષ, સર્પ સ્ત્રી, યજ્ઞ, એગીમિનિયન, તથા મુઢેરી તોફાની મુખામ તરફ એમનું વિશિષ્ઠ લક્ષ જતુ. પ્રમંગલશાત સાન્વી અથવા લગ્નદુનૌ શિષ્ટિ મોતાના રાજન રાણીઓની, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની, માથુઓ તથા અંગોની, ધર્મપગાયણ સ્ત્રીની તથા સસ્ત્રક્રિયા કરતા વાદરાની આકૃતિની રૂપ રખા કહાડવા માટે છે ત્યારે આ દુત્તનાત્મક ચર્ચાનું તેને પૂર્વમાન થયું હોય એમ લાગે છે. આ પ્રતિમાઓમા અપદું નાક, બહાર નીકળી આવી ગાલના ફાકડા, અથવા બીજી કઈ અન્યદેશીય તત્વ ધરાવી આપના માટે મધને પણ આવાહન કરના હું દિગ્મત કે ૫. ૧

૧. સ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવેલા કોતર કામવાળી આમાની ધારી આકૃતિઓ બીજા લોકોએ દેરેલા વિશેષ ઉપરથી તેવાર કરવામા આવેલી જણાય છે, અને વિદિશાના દાતનું કોતરકામ કરનારાઓએ પડેલી આકૃતિ માટે વપરા- એની રૂપરેખ સજ્ઞાથી જે જીનાનું સૂચન થાય છે. આવે પ્રસંગે ઉપર વાપરેલો શિષ્ટિ ગબ્દ યોગ્ય નથી.

આ વિષયમા થોડું સુનયેડેલના અનુમાનો તરફ મારા મિત્ર મી. પાન્ટેરે મરુ ધ્યાન દિવ્યુ છે એ અનુમાનો આ પ્રમાણે છે.—

“ દિંદરાનગા સામે સાર વસાા લિન્નલિન્ન લોકો એક બીજાથી ખામ કરીને સાસીરિ, જ નારધુમા જોગનાડ આરના, અરોક્તા સમગમ

‘ છેક ઈસીમનના સરઆતના મૈકાઓમા પણ ’ હિંદુતાની નમનીનો મળ આધાર મગોનીઆની વસતી ઉપર હોના માગેના કરામા આવતા આમાન્ય સૂચનના મળધમા મમે તેના ‘ કલય એમ હોય ’ એવા વચન અથવા અનુમાનોથી માગ મનનુ અથવા જે મધએ મદાલાખમા એમ વાચ્યુ હશે કે ‘ હજી પણ જ્ઞાતિઓ ખુબ સુરત આખરાગા તથા ગાંઠ ટેંગરાગા હતા, ’ તથા જે કામએ ગોપય જ્ઞાતિજીમા એમ વાચ્યુ હશે કે ‘ વસ્ય લામ હપણુ શુકન અથવા ગાંગરજીના હતા ’ તથા જે મધએ ધર્મગાત્રમા એમ વાચ્યુ હશે તુર સ્ત્રી હજી દેશની ‘ રયામ મુદરી ’ મજાતી હતી તેના મનનુ મમાધાન થઇ શકશે નહિ આપણે આગળ નેધ મળા ગીએ તેમ પ્રાગ-મત્તાક ગળયોમા જ્ઞાતિજી, લગ્નિય, વૈશ્ય તથા શુદ્ર લોકો વસતા હતા ત્રીક લોકોએ એમને જોયા હતા અને પોતાના દષ્ટિબિંદુથી તેમના

કેદિઆના ઉત્તર પ્રદેશોમાંના લોકો સાથેના સંસર્જથી નવા પ દ્રવ્ય થવા દા, અને તેથીજ દાખલા વરીકે, સાન્યીના દરવાજા ઉપરના ધોરવારોના દાગજોમાં અન્યદેશી રૂબઓની આકૃતિ કલા સ પ્રચલન થયોનો જાણાય છે

પૂર્વ તરફના દાખલ ઉપર, દાખલા વરીકે, કાલ્પનિક અન્યદેશી રૂબો આ ઉભાં એ આકૃતિજોને ગીંઝડાવાળા સિંહ ઉપર સ્વાસી કરતી હેખાવામા આવી છે એમાનુ એકનુ માથુ આર્ચ લોટેના માથા જેડુ નથી એમ રખજ માલમ પડે છે જડા ઉત્તરના જેવા ગુચવાએજા સીધીના જેરા વાજ તથા આખા માથાના જુ અને ખડબજા ધાટથી તેને પણ અથ મો લાગે આ અકૃતિના હથમા દ્રમનો ખુમખા આપવામા આવ્યો છે થગ સાદણી તથા સિંહ ઉપર સ્વાસી કરતી આ રુઘળી અકૃતિઓ હાથીઓ ઉપર સ્વાસી કરતા હિંદુઓની આકૃતિથી વિગિજ રીતે ભુરી પડે છે

સાન્યીની બીજી ઉપમાવેઈ કાલકામવાળી અકૃતિઓ ની ધણી મોગી મજા હિંદુ નમનાને મળતી નવે છે એમા લાગુ માગુ, મર્વ રીતે માગાકાર મોડુ, મોગી અજો તથા જુ. હોડ જુ. આને છે અરહુતમા પરા જોજ પ્રકારે છે પણ ત્યાં આકૃતિઓ વધારે કડોર જુ. ૧૫ છે

અતિથ દષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના, ૧૫૭

શારીરિક બંધારણની પ્રશંસા કરી હતી. ચપટા નાકના તેઓએ કદી પણ વખાણ કર્યો હતો નહિ. તુલનાત્મક વિવેચન હોય કે દિંદુસ્તાનને લગતી વિલા દોષ છતાં તે તે મંજૂર થાય એક પ્રમાણે અનુમાનથી દોરવા ખાલીગંધ ગિદાતો કરતા વધારે મદત્વનાં મનાય છે.

પ્રથમ પૂર્વ દેશીય વિલોમા ગસ નેનારા પંડીનોએ જે નિઝાવિ લોઝનું પ્રજાસત્તાક ગજબંધાગણ ખાનપૂર્વક નિદાણું હતું તેજ હોય તજ તેમનું ભારે ધ્યાન ખેંચાયુ હતું અને તેમને વિશે વધુ માહિતી મેળવવા તેમને જિનાસા થઈ હતી, અને પરિણામે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના તત્તો દોડાવવામાં આવ્યા હતા. મી. વિન્સેન્ટ રિમથે 'નિઝાવિ લોઝ અને ટિગેટન લોઝ વચ્ચે સામ્ય' એ વિષય ઉપર હુમ નિબંધ લખી કદાચો હતો (ઇન્ડિઅન એન્ટીકવરી ૧૯૦૩ પા. ૨૩૩-૩૫). મી. વિન્સેન્ટ રિમથના ઇન્ડિઅસની ત્યારપછી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓમાં આ નિબંધ માટે ઉદ્દેશ્ય આવે છે, અને આ નિબંધમાં દર્શાવેલી બાબતોનું તેમાં પરિપૂર્ણ રીતે અમર્થન કરવામાં આવ્યું છે એમ ખીજનએ માને છે.

મી. રિમથ પોતાના ગિદાત માટે નીચેની બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે—પ્રથમ તો ગાજસના મૃત શરીરને ખુલ્લા મુખે રાખવાની સિઝાવિ લોઝની ધારવામાં આવતી રીત, કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે ટિગેટમાં એની રીત આવ્યું છે, અને બીજી સિઝાવિ લોઝની ન્યાયાધીશીમાં કામ ચનાવવાની રીત, કેમકે એના ધારવા પ્રમાણે આ રીત ટિગેટમાં આવતી રીતને ઘણી અનોટ રીતે મળતી આવે છે. આ બન્ને પ્રમાણોની તપાસ કરતાં જણાય છે કે 'પ્રાચીન સમયમાં વૈશાલીના સિઝાવિ લોઝની રીત' અનુસાર મૃત શરીરને ખુલ્લા ગમ્મણમાં આવના એ બીના માત્ર આડે ગસ્ને ચડી ગએલી કપનામાંથી ઉપજારી કઢાડેલી છે, અને વિશેષમાં સરખાવવામાં આવતી ન્યાયાધીશીમાં કામ ચનાવવાની બન્ને રીત દોષધન પ્રકારે એક બીજાને મળતી આવતી નથી.

મી. સ્મિથ ચીનાઓમાં ચાલી આવેલી દંતકથા ઉપર આધાર રાખે છે કે, શ્રી ભગવાન બુદ્ધ વૈશાલીમાં જાડોનાં ગુચ્છ હેઠળ રમવાન જોયું હતું, અને ઋષિઓ તરફથી તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું:—“એ સ્થાનમાં પુરોના મૃત સરીરને ખુદાં મુખી દેવામાં આવતાં કે જેથી પક્ષીઓ તેનું લક્ષણ કરે; અને તમે જુઓ છો તેમ અહીં તેઓ મરી ગયેલાં માણસોનાં ધોળાં દાડકાં એકઠાં કરી સીંગે છે; અહીં વળી તેઓ મુઠાં બાળે છે અને દાડકાંના ટંગણા કરી તેને જાળવી રાખે છે. વળી તેઓ મૃત સરીરને ઝાડ ઉપર લટકાવે છે; વળી બીજા જેઓ કપાઈ મુઠાં હોય અને જેમને સર્ગા સંબંધીઓએ મારી નાંખ્યા હોય તેઓ કદાચ પાછા સજીવન થાય એવી બીકને લઇને તેઓને પેલી બાલુએ દાટ્યા છે; આ ઉપરાંત બીજાઓને પેલી બાલુએ જમીન ઉપરજ રહેવા દેવામાં આવ્યા છે કે જેથી બની શકે એમ હોય તો તેઓ પોતાનાં આગલાં સ્થાને પાછા જઈ શકે”.^૧ સવિરનર ઉતારી શીવિશ્વા આ ફકરા ઉપર મુએલાંને ખુદાં રાખવામાં આવતાં હોવાનો આખો સિદ્ધાંત ધડાયો છે, અને એના આધારે સિચ્છાધિ લોકો ગ્રીક ટિએટમાંથી આવેલા હોવાનું અનુમાન મિ. સ્મિથ દોરે છે. ભગવાન બુદ્ધના સમય પછી આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર ચીનમાં ચાલતી દંત-કથામાંથી આ ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, અને તે કારણે સમ કાલીન વિગત માટેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તે નિર્ધાર છે. એમ છતાં, જે સંબંધમાં આ ફકરો આવે છે તે જોતાં એ ફકરો નિર્ગોળ છે, સંસ્કૃત વાક્યમયમાંના પ્રતિષ્ઠિત નાટકો તથા ધર્મપરાયણ હિંદુઓનાં ચાલતા આવેલા સામાજિક તથા ધાર્મિક રીતરિવાજોની જેમને માનિતી છે તેમને આ ફકરાનો અર્થ, નેસર્ગિક રીતે, ભુદોજ જગ્યાય છે. નમુનારૂપ રમવાનનું અહીં માત્ર વર્ણન છે. કેટલેક પ્રસંગે, ધર્મશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલી આગા મુજબ, કોઈ મુઠું બાળી શકાનું

નથી પરંતુ તેને દાટવું પડે છે અથવા ખુલ્લું રાખી મુકવું પડે છે, અથવા મનુની બાપામાં કદીએ તો 'લાકડાના કકડાની માફક જંગમમાં ફેંટી દેવું પડે છે'. (મનુ. અ. ૫ શ્લોક ૬૬). (આટલાજ કાગળથી હું નથી ધાર્યો કે પૂર્વદેશીય વિદ્યોમાં એ લેનાર પંડીતો મુદ્દા આપણે મનુસ્મૃતિના કર્તાને ટિપ્પેટન અથવા પાગસી મળુવાની દિમત હશે). અંગ્રેજી નાટકો તથા નવલોમાં અગ્રાનમાં માણસોને ફાંસીએ મર્યાદાના તથા અચાન બગિચાના ઝાડે લોમ પટકના દોવાના પુષ્કળ દાખવાઓ મળી આવે છે મૃત શરીર પાછું મજબૂત થાય એ આશાએ તેને રાખી મુકવાનો વિચાર દમજાના સમયમાં પણ આવ્યું છે.

મી. ગિમ્પના અભિપ્રાય પ્રમાણે ફ્રાન્સિસરી કામ અધાવવાની જાનને રીત વચ્ચે મહેલુ માનસમાં આવતું સચોટ સામ્ય 'અત્યક્ષ રીતે ન ન્તેમ શકવાનું અસાધ્ય હોવા'ના મંજલમાં મી. ગિમ્પના પોતાનાજ શબ્દોમાં જાનને રીતનું ચર્ચન કરતો આપેલ ફરો લેહન મીપમાં^૧ હું ઉનાડ છું. ન્યાય નિપુણ ગ્રંથોમાં તેમજ આમાન્ય માણસો

૧ સિમ્પાવિ લોકોની કામ અધાવવાની રીત માટેની માહિતી મી. ટર્નર ટર્નર (Turnour) ના મધ ઉપરથી મેળવી છે. તે આ પ્રમાણે લખીકા આવે છે —

એ બંનેની સરખામણી કરશે તો માલમ પડશે કે એ માનવામાં આવતું 'સામ્ય' 'જેવાનું' આશય છે. ઉપર વર્ણવેલી વિચ્છાદિ લોકોની કામ કરવાની રીતનો ઉદ્ધારમાં આવેલો અર્થ તથા મદા-તારતમાં વર્ણવેલી ગણની કામ કરવાની રીત સાથે કરવામાં આવેલી

નિષ્ણાંત) પાસે મોકલી આપે છે. તેઓ પણ એની બાબતમાં તપાસ ચલાવી ને એ નિરપરાધી હશે તો એને છાડી મુકે છે; પણ ને એ અપરાધી હોય, તો સુતપરા (સુતિનું રક્ષણ કરનારા) નામના બીજા અમલદારો પાસે એને મોકલો આપે છે. તેઓ પણ એની બાબતમાં તપાસ ચલાવે છે અને ને એ નિરપરાધી હોય તો એને છાડી મુકે છે; પણ ને અપરાધી હોય તો, તેઓ એને અટકુલકા પાસે મોકલી આપે છે. તેઓ પણ આવીજ રીતે કામ ચલાવીને તેને સેનાપતિ (મુખ્ય પ્રધાન) પાસે મોકલી આપે છે. એજ પ્રમાણે તેને ઉપરાજા (ઉપરાજ) પાસે અને રાજા પાસે મોકલવામાં આવે છે. એ બાબતમાં તપાસ કરીને ને તે નિરપરાધી હોય તો રાજા તેને છાડી મુકે છે, પણ ને તે અપરાધી હશે તો તે પહેલું પશ્ચકાન (આગળના કામચલા અથવા શિક્ષા પુસ્તક) ઉપર વિચાર ચલાવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ને કોઈ અમુક પ્રકારનો ગુન્હો કરે તેને અમુક ભતની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. એ ધોરણે ગુન્હેશરના અપરાધનો પ્રકાર તપાસી, રાજા યોગ્ય શિક્ષા ફરમાવે છે." (જનલ એન્ડ ધી રાયલ એગ્રીઆટિફ મોસાયરી એન્ડ બેંગલ, ૧૮૩૮. ૧, ૯૬૩-૪).

આ ઉપર વિવેચન કરતાં મી. રિમથ જણાવે છે કે:

"કામ ચલાવવાની આ મુંચવણ બરી રીતમાં આડ તબક્કા આવે છે:-

જેમ કે:-

૧ દહીને પકડેલા તથા તેને રાજકર્તા આગળ હાજર કરવો.

૨ ત્રિવિચ્છિદ્ર મહામદા તરફથી તપાસ.

૩ યોદ્ધારિકા " "

૪ સુતપરા " "

૫ અટકુલકા " "

૬ સેનાપતિ આગળ રજુઆત.

■ ઉપરાજા " "

વિદેહ તથા સિન્ધાવિ લોકોને ઇન્દ્રિની સ્થાનાન્ય રાષ્ટ્રિય ઉપાધી લગાડવામાં આવતી. બીજી રીતે કહીએ તો એકજ રાષ્ટ્રની બે જુદી શાખા તરીકે એ લોકો દતા. કાષ્ઠપણુ જોખમદાર માન્ય એમ મૂલ્યવવાની ધૂટતા કરશે નહિ કે વિદેહ લોકો પણ દિગ્દેશમાંથી ઉતરી આવ્યા દતા. વૈદિક સમયના વિદેહ લોકોએ જિતાર બિદાર પ્રાંતમાં પોતાનું વસાહત સ્થાપ્યાની નોંધ છે (શતપથ-૧, ૪, ૧, ૧૦). જે વિદેહ લોકો શુદ્ધ હિંદુ-હોય, અને ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તથા શાસ્ત્રીય અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં તેઓ નિષ્ણાંત હોય, તે એજ રાષ્ટ્રની બીજી શાખા એટલે સિન્ધાવિ લોકો જન્મથી હોઈ શકે નહિ. સિન્ધાવિ લોકો વૈશાલીમાં દતા, અને આપણે આગળ જોયું છે તે પ્રમાણે પુરાણોમાં વિદેહ લોકોની પેઠે વૈશાલ લોકોને વિષ્ણુવાત પામેલા આર્ષ રાજકુળ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. એ લોકો 'અનભિસિક્ત' રાજકર્તા નહોતા. આ સંગ્રહ હિંદુ પંડિતો હિંદુ-સ્થાનમાં હમેશ માટે આવી વસેલા જન્મથી લોકો માટે વાપરતા. અંગુત્તર નિઠાયમાં અન્ય ક્ષત્રિય રાજ્યોની પેઠે સિન્ધાવિ રાજકર્તાઓને 'અભિસિક્ત' રાજકર્તાઓ માનવામાં આવ્યા છે. જે પ્રખ્યાત સરોવરનું ધણી સાવધાનીથી રક્ષણ કરવામાં આવતું અને જેમાં ગણુ (મગ્નસત્તાક) રાજકર્તાઓનો અભિમેક કરવામાં આવતો તેનો ઉદ્દેશ જાતકમાં આવે છે. બૌદ્ધ વાતમયમાં એમને સર્વાનુમતે બક્ષા ક્ષત્રિય તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સિન્ધાવિ એ નામ સિન્ધુ રાજ્યનો સાધત શબ્દ છે. સિન્ધુ સંસ્કૃતમાં લિટુ થાય અને તેનો અર્થ સિન્ધુના અનુયાયીઓ અથવા વંશજો એવો થાય. હિસ એટલે શિદ્ધ અને લિટુ એને મળતો આવે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે કંઈ લાક્ષણિક ચિહ્નને વંદને એ નામ યોગ્યું હોય. લક્ષમણ એ નામ આને મળતું આવે છે. આજે પણ લક્ષ્મી શબ્દ બિહાર અને દોઆબ પ્રાંતોમાં સાધારણ રીતે વપરાય છે. જે

જાતિય દષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના. ૧૬૩

માણસના શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું કાશું અથવા ભૂંડું કાંઈનું જન્મથીજ હોય તે માણસ આ નામથી ઓળખાય છે.

ચિન્હાવિઓના પાકોસમાં રહેલા મધ્ય લોદ્ધાને મહાપરિનિબ્ધાન મુક્ત (પ. ૧૬)માં વાસિષ્ઠ લોદ્ધા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. વસિષ્ઠ એ સુવિખ્યાત આર્ય ઓત્રનું નામ છે. વિદેશી રાજકર્તાઓ માટે આર્ય વંશાવળી પડી કહાડવા માટે જાણમાં આવેલા ખંદા આત્મજોએ મહાપરિનિબ્ધાન મુક્ત તૈયાર કર્યું નથી.

શાક્ય લોદ્ધાની મૂળ ઉત્પત્તિના મંત્રધર્માં પણ દ્રેટલીક અર્થો થએલી છે. પાલિ ભાષામાંના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો એકમતે પુરવાર કરે છે કે શાક્ય લોદ્ધા ઐક્ષવાક લોદ્ધાની સાખા રૂપે દત્તા. વિરૂદ્ધ પક્ષ, એટલે પુરાણો આ દકીકત સ્વીકારે છે. એમાં શ્રી ભગવાન બુદ્ધને તેમજ તેના પિતા તથા પુત્રને ઇર્ષવાકુ કુટુંબના મણુવામાં આવ્યાં છે. મગધના રાજા અબ્બત-સન્નુ તેમજ શ્રીબુદ્ધના અન્ન સમકાલીનો એને કાત્રિય તરીકે માને છે (મહાપરિનિબ્ધાન મુક્ત, પ. ૨૪). નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્થાપનાના ઇતિહાસમાં તેમજ યૌવેય તથા મદ્ર લોદ્ધા વિશેની પુરાણોમાંની વિગતોમાં ઓપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ રાજ્યનો લોકસ્થભાજ તેના અગ્ર પુરૂષના નામથી ઓળખાતો. શ્રીબુદ્ધ પોતે પણ શાક્ય સમાજનું આવુંજ મૂળ જણાવે છે (અગ્નિય મુક્ત, ૧૬). એમની મૂળ ઉત્પત્તિનો આ ઇતિહાસ એમને મળતાં આવતા પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનના ઉપલબ્ધ ઇતિહાસ સાથે મળતો આવે છે. આથી એ ઇતિહાસનાં પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ-કે કોઈ ઐક્ષવાકે રાજ્યના કુવરે શાક્ય પ્રજાસત્તાક સમાજ સ્થાપ્યો હતો અને પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ પાડ્યું હતું.

શાક્ય લોદ્ધામાં જ્ઞેન સાથે લમ કરવાના પ્રાચીન અને અગ્રચલિત રિવાજ દરતી ધરાવતા હોવાની સાલની આવેલી દંતકથા ઉપરથી નેટવાક પંડિતો જાતિય મળને મળતાં નિદાસ કંઠવામાં ભૂલાવામાં

પડી ગયા હતા વંદિક વા મય પણ સ્વીકારે છે કે આવો પ્રાચીન અને એક વખત હસ્તી ધરાવતો રિવાજ ધર્માવનળી જતોમા પ્રચલિત હતો એ રિવાજ માત્ર સામ્ય લોકમાજ હતો એમ પાલ પગ સ્પષ્ટ કહેતી નથી હદવાકુના રાજવ્યવસ્થા આ રિવાજ દોરનારું તે જણાવે છે આ ઇસ્વી ૩ લેખ ૨૪ નવા આવી વસેના નદોના તેમજ મહાપણ મમથે અમરજરી નહોતા તેઓ વેદના જોટનાજ પ્રાચીન છે જો ઈશ્વાકુ લોગ આર્ય હેય તો તેની સામ્ય ના સામ્ય તોમ અન્ય પ્રજાના દાદા શ નદિ

તે ગ્રીક લોક દિ હુસ્તનમા પ્રજાસત્તાક ગત્ય અનુભવના લગુ લખને ખેખગ મત્યા હતા તેમની તરફના પ્રમાણે ૧૦૫૫ ખીજા લખના જોટલાજ નિર્ણયાત્મક છે પણ ૧ અને મિથમા પ્રજાસત્તાક નામ્ય ચનાનના ઓના મુમસુરન ચટેરા તથા પકજદ સરીગ ચનાન તેઓ નર્ણન કરે છે હિમાલયના પ્રદેશમા વમન મોગન લોખના ચપગ નાકનાળા ચહેમને ગ્રીક લો ૧ એ કઠી પણ મુમસુ ન માની તેન વર્ણન કર્યુ હશે નદિ કાન્પુ મારા માનવા પ્રમાણે તેઓ અવી જામનમા સગ પરિમક હેવા જોમએ વગી હિમાનના પ્રેશમાના નો ૧ના સરીગ બધાતણ ઓગખવામા ગ્રીક લોક એ જૂન કરી હશે નદિ અ આર્ય વગના હિંદુનુ સપૂર્ણ અન શુદ્ધ વર્ણન છે એમ નિમિત્તપણે સાબિત થાય છે પ્રજાસત્તાક નામ્ય ચનાવન ૧ આ સરગાઓને તેઓએ ખાસ કરીને દાદી ગણ્યા છે

જાતિય દૃષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાવેશતા. ૧૬૫

જાતીતા થયા હતા, અને જન કિયાનો વિગેન અભ્યાસ કરના એવેત તુ જોના
 માણુઓ એમની ધામે મયા દતા આપણે ઉપર તપાસી ગયા. કીએ
 તેમ થોડેય તથા મદ્ર લોગની હત્યત્તિનો ચોક્કસ દલિદાન્ય ઉપરના
 છે જાતિય લોગ મર્ગ ગીતે જાતિયજ દતા જાણિ લોગ ફક્ત જાતિ દતા
 એકલુજ નદિ પણ તેઓ પવિત્ર મગદગી જાતિય અને તેના અમયના
 અનન્ય યાદવો દતા આર્જુનાયન તથા સાન હાયન રમેરે નામે
 ને તે નામે જોગખાના જોગ મૂળથી આ રેશનાજ વતની દતા એ
 મિદ્ર કરના માટે પુના છે, પાણિનિના સૂચેથી તેમનુ અશીય
 બધાજ નક્કી થી છે

પુરવણી અ.

આંધક—વૃષ્ણિ સંઘ વિશે મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ.

શાંતિપર્વના રાજધર્મના અધ્યાય .૮૧ માં આંધક-વૃષ્ણિ સંઘનાં કામકાજ બાબત ચર્ચેલી ચર્ચાની નોંધ છે. સમકાલીન બીજા એ ચર્ચા ચલાવે છે છતાં એને 'પુરાતન ઇતિહાસ' કહેવામાં આવે છે. વૃષ્ણિઓના નેતા તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની મુશ્કેલીઓ પોતાના મિત્ર નારદ આગળ વર્ણવે છે, અને નારદ તેનું નિરાકરણ કરે છે. આ ચર્ચા અંગતપની છે કારણ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે:

(અ) એકત્ર સંઘ અથવા સંયુક્ત રાજસભામાં જે રાજકીય પક્ષો હતા, અને એમાંનો દરેક પક્ષ રાજકીય બાબતોમાં પોતાનો દાવ ઉપર રાખવા મથતો હતો.

(બ) એમની રાજસભા અથવા સમિતિમાં તીક્ષ્ણ વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો, અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો, અને એજે બીજાઓ ઉપર હુમલા કર્યા હતા, કેમકે કુસંગતા તથા યુક્તિથી વાત ન કરવા માટે નારદે તેને સ્પષ્ટ આપ્યો હતો.

(ક) જે સમયનો આ ઇતિહાસ છે તે સમયે બ્રહ્મ, ઉગ્રમેન નય. શ્રીકૃષ્ણ મુંડી કરાવામાં આવેલા પ્રમુખો હતા.

(ડ) પ્રજાસજ્જાકે રાજ્યના નેતાઓ ધજ્જા સંબંધીઓ હતા, અને કૃષ્ણ લાગવમ અથવા કાવતરામાં પોતાના સમાઓથી ઉતરતો હતો. વૃષ્ણિના પક્ષે આદુક તથા આંધકના પક્ષે અદુર સંયુક્ત રાજસભામાં આ ભાગ લેતા. (સમાપર્વ, અધ્યાય ૧૪, શ્લોક ૩૩-૩૪ માં જણાવ્યા મુજબ આ બન્ને નેતાઓએ પોતાનાં કુટુંબને રાજકીય ગણના માંડથી લેવામાં લેતા.)

આ ચર્ચાના મુજબ સંસ્કૃત શ્લોક ન આપતાં તેનો અનુવાદ માત્ર એવે આપ્યો છે:—

આંધક-વૃષ્ટિ વિશે મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ, ૧૬૬

ભીષ્મ કહે છે: (રાજપ્રકરણમાં સંબંધીઓનું યથાન) આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ અને મદ્રગિંનારદના સંવાદના પુરાતન કવિતાસત્ત્વ વિદ્યારણ આપું છું. (૨)

વાનુદેવ કહે છે હે નારદ! ઘણી અગત્યની રાજકીય બાબતો જે મિત્ર ન હોય તેને કહેવી ઘટતી નથી, મિત્ર છતાં તે તે બાબતમાં નિષ્ણાંત ન હોય તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી, તેમ પંડિત છતાં હજી મનનો ન હોય, તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી. (૩)

હે નારદ! તમારી શુદ્ધ મિત્રતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી રાકું એમ મને લાગવાથી હું તમને કંઈ કહેવા ઈચ્છું છું. તમારી વિશાળ શુદ્ધિમતા જોઈ તમને પ્રશ્ન પુછવા માંગું છું. (૪)

રાજપદ (ને ઐશ્વર્ય) કહેવામાં આવે છે. પણ ખરું જોતાં તો જે હું કહું છું તે તો સગાંસંબંધીઓનું દાસત્વ છે. અગર જે આશ્રયો આશ્રમ વહીવટી મત્તા ઉપર મારો દક્ષ છે છતાં મારે કદુ-વચન સાંભળવાના છે. (૫)

હે દેવર્ષિ! જે કડવાં વચન બોલાય છે તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાથી મનુષ્ય જેમ અરણ્યને ફેરવે છે તેમ મારું હૃદય થાય છે. એથી દરેકજ તે ખવાઈ જાય છે. (૬)

(જો કે) સંકર્ષણ (બગરામ) માં હમેશા બગ રહેલું છે, તથા ગદમા સુકુમારપાણું રહેલું છે, અને પ્રભુમ્ન મારા કરતાં વિશેષ રૂપવાળો છે છતાં હું સદાય વિનાનો છું, હે નારદ! (૭)

બીજા આંધક તથા વૃષ્ટિ યાદવો ભારે સાધન સંપલવાળા છે, તેઓમાં બગ છે અને તેઓ મહાપરાક્રમી છે. હે નારદ! તેઓમાં હમેશ (રાજદારી) ઉત્સાહ ઉભરાય છે. (૮)

જેને તેઓ સહાય કરે છે તેને સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, જેના પક્ષમાં તેઓ હોતા નથી તેઓ નાશ પામે છે.

આક્રુક અને અક્રૂરના સંબંધમાં કહેવાનું કે જો તેઓ કાષ્ટને સહાય કરતા હોય તો તેને માટે આનંદ કે સુખ રહેતું નથી, અને

તેઓ કાઠના પક્ષમાં ન હોય તો તેને માટે એથી વિશેષ સકટ રહેતું નથી, પણ હું તો બન્નેમાંથી એમ પક્ષમાં મળી શકું નથી (૬-૧૦)

હે ભારે બુદ્ધિશાળી નારદ ! (એક બીજા આથે જુગાર ખેલતા) એ જુગારીઓની માના જેવી આ મે પક્ષની વચ્ચે મારી ગિયતિ છે એ જુગારીઓમાંનો એક હતે એમ તે ઇચ્છતી નથી તેમ બીજને હારે એમ પણ તે ઇચ્છતી નથી (૧૧)

હે નારદ ! દવે મારી ગિયતિ ઉપર વિચાર કરો તેમજ મારા સબધીઓની ગિયતિ વિશે વિચાર કરો અને મને શુ નામદાયક થાય તે મને કહો હું કતેશ પામુ છું (૧૨)

નારદ જવાબ આપે છે હે કૃષ્ણ (મંગલસત્તાક ગાનમાં) આપત્તિઓ ૭ પ્રકારની હોય છે, એક બદાગની અને મીછ અદગની, અથવા તો દેશની અદગ ઉત્પન્ન થાય છે એવી અને અન્ય અથગથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી આપત્તિઓ.

આ સબધમાં તો અદરનીજ મુરખીઓ જણાય છે એ (સબ્યોના) પોતાના કૃત્યોના પરિણામ રૂપે છે અદૂરભોજે તથા આ સબધના વશજોએ આર્થિક નાભ મેળવવાની (આશાએ) કંઈ તરફને લીધે અથવા બદાદુરીની અરેખાએ લીધે તેમજે જે રાજદારી સત્તા (ઐશ્વર્ય) પોતે મેળવી હતી તે પાઈ બીજાને એપી દીધી છે (૧૪-૧૫)

એ મતાના મૂળ આધાર અગાઉના ઉ. ૧ માર્ગમાં છે અને સગાઓના દક્ષને તથા તેને જોઈ મળ્યું કે તો તે મતા ઓછી કદાહેનાં અન્નની પેઠે તેઓ પાત્રી વર્ષ સકતા નથી સ્વજનની માથે વિગ્રહ થવાની બંદીએ તેઓ જાણુ ઉગ્રમેન પાસેથી મહાપણ પ્રકારે ગાન્ય પામુ હર્ષ સકવાના નથી અને હે કૃષ્ણ ! ખાસ કરીને તમે તેમને (કંઈપણ મદદ કરી સકવાના) નથી (૧૬-૧૭)

અને કદાચિત દુષ્કર (અન્યાયી) ક્રમ કરીને તેમ કંઈવામાં આવે (ઉગ્રમેનને મતા ઉપરથી એમને પ્રમુખ્ય ઉપરથી ઉ. ૧ નામ)

આવે) તે તેમાંથી કાતો મહા ક્ષય નિપજે, નુકસાન જાય, અથવા નાશ થવાનો પણ ભય ગ્રહે. (૧૮)

માટે હવે એવું હથીઆર વાપરો કે જે પોવાદનું જનાવેલું ન હોય, જે કોમળ હોય છતાં મર્વના અંતઃકરણ ભેદી શકે એવું હોય. પારંવાર એ હથીઆરને નીક્ષણ કરીને મગાંઓની જીભની કડવાસ મટાડે. (૧૯).

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—હે મુનિ ! પોવાદનું જનાવેલું ન હોય અને કોમળ હોય અને જેને નીક્ષણ કરીને મારે મારાં મગાંઓની જીભની કડવાસ મટાડવાની છે તે હથીઆર હું કેવી રીતે પારખી શકું ? (૨૦)

નારદ કહે છે:—પોવાદનું જનાવેલું ન હોય તે હથીઆર આ છે. ખીખઓની ચોખ્ખતાનો સ્વીકાર કરવો અને નેઓનો આદર મત્કાર કરવો, દયા તથા મરણતા તથા સહનશીલતા ગાંધી, અને તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેમને નિરંતર બોળન કરાવવું. (૨૧)

બ્યારે સગાસંબંધીઓ કડવા અને હલકા શબ્દો જોણવાની સંજ્ઞાવાળા યાપ ત્યારે તમારે ખરેખર તેમની તરફ ધ્યાન આપવું નહિ, અને તમાગ ઉત્તર વડે તેમના (નહારા મંદત્વવાળા) મનને, કુદ્ધ વિચારોને તથા તેવાજ વચનને સમાવવા. (૨૨)

જે મહાપુરુષ હોતો નથી, જેણે મનને જીત્યું નથી અને જે મહાય વિનાનો છે તે ભારે ગજદારી જોખમદારી ઉપાડવામા મદ્ધ અર્ધ શકતો નથી. (૨૩)

દરેક જગદ ભારે જોગે જીવકી શકે છે અને નિદા માર્ગ ઉપર તે ક્ષર્ધ જર્ધ શકે છે. મુરકેલીથી ભરેલા માર્ગે માત્ર વનતાન અને જોશવર પ્રાણી અગવડ ભર્યો જોગે ક્ષર્ધ જર્ધ શકે છે. (૨૪)

કપહને લીધે મંચ (પ્રજામત્તાક ગભ્યો) નો નાશ થાય છે. હે દેવ ! તમે મર્વના નેતા છો. પ્રજામત્તાક રાજ્યને તમાગ જેવા નેતા (પ્રમુખ તરીકે દમણ) મજેલા છે, તે તમારે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે સંધની પડતી આવે નહિ. (૨૫)

બુદ્ધિ અને ક્ષાંતિ સિવાય, ‘ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સિવાય’, ઉદારવૃત્ત સિવાય
 બીજા કોઈપણ ગુણો એવા નથી કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નેતા તરીકે
 સફળ રીતે વ્યવહાર ચલાવવા ડાહ્યા પુરુષમાં હોવા બેઠેએ. (૨૬)

હે કૃષ્ણ ! પોતાના પક્ષની ઉન્નતિ માટે તેમ કરવું એ સાબાથી
 આપનારું, યશ આપનારું અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું છે, માટે જે રીતે
 કાંમ કરવાથી સગાં સંબંધીઓનો નાશ ન થાય તેમ કરો. (૨૭)

હે પ્રભો ! જાણી નીતિ તેમજ હમણાની નીતિની બાબતમાં
 તેમજ દુશ્મનો સાથે લડાવવાની નીતિ તથા ચઢાઈ કરવાની કળાની
 બાબતમાં તથા પરરાજ્યોની સાથેની નીતિનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં
 એવું કંઈ નથી કે જે તમારી બધી બહાર હોય. (૨૮)

હે મહાબાહો ! અધિક-વૃષ્ણ, યાદવો, કુકુરો તથા જોગ તથા
 તેમના લોકો તથા લોકો ઉપર રાજ્ય કરનારાઓનો સમૂહ આધાર
 તમારા ઉપર છે. (૨૯)

પુરવણી બ.

પ્રથમ ભાગમાં ચર્ચેલાં હિંદી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની યાદી.

૧ અગ્રથેણિ (અગ્નિનેર્ધ).	૨૪ કોષ્ટક.
૨ અગટ્ટ, અરિષ્ટ (અટ્ટેન્ડર્ડ).	૨૫ ગંધાર.
૩ અથાનિ (દૈરાન્ય)	૨૬ ગોપાલવ.
૪ અધક.	૨૭ ઝૈત્યુકાલનક (ઝૈત્કનિર્દોષ,
૫ અધ્ર.	ઝૈસર્ધ).
૬ અબશય (અન્નનોષ,	૨૮ ચિહ્નલિ નિકાપ.
સમ્પત્તૈ).	૨૯ જાનકિ.
૭ આભીગ.	૩૦ જાલમનિ.
૮ આભુર્નાયન.	૩૧ ત્રિમર્ત.
■ ઉત્તર-કુટ	૩૨ દક્ષિણ મથ્લ.
૧૦ ઉત્તર-મટ.	૩૩ દામનિ.
૧૧ ઉત્તર-મટલ.	૩૪ દાઝકિ.
૧૨ ઔદુમ્બર.	૩૫ નાભક તથા નાભ પંક્તિ.
૧૩ કદ (કથેઅન).	૩૬ નેષાલ દૈરાન્ય.
૧૪ કટપટ (અરપતિક).	૩૭ ન્યાસ (અકૌલિ).
૧૫ કાક.	૩૮ પતન.
૧૬ કામ્બોજ.	૩૯ પગથ.
૧૭ કુકુર.	૪૦ ખાચાલ.
૧૮ કુનિન્દ.	૪૧ પિટનિક.
૧૯ કુર.	૪૨ પુલિન્દ.
૨૦ કેરલપુત.	૪૩ પુસ્થમિત્ર.
૨૧ કોલિય.	૪૪ પ્રચય (ગ્રેસિ).
૨૨ કોન્દપરથ.	૪૫ પ્રાભુર્ન.
૨૩ કોન્દિલિસ.	૪૬ જુલ.

૪૭ બ્રાહ્મ ગુપ્ત.	૬૫ વામરથ.
૪૮ બ્રાહ્મણિક (જનપદ)	૬૬ વિદેહ.
(બ્રાહ્મમનોષ).	૬૭ વૃદ્ધ.
૪૯ લગણ.	૬૮ વૃક્ષ.
૫૦ લર્મ.	૬૯ વૃષ્ટિ.
૫૧ ભોજ.	૭૦ મતનલ.
૫૨ મદ.	૭૧ મત્સ્યપુત.
૫૩ મદ્ય.	૭૨ મનકાનીક.
૫૪ મદારાજ (જનપદ).	૭૩ આપિન્દિ નિક ય.
૫૫ માતન.	૭૪ મૌજનિ (મોક ઇરીમ).
૫૬ મુચુકર્થ (મૌસિકનિ)	૭૫ મુગ્ધ.
૫૭ મોગિયા.	૭૬ શાકય.
૫૮ મૌન્દિ નિકાય.	૭૭ શાલાકાયન.
૫૯ મૌન.	૭૮ સિમિ (જનપદ) (<u>નિમોષ</u>)
૬૦ મૌધિય.	[માધ્યમિકેય]
૬૧ રાજન્ય (જનપદ)	૭૯ શુદ્ર (શુદ્રાયણ).
૬૨ ગાદિક.	૮૦ શ્યાન્દા.
૬૩ સિમ્બલિય.	૮૧ ક્ષત્રિય (કચરોઈ).
૬૪ વમાતિ (ઓમ્મકિઓઈ)	૮૨ મુદ્રક (મોકિનકુગઈ)

પુસ્તકની ક.

પહેલા ભાગ ઉપર વિશેષ ટીપ્પણ.

અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલિય)—એના કર્તા તથા રચ્યાસાગ્ર સંબંધી ચર્ચા.

આ પુસ્તકના રચ્યા સાગ્ર વિગેની ચર્ચા થોડા સમય ઉપરજ સંપન્ન થઈ છે. ડૉ. જોડી પોતાના કૌટિલિયના અર્થશાસ્ત્ર, (લાહોર, ૧૯૨૩) એ નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં એ પુસ્તકને ઇ. મ. ના ત્રીજા મેકાના અરસામાં તેવાર ચએલા ‘કપટ લેખ’ તરીકે જાહેર કરે છે. વળી કહે છે કે ‘અર્થશાસ્ત્રની મંલવિન રચ્યા સાગ્ર ત્રીજી મદી હોય એમ આપણે સ્વીકારવામાં આપ્યું નથી.’ ‘ખરે કરતાં કાઈ પરિણામવાદી હતો’ અને કૌટિલિય પોતે તો કાંઈ ‘કમ્પિન મંત્રી’ હતો.’

(૧) કર્તા સંબંધી ચર્ચા.

કર્તા મંત્રની ચર્ચા પ્રથમ તપાસીએ તો ડૉ. જોડીની દલીલ આ પ્રમાણે જણાય છે:

(અ) ‘કૌટિલિય સંબંધી પરંપરાયાં ઉતરી આવેલા અદ્વેશોમાં એ અધ્યાપક હોય અથવા સાહિત્યના અંગતો કર્તા હોય એવો મત ઉચ્ચ મળતો નથી.’

(આ) ‘તેમ મેગાસ્થનીસે એનું નામ નહીં પણ ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ કર્યાનું જણાય નથી.’

(ઇ) ‘તેમ એ અથકર્તાએ દ્વિસ્તાનનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી એ કૌટિલિયનો સમકાલીન હોવાના તકને પુષ્ટિ મળતી નથી.’

(ઈ) ‘પદ્મજિ પોતાના મદ્રાસાધ્યમાં મેગાસ્થનીસે ભારે તથા ચંદ્ર-ગુપ્તની મદ્રાસા ઉલ્લેખ કરે છે, પણ કૌટિલિય વિગે એ મુગે રહે છે.’

(૭) ' કૌટિલિય એ માત્ર અસત્ય અથવા દંભ દર્શાવનારી સંજ્ઞા છે, અને ચંદ્રગુપ્તના પ્રખ્યાત મંત્રીએ પોતે એ આગ્યેજ થોડું હોય.'

(૮) ' તેમ એ અંચના વિશિષ્ટ ગુણ ઉપરથી કોઈ ગજનીતિએ એ લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે પાંડિત્યે તેમાં કરેલા મધ્યમા ગાંધોની પેઠે એ પણ પાંડિત્ય દર્શાવનારા વર્ગીકરણ તથા ખાસોચિત બેઠેથી ઉત્તરાય છે. '

જેવીનો નિર્ણય—આ કારણેને લઈને, ' ખરો કર્તા કોઈ પરિણામવાદી હતો પણ ગજનીતિએ તો નહિ, કદાચ મધ્યમ પ્રકારના કોઈ ગજનો અમલદાર હોય ' (પા. ૪૭). ' આ અંચ કૌટિલિય અથવા ચાણક્યએ નૈયાર કયો હતો એવી માન્યતા એ કલ્પિત મંત્રીના અંબધમા પ્રચારમાં રહેલી દંતકથાને આધારે બંધાઈ હતી, કેમકે એ મંત્રી ગજનીતિના અધિપતિ તથા ઉત્પાદક તરીકે તેમજ નીતિને લગતા મુખપ્રચારમાં ગ્રહેલાં સવળા જ્ઞાનના કર્તા તરીકે ગણાતો હતો ' (પા. ૪૭).

આ નિર્ણયના પાઠના ભાગમાં કૌટિલિયને દંતકથા પ્રમાણે ગજનીતિના ઉત્પાદક તથા કર્તા તરીકે મહુસસા આવ્યો છે એથી દલીલ (અ) નો વિરોધ થાય છે. આવી દંતકથા નાહિત્યમાં અગ્નિત્ય ભોગવે છે, જેમકે ડૉ. સામ શાસ્ત્રીએ પોતાના અર્થશાસ્ત્ર (૧૯૦૬) ના ઉપોદ્ગાતમાં નન્દી સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ' કૌટિલિયમ જનાવદી શાસ્ત્ર દત્ત ' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ મતલબના ઉલ્લેખ સંસ્કૃત-પન્થતંત્ર, કામન્ડક, દંડિગ્ન (પૂજ્ય ગ્રંથ), ત્રેધાતિથિ, વગેરેમાં પણ આવે છે.

દલીલ (આ) નો જવાબ આદો છે. મેજાચનીએ વખેયો અંચ ક્યા છે ? પ્રથમ તે શોની કહાડો, કેમકે જે અંચ અઘાપ ઉપયમ્મ નથી તે ઉપર કંઈ તર્ક બાધી શકાય નહિ.

કૌટિલિયની જણામાં કોઈ મહાન સામ્રાજ્ય આવ્યું નહોતું, પણ માત્ર કોઈ નાનકડા મર્યાદાના સંબંધમાં એ આવ્યો હતો એવી

માન્યતા ઉપર અધ્યાએલા તર્ક માટે દલીલ (૪) અત્યક્ષ રીતે ઉલ્લેખ-
કરે છે. આ તર્કની પુષ્ટિમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે એ પાડોસી-
ઓનાં મંડળ અથવા પ્રકૃતિવાદની ચર્ચા કરે છે અને પ્રજાસત્તાક
રાજ્યનાં અસ્તિત્વની તથા તે પ્રત્યે ચલાવાતી રાજનીતિની નોંધ લે
છે. પરંતુ ખરી બીનાથી આ માન્યતા ખોટી દેર છે. કૌટિલિય કહે
છે કે ચક્રવર્તિ ક્ષેત્ર હિમાલય અને મહાસાગરની વચ્ચેના નાદની
દાંડીએ ૬ હજાર જોજન સુધી આવી રહ્યું છે. પાડોસી વિનાનું કોઈ
રાજ્ય હોય એમ લાગેજ માની શકાય. સામાન્ય ગમે તેટલું મોટું
હોય છતાં કોઈપણ રાજનીતિગને પોતાના પાડોસીઓ પ્રત્યે ચક્રાવવાની
નીતિ નિશ્ચિત, કરવી પડે. એ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છીએ કે
દક્ષિણમાં મૈથિ સામાન્યના સંખ્યાબંધ પાડોસીઓ હતા, અને એ
મધ્યજાતે એ પછીના અમલમાં, એટલે બિન્દુમાગના અમલમાં સર
કરવામાં આવ્યા હતા (J. B. O. R. S. II. ૮૧.). ચંદ્રગુપ્તે
વાચન્ય સરહદ ઉપરના પ્રાંતો મીઠા ચોટા પામેથી છત્તી લીધા તે
ઉપરથી એવું તાત્પર્ય નીકળતું નથી કે સિકંદરની ગજન્યવરદા હેઠળ
જે રાજકર્તાઓ તથા સામાન્ય રીતે પ્રજાસત્તાક ગળ્યો દમ્તીમાં
હતાં તેમને રહેવા દઈ એણે માત્ર જમીનનો દખલો લીધો હતો.
(૧) પંગખ, (૨) અધ્યાનિસ્તાન (કમ્બોજ), (૩) પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન
અથવા (૪) ઉત્તર બિહારમાંનાં પ્રજાસત્તાક ગળ્યો માટે મંધ-વૃત્તમાં
રાજનીતિ નિર્દિષ્ટ દરવામાં આવી છે, કેમકે તેના કર્તાના અભિપ્રાય
પ્રમાણે પ્રજાસત્તાક ગળ્યો ગમે ત્યાં હોય છતાં તેઓ રાજાના અમલ
હેઠળ હોવા જોઈએ. એ રાજા દુસંપનાં બી રાપતો, કેટલાક નેતા
ઉપર એ નવાજી કરતો, કોઈને સત્તા ઉપર રચાપતો અથવા ગ્રાહને
ઉદારી મુકતો. આપણે જાણીએ છીએ કે સરખાતના મૈથિ સમય
સિવાય બીજે કોઈ પણ વખતે અધ્યાનિસ્તાન, પંગખ, પશ્ચિમ
હિંદુસ્તાન તથા બિહારના મુલકો એકી વખતે એકજ હિંદી રાજાના
અમલ હેઠળ નહોતા. વળી કૌટિલિય પેટા મંરથાનિકોને પોતાની

રાજ્યવસ્થામાં કલ ન્યાય આપતો નથી એ ખીના માન મૈય
મમયની પરિસ્થિતિને અનુજ છે ચુન્ન લોકના અમન હેઠળ સામ્રાજ્યની
નીતિમાં ફેરફાર થાય છે તે માટે લાગે પડાવત પદ્ધતિ રૂપ ધાગ્ય
કરે છે સીના લેખોમાના ન્યાયિક ગત્યઓ માટેના ઉ નેખથી આ
દમીકતો પશ્ચિ મળે છે

(ઈ) એ તો ખરું છે પત્રજલિ કૌટિલિય માટે કલપણ
ઉ નેખ કરને નથી પરંતુ જોનીએ પાણિનિનુ ૧૪ સૂત્ર અથવા
કાલ્પ યનનુ એક વાર્તિક અથવા પત્રજલિની પ્રતીકા બનાવવી
જોઈતી હતી જેને અગે અથવા જેના સમઘમા કૌટિલિયનુ
નામ નિર્દેશ થઈ શકે એમ હતુ જો પત્રજલિ મિન્દુસાર, અશોક,
ગદ્યાગુપ્ત અથવા જુદા વિષ કલ્પ ઉત્પેખ ન કરે તો એથી શ એમ
માનવાને કાગ્ય મળે છે એઓ આ દુનીઆ ઉપર આન્યા જ
નરોતા ? પત્રજલિ કલ્પ કનિકાસ લખવા રેડા નહોતો

(ઉ) નમ વા જુ કગનાગઓ કલ્પ પેનાના નામો યોગના
નથી એ નામો તો માનાયો પા છે નામની પ્રમાણ ઉચ્છેદ કગના
વાચ મુશ્કેલ છે અને ાઈપણ સમજુ માણમ ગુનદયેક, પિશુન
ફોમ, જેવ કદમા નામ બનાવવાની દ-કાર કગનો નથી, વારવાર
દશાનવામા આન્યુ છે તેમ કૌટિલિય એ પેલી ઉતાર આવેલું
ગોત્ર નામ હતુ કટિન અથવા કૌટિલિ નામ ધાગ્ય કરનાર પૂર્વજની
ફગર ને ગોત્રીને જ્યાગ આપવાની છે અને નદિ કે ાગિલિય
નિપુણમની [હિંદુ ના મય પ્રમાણે પીના ન ફથી મળેતા]
આગુન્ય નામ મે ઈ સ. ના ચોથા સૈકાની પ્રમ વિપિમા લખેતા
(મિત્રાપુરમ) વિજયગ.ની ગ્રહમાના ગીન લેખમા ઉત્તમ

(ગ) પડિઓએ નવા સરળા સાઓમા બારોચિત બેડા તથા
પાલિય ડયાગન ૧ ગર્મીકગ્યુ હોય તો એ ગેગિલિયના દેશના

સાહિત્યને લગતી જૂઠ્ઠા છે; સાહિત્યમાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલી એકરીતિના એવનમાંથી એ છટકી શક્યો નથી. યુરોપના કોઈ દેશની શેષી અન્ય યુરોપીઅનોની નજરમાં ભારે અને પાડિત્યથી ઉભરાતી જણાય. કર્તા વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક હોય અથવા રાજનીતિ વિશે ભાષણ કરતો રાજનીતિજ્ઞ હોય જતાં એ તેવા દેશનો વતની હોવાથી એ ગૈરીમાથી દૂર રહી શકતો નથી. અર્થશાસ્ત્રમાં આવેલી વિગતવાર હકીકત તથા સિદ્ધાંતો ઉપરથી બંધાએલા મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોષ્ટપણ પ્રમાણુવાદી લખનાર, એટલે, તિરસ્કારવા યોગ્ય ‘પંડિત’ એ પુસ્તક લખી શક્યો હોય નહિ. કર્તા કલ્પ્ય વહીવટની વ્યવસ્થાથી માહિતગાર હોય એવો અમલદાર હોય એમ કહેવામાં જોલી આ ખીનાનો સ્વીકાર કરે છે. આ સ્વીકારથી જ પંડિત અથવા પ્રમાણુ-વાદીનો તર્ક ખોટો પડે છે. ‘અર્થશાસ્ત્રમાં દેશની અંદરની તેમજ તેની બહારની રાજનીતિની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને એને વાસ્તવિક રીતે હિંદુસ્તાનના ગ્રામીણ સામાન્યને લગતી હકીકતો દર્શાવનાર મંથ, અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજનીતિનું લઘુ પુસ્તક કહી શકાય’ (જોલી, ૧-૨). વળી ‘અર્થશાસ્ત્રનું સામાન્ય વલણ સંપૂર્ણ રીતે જાતિ સ્વાનંત્રવાદી અને સામાજિક છે’ (જોલી, પા. ૩). આ પુસ્તકના કર્તા તરીકે જેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને જે નામ ‘શંકરાચાર્ય’, બાણ, દિપક, કામન્દક તેમજ ખીમચોએ સ્વીકાર્યું છે તેના કરતાં કોઈ ખીમ માણસની એ કૃતિ છે એમ સાબિત કરવાનો બોલો ડૉ. જોલી ઉપર ઘણો ભારે છે. એ લેખ ખોટો નામે અથવા કપટથી પ્રસિદ્ધ થયો છે એમ હોય તો તે ખીના એમ પ્રતિપાદન કરનારે સાબિત કરવી જોઈએ; તેનાથી એમ બોલી બેસી રહેવાય નહિ. આ જગજગદારીમાંથી ડૉ. જોલી છુટવા છે કે નહિ તે જોવાનું કામ વાચકનું છે. માગ વિચાર પ્રમાણે તો તે એવી રીતે છુટી શક્યા નથી.

(૨) રચ્યા સાલ.

હવે આપણે એ પુસ્તકના રચ્યા સાન વિષેનો સિદ્ધાંત તપાસીએ. ડૉ. જોષી ખરેખર કહે છે કે આખા ગ્રંથમાં કંપના અને ગ્યનાની એકતા અપ્રતિમ પ્રકારે જળવાઈ રહી છે એ બાબત દરેક જણ એકમત થશે. સાકળીઆથી માટીને આખા ગ્રંથને એકરૂપ કરતી ગ્રંથની પદ્ધતિ ઉપરના ટીપ્પણ સુવીની યોજના, તથા ગ્રંથમાં ગ્રંથો-એના અનેક વિષયો વચ્ચે ગૂંઘેરો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવા માટે કરવામાં આવેલા ઉદ્દેશ ઉપરથી એ આખો ગ્રંથ એકજ માણસે રચ્યા વિશેનો કંઈ પણ શંક રહેતો નથી. વળી જે પુસ્તક આપણને ઉપલબ્ધ છે તે (ખોટા પાકાદેર તથા નકલ કરનારની ભૂતેની ગણના ન કરીએ તો) આસરે ઈ સ. ૪૦૦માં જે હસ્તીમાં હતું તેજ છે આ પુસ્તક માના તત્ત્વાખ્યાઈકામાં આવેલા ત્રીસ અવતરણો, તથા ત્યાં પડી ગયાએના ગ્રંથોમાં લેવાએવા ઉતાગથી આ પુસ્તકમાં આવે છે આ પ્રમાણે ગ્રંથોનો સવાન માત્ર એટલોજ રહે છે કે, ઈ. ધ. પૂ. ૩૦૦ તથા ઈ. સ. ૪૦૦ ના વચ્ચાળામાં અર્થશાસ્ત્ર ક્યારે લખાયું હતું ડૉ. જોષી પોતાનો મત બાધવામાં ખરા છે કે વાત્સ્યાયને કામશાસ્ત્ર લખ્યું ત્યારે એની પાસે અર્થશાસ્ત્ર હતું, અને એ કામશાસ્ત્રની ગ્યા સાન 'ચોથી સદી અથવા તે અરસામાં' મુકે છે, અને તેથી એ અર્થશાસ્ત્ર ઈ. સ. ત્રીજા સદીમાં ગ્યાયાનુ માને છે.

ઈ સ. ના ત્રીજા સદીમાં રચ્યા સાન મુકવાની પુષ્ટિમાં જોનીની દલીલો આ પ્રમાણે છે —

૧ કૌટિલિય તથા લાસ બન્નેમાં (નવ જગત એ શબ્દોથી સૂચ થતો) એક શ્લોક સરખોજ આવે છે કૌટિલિય એને ઉતારા તરીકે ગણે છે અને તે ઉપરથી એણે લાસના ગ્રંથમાંથી એ શ્લોક લીધો હશે લાસ ઈ. મ. ત્રીજા સદીમાં યજ ગયો છે. "

૨ કૌટિલિય અને યાજ્ઞવલ્કય પોતે ઘડેલા કાયદાના સંબંધમાં એકમત છે, માટે કૌટિલિયએ યાજ્ઞવલ્કયના કાયદાઓને સૂત્રના રૂપમાં

ગોહવા ૨મે ચાત્રનસ્ય પણ એજ મૈકામા એટલ નીજ સૈકામા થત ગયો છે

૩. મહાભાષ્યમા અર્થશાસ્ત્ર મંબંડી રૂઢિણુ રેકારો નામ નિર્દેશ નથી

૪. મહાભાગત તથા ધર્મસૂત્રમાના ગજર્મનુ પ્રકરણ અર્થ-શાસ્ત્રમાના નિગતવાગ્ર પ્રમાણો તથા મન્વૃતિમા આગળ વરેલી યવન પર્ગિથિયતિ સાથે સગ્રામણીમા ઘણુ ગ્રાગ્ર લિક દાગે છે

૫ અર્થશાસ્ત્રમા પુગણો મંબંડી ઉદ્દેષ આવે છે.

૬. કામતાલના ઈંગિક વિભાગ માટે કૌટિલિય નિર્દેશ કરે છે

■ અર્થશાસ્ત્રમા સમૃત વ્યાકરણના પારિભાષિક સમ્યો મગે છે, અને એનો કતા અપ્રાધ્યાયીથી માહિતગાર જણાય છે

૮. નેતિપગાત્ર તથા મદુનપર્ગિથાથી પણ એ માહિતગાર લાગે છે, અને એ પુસ્તકમા એણે એ જુહોના નામ પણ આપ્યા છે

૯ (નામા નિશેના) નુદ્ધવાતુશાસ્ત્ર નામના ધનુમે ધનને લગતા પ્રથ માટે એમા ઉદ્દેષ છે

૧૦. એમા ખાણુ, મિનાશાસ્ત્ર, નાણુ પ્રકરણુ, ગત્ત, ગસાયન વિદ્યા વગેરેને લગતા પુસ્તકો જેવા ઘણા પ્રથો માટે ઉદ્દેષ છે 'મર્જનાતમક ભુદિ વડે લખાએના પ્રથ કરતા ગજનીતિત ક્ષેત્રમા ભામા મમથની માહિત્ય પ્રવૃત્તિના પર્ગિલામ પે એ પ્રથ દેવાગ થયો છે, આથી એની ગ્યા માન ધળી આગળ નદિ મુકવા માટે વધુ કાગણુ મગે છે'

૧૧. 'મુદ્રા-ગણમમાનો મત્રી ગમસ કાસ્પનિક વ્યમ્નિ છે, તો કૌટિલિય પણ તેની માફક કાસ્પનિક વ્યમ્નિ કેમ ન હોય ?' વળી ઓક પ્રયકારો એનુ નામ જણાવતા નથી નવા ગજવરના ઉદ્દયથી 'વર્ધિપત કયા અથવા વ્યમ્નિઓના નામો જોડી કડાડનાના કામને પ્રેતમાદન મજુ હોય'

૧૨. કૌઠિલિય ન્સાયન વિદ્યા માટે ઉત્તેજ કરે છે, પરંતુ 'હિંદી વિજ્ઞાનમાં એ પાઠ્યથી બેકાએની વિદ્યા છે' એમ ઉમરે છે

૧૩ કૌઠિલિય સુત્ર માટે ઉત્તેજ કરે છે એ સદની વ્યુત્પત્તિ ગ્રી. સીગ્નિક્સ (Syrinx) શબ્દમાંથી થાય છે

૧૪ મેગાથનીસે હિંદુસ્તાનના આપેના વર્ણન ઉપરથી તેમજ અગ્રોહના સિનાનેખો ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય તિમા આગળ વધેલી પગિમ્થિતિ દેશની ચર્ચ હોય એમ માનવાને કારણ ગ્રહેતુ નથી દાખના તરીકે, અર્થશાસ્ત્રમાં ખાણે રાજ્ય તત્ત્વથી એક હાથ થયા વિશે, તેમજ દેશમાં ઉપરની ઉપરેખ, ધાતુ, ધાતુશોધન વિદ્યા, સિક્કા તૈયાર કરવા માટે જરૂરની ન્સાયન કળા, આભુરણ વગેરેની હકીકત આપવામાં આવી છે પરંતુ મેગાથનીસ માત્ર પાંચ ધાતુઓ માટે ઉત્તેજ કરે છે, અને ગ્રેમો કહ્યું છે ખાણના તથા ધાતુ ગાળવાના કામમાં હિંદીઓ બિનઅનુભવી છે

૧૫ અર્થશાસ્ત્ર લેખીન દસ્તાવેજ માટે નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે મેગાથનીસ કહે છે 'હિંદીઓને લખવાની કળા માર્હિત નહોતી

૧૬ અર્થશાસ્ત્ર સિક્કાના વળવ, ભુમાગ તથા દાર ઉપન કર, ગત્તા ઉપરના લાગા વગેરેનું નર્ણન કરે છે ત્યારે મેગાથનીસ એ બાબત કહી કહેતો નથી

૧૭ મેગાથનીસે આપેનું વર્ણન અર્થશાસ્ત્રની હકીકત માથે મળતું આવે છે તેથી કઈ આમિત થતું નથી કારણ એ હકીકત ચીનાઈ ચાનાણુ તથા અન રૂઝિના આદેવાન સાથે પણ મળતી આવે છે

૧૮. પાન્ડિપુત્રન નામ ગ્રંથ પણ દેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. કર્તા જે બૌદ્ધિક રિતિમાં હશે તે ઉપરથી જણાય છે કે એ ગ્રંથ દક્ષિણમાં લખવામાં આવ્યો હતો, અને અર્ધાંશીજ એ હાથ લાગ્યો હતો

૧૯. અર્થશાસ્ત્રમાં કૌઠિલિયનું નામ જણાવીને તેનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તથા અર્થશાસ્ત્રના અવસ્થાની વ્યાખ્યા હેઠળ આવે છે,

અને તેથી એમ પુરવાર થાય કે ઠૈટિલિયએ પોતે આ ગ્રંથ રચ્યો નહિ હોય.

૨૦. જે અન્ય વ્યક્તિઓના વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સ્વયં કલ્પિત છે, અને તેમનાં નામો મહાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

૩૧. જ્ઞેલીની દલીલોની તપાસ,

૧. નવં શરાવં એ સજ્જોથી સર થતો શ્લોક સ્મારક શ્લોક છે અને યુદ્ધ પ્રસંગે કલ્પવાઓને પ્રોત્સાહન આપવા બોલાતો હતો. આ શ્લોક એવી પ્રાયશ્ચિક્ષા ઉપર રચાયેલો છે કે નિમકદરમ લડવા નરકમાં પડે છે. આપણે હેઠળનાં દષ્ટિબિંદુનો વિચાર કરીએ તો એટલું તો પ્રત્યક્ષ જણાશે કે જાસમાંથી એ શ્લોક ઠૈટિલિયએ ઉતાર્યો હોય એમ સંભવતું નથી, પરંતુ એણે કોઈ બીજા ગ્રંથમાંથી લીધો હોય, અથવા એ સૂચન કરે છે તેમ અપૌહ શ્લોકો ભવતઃ વાક્યપ્રચારમાં રહેલા સ્મારક શ્લોકોમાંથી લીધો હોય. ઠૈટિલિય જે શ્લોકો આપે છે, અને નવંમ શરાવં વાળો શ્લોક બીજો છે અને તે પહેલાના સંબંધમાં આવે છે. પહેલો શ્લોક છોડી દઇએ તો આ શ્લોકનો અર્થ અપૂર્ણ રહે છે. જાસમાં તો માત્ર આમાંનો બીજો શ્લોકજ છે, તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે ઠૈટિલિયએ તે જાસમાંથી લીધો હતો ?

૨. એટલું તો સર્વ રીતે સત્ય છે કે કાયદાના સંબંધમાં ચાન્ડવદ્ધ તથા ઠૈટિલિય એક બીજાને ઘણા ધાંતી રીતે મળતા આવે છે. મારા ટાગોર વ્યાખ્યાનોમાં આ જાગત ઉપર મેં ચર્ચા કરી છે. અહીં હું માત્ર એકજ પ્રમાણ લઘુશ જેથી પ્રયત્નતાના પ્રશ્નનું સંપૂર્ણ રીતે નિરાકરણ થઈ જાય છે. ઠૈટિલિય અમલદારના અર્થમાં યુક્ત સંજ્ઞા વાપરે છે, અને એ સંજ્ઞા અશોકના સિંહા સેખમાં યુત્ત તરીકે આવે છે. અર્થશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પહેલાં આ પાછલી સંજ્ઞા કોઈ સમગ્ર શક્યું નહોતું, કેમકે અર્થશાસ્ત્ર પછીના સાહત્યમાંની સંજ્ઞા પ્રચારમાંથી છેકજ નીકળી ગઇ હતી.

ક્રૅટિનિયએ જે અથમા આ સમ્બ વાપરે છે તે અથ માસવ ન્ય મમજ રાખે નથી (જે સામ સાત્તીએ પોતના અર્થશાસ્ત્રની પ્રથમ આગતિના ઉપોધાનમા દલાયુ છે તે પ્રમાણે) યુક્ત-કર્મ વાયુક્તસ્ય ' અવિકાગ્ની રથે કરેલુ મિનઅધિકારીન કાર્ય,' અને તેથી ક્રૅટિનિય દલાયુ યુક્ત નમ્બ વાપરે છે ત્યા એ વાગ એને વાગતી એ સમ્બ વાપરે છે અને લ્યા ' ગિલિય અયુક્ત વાગે છે ત્યા એ ગયેગ્ય એલે ગેગસાગ્ની એ સમ્બ વાપરે છે આ મવગુ મ ન એના ઉપગથી ન મમજની શકાય ન વાસવ કથે ક્રૅટિનિયના વાપરને પદમા રમ્યા પણ ગલેક રથો તે જ ન મમજ શકયો નહિ જે લેની આ મવાનુ એમ જણાવી નિરા-ણ ક વા મથે છે કે સોમન ઉપ રીયન રજુ ક વ માગેની માગતી મિનકાયેમર હોવાથી ' અયોગ્ય ' હતી, અને તેથી જે તદાવન જ રાય છે તે માન નામનો હતો પણ ' નામના તદાવન ' ના મિલાત ઉપગ મર્ધ પણ માપુમ ગમે તેમ ખેચનાણુ કરી એમ મ સમજવી ગટે > અયોગ્યા યોગ્યમંદુલ ' યોગ્ય માણસે જે મામ મગુ લેધએ તે અયોગ્ય માપસ કરે ' ?

વગી ક્રૅટિનિય મ્ની ન વેગાએ મો નો ઉપયોગ કરે છે જે તે વાસવ ન્યમાથી ઉનાગ કગ્વાનો હોત તો પત્રી એણે ન્યોમને સૂતા રપમા શા માટે મુમ્યા ? વધ રે મુક્તિમિદ્ધ ગીત તો સૂતને પદના રપમા મુકવા એ હોઈ શકે અને વાસવત્કથએ તે પ્રમાણે કર્ણ એથી ઉતરી રીતન અનુ રણ થયુ છે એમ માનના માટે મર્ધ પ્રમાણે આપનામા આન્યા નથી

વાસવ મ ન મ ન ત્રીજા સંમમા થર્ક ગયાનુ ગણુરામ આવે છે, એને ન્યયસાત્ત ઉપગ પ્રથ લખનાર ન મમજ શે એને મુધી યુક્ત મગ્ગનો પાગિલાપિ ન્ય વપગમમાથી ન મા કળથી જતો ગલા હોય તે અર્થશાસ્ત્રની ન્યા સાદ ઈ મ ૨૦૦-૩૦૦ થી પણ મીક સગી આગમ મુમી લેઈએ

૩. મહાભાષ્યમા અર્થશાસ્ત્ર માટેનો ઉલ્લેખ ક્યા અને કેવા સંબંધમા આવેલો જોઈએ એ બતાવ્યા સિવાય તે બાબત કંઈ નિર્દેશ નથી એ ઉપરથી કંઈ નિર્ણય થઈ શકે નહિ. ઘણા વૈદિક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પતંજલિએ કર્યો નથી તેટલાજ કારણથી કોઈ એમ કહી નહિ શકશે કે તે ગ્રંથો હરતીમાં નહોતા. એ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતો નહોતો.

૪. ધર્મસૂત્રો ધર્મના નિયમોની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે અર્થ-શાસ્ત્ર આર્થિક સિદ્ધાંતો તથા નિયમોની ચર્ચા કરે છે. ધર્મસૂત્રોનું વસ્તુ ગજનીતિ શાસ્ત્ર નથી પણ ધર્મના નિયમો છે. રાજનીતિના વિષય એક ગ્રંથમા પ્રાધાન્ય હોય છે અને બીજામા પ્રસંગાનુસાર આવે છે, એટલે એ બન્ને ગ્રંથોમા મળેલો કથો રચાયો અને બીજો કથો રચાયો એના નિરાકરણ માટે તેમની તુલના કરવી બ્યર્થ છે. મહા-ભાષ્યમાનો રાજધર્મ અપરિપક્વ સ્થિતિમા છે એમ સ્વીકારવાની હું આનાકાની કરું છું; કાણુ સિદ્ધાંત વિભાગમાં એ અર્થશાસ્ત્ર કળ્પતાં વધારે વિગ્નીર્ણુ અને આગળ વધેલો છે. દરેક ઉત્તરતી પંક્તિનો મંથકાર કાલક્રમ ઉલટાવી નાખતો નથી. ડૉ. જોહી પછીના ટેટલાક ટાગોર વ્યાખ્યાનો ઘણા ઉત્તરતી પંક્તિના છે એટલા કારણથી એ વ્યાખ્યાનો એના વ્યાખ્યાન મળેલા અપાએલા હોવા જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ.

૫. મૌથી પ્રાચીન ધર્મસૂત્રમા પૌરાણિક વાગમયના સંબંધમાં ઉલ્લેખ આવે છે. આપત્તંબ ભવિષ્ય પુરાણ માટે ૨, ૨૪, ૬, માં, તેમજ ફરીથી ૨, ૯, ૨૨, ૩ માં 'પુરાણ' માટે ઉલ્લેખ કરે છે. પાર્શ્વટરની શોધ પ્રમાણે ભવિષ્ય પુરાણ ઘણા જૂના કાળથી હરતીમાં છે એમ જણાય છે. પુરાણ માટેનો ઉલ્લેખ જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમા પણ આવે છે.

૬. દત્તકે વૈસિક ગ્રંથ પાટલિપુત્રમા વાત્સ્યાયનની મહેલા લખ્યો હતો. આ અથવા બીજું કંઈ પણ વૈસિક પુસ્તક ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦

અગાઉ વખાયુ નહોતું એમ જતાવવા માટે કંઈ પણ પ્રમાણ નથી

૭. પાણિનિની માહિતી ઉપગ્રી કૌટિલિય ઇ. મ. પૂ. ૩૦૦ માં થઈ ગયો એ વાતની વિરૂદ્ધ કંઈ પુરવાર થતું નથી. વળી પાણિનિના સમય અગાઉ અર્થશાસ્ત્રના નામ આગાઉ, ઉપસર્ગ તથા નિવાતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અન્ય શબ્દોમાં કદીએ તે પત્તજનિ અને એની પત્રીના સમયમાં પાણિનની મનાઓ જેટલી પ્રચારમાં આવી હતી તેટલી એ સમયે આવી નહોતી

૮. શકુન પરીક્ષણ અચરં વેદના જેટલું પ્રાચીન છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રની મૂળ ઉત્પત્તિ મેસે પોટેમિઆમાં થઈ હતી એમ અત્માર આગમજનુ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે (મિહાઃ અને ઓરિસાની રીસર્ચ સોસાયટીનું જરનલ, ૧૮૧૯, પા. ૬૪, ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરી ૧૯૧૮, પા. ૧૧૨.) ઓક તેમજ હિંદુ લોકો બન્નેએ એકજ માધનમાથી એ શાસ્ત્ર મેળવ્યું હતું તે પ્રયોના નામ આપેલા છે તે ઉપગ્રી કાનકમને લગતી કંઈ ફનીન ગ્યાય નહિ ઓક જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તથા તે પછીના હિંદી નાટ્યમાં જે પ્રયોને માટે ઉલ્લેખ છે તે માટે અર્થશાસ્ત્રમાં કંઈ નિર્દેશ નથી એ વતથી અર્થશાસ્ત્ર ઘણું વહેતું ગ્યાય હોવાની પુષ્ટિમાં દર્શીન કંગી શકાય પાટલિપુત્ર તથા અન્ય ગ્રંથોએ કાણાવાળા મિહ્લા, વામલો વગેરે મળી આવ્યાના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપગ્રી સામિત થયા પ્રમાણે જે દેશમાં સિકંદર તેમજ ચંદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે સૈમઓ ઉપગ્ર ત્રામાના તથા આદીના સિહ્લા પાડવામાં આવતા, સિહ્લા માટે ધાતુની મેળવણી થતી, (પન્નમમાં સિન્હ આગમ ગ્લુ કરેલી) ‘મહેદ ધાતુ’ અથવા નિન્ન, પિત્તળ, તોખડ, કાચ વગેરેનો ઉપયોગ થતો તે દેશમાં ધાતુ શોધવાની વિદ્યા અને ખાસ કરીને નાનાનો ઉપયોગ માહિત હોવાજ જોઈએ થોડાજ મમય ઉપગ્ર પાટલિપુત્રમાં મૌર્ય વખતના ચરમાથી રાજ સ્વહેન એમ થોડો નીઃ લોખંડ મળી આવ્યું છે મૌર્ય વખતના તથા ને અગાઉના અપરો વાળી

કાયની મોહોર પાટવિષુવમાં ડે. સ્પુનર તથા ગય માહેબ એમ. ધોપને જડી છે (બિહાર અને ઓરિસાની રીસર્ચ સોસાયટીનું જરનલ, ૧૯૨૪). સાત ધાતુઓ તો છેક ચલુર્વેદ જેટલા જુના કાળમાં મોકોની જાણમાં હતી (વાજમેનથી—મંદિતા, ૧૮, ૧૯; ૨૩, ૨૭).

૯-૧૦. આ દલીલ અર્થશાસ્ત્રમાં કાર્પનિક અવતરણો હોવાના સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ જાય છે. જો લાખા કાળની માહિત્ય પ્રવૃત્તિ હોય તો એ અવતરણો સ્વાભાવિક લાગે. અર્થશાસ્ત્રની એટલે સિકંદરની પહેલા વિજ્ઞાનને લગતા વિશિષ્ટ ગ્રંથો ઉપસંગ્રહ હતા, તો દરેક વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ગ્રીક સ્વારી પછી ચાર ચલાનું કૌટિલિય કહી શકે નહિ. આ ગ્રંથોના અસ્તિત્વને લીધે અર્થશાસ્ત્રની રમ્યા માલ ધણી મોટી અને નહિ કે ઘણી વહેલી મુકવાનું શું કારણ હોઈ શકે તેનો વિજ્ઞાન પંડિતે કંઈ ખુલામો કર્યો નથી.

૧૧. મુદ્રારાક્ષમ કાર્પનિક છે એમ માનિત થયું નથી. એક અગ્રાત વસ્તુ ઉપરથી બીજી અગ્રાત વસ્તુ ઉપર જવું એ તર્કશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય નથી. વળી જો એક મંત્રી કાર્પનિક હોય તો બીજા મધ્યમા પણ તેવાજ હોય ? જો ગ્રીક ભોક્ષો એનું નામ નથી જણાવતા તો એ કૌટિલિયન કમનસીમ ભેખી શકાય; વળી એ બીનાથી આપા પ્રખ્યાત પુરુષની વિશિષ્ટતામાં ઉચ્ચ જણાય છે, પણ એથી એ વૃદ્ધ હસ્તી ભોગવતો નહોતો એમ માનિત થયું નથી. એમ જાણી ગ્રીક અથકારોની (દાખલા તરીકે મેગાથનીસની) કૃતિઓનો સંપૂર્ણ મંદ્રદ તમારી પાસે કયા છે ? નવા ગજવંશના ઉદયને પછે કેટલીક કલ્પિત કથાઓ જોડી કદમ્બ, ગ્રેઈ વખતે તેમ ચાય પણ નહિ, અથવા કોઈ જાખતને લગતી જોડાય અને કોઈ જાખતને લગતી નહિ પણ જોડાય.

૧૨. ડૉ. જોર્જ હિંડુ સિદ્ધાંતથી માહિત છે કે ગ્રામ્ય વિજ્ઞાનો જન્મ હિંદુસ્તાનમાં ઈ. મ. ની અગ્રાઉ થયો હતો. ગમે તેમ એ

ઢેદવાતી વિદ્યા પ્રથમ ક્યાં જાણમાં આવી તે સાબિત થયું નથી. રસાયન વિદ્યાના સંબંધમાં પાછલા સમયના હિંદી વાગ્મયમાં કોન્સ્ટે-
ન્ટનોપલ (૩મ) માટે ઉલ્લેખ આવે છે; જો આપણે અર્થશાસ્ત્રનો
પાછળની રસાયન વિદ્યા સાથેનો સંબંધ જોડીએ તો આપણને છેક
સુસલમાની યુગ સુધી ઉતરી આવવું પડે. એથી કરીને જોશ 'મીક્રો
સીરિઆક' મુજબ સંભવિત હોય એમ દસાવવા મયન કરે છે, અને
એ કલ્પિત મૂળ ધ. સ. ના પહેલાં સૈકામાં ગોઠવી મુકે છે. પણ એક
સાંક્રીતિક પ્રમાણથી બીજું સત્ય દર્શતું નથી. આપણી સમક્ષ એવી
નિશ્ચયાત્મક દલીલ આવવી જોઈએ કે એથી એમ પુરવાર થાય કે
રસાયન વિદ્યા મૂળ હિંદુસ્તાનમાં નહોતી, અને કોઈ અન્ય
સ્થળેથી નહિ પણ મીક્રો-સીરિઆક સાધન મારફત જ હિંદુસ્તાનમાં
એ વિદ્યા આવી હતી. ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ અગાઉ
હિંદુસ્તાનમાં રસાયન વિદ્યા હતી એજ દલીલને લઈને આપણને
એ વિદ્યા અરબસ્તાનમાં જન્મ પામ્યાના સિદ્ધાંતને છોટી દેવા પડે છે
અને સ્વીકારવું પડે છે કે એથી પણ અગાઉ એ વિદ્યા હિંદુસ્તાનમાં
હોય કે કોઈ અન્ય દેશમાં હોય. આથી વિશેષ આગળ આપણે જઇ
શકતા નથી, કેમકે આ દલીલમાં એથી વધારે કંઈ સાબિત થઇ
શકે એમ નથી. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં ૩મ તથા ૪મ
માટેનો ઉલ્લેખ જો તે આ પછીના કાળમાં દેશમાં ફરી આણેલી
વિદ્યાના સંબંધમાં હોઇ શકે.

૧૩. સિકંદરના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં ઘેરા નાખતી વખતે
સીરિ-કસનો ઉપયોગ થતો. સિકંદરની સ્વારીના સમય અગાઉ તથા
તે પછી કૌટિલિય જીવતો હોવાથી એ ઘણી સારી રીતે એ સંજા
વાપરી શકે. વિશેષમાં, આથી પહેલાં દેટલાક ગ્રીક લોકો હિંદુસ્તાનની
સરહદ ઉપર તેમજ ઈરાનીઓના અમલ હેઠળ પંજાબમાં વસતા હતા.
આના દેશમાં એટલું જણાવવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનમાં પાણમાં
આવેલા ઈરાની સિદ્ધાંત ઉપર ગ્રીક અક્ષરો માત્રમ પડ્યા છે.

૧૪. અરોહના શિક્ષાલેખો ગુજવહીવટની પદ્ધતિ વિશે સર્વ-
દેશીય હકીકત આપવા માટે યોગ્યએવા નથી. મૈથિ તેમજ તેની
અગાઉના સમયના સિદ્ધાન્ત, આબુપણો (દાખલા તરીકે, પાટલિપુત્રમાંથી
મળી આવેલી મુદ્ર સોનાની વૌટી), ખીર, ગાળાને પાડેલા કાચનાં
ખીયાં, મોહોર વગેરે હિંદુસ્તાનના ઉપક્ષય છે તેમ છતાં હિંદુઓને
ધાતુ ગાળના ન આવડતું હોવાના ગ્રીક લોકો તરફથી મુદ્રાએવા દોપા-
રોપને કારણે સદજ પલ્ક મહત્વનો ગણ્યો કે? એ સોદા પોતેજ
અંદરુસની આગળ મુંદર પાત્રો લઈ જવામાં આવતા હોવા વિશે તથા
મહેસમાં સોનેરી મુદ્રા હોવા વિશે ઉલ્લેખ કરે છે. જો મેગાસ્થનીસ પાંચજ
ધાતુ ગણાવતો હોય તો જેમ ખીન ધણા દાખલાઓના એટલે
સાત જાતની ધાતુઓ, લેખનકળા વગેરેના મંજંધમાં માલમ પડ્યું
છે તેમ આ જાળનમા પલ્ક એનું યાન ધણું અધુરું હોવું જોઈએ.
કદાચ મલુવેંદ એકામાજ સાત ધાતુઓનાં નામો આવે છે. એના
મળ અંધને અભાવે એણે ખરેખર શું કહ્યું હતું અને હિંદુસ્તાનના
કયા ભાગના મંજંધમા લખ્યું હતું એ આપણે કહી શકીએ નહિ.

૧૫. મેગાસ્થનીસ પોતે કહે છે કે અંતર શોધી કહાડવા માટે
રસ્તાઓ ઉપર પત્રો રાખવામાં આવતા તથા કોશ દર્શાવવા માટે
પથરો મુકવામાં આવતા. જાતકેમા લેખીત તકતીઓ માટે ઉલ્લેખ
છે, મોહોર તથા અરોહના શિક્ષાલેખો ઉપરથી એમ સાબિત
થાય છે કે મૈથિ સમયમા લેખનકળા લોકોની જાણમા હતી અને
તેનો મોટે ભાગે ઉપયોગ થતો હતો. શું સિકંદરની સાથેજ એ કળા
આપોઆપ દેશમા પ્રચારમા આવી? એ પેલીના અરસા બાદ અરોહ-
પોનાના શિક્ષાલેખો આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યા એ ગ્રીક લોકો.
વારે અને હિંદુસ્તાનના લોકોને મમળવે એવા હેતુથી તો નજ હોય.
વળી એના પિતા નિન્દુસારે ગ્રીસના રાજાને પત્ર લખ્યો હતો એથી
ટકાવી ન શકાય એવા વચન સર્વ રીતે ખોટા કરે છે.

૧૬. મેગાસ્થનીસના 'વેચાણ કરેલી વસ્તુઓ ઉપરના કા' મા અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવેલા જકાત તથા સામાન્ય નાગાનો મનાવેલ અર્થ શકે નથી મેગાસ્થનીસનો અથ આપણી પાસે નથી

૧૭ જે મેગાસ્થનીસ તથા અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે મળતી આવતી બાબતોથી કંઈ પુરવાર થતું નથી તે એથી ઉતરી જામતોથી શું અર્થ શકે ?

૧૮. પાટનિપુન માટેના ઉત્તરેખના અભાવથી કંઈ નક્કી કરી શકાય નથી શખ, હીંગ, રત્ન, મોતી વગેરે માટેના દક્ષિણ તરફનો વેપારનો ધોરી માર્ગ ગ્રેશક અગત્યનો હતો નહીં આથી સાથે સાથે અર્થશાસ્ત્ર દર્શાવી, નેપાળ, કુકર, તિબ્બતી, મલ્ત, કમ્બોજ, કુ, પચાળ, મુગદ્, મદ્ર વગેરેના નામો આપે છે એની દક્ષિમર્ધાદ વિગેરે કંઈને ઉત્તર તરફ અકુચિત રહેલી નાગે છે

૧૯ના બધા હસ્ત રીખીત અથવા દક્ષિણમાંથી જાડી આપા છે, એ કાગલો શું આ બધા અથ કતાઓ (ભાગ વગેરે) દક્ષિણ નાજ થયા હતા ?

૧૯ અર્થશાસ્ત્ર અષ્ટ રીતે જુના પ્રમાણબૂત રીતે આધારે લખાએતુ હોવાથી, અને મૂત્ર તથા ભાખ્ય એટલે પુત્રકમાં માથે માથે હોવાથી, કર્તાનો પોતાનો મગ અભિપ્રાય દર્શાવનાર મૂત્ર અવદેશ તરીકે ગણાયું ફલીટ જણાવે છે તેમ, તથા લગભગ દરેક હિંદુ જાણે છે તેમ, આ દેશમાં પોતાની કૃતિમાં કર્તાનું નામ આપવાની પ્રથા ધર્મી જુની તેમજ પ્રચલિત છે પરંતુની નજીબા એ વિચિત્ર જગતમાં પણ આ દેશમાં તે એ આશ્ચર્ય છે

૨૦. મદામદોપાધ્યાય મજુપતિ સાર્થીએ (અર્થશાસ્ત્રના ઉપોદ્ધાતમાં) જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વિગ્નાનાદ તથા મુદ્ગપતિમાંના અનુવર્તણો સાદિત્વમાં તેમાંથી મોલુદ છે વિગેષમાં હું જણાવીશ કે મુદ્ (દિગનસ) તથા મુદ્ગપતિમાંના અનુવર્તણો મુજબના પત્ર

નયુગમ પ્રેમીએ પ્રસિદ્ધ કરેના નીતિ વાક્યામૃતની ટીકામાં લેવામાં આવ્યા છે, તેમજ આગળ કહેના માનવ અર્થશાસ્ત્રમાના અનનરણે પણુ તેમાં છે.

આ અવનરણો ઉપનબ્ધ હોવાથી પ્રઈ પણુ એમ કહેતો સંભાગરો નહિ > અર્થશાસ્ત્રમાં જે પ્રથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે મર્ કાપનિક છે. જોવીએ દાખના તરીકે અર્થશાસ્ત્રની મેની પ્રાચીન નથી તથા ' ભૂગોળને લગતા પ્રમાણો ઉપરથી એની રચ્યા માન પાળાની દરે છે ' એવા ટકાવી ન શકાય એવા નિચારોની ખરી રીતે કંઈ ગણના કરી નથી.

૧ ચીન વિશેનો નિર્દેશ ખાસ લક્ષમાં લેવા લાયક નથી, કારણુ એ સંજ્ઞા હમેશાં દરદ અથવા પ્રાચીન સંસ્કૃત વાદમયમાંના દિમાલયના અન્ય દેશોનાં નામ સાથે મુકવામાં આવતી હોવાથી એ ગિલગિટમાં વસતી શીન જાન મટિ વપસતી લાગે છે એ જાત હુછ એ નામે ઓળખાય છે અને એમને ત્યાં રોતુરનાં ઘડો મુક્યા હોવાથી રેશમનો ઉદ્યોગ ચારે છે આ સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ઓઅરસને પણુ પોતાના લિન્ગિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડીયા, પુ ૧૦, લામ ૪, પા ૫ ઉપરની ટીપ (Linguistic Survey of India, V, Part 4, p 5, n) માં એજ આશપના નિચાર દર્શાવ્યા છે, જેમકે, ' હુ એટ સુચન કરીશ કે આ (મનુ ૧૦, ૪૪) તથા એવા બીજા રચણોએ (કરવામાં આવતો ઉલ્લેખ) હુછ પણ ગિલગિટ તથા તેની આસપાસના મુલકમાં વસતી શીન જાત મટિ છે. ' વિરોધ જણાવવાનું > ચીન લોકો મૂળ મનિષ હતા એમ ધારવામાં આવતું અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ તેઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી કોઠ બાધ ધેલતા, કારણુ તેમાં એમ જણાયું છે કે ચીન લોકોના દેશમાં ઉત્પન્ન થતું દેશમી કાપડ કૌશીય તથા ચીનવટ નામે ઓળખાતું એ જેમનાં એક પણુ ચીનાક લાખાનો શબ્દ નથી ને ને સમૂહમાં ચીન મટે ઉલ્લેખ છે તે તે સમૂહના સવગા અનબૂતો દિમાલયમાં વસતી જાતો છે > ચીન ' લોકો એકલા હનરો માલ દૂર ચીનમાં જઈ વમે નહિ એજ પ્રજરલ (૧૧.૨)માં ચીનસિ પીઝા અથવા દેશમી કાપડ બાલદલથી આવતું એવા ઉલ્લેખ છે એ બંન્નકલ બદરવામિનના કહેવા પ્રમાણે દિમાલયમનિા પ્રદેશ છે.

(૩) રાજ્યા સાક્ષ ઈ. સ. પૂ. ચોથા સૈકામાં ગણવાની પુષ્ટિમાં નવાં પ્રમાણો.

અર્થશાસ્ત્રમાં એવાં પ્રમાણો છે કે તે ઉપરથી રાજ્યા સાક્ષ ચોથા સૈકામાં હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે.

(૧) યુક્ત સંશયો વપરાય (એ મૈથિ સમયમાંજ વપરાસમાં હતી), તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો તરફ અધ્યાવવાની રાજનીતિ દર્શાવવામાં 'લૈંગોલિક પ્રદેશ' એ માત્ર મૈથિ સમયના સંબંધમાંજ હોય. ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીમાં તેમજ ઈ. સ. ની પહેલી અથવા બીજી સદીમાં દોષપણ સત્તા, દોષપણ 'રાજ્ય' એવો નહોતો કે જેના તાબા હેઠળ વિદેશી અધ્યાનિસ્તાન સુધીના મુશ્કેલ આવ્યો હોય (અને જેને માટે કોટિલિયંએ સંધ્યન્ત રાજનીતિ દર્શાવી હોય).

(૨) વળી યુગ શબ્દ સમજાવે. એનો અર્થ પાંચ વર્ષ થાય છે (૨. ૨૦), આ શબ્દ જ્યોતિષ વેદાંગમાં જાણીતો છે, પણ માનવ ધર્મશાસ્ત્ર મુદ્દા શરૂઆતના સૈકાના વાલ્મીકિમાં એ વપરાયેલો નથી.

(૩) વળી વર્ષાઋતુ આવણ માસમાં શરૂ થતી એ પ્રમાણ સમજાવે. આનો અર્થ એ થાય છે કે અંચલોના સમયમાં વર્ષાઋતુ આવણમાં શરૂ થતો; હમણા અશાક માસમાં શરૂ થાય છે તેમ નહિ હોય. દર સો વર્ષે ઋતુ દોડ દિવસ પાછી દડે છે:—

'આ તદ્વાવતને લઈને સિકંદર તથા અશોકના વખતમાં વર્ષા હમણાના કરતાં બરાબર એક મહિનો વહેલી શરૂ થતી દેશે' (હર્નિંગદામ, Indian Eras, P. 3).

(૪) વળી અર્થશાસ્ત્રમાંનું જાણાં માસિ નષ્ટચ્છાયી મધ્યનદ્વો ભવતિ એ વચન જુઓ. આવી રીતે માત્ર ઉત્તર (પાટસિપુત્ર) માંજ લખી શકાય અને નહિ કે દક્ષિણમાં.

(૫) મૈથિ વર્ષના સમયમાં પ્રચલિત ગ્રંથની રાજ્યા સાક્ષ મુકામાં

જિજ્ઞિષ્તુર્ભૂતો રાજ્યોર બન્નેમાં હજીપણ અમરનો વેપાર ચાલે છે તથા રેશમી કાપડ બને છે.

આપણને મદદગાર ચએલાં રાજકીય વિષયને લગતાં પ્રમાણો ઉપરાંત, આપણને કેટલાંક વધારાનાં સાધનો એવાં મળેલા છે કે જે ઉપરથી એમ નક્કી કરી શકાય કે એ ગ્રંથ મૈયાવંશના પાછલા ભાગમાં લખાયો હોયજ નહિ. અર્થશાસ્ત્રની મ્યુનિચની હસ્તલિખિત પ્રતના શામશાસ્ત્રીના અનુવાદ (પા. ૨૨૧.) ની ટીપમાં શ્રદ્ધ સાધુઓ સાથે અથવા એ સાધુઓ તરીકે શાસ્ત્ર અને આજિવક લોકોને એક સમૂહમાં મુકેલા છે, તે છતાં તેઓની ગણના એટલી બધી ઉતરતી પંક્તિએ થઈ શકે નહિ. એ સંભવિત લાગતું નથી કે અશોક અથવા તેના વંશજોના અમલમાં આ લોકોની વિરૂદ્ધ જાય એવા કાયદા ધકાયા હોય. વળી મૈયા લોકોને સોનું ધણું બહારું હતું એવી પતંજલિએ કહેલી ટીકારને અર્થશાસ્ત્રમાંની ટીકાથી પુષ્ટિ મળે છે કે ‘મૈયા’ રાજાઓ પૈસા મેળવવા માટે અર્ચા અથવા પૂજન કરતા. ’ અશોકે આમ કર્યું હોય નહિ, કારણ એમ કરવા માટે એ ધણો ન્યાયપરાયણ તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો. એના વંશજો પણ એવીજ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. પતંજલિનું તેમજ અર્થશાસ્ત્રમાંનું પ્રમાણ અંદ્ર-ગુપ્ત અથવા બિન્દુસારમાના એકાદને અનુચ્છિન્ને હોય. કૌટિલિયએ એ બંને રાજાઓના અમલ હેઠળ કામ કર્યું હતું.

વૈધર્મિક જૈન તથા બૌદ્ધ અને શાસ્ત્રસંમેત બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં ખાતરીપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે કૌટિલિય અંદ્રગુપ્ત રાજાનો મંત્રી હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો એને ધર્મ અથવા શા તરીકે, સિક્કા ઉપરથી ધાતુ ઉતારી પૈસા મેળવનાર, સ્વારી કરી વિજય મેળવનાર તથા માણસોને મારી નાખનાર, વગેરે, મુકે છે. એથી ઉલટું, પુરાણો કાર્યદક્ષ મંત્રી તરીકે એની ગણના કરે છે. આવા એક બીજાથી ઉલટા જતા પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવમાં મળી આવતા ગુણો કોઈ કાલ્પનિક વ્યાકતમાં હોય એમ શા કારણે દર્શાવવામાં આવ્યું હોય ? એની કરવામાં આવેલી નિંદા તથા એનું કટુ ગોત્ર નામ એજ એના ઐતિ-હાસિક વ્યક્તિ તરીકેના અસ્તિત્વની સાબિતી છે એમ મને લાગે છે.

આપણે અર્થશાસ્ત્રમાં તપાસ કરીશું તો જાને વૈધર્મિક તેમજ શાસ્ત્રીય પ્રમાણમાં જણાવેના કૌટિલિયના લક્ષણો આપણને મળી આવશે. એ વૈધર્મિક વિચારવાળાઓને દમાવવા નયનો અને તેઓએ એને દુર્જન ગણના.

(૬) અદ્યુક્ત ગતિ ખરેખર યદ્ય ગયો છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં પુગણો ખગ દરે તો પછી તેમાં આવેલી કૌટિલિય વિશેની હકીકત ખાખત તેના ઉપર આધાર કેમ ન ગણીએ? જો કૌટિલિય અસ્તીત્વમાં હતો, તો પછી એણેજ આ અર્થ લખ્યો હતો એમ આપણે કેમ ન કહીએ? એ અર્થના છેવેથી જે બીજા સ્તોકમાં કર્તા તરીકે એનું નામ આવે છે તે સ્તોક એ અર્થનો કામન્દકે અનુવાદ કર્યો તે પહેલાં તેના ઉપોદ્ધાનમ. હતો, ત્યારે એથી વિરૂદ્ધ જવા માટે આપણને કંઈ કારણ રહેતું નથી કહી પણ કાગણ દર્શાવ્યા વિના જેથી પણ આ સ્તોક અથ લખાયો ત્યારથી તેમાં હોવાનું માને છે ?

(૭) આ અર્થ વાત્સાયનના પહેલાં સ્થાએલો હતો, અને કામન્દકે તે કૌટિલિયએ સ્થાનું જણાવ્યું હતું, નો જે વ્રોધ એ અર્થનો કતા બીજો ફાર્ડ હોવાનું પ્રતિપાદન કરવા અને અર્થશાસ્ત્રમાંના જે પ્રમાણને વાત્સાયન તથા કામન્દક, દરિડન તથા પંચનત્ર તથા તંત્રઆખ્યાઈનામાંથી પુષ્ટિ મળે છે તે પ્રમાણને ખોટાં દર્શાવવા માગે તેના ઉપર એ સવળું માનિત કરવાનો બોલે રહે છે.

(૮) ધર્મશાસ્ત્રને લગતો કોઈ અર્થ નિષિખિખિત છે એમ કહેવામાં તથા તેનું સમર્થન કરવામાં કંઈ આસય રહેલો હોય છે, પણ એકાદ આર્યિક વિષયને લગતું પુસ્તક બીજા મધ્યે લખ્યું છે એમ કહેવા માટે તેવો કંઈ આસય રહેતો નથી. એ ઉપરાંત કૌટિલિય કંઈ નિષિ નથી આ પદનાના અર્થશાસ્ત્રને લગતા પુસ્તકોના કર્તા

૧ અયકતાના નામવાળો પ્રથમ સ્તોક દરિડનના સમય પહેલાં અર્થમાં હતો. ઉપરનું પ્રમાણ દરિડન આપે છે અને જણાવે છે કે સક્ષિત અર્થ તરીકે વિષ્ણુશુદ્ધે મોર્ચ લોકો માટે તેવાર કર્યો હતો, અને તેમજ પ્રસ્તુત સ્તોકમાંના તથા તેની આજળના ફરારના સ્તોકો લખાયા હતાં.

ઋષિઓ હતા. ઘોષ પંડિતે એ પુસ્તક લખ્યું હોત અને તે કોષ બીજાએ લખ્યું છે એમ તે દસાવવા માગતે તો તે ત્રેષ ઋષિને નામે એ પુસ્તક બહાર પાડતે અને (જોદ્ધ તથા જૈન) સમાજનો મોટો ભાગ જે નામ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો ન હોત તે નામ પસંદ કરતે.

(૬) પુરાણોમા ચંદ્રગુપ્તનું બીજું નામ નરેન્દ્ર તરીકે આવે છે. અથર્કતાંનું નામ પુસ્તકમા છે એટલુંજ નહિ, પણ અર્થશાસ્ત્રમા રાજ-ચિન્દમા જે રાજાનું ચિન્દ નરેન્દ્રાદિક મુકવાનું સૂચન છે તે રાજાનું નામ નરેન્દ્ર આવે છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

(૧૦) મૌર્ય વંશના આગ્રાજ્યના આરંભ કાળમા મહાવિસિ (વેદમાના મહાકૃષ)ની આપાત નિકાસ વસ્તુઓની, અધ્યાનિસ્તાન (અરબશિયા) ના સુક્રી દરાખમાથી કહાડેલા મુદ્દિ દારૂની, એક્કી વખતે શિમિ તથા મેકવા અને મગધ એટલે ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણપથના માપ તથા તોલના વજનની નોંધ લેવાનું, અને પાટલિપુત્રમા જોગ એકા મન્ધાર દેશની નિન્દા કરવા માટે શિક્ષા દરાવવાનું બની શકે એમ હતું. વળી ઘણી ઉચ્ચ પદવી ભોગવતા રાજમત્રીને જ અર્થશાસ્ત્રમા આવેથી સંધળી નાણાં વિચરક તથા સૈન્યને લગતી ખખરો મેળવવાનું પ્રાપ્ત થાય. સ્ત્રીઓને સાધવી બનાવવા માટે અને સાધુઓને પોતાના કુટુંબીઓ માફ ગુજરાનની વ્યવસ્થા ન કરવા માટે શિક્ષા નિર્માણ કરવાનું શરૂઆતના મૌર્ય અમલના પ્રથમ એ શહેનશાહના સમયમા બની શકે એમ હતું. (માનવ ધર્મશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે શુન્ન સમયમા નિગોગની વ્યવસ્થા તરફ ધીક્કાર દર્શાવવામા આવતો હતો છતાં) રાજની અવિચારિત કન્યા સાથે વ્યવહાર કરી રાજપૂત ઉત્પન્ન કરવો, જે મહાકાવ્યોની આપણને માહિતી તેનાથી લુદાજ મહાકાવ્યોનું જ્ઞાન હોવું, એવા એવા નિર્દેશ ઉપરથી શુન્ન સમયની અગાઉના ધણી જુના કાળમા આ અથ લખાયો હોય એમ સૂચન થાય છે.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

हिंदु राजव्यवस्था.

भाग २ नो.

राजसत्ता

तथा

साम्राज्य पद्धति.

પ્રકરણ ૨૨ મું

હિંદુ રાજસત્તા

એનાં શૂળની પ્રાચીનતા તથા ઉપપત્તિ.

રાજન શબ્દનો તેમજ એ જે શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે તે રાત શબ્દનો મૂળ અર્થ રાજકર્તા થાય છે. લાટિન રેક્સ (rex) શબ્દ માથે એને જોડવામાં આવે છે. પરંતુ હિંદુ રાજકીય સિદ્ધાંત વાદીઓ એ શબ્દની ઉત્પત્તિ દાર્શનિક તત્વોમાંથી થએલી જણાવે છે. રાજને રાજ એટલા કારણથી કહેવામાં આવે છે કે સારો ગજ અમલ ટકાવી રાખીને શોભના મન રંગન કરવાની એની ફરજ છે. આ દાર્શનિક અર્થ મિદ્ધાત તરીકે આખા મંદુરત વાક્યમથ્યા સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એ સંજ્ઞાનો રાજસ્વયગ્ધાને લગતો આ અર્થ રાજઓએ સ્વીકારી માન્ય ગણ્યો છે. કવિગનો રાજ ખારવેય જૈન દત્તો તે પોતાના શિક્ષાલેખ (આમરે ઈ. મ. પૂ. ૧૬૫) માં જણાવે છે કે તે પોતાની ઉપ શાખ પ્રજ્ઞના મન ગંજિત રાખનો. જૌહ મુત્રમાં સિદ્ધાંતને લગતી એવીજ વ્યાખ્યા મળી આવે છે: દમ્મેન પેરે રજે-તીત મો, વાસેધ, રાજા (દિગ્-નિકાય, અગ્ગન-સુત્તન્ટ, ૨૧, પુ. ૩, પા. ૬૩) જૌહ પ્રજ્ઞમાના શાસ્ત્રને માનનારા તેમજ નદિ માનનાગ બન્ને પક્ષોએ આ અર્થ સ્વીકાર્યો દત્તો એટલુંજ નહિ, પણ આ અર્થ તથા રાજ્યધારણનો આ મિદ્ધાત આખા રાષ્ટ્રે માન્ય રાખ્યો હતો.

આગળ જણાવી મયા પ્રમાણે, મેયાગ્ધનીસ પોતાના સમયમાં પ્રચલિત હિંદુ પરંપરાની નોંધ લે છે કે હિંદુમાનમાં વ્યવસ્થિત રાજ અમલ યૌથી પ્રાચીન કાળમાં રાજસત્તા રૂપે હતો. અને ઝગવેદમાથી

ટેકા મળે છે એ મમયમા ગજવદિવટ ગજસત્તા રૂપે સાધાગણ્ય રીને આપતો મળી આવે છે એ રૂપનુ સમર્થન કુનારાઓને ગજ વિનાના ગજગજધારણની વિરુદ્ધ આ દટીકતનો ઉપયોગ કરતા આપણે જોયા છે. મેગારથનીસને વિશેષમા કહેનામાં આવ્યુ હતુ તે પ્રમાણે આથી ગજસત્તાના અમન પટ્ટી પ્રગમત્તાકે રાજ્ય અમનના પ્રયોગ કુવામા આવ્યા હતા ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮૧૪) મા વળાવ્યુ છે તે પ્રમાણે 'દદ ગજઅમનવ ગા મધ્ય પ્રદેશમા ગજ-મત્તા સર્વ વિરોધની આમા ટટી રહી હતી, એને મેગારથનીસ જણાવે છે તેવો કદ દેગદાગ અહીં થયો નહોતો આ મધ્ય પ્રદેશ એને કુરુક્ષેત્રથી પ્રયાગ સુધીનો જમના અને ગા નદીની ખીણનો પ્રેશ હતો અને અદોજ આર્થ વિજેતાઓએ પોતાની ગજસત્તા મેમાડી હતી પૌરાણિક દતિદામથી આ વાતને દેકા મળે છે એના ગાજકનાઓની સત્તા એ પ્રદેશ ઉપરજ આનતી અને તેની પેરીમેટ માત્ર પૂર્વ તરફ લખાઈ હતી ઐતરેયમા જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વ (પ્રાચી) નુ ગજગજધાન્ય સાગ્રાજ્ય રૂપે હતુ એટલે તેમા અનેક એકગજત નો એકદા થએના હતા

હિંદુ ગજસત્તાની ઉત્પત્તિના સબધમા દેલા સિદ્ધાંતો હિંદુ વા મમમા ઉપનખન છે વ્યાવહારિક રીતે વહીવટ ચલાવવામા એ જ ધાગણ્યની શી અસર થઈ હતી તે સમજવા સાફ એ સિદ્ધાંતોની મક્કિમ તપામ અગત્યની જણાએ

વેદિક મિદ્ધાત ઐતરેય બ્રાહ્મણમા મળી આવે છે અહીં એમ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે કે દેવોનો એટલે એમના ઉપાસક હિંદુઓનો મૂળ ધર્મ રાજ નહોતો અસુરો માથેના વિગ્રહમા દેવોને ઉપગથાપરી પોતાનો પગજ્ય થનો જણાયો ત્યારે તેઓ એવા નિર્પુર્ય ઉપર આવ્યા કે અસુરોની મદદારી એમના રાજના હાથમા લેવાથી તેઓ વિજ્યી થતા, અને પગણામે એ પ્રયોગ અજમા વવાનો એમણે દરાવ કર્યો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાનુ આ પ્રમાણે

આવતી. મેગારથનીસ જુથાવે છે કે સ્વયંબુ, બુદ્ધ તથા કૃત્ત પછી સામાન્ય રીતે રાજાઓ વંશપરંપરાને ધોરણે ગાદીએ મેસના, પણ 'રાજકુટુંબમાં બ્યારે વારસો ન હોય ત્યારે ગુણુ બેઠને દિદીઓ પોતાનો. રાજા સુંદી કહાડતા'. (મેકકિન્ડલ, મેગારથનીસ અને એરિઅન પા. ૨૦૦). જાતકોમાં રાજાની વરણીની વાતો છે અને દેશના લોકસાહિત્યમાં પ્રાણીઓ પણ પોતાના રાજા સુંદી કહાડતા એવી વાતો આવે છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન સહજ થાય કે રાજ-સત્તાની વરણીનો સિદ્ધાંત આખા રાષ્ટ્રમાં સર્વમાન્ય હતો. હવે આપણે વેદમાંનાં રાજાની સુંદણી કરવા સંબંધનાં તથા વૈદિક રાજસત્તા સંબંધનાં સૂત્રો તપાસીએ.

પ્રકરણ ૨૩ મું

વૈદિક સમયનો રાજા અને તેની વરણી.

લોકો સમિતિમાં એકલા યજ્ઞ રાજાને સુંદી કહાડતા. જમા થએલા લોકો સર્વાનુમતે તેને રાજપદ માટે સુંદતા અને સમિતિ તેની નિમણૂક કરતી એમ માન્યતા હતી. એને કહેવામાં આવતું કે એણે રાજ્ય પોતાના કમળમાં રાખવું, અને વિશેષમાં એવી આશા રાખવામાં આવતી કે 'એ પોતાના ઉચ્ચપદ ઉપરથી વ્યુત થશે નહિ', તેમજ દુશ્મનોને દબાવી દેશે.

વરણીને લગતું સૂત્ર અથર્વવેદ ૬, ૮૭-૮૮ માં આવે છે, અને એજ સૂત્ર કર્કે દેરફાર સાથે ઋગ્વેદ ૧૦-૧૭૩ માં પણ છે. એ સૂત્રનો સાર આ પ્રમાણે છે:

પ્રુશીથી તમે અમારી સાથે આવી રહો; કમભગ્યા વિના દદ રહો; સર્વ લોકો તમને આમન્ત્રે છે; તમે રાજ્યથી બહુ થશો નહિ.

અહીં પર્વતની માફક તમે અવિચળ રહો અને હેડ પડશે નહિ. ઇન્દ્રની પેઠે દંડ રહોઃ અહીં રહી રાષ્ટ્રને ધારણ કરો.

દિવિની આહુતિને લઈને ઇન્દ્ર (રાષ્ટ્રને) દંડતાથી ધારણ કરે છે એને મારે સોમ તેમજ ઘઘાણુરૂપિત પણ એમજ કહે છે.

સ્વર્ગના (જેવા) અચળ, પૃથ્વીના (જેવા) અચળ, ઇન્દ્રના (જેવા) અચળ, પર્વતના (જેવા) અચળ, લોકોના આ રાજા પણ અચળ હો.

તમે રાષ્ટ્ર ધારણ કરો અને તેને વશ, ઘડરૂપિત, ઇન્દ્ર તેમજ અગ્નિ દેવ અવિચળ રાખો.

મ્યુત થવા વિના દંડતાથી તમે શત્રુઓનો નાશ કરો અને શત્રુના જેવું વર્તન રાખનારાઓને પણ તમે કચડી નાખો.

સર્વ દિશા સર્વાનુભવે તમારું સન્માન કરે છે અને દંડતા રાખશે એમ ધારી સમિતિ અહીં તમારી નિમણૂક કરે છે.

વરણીનાં આ સૂત્રને મળતી આવતી ઋગ્વેદની ઋચ્યાના ઉદ્દતા પદમાં રાજા એકલાનેજ લોકો પામેથી કર લેવાને અધિકારી ગણ્યો છે, તે લોકોનો ખરો રાજા છે. 'એકલોજ કર લેનાર' એ શબ્દો ઉપરથી એમ જણાય છે કે રાજ્યના લાગા તરીકે નિયમિત રીતે કર ઉઘરાવવાની પદ્ધતિ અત્યાર પહેલાંની સ્ત્રીકારવામાં આવી હતી. રાજા સિવાય અન્ય કોઈને એ કર ઉઘરાવવાનો દક્ષ નહોતો. આખા રાષ્ટ્રમાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન તરીકે અર્થસૂચક રીતે વર્ણવવામાં આવે છે એવાં સ્થાન ઉપર એસવા રાજાને વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારથી વૈદિક સમયના રાજાપદનો સ્ત્રીકાર થયો હતો ત્યારથીજ આખા રાષ્ટ્રને એક ઘટના તરીકે ગણવામાં આવ્યું હતું.

નવો રાજા માલીએ બેઠા પડી તેને એકત્ર થએલા લોકો તથા રાજકુલ (રાજા જનાવનારા) પધાર્યા લોકોની જનાવેલી પોંચી રાજા

પંદના લાક્ષણિક ચિહ્ન તરીકે 'આપતા.' અને 'મણિ' કહેતા. પાછળનાં પ્રમાણભૂત ગ્રંથોને આધારે મોટા અમલદારો અથવા 'મંત્રીઓ' એટલે કે પામ્પશ, સેનાપતિ, ગ્રામણી અથવા રહેરનો મુખી અને ગ્રામીઓ 'રાજ બનાવનારા' તરીકે ઓળખાતા. નવો સુંટી કદાડવામાં આવેલો રાજ આ સંઘળાઓને 'રાજ' તથા 'રાજ બનાવનારા' કહેતો હોવાથી એમ જણાય છે કે તેઓ રાજકર્તા તરીકે ગણાતા અને રાજ નેમનામાં મુખ્ય હોતો. પાછળથી તેઓ રાજન એટલે જેમને રાજ અથવા મણિ સોંપવામાં આવ્યું હોય એવા કહેવાતા. કેમકે રાજસતાનાં લાક્ષણિક ચિહ્ન તરીકે ઓળખાતું રાજ એઓજ રાજને આપતા. અસક્ષના સમયમાં કારીગરો તેમજ રથ બનાવનારાઓ શુદ્ધ સમાજના ને રાધળા લોકો દાજર હોય તેમની પાસેથી રાજ આ રાજ સ્વીકારતો. વૈદિક સમયમાં રાજની વરણીને અંગે આટલીજ ક્રિયા થતી.

પણ અથવા મણિનો સ્વીકાર કરતાં રાજ અથર્વવેદ ૩. ૫ ૬-૭ માંના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી સંઘળા જમા થએલા લોકોને મોતાની મદદમાં ઉભા રહેવા માટે વિનંતિ કરતો.

રાજ જીવે ત્યાં મુખી તે માદી ઉપર રહે એ હેતુથી એની વરણી થતી: [દશર્મીસુખઃ મુમના વશેદ અથર્વવેદ ૩. ૪. ૭.]

રાજગાદી રાજ જટીલ હોય છતાં તે ઉપર સિંહ, વાઘ અથવા હીપકાનું ચામડું પાથરવામાં આવતું, કેમકે એ શામના વિશિષ્ટ લક્ષણ તરીકે ગણાતું. "તું વાઘ હોઈ, વાઘના આ ચામડાં ઉપર મદા દિશાઓમાં ફર. સર્વ જાતિના લોકો તારી ફતેહની વાંચના કરશે." (અથર્વવેદ ૪. ૮. ૪.) ગાદીએ બેસા પછી રાજ ઉપર પાણીનો અભિષેક કરવામાં આવતો.

કેટલીક વખત રાજને અધિકારબ્રહ્મ કરવામાં આવતો અને એ દેશનિકાલ પણ થતો. દેશવટો બોગવ્યા પછી એવા અધિકારબ્રહ્મ થએલા રાજને કેટલીકવાર ફરી સુંટવામાં આવતો, અને એમ યત્ન

એ પોતાના વરણી કરનારાઓ માથે સંગત યનો મનાતો. (અથર્વ-વેદ ૨. ૫. અને ૩. ૪. ૬.)

પ્રજા ધન સંપત્તિ મેળવી આજ્ઞાદ યાય એવી રીતે રાજાએ વર્તવાનું હતું. અથર્વવેદ ૨૮. ૧૨૭ (૩) ૭-૧૦ માં કુરુના પરિક્ષિત રાજાના સમયમાં લોદ્ધા કેટલા સુખી અને આજ્ઞાદ હતા તે જણાવ્યું છે.

વૈદિક સમયમાં રાજાની વરણીને લગતું કામ ધણી સાદી અને મરળ રીતે આટોપવામાં આવતું. છતાં તેમાં ગ્રહ તત્વગાન રહેલું માન્ય પડે છે. લોદ્ધા રાજાની વરણી કરે છે, તે ચોક્કસ કર્ણને અદા કરે એવી આજ્ઞા રાજાવામાં આવે છે, અને તેને કેટલાક અધિકાર મોપવામાં આવે છે. એ લોદ્ધા પામેથી તથા 'રાજા બનાવનારાઓ' પામેથી પોતાના અધિકારનો સ્વીકાર કરે છે, એ પોતાની વરણી કરનારાઓ માથે એકમત રહે છે. એને આદા ઉપરથી ઉનારી પાડવામાં આવે છે, તેમ દેશવટામાંથી પાછો જોડાવવામાં આવે છે. રાજપદને લગતા રાજદારી તત્વગાનના ખીજ આ વૈદિક મંત્રોમાં મળી આવે છે.

ઉપપત્તિની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્પષ્ટ ન લાગે છતાં દક્ષીણ ઉપરથી જણાય છે કે લોદ્ધાએ રાજપદ ગ્રાપ્યુ હતું અને રાજા કેટલીક શરતો અનુસાર તે પદ ધારણ કરતો. એના ઉપર દાન રાખવા માટે હમેશાં રાષ્ટ્ર સમિતિ રહેતી. આપણે આજન જોષ ગયા છીએ તે પ્રમાણે એ સમિતિ ખરો સામ્રાજ્યાધિકાર ભોગવતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

•આદાણુ સમયની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તથા
રાજ્યપ્રધારણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા.

આદાણુ નામયના સમયમા ગાંધ્યાભિષેકની ક્રિયા વિસ્તૃત થાય છે તેમા વિશિષ્ટ પ્રકારની અનેક વિધિઓ કરવામા આવે છે. ૧મી પ્રક્રીયા ખાસ ક્રિયા નથી લખન કરવામા આવે છે, છતાં છેક વૈદિક સમયમા કરામા આવતી ક્રિયામા જણાઈ આવતા રાજ્યપ્રધારણને લગતા નક્ષત્રો આ ક્રિયામા પણ જાળવી રખાય છે ખરૂં જોતાં આવી મગ આશાય તથા વિચારોનો વિકાસ થાય છે.

ગાંધ્યાભિષેક માટેના સામ્રોક્ત સૂત્ર આ સમયમા રચાયા હતા અને નિધિ નહીં હરી હતી એ પ્રમાણે હમેશને માટે કરવું એજ જાણે હતું હતું એ વખતથી માલીને દિદુસ્તાનમા અભિષેક થએના દરેક દિદુ ગાંધ્યાએ આ નિધિ તથા ક્રિયા પાળ્યા છે, કેમકે ન્યાય તથા ક્રિયાકાંડના સબધમા ઉપરન્ધ થતા સાન્નીપ નિચાર પ્રમાણે એ નિધિ અને ક્રિયા કયાં મિસાય કે પિણુ ગાંધ્યા ઉપર આશ્રય થઈ શકેતો નહિ મત્તરમા મનના જે ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ મુમનમાન ગિયાસમાના દિદુ ગાંધ્યાએ માટે આ નિધિ ઉપર પ્રથમ ગ્યા દતા તેમજ વર્ણવેલી ક્રિયા ઉપરથી એજુ તો સમગ્રજાતિ કે વૈદિક સમયની ક્રિયાના મગના નક્ષત્રો વિશિષ્ટ રીતે હજુ પણ જાળવઈ ગયા છે.

સમાજના મુખી અથવા અધ્યક્ષને વિધિપુરુષ તેની પત્નીએ મેઆન્ના માટે અનિમા નજુ થન દમન્યા છે પ્રથમ થતુ ગાંધ્યાને ગાદીએ બેસાડવા માટેના ગાંધ્યા, બીજા ગાંધ્યાને અથવા રાજ્યુત જેવા કોઇ ઉચ્ચ અધિકારીને માટેના વાજપેય થન અને ત્રીજા મત્તર—

એક અથવા 'સર્વત્ર' અમલ કરના માટેનો યત્ન હતો. વાજપેય યત્ન મૂળ જોતા તેનો પ્રકાર ગજકીય હોવાનો સંભવ જણાતો નથી, કાગ્ય કોઈ મહાન વિજયને લગતા મહોત્સવ પ્રમગે એ કગવામા આવતો હતો. પાછળથી એ રાજના અલિપેક અથવા કોઈ ધાર્મિક પ્રતિદાના સંબંધમા કગવામા આવતો. સર્વત્ર વિધિ પ્રકારનો યત્ન હતો અને જે સમયોનો રાજ્યાલિપેક થઈ ગયો હેય તેઓજ એ યત્ન કરતા. આ યત્ન ઉપગથી એટલુ પુગવા થાય છે કે તે સમયે ૨૫ થયુ આખા હિંદુસ્તાનને સાર્વભૌમ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા રાજ-વાર્મા આવતી હતી. એમ છતાં રાજ્યારોહણ માટેનો સામાન્ય યત્ન ગજસૂચ ગણાતો, કેમકે એ યત્ન કરવાથી રાજ ખરી રીતે ગાદી ઉપર રથાપન થએલો મનાતો.

राज्ञ एव राजसूयम् । राजा वे राजसूयेण्वा भवति... (શનપથ આહાણુ પ. ૧ ૧. ૧૨).

આપણે અહીં ગજસૂચ તેમજ વાજપેય યત્નમા કગવામા આવતી ક્રિયાની સમાલોચના કરીશુ. ખરે જોતા આ ત્રણે યત્નમા ધણીખરી ક્રિયા સામાન્ય રીતે કગવામા આવતી અને કટલીક અમુક ક્રિયા એક બીજાના અનુસધાનમા કરવામા આવતી ગજસૂચ યત્ન કગવા માટે પ્રથમ વાજપેય યત્ન કરવો એમ માન્યતા હતી.

ગજસૂચ યત્નની ક્રિયા ત્રણ લિન્ન ભાગે કગવામા આવે છે. પ્રથમ રાજઆતમા કેટલાક હોમ હનન થાય છે, બીજા ભાગમા આનિષેચનીય એટલે અલિપેક અથવા નિનેષન ક્રિયા અને ત્રીજા ભાગમા અલિપેક પછીની કટલીક ક્રિયા થાય છે આમા સૌથી અગત્યનો અલિપેચનીય ક્રિયાવાળો ભાગ છે, અને કદાચ વહીવટમા એને અંગે યની ક્રિયા તથા ઉચ્ચારતા મત્રા ગર્ભણુ સાધાર રાજ્યાલિપેક વખતે અવસ્ય કરવી પડે તથા ઉચ્ચારવા પડે એમ ગણાતું

આ ક્રિયાનું બારીકાથી અવલોકન કરનારુ પ્રથમ ખ્યાન જે

આમત ઉપર જાય છે તે એ છે કે એમા ન્યુટી કદાડનામા આવનાર
ગજને માટે ચુક નગર મર્ 'કાળે' 'તે' સર્વનામ નપરાય છે
અલિરોક થઇ ગયા પછીજ એ 'રાજ' કહેવાય છે, આ ઉપરથી
એમ અપ્પ થાય છે કે જ્યારે મરાળી ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય ત્યારેજ
ગજને પોતાની પદરી તથા અધિમગ મગ છે, એ પહેલા તે સાધ ગણ
નાગરિક ગણાય છે

ગજઆતમા કગના હોમ દનનના અગીઆર ગન-દ્વિ છે આ
દ્વિ તેણે દ્વાદશ રનાન એટલે અગિયાર ગન-ધારણ કગનાગએને
તેમના લેકના મકાને જઈ આપનાની છે હેઠળ દશાનેના આધમરી
વગેરેને એ ગન-દ્વિ આપનામા આવે છે

૧. સેનાની (લશ્કરનો ઉપગી)
૨. પુરાદત્ત (રાજગુરુ) તૈત્તિરીયમા 'બ્રાહ્મણ' ગણાવ્યો છે
૩. ન્યુટી કદાડનામા આવનાર ગજના પ્રતિપક્ષ અથવા ગના
તરીકે તૈત્તિરીયમા આના ગજને મદને રાજ્ય ગણાવ્યો છે
૪. મદિયા (ગણી) મદવાક સમાગલ વેળાએ રાજની સાથે ગા
ગાદી ઉપર બેસતી હોવાથી એ પણ રાજ અધિકારી તરીકે
ગણાતી એમ જાના મગ આશય એવો જણાય છે કે જો વિના
મદ પછી હોમ દવન થઈ શકે નહિ, એમ પુરા આધ્યાત્મિક
શરીરનો માન અડધો જાત્ર ગણાનો, માડીનો અડધો ભાગ
એની જો દત્તી આ મિદ્ધાન અનુમારે વાગ્યેય યગમા ગા
ગજની સાથે ગાદી ઉપર બેસે છે ચતુર્વેદ પ્રમાણેની ગજમૂળ
યગની ક્રિયામા ભવિષ્યમા યનાર ગણીએ પોતાના પતિની
માથે ગાદીએ મેમવા સજાધી દર્શન મૂચના નથી પણ મદા
કાપો ઉપરથી ગજ ગણીનો સાથે અલિરોક કરવાનો વૈદિક
ગેનાનું પુરાણ થાય છે ચતુર્વેદની અન્ન શાખાએએ પણ
ગણી વિના ગજનું આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા અપૂર્ણ ગ્રહેવાનો નિર્ણય

સ્વીકાર્યો છે અને તે એટલે સુધી કે ગાવાતા અને પરિક્રાતા જેવી દલકી મતીની રાણીઓ હોય છતાં તેમનું પણ રાજ્ય પૂજન કરવું અવશ્યક ગણાયું છે. અશ્વમેધમાં પાલાગત્ય જેવી યદ્ર જાતિની સ્ત્રી પણ ભાગ લે છે.

૫ સૂત્ર (રાજ બારોટ તથા વહિવંચો). કલ્પ્ય આ પહેલાંના સમયમાં વહિવંચા સિવાય કાઈ બીજો અગત્યનો ઓહો બારોટને આપવામાં આવતો હતો. અર્ચશાસ્ત્રમાં આપેલી મૈત્ર્ય રાજ્યના અધિકારીઓની યાદીમાં વાર્ષિક ૧૦૦૦ ચાંદીના પણ નામના સિદ્ધાંત પગારદાર પૌરાણિક વગેરે જેવા ઉત્તરતી પંક્તિના અધિકારીઓમાં એને મુક્યો છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપરથી જાણાય છે તેમ દરેક પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં મૂત રહેતો, દર્પવર્ધમાનનાં સામ્રાજ્યમાં યુવન ચંદ્રો (હિયુએન તસંગે) જે તવારીખ નવેશને જોએલા તેજ આ મૂત હતો. એનું કામ દરેક પ્રાંતમાં જનતા 'સારા નરસા બનાવોની તેમજ મદાન આપતો તથા શુભ પ્રસંગો' ની નોંધ રાખવાનું હતું. દરેક વર્ષની આવી નોંધ રાખવામાં આવતી એ ખારવેલ તથા બીજાઓના શિક્ષાલેખ ઉપરથી પુરવાર થાય છે.

૬ પ્રામર્ણી (નગરનો અથવા ગ્રામ્ય પંચાયતનો મુખી). યજુર્વેદની મૈત્ર્યણી આજ્ઞામાં એને વૈદપ્રામર્ણી કહ્યો છે.

૭ ક્ષત્રિ (કંચુકી).

૮ હંમહીત્રિ (કોપાખ્યક્ષ). પાછળથી એને સન્નિવાત્રિ કહેતા. (જેમકે અર્ચશાસ્ત્રમાં)

૯ માગદુષ્ટ (મજસુદાર). પાછળના સમયમાં (જેમકે અર્ચશાસ્ત્રમાં) એને સમાહરત્રિ એટલે (રાજનો એક સહાંશ વગેરે) 'ભાગ દહોનાર'. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કર્તી રક્ત આત્યાર પહેલાની દરેલી હતી.

૧૦ મહાશ્વપ-ભાષ્યકારોએ આનો અર્થ જુગાર ઉપર નિર્મલ રાખનાર એવો સંગ્રહનો છે જુગાર ઉપર રાખ્યો દાન હોવાથી ગાંધેને તેમણી મારી આવક થતી થતું આ ખાતાને અપાએવી અત્ય કંઈક વિચિત્ર જણાય છે, અને તેથી ભાષ્યકારોએ કરેલા અર્થ માટે કંઈક સકા ગદે છે ઉપરના (૮) તથા (૯) મા દર્શવેના અધિકારીઓને મળતા આવતા, અર્થ શાસ્ત્રમાંના સમિધ ને તથા સમાહરણની પત્રી ગણાવેના અમલદારોમાં મહત્તલ, દિસામી ખાતાના ઉપરીનું ખાતું, આવે છે આને મળતો આવતો મહાશ્વપ, રાખ્યો દિમાન રાખનાર અમલદાર, હોય એમ જણાય છે જુગાર ઉપર નિર્મલ રાખનાર અમલદારની કંઈ ગણના અહીં થતી નથી. એમ લાગે છે કે એકાદ પાગીઆ (પતલ અથવા અધિવેન) ઉપર દોરેના ખાના અથવા અક્ષ વડે તે સમયમાં દિસામો રખાતા હતા અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી અક્ષશાલ પશુ આ સબંધમાં ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ અક્ષશાલાના દવાનામાં રાખ્યું સોનું, ચાદી, તથા દંડશાળ હતા આવા વિશિષ્ટ અધિકારોના સબંધમાં અક્ષ શબ્દ વપરાએતે હોવાથી તેને જુગાર સાથે કાંઈ સબંધ હોય એમ લાગતું નથી

૧૧ મોવિકરત્રિ (જગતોનો ઉપરી અક્ષરમ પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર) મેગારયનીસે 'રાખના મદાન અમલદારો' મા જેની ગણના કરેલી તેજ આ અમલદાર હોય એમ અત્યક્ષ જણાય છે, કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે એનું કામ પાકને નુકસાન કરે એવા જગત્રી પ્રાણીઓ તથા પશુઓનો નાશ કરવાનું તથા શિકારીઓ ઉપર દેખરેખ ગખાનું હતું

૧૨ પાતામહ (દ્રવ) એનો ખાસ પેગાક રાત્રી પાંધડી તથા ચામડાનો ભાથો હતા અને એ શુદ્ધ જાતનો હતો ચંભુવેંદની

મૈત્રાયણી સંહિતામાં એને બદલે તદ્દ તથા રથવાર, મુધાર તથા ગ્ધ જનાવનાર ગણાવ્યા છે.

વેદના કાળમાં ‘ (પલાશ) મણિ જલિસ આપનારાઓ ’ ની ને સંસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી તેની ખીલવણી થતાં રત્નનોની મદત્તા વધી હશે. આ રાજકૃત મંત્રીઓમાં સૂત, ગામનો મુખી, રથકાર વગેરે હતા. પણ રત્નનોમાં રાજ્યના મોટા અમલદારોની ગણના થતી. અમલદારો પસંદ કરવામાં જાતિ તથા ન્યાતિ પ્રતિનિધિત્વના મિદ્ધાત પ્રમાણે કામ લેવાતું એમ માન્ય પડે છે. યજુર્વેદની શાખાઓમાં મોટે ભાગે પુરોહિતને બ્રાહ્મણ તરીકે જ જણાવ્યો છે. એ બ્રાહ્મણનો પ્રતિરૂપ લેખાય છે. ગજન્ય અથવા રાજ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો રાજ રાજન્ય અથવા ક્ષત્રિય જાતિનો પ્રતિરૂપ લેખાય છે. ગ્રામણી અથવા મૈત્રાયણી સંહિતામાંનો વૈશ્ય-ગ્રામણી અથવા વૈશ્ય જાતનો ગામનો મુખી, વૈશ્ય જાતના અથવા આમાન્ય પ્રજા તરીકે ઓળખાતા મૂળ વતનીઓના પ્રતિનિધ તરીકે ગણાતો. વેદમાંના ‘ ધાતુનું કામ કરનાર ચપુર કારીગરો તથા ગ્ધ બાધનારા ’ ને મળતા આવતા તદ્દ તથા રથકારને ઢેકાણે શુક્લ ક્રિયાકાકમાં પાલાગલ આવે છે. ઉપર કહેલા બાધીનાઓ રાજ્યના મોટા અમલદારો અથવા મંત્રીઓ હતા અને તેમને ‘ રાજ જનાવનારા ’ કહેવામાં આવતા.

મમાજની વૃદ્ધિ થતા સવળા લોખને માટે આવે પ્રસંગે એકલા ચવાનું અશક્ય જણાયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ ફેરફારમાં સૌથી વધારે લક્ષ્ય એવી ખીના એ છે કે સમાજના અંગ તરીકે શુદ્ધ જાતનો ખામ સ્વીકાર થયો હતો. રાજ્યધારણની દૃષ્ટિએ આ ફેરફાર ઘણો અગત્યનો છે. ને પુરુષ રાજ થનાર છે તે જતાએકા ગુલામને નમન કરે છે. એ અન્ય દોષપણ શખસના જોવાજ ગજન્યના અંગરૂપ તરીકે જણાય છે, અને વખત જતા એને વધારે ને વધારે અગત્ય મળે છે.

દરેક પ્રસંગે જોતવામાં આવતા મંત્ર ઉપરથી રત્નિનને આપવામાં આવતા અર્ધનો અર્થ સમજાય છે. આથી રાજાનો અભિષેક થાય છે અને અર્ધ લેનારને એ પોતાનો નિમકદલાવ અનુયાયી બનાવે છે. રાજા આમ પંચાવતના મુખીનું પૂજન હવિથી કરતો કામ્ય 'તે નિસંશયઃ એના રત્નોમાનો એક છે અને એને માટે આ ક્રિયાથી એનો અભિષેક થાય છે.'

મોટા અધિકારીઓ અથવા મંત્રીઓ પ્રત્યે માન દર્શાવવામાં આવતું તેનું કારણ સદૃજ મમળય છે. એ રત્નિન મંત્રીઓ રાજા ગાદીએ બેસતો તે અગાઉ સત્તા જોતવતા અને તે વખતે તેઓ એનાર્થી અવતર હતા. એ મંત્રીઓ મમિતિના, એટલે એની આસપાસની સમાજના, અંગજૂન તરીકે હતા. યોકસત્તાના વખતના આ એ દાઓ દહ એ મંત્રીઓ ધારણ કરતા; ક્રિયાકાંડના સમયના સંધગા અધિકારો તેઓને ઉપલબ્ધ હતા, દરેક રાજ્યાભિષેક પહેલાં એમનું પૂજન થતું, એ સંધશું પાછળના સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. વળી એ લોકો સર્વ રીતે અવતર હતા તેનું પ્રસંગ જણાઈ આવતા ચિહ્ન એમના આખા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

અભિષેકની સંધગા ક્રિયા ઉપરથી મત્તન થાય છે કે ગત્યાભિષેક માટે રાજમંડળના જુદા જુદા અંગજૂનોની સંમતિ લેવામાં આવતી. આની સંમતિ લેવાથી કામ પુરૂ થએલું મથાતું નહિ. લાદાશ્વિક રીતે માતૃભૂમિની અનુમતિની માયના કરવામાં આવે છે તેમજ એ અનુમતિ મેળવવામાં આવે છે. ગત્ય મંત્રીઓનું પૂજન થાય તે પહેલાં આમ કરવામાં આવે છે.

આ સંધશું મનુષ્યની દૃષ્ટિએજ કરવામાં આવે છે, રાજાની જાતમાં અથવા તેની પદવીમાં કંઈ દિવ્યતા ગ્રેયી છે એવા વિચારથી થતું નથી.

“ પત્ની આ મંત્રીઓ મોમ અને રૂદને અર્ધ આપે છે. ”

ઐશ્વર્યક્રિયા અમવદસેની પત્રી દેવાનું પૂજન થાય એ આધ્યાત્મ-વાદીઓને ક્યારે નહોતું, એટલે તેઓ મન કપિત ખુલામો આપતા કે યજ્ઞ માટે અધિકારી ન હોય એવાનું પૂજન કરવામાં આવનાથી તે દોષના નિવારણ અર્થે દેવાને સાત કરવા યજ્ઞ કરવામાં આવતા.

અભિષેકનીયમ અથવા અભિષેકની ક્રિયામાં પ્રથમ કૃતલાક દેવાને આહુતિ આપવામાં છે કે જેથી ગળ તરીકે ચુંદી કહાડવામાં આવનાર પુરુષમાં તેના અધિકાર પગલે જોઈતા સદ્ગુણો ઉતરે. અવિતાનું પૂજન શક્તિ મેળવવા માટે, ધર્માના અગ્નિનું કૌટુમ્બિક સદ્ગુણો માટે, મોમનું જંગલોનું ગ્દાણુ કરના જળ મેળવવા માટે, શૃદ્ધસ્પતિનું વસ્તુત્વ શક્તિ ખીવવા માટે, ઈન્દ્રનું રાજ વહીવટ વ્યાવહારી શક્તિ માટે, ઉદનું દોષ મંપત્તિનું ગ્દાણુ કરવાની શક્તિ માટે, મિત્રનું મત્સ્ય માટે, અને છેલ્લે વરુણનું પૂજન ન્યાય જળવાય તે માટે કરવામાં આવે છે.

સતપથ બ્રાહ્મણમાંના મન પ્રમાણે વરુણ ધર્મપતિ હોવાથી તે ગમને ધર્મનું ગવણુ કરનાર બનાવે છે, અને મત્સ્ય રીતે ધર્મપતિ થવું એજ ગમનું પગમ કર્તવ્ય છે.

આ મન પ્રમાણે ધર્મનું ગ્દાણુ કરવું એ ગમની આવશ્યક ફરજ ગણાય છે. પરંતુ ભાષ્યકારો મર્ચુલસ પન્ન રાત્ત્યનું મુખ્ય વક્ષણ એ બતાવે છે કે તેમાં ધર્મશાસ્ત્રનો વહીવટ ગળ અથવા તેના અધિકારીઓ દ્વંતા હોય પ્રાચીન સિદ્ધાંત એવો હતો કે મમાજના ન્યાયનો વહીવટ સમાજ કરતી આ નવો સિદ્ધાંત જાતકના સમયમાં ખરેખર અમલમાં હતો, અને મૌર્યવંશના આશ્રાન્ય વખતે તેનો વિકાસ થતા પગાદાર ન્યાયાધીશો મત્રાટ તરફથી ન્યાયનો વહીવટ કરતા.

૫૪ી મમુદ્રમાંથી તેમજ ટેંગના જુદા જુદા જગારાઓમાંથી જે ગમના અભિષેક માટે પાણી વાનવાનું હોય તેના નામનો મત્રોચ્ચાર

કરીને પાણી લેનામા આવતું 'ચરણ ભોમનું જગ, તુ નજપદની
જલના છે માટે અખને એ પદનીની બલિસ કર' ઇતિવાસ પ્રસિદ્ધ
મન્વતીતુ, દેશની મોગી નદીઓનું, મહાસાગરનું તેમજ એકાદ
કડનું પાણી એકઠું કરનામા આવતું કડનું પાણી નિચા હોનાથી
તેની મહત્તા ધણી હતી, કેમકે તેની ચેડે લોભે પણ મિથર દંડ મનના
મ્હી ગમ, પ્રત્યે એકનિશથી વર્તે એની માન્યતા હતી.

થનાર, રાજનામા જનસમાજ ઉપર અમન ચનાવવા માટે
જરૂરના જે સંશુષો જોઈએ તે તેનામા ઉતરે એ માટે દેવાને આના-
ન કરવામા આવતું પગુ તેને રાજપદ ઉપર ખરેખર સ્થિર કરવા
માટે દેશની નદીઓને, તેમના પવિત્ર જળને, પ્રાર્થના કરવામા
આવતી દેવા તેને જાનરાચ્યાય માટેના શુષો આપે, પણ તેઓ એને
રાજપદ ઉપર ઝાપી શકતા નહિ એમ કરવાનો હક્ક તો દેશના
પવિત્ર જળનોજ હતો એ હક્ક એકાદ પરિન તીર્થરૂપ મથાતા
સ્થાનના પાણીનો સ્વીકારાતો નહિ પગુ એના પવિત્ર જળથી
માડીને છેદ દનકી પકિતાના કડનું પાણી એક કરનામા આવે
તો જ એણે એકઠું કરેનું પાણી તેમ કરી શકતું એમ મનાતું

અમિવેચન એ લાગે થતુ પ્રથમ રાજ્યના ભુદા ભુદા મત્રીઓ-
રાજ થનાર રાખસ ઉપર પાણી છાટતા, અને ખીજી એ રાખસ
તખત ઉપર તેસે તે પહેલાં રાજયુદ તેના માથા ઉપર અલિપેક કરી
મત્રોચાર કરતો. મિત્ર-વશુના મત્ર, ક આગળ વાકનું આમકું
પાયગવામા આવતું અને રાજ થનાર તેના ઉપર ઉમો રહેતો પત્રી
બ્રાહ્મણ, ગર્જ થનારનો નજદીકનો સગો, રાવન્ય તથા વૈશ્ય એટલે
'જનસમહમાનો કોઈ એક પત્રી એક એના ઉપર પાણી છાટતા
આ વખતે શુદ્ર હાજર હોતો નથી, અને સગા મોનો કઈ નિર્દેશ
તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાની આને મળતી ક્રિયામા આવતો નથી તેમા
જણાવ્યા અમાણે બ્રાહ્મણ તરીકે આચાર્ય, અને રાજન્ય, વૈશ્ય અને
શેત્રે જન્ય આ ક્રિયામા ભાગ લે છે એતરેય બ્રાહ્મણમા જણાવ્યા

પ્રમાણે શુદ્ધ રાજ્ય પ્રતિષ્ઠા જાતમાના કોઇ રાજ્ય માટે વપરાતો તેજ અર્થમા જન્ય રાજ્ય અહીં વપરાયો છે. પાછળના વખતમા શુદ્ધ દમેશા આ ક્રિયામા લાગ લે છે.

પછી યનાર ગજ રેશમી પહેરણુ, મોટો ઝમો અને ઉખીવ અથવા ફિરોટ, એટલે પાઘડી અથવા તાજ પહેરે છે. ગજને આવી ગીતે વસ્ત્ર પહેરાવવા નિઃશ્ચય ગતપચ આહાણુમા પ્રમાણુ છે. ત્યા જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્ત્રથી એના શરીરનુ બધારણુ દંકાત જતું હતુ માટે હિનાડે શરીરે ગજ્યાભિષેક થાય એ ઉચિત ગણાતું. પછી એના ખરે રાજ્યાભિષેક થતો અને વાજસેનથી મહિતામા વર્ણુવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય લોકમા તેમજ દેવલોકમા એની આણુ ફગતી.

પ્રકરણુ ૨૫ મું

આહાણુ સમયની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તથા
રાજબંધારણુની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા (આહુ)

આવિત મુત્રાઆર પછી ધ્વજ મહાભિષેક થતો યનાર રાજ્ય સમ્પત્ત ઉપર જેસે તે પહેલા તેણે જનગત લેતુ જોઇએ એમ સર્વાનુમતે માનવામા આવતુ તૈત્તિરીય આહાણુ એ નવ, વચન અથવા પ્રતિજ્ઞાને ઉક્તેષ્ઠ કરતા એમ જણાવે છે કે 'સત્ય-સત્ય, સત્ય ધર્મ, સત્યવૃત્તેવહન' સત્ય રાજા' આ પ્રમાણે ગજ પ્રતિજ્ઞા કરતો. એ મંદકંપ સર્વ માન્ય હોવાથી એતરેય આહાણુ નિવાસ અન્ય પ્રથેમા મળતો નથી એ સંકંપ આ પ્રમાણે છે—

[“ક્ષત્રિએ ધન્વિ મહાભિષેકમા સપચ લર્જ શ્રદ્ધાપૂર્વક આ પ્રમાણે જોઇલું—] જો હ તમાગ ઉપર ભુલમ ક. તો જે. રાતના હુ જનમ્યો છુ અને જે ગતના હુ મરણુ પામુ એ જે રાતની

વચમા એ ગમે તેવા જુદા જુદા કર્મ દોષ તે, માર્ગ અર્ગ, માત્ર જીવન અને મારી સતતિ મારી પાસેથી છીનવી લેવામા આવે "

આ મત્રનો પ્રકાર લક્ષમા ગણના જેવો છે એમા કાઈ પણ 'યિ સાધનને આવા ન નથી મનુષ્ય પ્રકૃતિ અનુસાર એ જોઈએ તેવો ગભીર અને ગ્રાધપુર સર છે એતરેય શાહાણુમા જણાયા પ્રમાણે એ મત્ર સર્વ પ્રકારના રાજ્યધારણુમા, એટલે કે, મામાન્ય, લૌન્ય સ્વારાન્ય, વૈન્ય, પાગમેજ્ય, માહાગન્ય, આધિપત્ય અથવા સાર્વભૌમ બધાગણુમા ત્રિય ગજના અભિરુમા મોનાતો

આણુ વર્ગીયા પત્રી એને આધાગણુ રીતે વધતુ આમક પાથરેન લાકડાના મિદાસન (આસન્કી) ઉપર નસવાનુ કહનામા આવે છે એ વખતે ચાર મના જોનવામા આવે છે, અને તે મારદત રાજ્યન ચાર મુખ્ય અંગોને ગજનુ ગ્દાણુ કરવાનુ જણાવવામા આવે ■ ગાજ્યધાગણુને લગતી સૌથી મહત્તની બીના એ ધ્યાનમા રાખવાની કે ૪ લોકોના ગ્દાણુ દે જ એણે મોતાનો રાજવહીનદ ચનાવવાનો છે

આવી રીતે સિદાસન ઉપર ખેસતા પહેના એ સોનાની કથરોટમા ઉભો રહે છે, ગજશૂર મા અથવા નવ કાણાવાળી સોનાની ચારપી માથી એના ઉપર પાણીનો અભિરુ કરે છે, અને આ મત્ર બોલે છે

' સોમની કીર્તિનો તાન ઉપર અભિરેક કરે છુ ' અગ્નિના તાપનો સૂર્યના તેજનો ઈન્દ્રના વર્ચસ્વનો ' સર્વ પાતક શક્તિઓનો તુ સાર્વભૌમ ગ્દાણુકતા થા '

" દેવો ' મહાન આધિપત્ય માટે મહાન જ્યેષ્ઠ પદ માટે, મહાન ત્રિય રાજ અમન માટે ઈન્દ્રની શક્તિ મટે એને, અઅ (પુરુષ) ના તથા બમ (સ્ત્રી) ના તથા કેવ (લોક) ના પુત્રને અનુપમ મનાવો જનમમાજ આ પુરુષ તમારો ગજ છે એ સોમ કે, અમે શાહણોનો એ ગજ છે ' "

વનપતિમા જન રેડનાર અસ મોમ છે ચમમા આતિ

આપવા વપરાતા સોમ રસ સાથે બ્રાહ્મણોનો સંબંધ હોવાથી સોમ દેવ તેમનો આધપદાતા મનાતો. અહીં બ્રાહ્મણ મુદ્દાં સર્વ જનસમાજના રાજ્ય તરીકે રાજ્યનો અલિપેક થાય છે, અને રાજ્યગુરુ તેને સોમ રાજ્ય તરીકે આશીય આપે છે. બ્રાહ્મણ યુગના સમાપ્ત સમયની પરિસ્થિતિનું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવતું હોવાથી આ અરસામાં બ્રાહ્મણોએ કરેલા આપવામાંથી મુક્તિ મળવા માટેનો દાવો આગળ કરેલો જણાય છે. એમ છતાં એતરેય બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણ સર્વ રીતે રાજ્યને આધીન હોય એમ જણાવ્યું છે, અને જાતકમાં પણ તેમ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે. શતપથ શાખાના વાજસેનથી બ્રાહ્મણ ઉપનિષદમાં બ્રાહ્મણને રાજ્યના અધિકાર હેઠળ મુક્યા છે. તૈત્તિરીય શાખા આ અર્થે સ્વીકારતી નથી. બદ્ધ બારકર વૈદિક વચનની સમજુતી આપતા જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ કદી રાજ્યજન વિના રહી શકે નહિ, એટલે રાજ્યનો અલિપેક થાય ત્યાં સુધી તે સોમની સત્તા હેઠળ રહે છે અને અલિપેક થતાં તે રાજ્યસત્તા સ્વીકારે છે.

બ્રાહ્મણો રાજ્યના કર વગેરે આપવામાંથી મુક્ત રહે એટલા પુરનો જ શતપથ એમની પ્રુષ્ટિમાં આગ્રહ કરે છે. શતપથ ઉપરના આ બાબને આધારે વસિષ્ઠ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં એવો નિયમ દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મણો ઉપર લાગા બેસાડવા નહિ, અને કારણમાં જણાવે છે કે તેઓ પોતાના સદ્ગતિનનો છટ્ઠાં ભાગ રાજ્યને આપી પોતાના ભાગા ભરપાઈ કરે છે. વૈદિક બ્રાહ્મણના આવા દક્કની બાબત ધર્મ અને અર્થ એ બન્ને શાખા વચ્ચે મૂળ મતભેદ હતો. રાજ્યનીતિનું એ દક્કનો સ્વીકાર કરતા નહિ. માનવ અર્થશાસ્ત્ર જેવા સપ્રમાણ ગણાતા ગ્રંથ માટે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એ ગ્રંથ હજી પ્રમાણમાં આવ્યો નથી. એમાંથી અવતરણ કરતાં એમદેવ પોતાના નીતિવાક્યામૃતમાં જણાવે છે કે જેઓ જંગમમાં ઉગ્મ તપ આદરતા અને ખેતરમાંથી દાણા વીણી પોતાનું પોષણ કરતા તેઓ પણ રાજ્યને પોતાના પુણ્યમાંથી એક પદ્ધતિ ભાગ સાદર કરતા. આખરે

સર્વ એવા નિર્ણય ઉપર આવેલા લાગે છે કે આચાર્ય વર્ગને રાજના કરમાંથી મુક્ત રાખવા. મદાભારતના શાન્તિપર્વ અને મનુસ્મૃતિમાં પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

વસિષ્ઠ જેવા ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞે રાજમાળિકેકને લગતા ક્રિયા કાંડમાના આ ખંડ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેથી સાબિત થાય છે કે પુરાણ કાળના હિંદુઓ આ ક્રિયા અને મંત્રાચારની રાજ્યધારણ ઉપર શી અસર થતી તે સારી પેઠે સમજતા હતા.

ત્રણ પગલાં આવી રાજ્ય લાકડાના સિંહાસન ઉપર ચઢે છે અને એની રૂબરૂ સંહિતામણિ આ શ્લોક બોલવામાં આવે છે:—

इयं ते राष्ट्र।...यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।

कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रण्यै त्वा पोषाय त्वा ॥

(૧) “ આ રાજ્ય તને મોંપવામાં આવે છે, (૨) હું આધિપતિ અને શાસક છે, તું દ્રુવ છે અને (આ રિયતિ અથવા જોખમદારીનો) ધારણ કરતા છે. (૩) એતીવાડી માટે, ક્ષેમ માટે, આખાદ કરવા માટે, વહિ કરવા માટે તને (આ રાજ સોંપું છે). ” પહેલી દલી બોલાઈ રહ્યા પછી રાજને બેસાડવામાં આવે છે.

આ મંત્ર ઉપરથી એમ પુરવાર થાય છે કે માણસ માણસને રાજ સોંપે છે, તે વ્યક્તિના રૂપમાં હોય છે અને નહિ કે વારસ તરીકેના હક્કની રૂપે તે આપવામાં આવે છે. મંત્રના શબ્દો એવા રપટ છે કે તેથી રાજ શા કારણથી સોંપું છે તે ખુલ્લે ખુલ્લું જાણાઈ આવે છે. એ કામો ઉપાડી લેવામાં રાજને મદદ કરવા સાર, જેમ અન્ય પ્રસંગે કરવામાં આવે છે તેમ આ પ્રસંગે પણ દેવાને આવાદન કરવામાં આવે છે.

આ પછી કેટલીક લઘુ ક્રિયાઓ થાય છે. રાજ સિદામન પરથી ઉતરે છે, વસાહતના આમકાના જોડ પહેરી ચાર ધોડાની

ગાદીમા થોડુંક ફરી આવે છે ગળ્યારોદણુ પ્રમજે જે ભારે દમામ
તરે ચ્વારીઓ કહાડવામા આવે છે તેનું અસનરૂપ આવું દશે, દમ
ગમાયણુના સમયમાજ આની ચ્વારીઓનો દમભાટ ધણો વની ગયો હતો

ગળ તરતજ પાછો ફરી મિહામન ઉપર મેસવા આવે કે
ત્યારે આચાર્ય મત્ર મોની તેને મેમના આજ્ઞા કરે છે, અને ન્યાયના
મત્રરૂપ ગણાતો રાજદડ ગળની પી' ઉપર ધીમેથી અડકાડવામા
આવે છે આમ કરી એમ જણાવનાનો આશય હોય છે કે ગળ
કામદાથી પણ નથી પણ તેણે તે પ્રમાણે ચાલવાનું છે

આ પછી રાજની આસપાસ પેડેના બ્રાહ્મણો, રાત્ન, આચાર્યો,
મરહોરો, ગ્રામણા વગેરે ગળને અભિરદન આપરાનું શરૂ કરે તે
પહેલાં રાજ પૂની માતાને પોતને સુગતિન રાખવા પ્રાર્થના કરે છે
પછી ગળ પાંચ બ્રાહ્મણો તથા આચાર્યોને તેઓ જે પદવી ધાગણ
રતા હોય તે જણાવી પોતે જનમમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના
જો ઉપર રાજ અમન ચનાવશે એમ ફરી ફરી કહે છે

પછી બ્રાહ્મણ અથવા અચાર્ય ગળને તગ્વાગ સાદુ રે છે
એ તરવાર સત્તા ના અમતિ રૂપ તરી ગળ ગળ્યના અધિકારો
તથા ગામના મુખીઓમા ફેગવે છે અને રાજનિષ્ઠ ગ્રહેવા માટે બ્રાહ્મણ
જે શબ્દો રાજ પ્રત્યે ઉચ્ચારે છે તેજ શબ્દો રાજ આ લોખ પ્રત્યે
ઉચ્ચારી ગળ અમનમા તેમના મદકાગની યાચના કરે છે

આટલું કરી ગળ અગ્નિનો નથી ચોપટના ખેનની માફક
ગળવહીવડ એકજ માણસથી ચનાચાય નહિ એ જાનત સર્વ એકલા
મજેના સરદારો વગેરેના મન ઉપર ઠમાવવા માફ ગળ રાજરત્નો
માથે સાત્રતિક ચોપટની ગમન શરૂ કરે છે અને ઝોડમા પવિત્ર ગાય
મુઠે છે એજ પ્રમાણે ગળ અને તેના મત્રીઓ રમવા ધાગેની
ગળઅમનરૂપી રમતમા સમાજની એકાદ જરીન વ્યક્તિની પુજા
ઝોડમા મુકતા આ પ્રમાણે ગળઅમનને ચોપટનું રૂપ આપી ગળ
પોતાનો અમન શરૂ કરે છે ।

હિંદુ ગમનના અભિપ્રેક્ષા કરવામાં આવતી સવગા ક્રિયાએ આપણે જોઈ ગયા છીએ એ સધગા ક્રિયાઓનું ન્દસ્ય અપદ રીતે માધાગ્ધુ વાયકવર્તને પણ અમજ પડે એ માટે આપણે સામાન્ય ચાબદેમાં કહીશું કે—

- (અ) હિંદુ રાજ માણસ જાતે સ્થાપેલી અસ્થા હતી
- (આ) હિંદુ રાજની વણી કગ્વામાં આનતી અને વગી કરનારા રાજના સવગા લોગે હતા
- (ઇ) હિંદુ ગમનની ગ્ચિતિ કરારથી બધાએના સખસ જેવી હતી
- (ઈ) હિંદુ ગમનો ઓદો રાજ્યનો એકે ઓદો ગણાતો, અને તે ઉપર આવનારને રાજ્યના ઓદેદાગે સાથે સદકાર કરી અમન ચનાવવાનો હતો
- (ઉ) હિંદુ ગજ ટ્રસ્ટ રૂપે હતું, દેરાની આખાદી તથા ખીનવણી થાય એ નજરે રાજ ચનાવતું એ ટ્રસ્ટનો મુખ્ય હેતુ હતો
- (ઊ) હિંદુ રાજ મધ રીતે સ્વચ્છદી વર્તન કરી શકતો નહોતો
- (એ) હિંદુ ગમ કાખદાથી પગ નહોતો, પણ તે અતુમાગ એને ચાતવાતું હતું
- (ઐ) હિંદુ ગજ મુખ્યત્વે કરીને ગદ્ધિય હતું અને ખીજી રીતે લૌગેનિક હતું

રાજમધારણની આ લાવના આપણા તત્વગાની પૂર્વજ્ઞેતી નજરે પહાગ નહોતી હિંદુ સમાજ ખીજી દુનિયામાં મગનારા સુખ માટે જ આતુગ રહેતો નહોતો અહીં આપણે તેને અનેક માસા અવયવો વાળો અને એ અસ્યવેનો યોગ્ય ઉપયોગ કગતો પણ જોઈએ છીએ આ સબધમાં તે આધ્યાત્મિક ગાનમાં સ્થાપચ્યા રહી જનસમૂહના તિરકારનો લોગ મધ પડેલા સમાજ જેવો ગહતો નથી

રાજ અમલ વશપરપરાના ધોરણે ઉતરતો આવે એ આલિયુ ત્રયો વીકારતા નથી દરેક રાજનો રાજ તરીકે અભિરેક થવો જોઈએ અને એને લગતી ક્રિયામાં આગળ ચર્ધ જએના રાજ

માટે કંઈ ઉત્તેજ આવતો નથી. આનું કારણ એટલુંજ છે કે વૈદિક સમયમાં રાજ્ય સુઠી કદાવવામાં આવતો. બ્રાહ્મણ યજ્ઞો લખાયા તે કાળમાં હિંદુ રાજ્ય વંશપરંપરાના દૃઢથી રાજગાદી ઉપર આવતો એવો સિદ્ધાંત માન્ય થયો નહોતો. પરંતુ એના અંકુર પૂટવા માડયા હતા એમ તો જણાય છે. એક શાખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે સુઠી કદાવે એવો રાજ્ય પોતાની હયાતીપર્યંત રાજપાટ ભોગવે એ હેતુથી અભિપેક્ષ કરવાનો હોય તો તેણે વ્યાહિત મંત્રના પહેલા શબ્દ મૂઃ નો જ ઉચ્ચાર કરવાનો હતો. જો એ પેઠી સુધી કુટુંબમાં ગતપાટ ગમ્મતુ હોય તો મૂમુંવ અને ઋણ પેઠી માટે ગમ્મતું હોય તો મૂમુંવઃ સ્વઃ એ પ્રમાણેના આખો મંત્ર બોલવાનો હતો. ૧ એતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મકાંડની એક શાખાનો આ અભિપ્રાય હતો. આ સિદ્ધાંત માટે ખારવેલના શિવાલેખમાં પણ ઉત્તેજ મળી આવે છે. એમાં એક જ પેઠી માટે અભિપેક્ષ કર્યાનું વર્ણન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે અનુમાન થઈ શકે છે કે એક કરતા વધારે પેઠી માટે પણ અભિપેક્ષ થતો. એતરેય બ્રાહ્મણમાં આવતા રાજાના ગજ પિતર (રાજા અને રાજાનો પિતા) એ શબ્દોથી રાજસત્તા વંશપરંપરા ઉતારવા તરફ સમાજની વૃત્તિ ચલી હતી એ વાતને અનુમોદન મળે છે. વળી એ સાથે લોકશાસનવાળું સ્વરાજ અથવા વિરાજ એવું કંઈ વિશેષણ ન હોવાથી એ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. પરંતુ જે ક્રિયા મૂળ ફરાવવામાં આવી હતી તે હવે પેઠી માટે હતી. અને જ્યારે રાજસત્તા વંશપરંપરા આવવા માઠી ત્યારે પણ અભિપેક્ષ એકજ પેઠી માટે કરવામાં આવતો એમ નિયમ તરીકે મનાવું.

૧ એતરેય બ્રાહ્મણ ૮, ૭

મૂરિતિ ય દ્વચ્છેદિમમેવ પ્રયનમવાદિત્યય ય દ્વચ્છેદ દ્વિપુરુષ ।

મૂમુંવ ઇત્યય ય દ્વચ્છેત્તિપુરુષ વાડપ્રતિયં વા મૂનૈવઃ સ્વારિતિ ॥

(૮, ૧૨, માના રાજાના રાજપિતર સરખાવો.)

આપણે આ બાબત સમાપ્ત કરીએ તે અગાઉ ગામને પદ્મપ્રદ કરામા આનંદા જે ક્રિયા થતી તેની નોંધ લેવી જોઈએ. પદ્મપ્રદ થએના ગામને સૌત્રામણી યત્ર કહેવા પડે. એ યજ્ઞની વિધિ શુક્રન યજુર્વેદ ૧૯ થી ૨૧ માં આપી છે એજ પ્રમાણે કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ માદી ઉપગ્રી ઉગ્રાદી મુદ્રના રાગએ એ યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે. આ ઉપગ્રી જજ્ઞાય છે. જેમ વૈદિક કાળમાં ગામઓને માદીપરથી ઉગ્રાદી મુકનામાં આવતા તેમ આ યુગમાં પણ યજ્ઞ

પ્રકરણ ૨૬ મું

બ્રાહ્મણ સમય પછીના કાળમાં અભિષેક.

માત્ર ૩ સમય પછીના કાળમાં ગજવ્યવસ્થાના જે સિદ્ધાંત ઉપર અભિષેકને લગતી ક્રિયા આધાર રાખતી હતી તે સિદ્ધાંતમાં બદલાએના તથા બદલાતા જતા સંલેખોને અનુગા કંઠકાર થતા મદાભારતમાં જજ્ઞાન્ય પ્રમાણે અભિષેક પહેલાં યુધિષ્ઠિર પોતાના મંત્રીઓનું પૂજન કર્યું હતું (મહાપર્વ ૧૩, ૪, ૨૬, ૨૯) અર્થાત્ મંત્રીઓ એટલે વૈદિક કાળના મંત્રિને મહાસદો મળવાના છે. ગમાયજ્ઞ ગ્રંથો તે વખતે સમાપ્તના પ્રચલિત વલિવટ તથા વિચાર પ્રમાણે ગમના સુવરાજ તરીકેના થનાં અભિષેક વખતે ગ્રામણી અને સમતોને બંને વ્યવસ્થા અને પૈંગ અને વૈદિક કાળના ગ્રંથકરો તથા કમરોને ઠેમણે વેપારી અને ધંધાદારીઓના મધ દાનર હતા (ગમાયજ્ઞ ૨, ૧૪ શ્લોક ૫૨) મદાભારતમાં યુધિષ્ઠિરના મદારાજ તરીકેના અભિષેકમાં બ્રાહ્મણો, જમીનદારો, ધૈર્ય અને ચક્ર વગરના મુલ્યના માનવતા પ્રદર્શને પોતાવનામાં આવેના આપણે જોઈએ છીએ (મહાપર્વ અ. ૩૩ શ્લોક ૪૧, ૪૨) ગમાયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો, મંત્રીઓ, ક્ષત્રીઓ તથા મુલ્યના માનવતા અમૂલ્યતાના મધના મહાસદો રાજના માથા ઉપર

મમુદ તથા નદીના પાણીનો અલિપેક કરતા. આ ક્રિયામાં કન્યાઓ પણ લાગ લેતી જણાય છે. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધૌમ્ય અને કૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ પ્રજાના સગળા પ્રતિનિધિઓએ યુધિષ્ઠિરનો અલિપેક કર્યો હતો (ગાતિપર્વ અ, ૪૧) મહારાજન નજરાણા મનીકારતો અને ખીનાબ અને ખીવાતની બહિષ્ કરતો. નીચકંઠના નીતિમયુખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાનના ચાર મુખ્ય અમાત્ય ગજને અલિપેક કરતા એ પછી દરેક વર્ણના અને એથી ઉતરતી ન્ચાતોના મુખીઓ જુદા જુદા તીર્થના પાણીથી તેનો અલિપેક કરતા. દિજ લોકો તરફથી ધન્યવાદ આપતા, ગજ અમાત્યો, લોકપ્રતિનિધિઓ, ગજધાનીના નાગગ્નિ, વેપારીઓ, ધર્માદારીઓ તથા બજારના આગેવાનો સાથે ખેસતો અને પ્રતિજ્ઞા આ સવળાઓને રાજને ઓળખાવતો. શહેરમાં ચારી નીકળતા ક્રિયા પૂર્ણ થતી. વીરમિત્રોદય-રાજનીતિ-પ્રકાશમાં શ્વહ-પુરાણમાંથી કરના ઉતાગ પ્રમાણે ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી રાજ હાથી ઉપર નગરની પ્રદક્ષિણા કરતો, અને મહેલમાં પાછા ફરતા પાંચ (નગર)ના સમસ્ત મુખીઓની પૂજા કરતો. અઘવણ પગિશિષ્ટમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી પુરુષ અલિપેક ક્રિયામાં પુણ્યકૃતિ પછી રાજ બ્રાહ્મણોને મુખાકાત આપતો, નગરના વેપારી મંડળોના અથવા મધના મુખીઓની સ્ત્રીઓને નમસ્કાર કરતો અને તેઓ એને આતીર્વાદ આપતા

મુખ્ય બામતોમાં આ રિધિ બ્રાહ્મણ યુગમાં આવતી વિધિના જેનીજ છે. વિશેષમાં અહીં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત વિસ્તૃત થાય છે. પચાસના મુખીઓએ એટલે પાંચને મળતા આવતા મડળના સભ્યોએ તથા પચાસના જનપદે, ધર્મધાવના બાલિમપુરના તામ્રવેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનાજ સમયમાં કાન્યકુબ્જના રાજાનો અલિપેક કર્યો હતો.

એજ પ્રમાણે અલિપેક વેળાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞા મહાભારત તેમજ જૈતરેય બ્રાહ્મણમાં સરખી મળી આવે છે.

વૈદિક મત્ર ઉપર ગ્યાએથી હોય તેમ મદાભાન્ત એ પ્રતિજ્ઞાને શ્રુતિ કહે છે, અને એતરેય શ્રદ્ધાથી તેનો ઉચ્ચાર કરવાનું જણાવે છે. પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છે —

પ્રતિજ્ઞાન્નામિરોહસ્વ મનસા કર્મ્મણા ગિરા ।

પાલયિષ્યામ્યહ મોમં વ્રહ્મ હત્યેષ ચાસૃષ્ત્ ॥

યદ્યાત્ર ધર્મો નીત્યુક્તો દણ્ડનીતિવ્યપાથય ।

તમશઙ્કઃ કરિષ્યામિ સ્વવશો ન કદાચ્ચન ॥

(શાંતિપર્વ આ પૃષ્ઠ, શ્લોક ૧૦૬-૧૦૭)

“ (મનમાં કંઈ પણ વિક્ષેપ નાખ્યા વિના) તમારા ખર્ચ આ તરફથી, કર્મ અને વચનથી પ્રતિજ્ઞા બેરી,

(અ) દેશને ઈશ્વરરૂપ માની દરોજ અને હમેશા હું દેશની પ્રગતિ થાય એ પ્રતિ લક્ષ ગણીશ,

(બ) અહીં જે જે કાયદાઓ ઉપનિષદ છે, નીતિ પ્રમાણે જે જે કરવા પડે અને જે જે રાજપ્રકારથી વિરુદ્ધ ન હોય તેને કંઈ પણ આનાકાની વગર પાળીશ અને કદી પણ હું એ-જાન્યારી ચર્ચાશ નહિ ”

રાજની પ્રતિજ્ઞા પુરી થતા એકાંચ એના લોભ વ્યવસ્થા એના આ પ્રતિજ્ઞાનું મોટી વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે હવે એ એમને એમ રીતી છે અને તેમાં વહેમનું - ગુહપણાનું કંઈ તત્ત્વ દાખવ થતા પામ્યું નથી આ સંબંધમાં અન્ય દેશોની રાજપ્રતિજ્ઞામાં કેવા અને કેવા ફેરફારો થયા છે તે જાણના જેવું છે

“ હે રાજાઓને પરિતાપ આપનાર રાજાનું હે ભાગત ’ તેમના જે “ રાજ ” એ પ્રકારે શબ્દ પોતવામાં આવે છે, તે રીતી મને ઉત્પન્ન થઈ પ્રચારમાં આવ્યો છે તે મને કહો. ખીજા નોકોની પેઠે એને હાથ, જુગ તથા ગ્રીવા કે ખીજાઓની પેઠે એને પણ મુખ દુખ આવે છે, ખીજાઓની પેઠે એને પણ જુદા અને દન્દિઓ છે, પીડ, મુખ અને ઉદર છે, શુક્ર, અગ્નિ અને મનમ છે, મામ અને

નાયુ પણ છે; આસોરજ્વાસ, પ્રાણ અને શરીર છે; રાજ અને અન્ય લોકોને જન્મમરણ સમાન છે; તેમ રાજના અન્ય ગુણો પણ ધરતી લોકોના જેવાજ છે, એમ જાણ વિદિષ્ટ જુદિવાળા અને ઘરા લોકો ઉપર એક પુરુષ રાજ થઇ કેમ અધિકાર ચલાવે છે ? હિમતવાન અને શરવીર હિંદુ લોકોથી વમાએવા આખા દેશ ઉપર તે કેમ સત્તા બોગવે છે ? વળી તે રક્ષણ કરે છે જના લોકો સંતુષ્ટ અને આનંદી ગદે તે માટે ઈન્દ્ર કરે છે, માથે માથે તેની એકલાની પ્રમનતાથી આપું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે તથા તેની વ્યાકુલતાથી આપું વિશ્વ વ્યાકુલ થાય છે એ નિશ્ચય છે. હે ભરતર્ષભ ! પણ એનું કારણ શું છે, હે શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાન કરનાર, હુ યથાર્થ માલગવા ઇચ્છું છું. માટે તે મને વિસ્તારપૂર્વક કહો. હે પૃથ્વીપતે ! આપું જગત તે એકલાના આગળ દેવની પેઠે નમસ્કાર કરે છે તેનું કારણ કંઈ નાનુસુતું હોય નહિ. ” (શાનિપર્વ અ. ૫૬ ગજલર્મ-મૂલધ્યાય.)

સુધિરે પુઠેવા ઉપરના પ્રશ્નના જવાબમાં ભિષ્મ પિતામહે ગજપદ તથા ગજપ્રતિજ્ઞાનું સંવિષ્તર વર્ણન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે પ્રથમ ગજ નહોતું તેમ ગજ પણ નહોતો, પરંતુ સર્વ પ્રજા ધર્મવટે એકબીજાનું પાલન કરતી. આમ ગદેના ગદેતા તેઓને માલમ પડ્યું કે અગમપરમ મહત્ત્વ જોઈએ તેટલો દદ રહેતો નહિ અને ધર્મનો પણ નાશ પામવા માડ્યો હતો દેવાની મલાહ લઇ પ્રજાએ ગજા ચુંટી કહાડના ઠગવ્યુ પરંતુ દેવોએ સૂચવેલા વિરાજસે ગત્યપદ લેવા ના પાડી, એના ત્રણ વશજો ગદાપિતા તરીકે રહ્યા, એવાએ માત્રાન્ત્ય ઉભું કરી પોતે એજ્ઞાચારી થયો, વેન નામનો પાચમો વશજ લોકો પ્રત્યે કાયદાથી વિશ્દ વર્ત્યો એટલે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવામાં આવતા તેનો સિરજોદ થયો. આથી ઋષિઓએ પૃથુ નામના વેનના વંશજને ચુંટી કહાડ્યો. એણે ભક્તિપૂર્વક શાસન ચલાવવા કશું દરવાથી એની વામે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞ લેવાવવામાં આવી. ધર્મ અને ન્યાયાનુસાર વહીવટ ચલાવનામાં એને ફતેદ મળી, લોકો

એનાથી સંતુષ્ટ થયા અને એને 'રાજા'નો મહકાળ પ્રાપ્ત થયો.

રાજકીય બાબતો ઉપર લખનારાઓએ હિંદુ રાજ્યને અભિષેક લેવાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ખુલાસો આપતાં આવો દૃષ્ટિ અંતિહાસિક મિદ્ધાત ધડ્યો છે. આ સિદ્ધાંતનું નળ સતપથ શાસ્ત્ર સુધી જાય છે. કાણુ તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ હિંદુ રાજ તરીકે પૃથુ વૈવ્યનો અભિષેક થયો હતો. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કદાચી શકાય કે રાજવ્યવસ્થાની રચાપના સાચેજ આ પ્રતિજ્ઞા સર થઈ હતી, અને તે અન્વયે રાજ્યને દેશની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ થાય તે પ્રમાણે ઈશ્વરનો ભય રાખી, શુદ્ધ ભાવ તથા માનમગ્તમાર્થી રાજ્ય ચલાવવાનું હતું, અને ધર્મ તથા રાજનીતિ સાત્ત્વ ૥ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી સર્વ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતર રાષ્ટ્રીય વ્યવહાર ચલાવવાનો હતો.

પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથોએ પોતપોતાના રાજ્યોએ લેવાની પ્રતિજ્ઞા ધરી કદાચી છે, છતાં તેમાંની કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞામાં દેશજ સર્વશક્તિમાન અને પુણ્યવંત છે એમ બાર દહને હિંદુ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જણાવાયું નથી. દેશની અવગત કરવી એ ઈશ્વરની અવગત કરવા બગબર છે, અને હિંદુ રાજ્ય એ પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ચુકે તો તે અસત્યપ્રતિજ્ઞ તથા અસત્યસમ્ય રહેવાશે એટલુંજ નહિ, પણ ગાદી ઉપર ચાલુ રહેવાનો હક શુભાવશે. આ પ્રતિજ્ઞા ખાલી આડબર માટે કે વિધિને લઇને લેવામાં આવતી એમ નહોતું, કારણુ રૂદ્રામન જેવો રાજા પોતાના સિદ્ધાંતેજમા મર્વથી જણાવે છે કે પોતે સત્યપ્રતિજ્ઞ રહ્યો હતો અને કાયદાનુસાર ન હોય એવા પ્રાધ કર કે લાગા તેણે ઉચરાવ્યા નહોતા. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતા પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ વિસ્તાગપૂર્વક કરવામાં આવતો. જે રાજ્ય રાજનું અખણિતપણું જાળવવામાં નિષ્ફળ જતો તો તેના ઉપર પ્રતિજ્ઞાભંગનો દોષ આવતો. બૃહદ્રથ મૈથર્ નિર્વાર્થ જણાતા અને એના અમનમાં મીક લોકોએ હિંદુતાન યતવા બીજવાર પ્રયાત કહેલો હોવાથી એને ગાદી ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યો હતો, અને વ્યાજુ જેવાએ એને પ્રતિજ્ઞાદુર્બંધ ગણી કદાચી હતો. કરવા કાયદાકાનુન

પ્રમાણે વર્નવ ગમ્યએ પ્રતિજ્ઞા લીધા પત્રી જો તે ગેઠાચદેસ રીતે
આયે અને ગુન્હો કરે તો એના ઉપર મુન્દા વિશ્વામનો એણે લાંગ
કરેયો ગણાતુ, અને તે માટે જે લોગએ એને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો
હોય તે લાગે એને ગાદી ઉપરથી ઉઘાડી મુક્તા જાન, લોકકથા,
આદિત્ય અને પ્રતિદામમાથી આના દષ્ટાન મળે છે મહાભારતમા
સિતમગ્ગ વેનના પદબ્રહ્મ તથા શિરઃછેદના કાળમા તે વિધર્મી હોવાતુ
અને મગધના નાગદસકને પિતૃહત્યા માટેની શિલા તરીકે તેને ગાદી
ઉપરથી ઉઘાડી મુક્તાતુ જણાવ્યું છે આયેદે દર્ષપણુ ગુન્હો ન કર્યો
હતો છતાં તેને દેદમા નાખવા માટે મૃતકટિક નાટકમાના પાપક
ગાનને અધિદાગ્ધ્યુત કરવામા આવ્યો હતો.

આ પ્રતિજ્ઞા મુમક્ષમાની ગિયાસત મુધી અભિષેકની મુખ્ય ક્રિયા
ગણાતી. એ અમયે બ્રાહ્મણ મુગની કેટલીક વિગતમા જગદાર થયો
હતો અને ગામી વગેરે બાબતમા સાદાર્થ જતી રહી આડખર આવ્યો
હતો, પગંતુ ઐતરેય બ્રાહ્મણમા ગળ્યાભિષેકનો જે મંત્ર હતો તેજ
કાપમ ગ્યાં હતો, અને ગજપદને લગતા વિચારો મધ્યમુગમા
બદલાયા હતા. આ હિંદુ ધર્મનાસ્થમા પાગલન પડિતોએ તે મંત્ર
માન્ય રાખ્યો હતો અનેક લીલી મુત્રીમાથી પચાર થયા છતાં, વિરૂદ્ધ
મનમતાતરોનો મંસર્ગ થયા હતા, હિંદુ પ્રજા પોતાના વંદિક પૂર્વજોએ
ધડેયો મંત્ર બૂધી નહોતી.

ગજપદ વશપરંપરા ઉતરી આવતુ આ હિંદુ મંત્રની વળગીનો
મિદાન બૂતાયા નહોતો. આમ થનાના જે કાળો હતો. મેગાસ્થનીઝ
જણાવ્યા મુજબ ગજવંશ નિર્મળી જના ગજપદ માટે ખરેખર વળગી
કગ્યામા આવતી, અને અભિષેકને લગતી સમગી ક્રિયા કગ્યામા
આવતી હોવાથી એ સિદ્ધાન સમાજની ધ્યાન બદાન ગયો નહોતો.
મુમક્ષમાની સમયમા પણ શિવાજી જાપતિ તરીકે ગાદીનરીન થયો
ત્યારે તેને લગતી ક્રિયાએ વરણીનુ રૂપ લીધું હતુ. જગાળામા પાપ
ગમ્યોના વખત મુધી આ મિદાન અત્યંત ગ્રેવા પામ્યો હતો.

ગોપાળ પોતાના લેખમાં વરણીને લખેને રાજપદ ઉપર આવ્યાનું તથા લોકોએ રાજ તેના હાથમાં મુદ્રી અરાજકતાનો અંત આવ્યાનું જણાવે છે. ઇસવીસનના બીજા સદ્દમાં રૂદ્રામન પોતાના લેખમાં લખે છે કે “સધળા વરણના લોકોએ રાજપદ માટે એની વરણી કરી હતી.”

સાર્વભૌમ રાજ ખરવેલના લેખ ઉપરથી ૨૫૯ થાય છે કે ચુંદી ક્ષદાકામાં આવતો રાજ પુરાં ચોવીસ વર્ષની ઉમ્મરનો થાય નહિ ત્યાં મુદ્રી તેનો અભિષેક થતો નહિ. જૈન સાહિત્યમાં વિક્રમ રાજનો અભિષેક તેના ૨૫મા વર્ષમાં થવાનું જણાવ્યું છે. ઉપનિષદના સમયમાં સાધારણ રીતે એ ઉમ્મરે વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ પુરો કરતો.

અભિષેકને લગતા સર્વ નિયમો સુસ્ત રીતે પાળવામાં આવતા તે વિશેના એતિહાસિક દાખલાઓ મોજુદ છે. અશોકના વંશજોએ ધર્મિક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો છતાં તેઓ અભિષેકને લગતા શાસ્ત્રસંમત તથા પવિત્ર નિયમોની આડે આવ્યા નહોતા. ખુદ અશોક માદીએ આવ્યો ત્યારે એની ઉમ્મર ચોવીસ વર્ષની નહિ થએલી હોવાથી માર વર્ષ મુદ્રી એનો અભિષેક થયો નહોતો. આવા વય-ગાળાના વખતની કેઈ મળુના ન થતી હોવાનો સિદ્ધાંત આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો વસિષ્ઠના ધર્મસૂત્રમાં જણાવેલો જુના રાજના મરણ તથા નવા રાજના અભિષેક વચ્ચે પચાસ થએલા સમયમાં કરજે લીધેલાં અથવા આપેલાં નાણાંનું વ્યાજ ન મળવાનો નિયમ સદગ્ર મમળનો. આટલા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે અભિષેક થયા પછીજ રાજ કાયદેસર રાજ મળુનો. અશોકના અભિષેક અગાડિનાં વર્ષ એના રાજવર્ષમાં મળ્યાનાં નહિ. આ વિચારો એટલા પ્રજાગતતા કે ગાત્રવિકાસિમિત્રમાં દિવિ કાળીદાસ અમિમિત્રો પુષ્પમિત્રએ

† રાજાં તુ વૃજમાવેન દ્રવ્યશક્તિં વિનાંતકેતુ ।

પુનારાજામિત્રેદેવ દ્રવ્યમૂલે ચ વધને ॥

(૨.૪૧)

આને મળતો આવે એવે - ૮૬ મિદાત પ્રતિષ્ઠાત વા માનતા પ્રવત્ન નિરુગ ગથો હતો એવલા ઉપરથી પણ આ માનતાને મળે છે. આદ્યજ્ઞ પુણ્યમિત્રના કાલિ-ગ્રંથ અમન દમિયાન લખાએના માનન ધર્મશાસ્ત્રમા જણાવ્યું છે - મન માત્ર મનુષ્ય હોનારી તેના તન્ન તિગ્રંથાદ દર્શવલો નહિ એ તો મનુષ્યરૂપે દેવ ૮ આ માનની પુષ્ટિમા એ પ્રથમાત્તને એની અગાઉના આરિત્યમાથી કદ પ્રમાણે ન મળનાથી આપણે આગળ અમા પ્રકરણને ૭૭ અગ્રજ્ઞ પદ્ધતિની કસેલી અથાનો એ આશ્રય લે છે અગ્ર જણાવે છે એ પદ્ધતિથી ના ૧૪ થતા લોગ જગન્નિયતાની આરોચના કરતા અને તે રાગ માટે બનામણ કરતો એ મનુ વૈશ્વન્તરી વરણીને નગનો મિદાત ઠોરી દે છે અને દેખીતી રીતે વેતની વાત ઉપર આધા મળે છે એના જણાયા પ્રમાણે મોને અગ્રજ્ઞતામાથી બચાવવા માટે ઈશ્વર નામ બના મો પછી વેને ગેરમણદેસર રીતે અમન ચન વ્યાથી એ પદ્ધતિ થયો હતો તેને લગતી લોચ્છાની ૨ અન મણુના ૨૨ છે માનન ધમનાશ્રમા પ્રતિષ્ઠા મળને મચડી એવો અથ ૨૬ ના પ્રવત્ન થયો છે - સુદાએમો ગળ પગમેશ્વરી મનાય માટે વાયના કરતો, જેથી એનો નવા અમન થશ રી નીરડે અથ નાશ્રમાના અગ્ર તેને મળના આનના બીજા નિવેચનને ૧૦ કાચ આ સિદ્ધાન અનિત્વમા આ મો દેવ તેમા મળના નોકગના મોગમા મા શાસ્ત્ર મુક્યા છે -

‘ નમનુ મ્યાન ધન તથા ધમના મ્યાન જેવું છે એ પ્રત્યક્ષ ૮૩ અને પ્રસાદ આપના છે જેઓ એના તન્ન નિરરમા દશાવે છે તેમના ઉપર દેવી ગિદ્ધા ઉર્ન છે માટે એની તન્ન નિર મા દશાવે નહિ ’

પણ અહીં મનામા ઈશ્વરી અશ હોના નિગે કદ જલા પુ નથી જે સિદ્ધા માટે ઉત્તેષ ૮ તે પાપને પગિશ્રુમે થતી શિવા છે અને નજદાદ એ પાપ મપુનામા આવે છે

એ અર્થમાં જે જે પ્રજાઓ દેશમાં વસતી હતી તે તે સાથે રાષ્ટ્રને વિશિષ્ટ સંબંધ રહેતો નહિ. સ્વાભાવિક રીતે આ યુગમાં સમિતિ માટે કંઈ ઉદ્દેશ્ય મળતો નથી, કેમકે રાષ્ટ્રના એકમ ઉપર એ સમિતિનો પાગલ રચાયો હતો અને એ એકમ ગંભીરતામાં પ્રમાણભૂત થતું અટકતું હતું.^૧

આ અવસ્થામાં આપણે જે બીજી સંસ્થા વિશે સાબળીએ છીએ તે દેશવાએલી પરિસ્થિતિમાં સમિતિનું કંઈક સ્થાન કદાચ હોય. ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ અને ઈ. સ. ૬૦૦ ની વચ્ચેના કાળમાં રાજ્યના બે વિભાગ પાડવામાં આવતા. પાટનગર અને દેશ.^૨ પાટનગર માટે વીરમિત્રોદયમાં પુર અને અર્થશાસ્ત્રમાં નગર અને ક્ષેત્ર વેળા દુર્ગ એ શબ્દો આવે છે અને દેશને માટે જનપદ, રાષ્ટ્રના સમાનાર્થમાં વપરાયા છે. જનપદ ઉપરથી થએલો સાધિત શબ્દ જનપદ પાસિ-મુત્રમાં તેમજ રામાયણ, મદાશારત વગેરે ગ્રંથોમાં તથા શિક્ષાસંમેષોમાં મળી આવે છે. દાસમાં એનો જનપદમાં વસનાર એવો અર્થ કરવામાં આવે છે, અને પારિભાષિક સંજ્ઞા તરીકે એનો વાપર છુટી ગયો છે. આનું કારણ એ છે કે ઘણુંખરું એ સંજ્ઞા બહુવચનમાં જાનવદા. વપરાએલી મળે છે અને એનો અર્થ જનપદના ભોંટા એમ કરવામાં આવે છે. વળી અર્કચીન પંડિતોએ જનપદને પ્રાંત તરીકે ગણવાની ભૂલ કરી છે. આ અર્થ માટે ગ્રામીન ગ્રંથોમાંથી પણ કંઈ આધાર મળતો નથી. ખરેખર એનો અર્થ રાજ્યપદનાના સંબંધમાં પાટનગર

૧. જનકોમાં સમિતિ માટે કંઈ ઉદ્દેશ્ય નથી. એ સમિતિની સંસ્થા દરતીમાં હોત તો તેના નિર્દેશ માટે પુષ્કળ પ્રસંગો હતા. ધર્મગ્રંથોમાં રાજ્યના અધિકાર જણાવતાં તેનો સમિતિ સાથે સો સંબંધ હતો તે બાબત કંઈ સૂચન નથી. તેમજ મહાભારતમાં એ વિશે કંઈ જણાવ્યું નથી.

૨. જનક અને પાસિ સૂત્રમાં જનપદ અને નિગમ શબ્દો આવે છે નિગમ રાજ્યપદનાની દૃષ્ટિએ નગરને મળતું આવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જનપદ અને દુર્ગ તથા રામાયણમાં નગર (તેમજ દુર્ગ) તથા જનપદ એ શબ્દો આવે છે.

ન ગણના ગણ્યનો આપ્રીનો આખો મુખક એવો થાય છે. જનપદનો એવો પાગિભાષિક અર્થ આમજે ઇ. ન. પ. ૧૬૫ ના ખાગ્વેવના શિવાત્રેખથી મિદ્ થાય છે. મધ્યકાળના ભાષ્યકારોને જનપદ નામની મંયુક્ત મંસ્થા વિશેની માહિતી ન હોવાથી તેઓએ એકવચન રૂપને ગુધારી બહુવચન રૂપ જાનવદાઃ કયુ. આનું દષ્ટાત રામાયણના અયોધ્યાકાંડ (૨. ૧૮. ૫૪ માથી મળે છે.

उपतिष्ठत रामस्य ममप्रमभिपेक्षनम् ।

पौरजानपदान्वयिषि नैगमस्य कृताञ्जलिः ॥

ગાન દગરથને ખમર આપવામા આવે છે કે પૌર, જનપદ તથા નૈગમ ગમના અભિષેક માટે આદ્યપૂર્વક ખાત્રી થાય છે અર્થા ક્રિયાપદ ઉપતિષ્ઠતિ એકવચનમા હોવાથી માત્ર નૈગમ એકવચનમા મુકી જાનવદાને વ્યાકરણના નિયમાનુસાર બહુવચનમા રહેના હીનુ છે. ખર્ફ રૂપ જાનવદસ્ય ડેટનીક લગ્નચિખિત પ્રતોમા મળે છે, પરંતુ તેને ખોટું ગાંડી કદાલી નાખવામા આવ્યુ છે

બહુવચનમા જાનવદા નો અર્થ ' જનપદ મંસ્થાના મધ્યો ' તેમજ ' જનપદના સ્ત્રોત ' એવો થાય. એ રૂપમા પણ મંસ્થાના અર્થને કંઈ બાધ આપતો નથી એક વ્યક્તિના અર્થમા નહિ પણ મમદ અર્થમા એકવચનમા એ ગમ્દ નયગએનો અથવા મયુક્ત મંસ્થાના અર્થમા મહુવચનમા જાનવદ વપરાએલો મળી આવે તો એવી સયુક્ત મસ્થા લગ્નીમા હોવાનુ મ ખત થઈ શકે. એના બન્ને રૂપ મળે છે, તેમજ સયુક્ત મડળ તરીકે જનપદના પોતપોતાના નિયમો કરેના હતા અને તે નિયમોનો ધર્મશાસ્ત્રમા સ્વીકાર થયો હતા

ખાગ્વેવના લાથીચુક્ષના નેખથી નિમશય એવો પુગવો મળે કે ગમ્દ જનપદને (એકવચનમા) વિગિષ્ટ અધિકારો આપતો. રામાયણમાથી ઉપર લીધેનો દાખલો પણ એટલોજ મહત્વનો છે.

સુગન્ધ અભિરુચિ માટે જનપદ ખોટી થતુ હતુ ગમાધુષા
જાળુના પ્રમતો આ અભિરુચિની માનના પોત તેમજ અન્ય લોના
માથે મે ૯ કુટી જનપદે મનાનુમતે દગર કર્યો હતો ૩ ૧ અમે
આ અભિરુચિ માટે ૮૪ ગાળીએ છીએ ૧

માનવ વર્માનાત્વમા જ્ઞાતિ, જનપદ અને ત્રેણિના ધર્મે
ગ્રીક્ષાઓ ૮ ૨ જનપદ પેડે જાતિ અને શ્રેણિ પણ મયુક્ત સંધ્યાએ
હતી ત રિગ્વે ૮૪ પ્રમાણ મગતુ નથી માગર કથ ન્યૂતિમા જનપદ
ગણ તપિ નથા જાતિને એકમ તરીકે ગણાવી દરજે પોતપોતાના
નિધમો પ્રમાણે વ્યાનવુ પડતુ એમ જણાવ્યુ છે એજ મત્રેમા કુ
મધ્યા મા પશુ નિર્દેશ ટે એ કુ ન જામન રિગ્વે માહિતી
મેગરના અધનાન્વમાના મમય (સયુક્ત મગના ગગે અધના
વાગરેરજે) રિગ્વેનુ પ્રકણુ તપાસના કૌટિલ્ય (પા ૧૭૩)
મેમ મધ જાતિ સવ અને ૬ ન મધના મમય વિશે ઉત્તેજ ક
ટે ૩ આનો આગળ પ્રકણુ ૮ મા જોઇ ગયા છીએ તેમ હિંદુ

૧ રામાણ, અ. ૧ ૧ કા. ૨ ૨૦ ૨૨

સદાય તે મગ્નયિત્વા સમતાગતનુદય

ઋગ્દવ મનસા જ્ઞાત્વા રૂઢ દશરથ નૃપમ્ ॥

સ રામ યુવરાજાનમભિવેચ્છત વાર્ષિક ॥

રૂઢ સો હા મહાવાહુ રથુ ૧ રં મહામલમ્ ॥

જય બના ૧ ૧૨ કથુ તે પા ૧ જોવા જોડ ॥ —

વય નુ મયિ ધર્મેણ પૃથિવી મનુષાઠાન ॥

ભવ તો દ્રષ્ટુ મિચ્છન્તિ યુવરાજ મહાવત્મ ॥

૨ મનુ ૮ ૪૧

જાતિજાનપદાન્વર્મકેન્દ્રેર્ણધર્મ્માન્વધર્મ્માન્વિત ॥

સમીક્ષ્ય કુલધર્મ્માન્વ રવધર્મ્મ પ્રાતેવાદદેત ॥

૩ દશજાતિકુલસંધાનો સમયસ્થાનવાકર્મ ॥

ગણીતિ ગાન્ધમા કુવ મધ પાઠિભાષિક અર્થમા વપરાય છે. એ ગણમંથાન્દમા કુવ અથવા કુદુખ અમલ ચવાવે છે, એટલે, મદાગન ન્તા' અથવા અપજન મના ચાલે છે. વળી આન્ય દેશો દેરા મ.૨ તથા જાતિ મંધ ગણાવ્યા છે મનુ 'સમય' નો ભગ દગ્નાન વિશે ચર્ચા કરે છે, અને ગ્રામ સધ તેમજ દેશ મ.૨ અથવા ગ્રામ સમૂહ, જાતિ સમૂહ વગેરે ગણાવે છે દેશ અથવા જનપદ મંડળ માટે તેમજ માથે નાથે વેપારી સંઘના તેમજ 'દેન' ના કાયદા માટે ગૃહસ્થિતિમા ઉલ્લેખ છે. બીજા એક મંત્રમા ગાન્ધર્ભથી વિરુદ્ધ ભાવના ન હોય એવા ગ્રામ તથા દેશના હગવો વિશે ચર્ચા કરી છે. મનુ 'જાતિ મંવ' ને બદલે માત્ર 'જાતિ' અને 'દેશ સંવ' ને બદલે 'જનપદ' અને 'જનપદ' ને બદલે 'દેશ' મુકે છે. અહીં સ્પષ્ટ રીતે 'દેશ' રાજ્ય 'દેશ મ.૨' અથવા 'જનપદ' માટે વપરાયેલા લાગે છે. એજ પ્રમાણે ત્યાં દેશ-અધ્યક્ષ નોધેના દન્તાવેજને વ્યાપ જનપદ દસ્તાવેજ કહે છે ત્યાં દેશનો અધ્યક્ષ એટલે દેશ સમાજ અથવા જનપદનો અધ્યક્ષ સમજવો આ મનુષ્ય દકીનો ઉપરથી એટલું મિદ્ધ થાય છે કે મનુ અને યાગવલ્ક્યએ વર્ણવેલા જનપદ અને મનુ અને ટાટિલ્યએ વર્ણવેલા દેશ મ.૨ એજ છે

જનપદ અને દેશ સંવ આપણે હમણા જોદાશ તે પ્રમાણે પાટનગર નિવાસના ગણના આખા પ્રદેશ માટેનું મંયુક્ત મંડળ હતું.

જનપદનો બીજો પચાય ગાન્ધ ગાપ્ટ પાઠ્યથી લખાયેલા ગ્રંથોમા મળે છે. દશકુમારચરિત (પ્રકરણ ૩) મા જનપદના અધ્યક્ષને જનપદ મહત્તરા અને આગળ રાષ્ટ્રમુરય કહ્યો છે

મુકદમાના પક્ષકારોને ન્યાયાધીશ જે નક્ષણ આપી ન શકે અથવા જે મુકદમા તે ગ્રીકારી ન શકે તેના મંચધમા કાશીના શ્રીયુત ગોવિંદલાસજીએ આપેલી યાત્રવલ્ક્ય ઉપરની મિત્રમિત્રના ભાષ્યની દન્તાલિખિત પ્રત ઉપરથી માવમ પડે છે કે જે દરિયાદી

ગૌં એટલે પાત્રનચરના ગૌં સમાજ તરફ અથવા ગૌં તરફ ૨૧
 ભાનથી રત્નતો હોય તો તેને યજ્ઞપદ ગ્રહણ આપનાર નહોતો આ
 માન્ય નૃહપનિતુ પ્રમાણ આપનાર આ સુ છે ગૌંમિત્રોલ્લના
 વ્યવહાર મયુખના એવાજ મત્રમા પૌરને મલે પુર એટલે પાત્રનગ
 ગૌં વપગયો છે મિત્રમિત્ર પુર અને ન દૂનો અથ પ નનપ
 કરે છે આજી ગૌં મત્રા નસુમાગ્યગ્નિની પે નનપ મમાજ
 માટે વપગય છે

થએનો લાગે છે દાખવા તરીકે દાત્યાયન પૂજા એટલે સગની વ્યાખ્યા 'વેપારીઓ તથા ખીજનઓનો સમાવેશ' એ પ્રમાણે કરે છે મંયુક્ત મંડળો તરીકે કામ કરતા પૂજા, ગણ તથા મંવને મૂદ્ધપતિ સમૂહસ્થવર્ગ તરીકે ઓળખાવે છે. બૃહુના આધારે મિત્રમિત્ર જે નોકર આપે છે તેમા ગ્રામ, પોગ, ગણ તથા અણિને વર્ગિત એટલે મૂદ્ધપતિના સમૂહસ્થવર્ગ કહ્યા છે. અહીં ગ્રામ એટલે ગામ નહિ પણ મિથિનાના ચંદ્રેશ્વરના જણાવ્યા પ્રમાણે ગામનમાજ છે ગ્રામો ગ્રામાવસિ સમૂહ. એ સમૂહસ્થાહ નો અર્થ મિલિતા એટલે મંયુક્ત કરે છે. વર્ગી સમૂહોના ભુદા ધારા ધોનુ દોવાન દાત્યાયન કહે છે. આ મરજા ઉપરથી રાજ્ય ધાગણુમા સમૂહ નમ્દ વ્યવસ્થિત રીતે ગ્યાએવા મયુક્ત મંડળના પાગિભાષિન અર્થમા વપરાએયો લાગે છે

ગામના અમર અને દાન્ય પ્રકૃતિના ખીજન અર્થ આપતા પોગ એટલ, પ્રકૃત્ય પોતાના ધનયોડપેચ પુગની શ્રેણિઓ એવો અર્થ પણ આપે છે.

ગમ યણુમા ન્યારે ગમ નયે ધ્યા પાઠ દગની ના પાડે છે ત્યારે ભગ્ન પારજાનપદને વિનિતિ કરે છે.

આસીનસ્તેવ ભરત પારજાનપદં જનમ્ ।

ડગાચ સર્વતઃ પ્રેક્ષ્ય કિમાર્યં બ્રહ્મશાસ્તથ ॥

અયોધ્યા ૩૩ ૩ ૧૬.

જનપદે ગમનું કરેલુ માન્ય નાખ્યુ ત્યારે ભગતે કહ્યું શૃણવન્તુ મે પરિવદ મન્ત્રિણ શૃણુસ્તથા (એન ૪). આ ઉપરથી પણ જનપદ સયુક્ત મંડળ દોવાનુ વ્યક્ત થાય છે,

પાટનગર અથવા પુર કે ગ્રામના આરોજ્ય ગદાણુને લગતો વહીવટ પાંડના હાથના દોવા ઉપરાંત રાજ્ય ધાગણુને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ મત્તા તે ભેગનુ એના અધક્ષ તરીકે આધાગણુ રીતે કોઇ વેપારી

અથવા ત્રાફ રહેતો, અને તેને ટ્રેડિંગ કહેતા. ગમાયજ્ઞને આધારે પૌર નેમજ જનપદના બે વિભાગ રહેતા જણાય છે. એક અંદરનું મંડળ અને બીજું બહારનું મંડળ. અંદરનું અમલ બખતવણી કરનાર મંડળ હશે અને તે હમેશાં અસ્તિત્વમાં હોતું જોતુંએ. આપણે વારંવાર પૌર અથવા નગર વૃદ્ધો માટે ઉદ્યોગ વાચીએ છીએ તે ઉપરથી બીજી લૌકિક મંથાઓને ધોરણે પૌર વૃદ્ધોના હાથમાં કાગળાંરી વહીવટ હોવાનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ. પૌરના શુદ્ધ જાતિના પહેલાના સભ્યની આગનારવાગતાની બાબતમાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવા અપવાદ છે કે બ્રાહ્મણ આધારણ રીતે શુદ્ધને માન આપે તો નથી જતાં જો તે એક વેળા પૌરનો મધ્ય યજ્ઞ મયો હોય તો તેને બ્રાહ્મણે યોગ્ય માન આપવાનું હતું. આ ઉપરથી પૌરમાં મરણા દિન મંથનને પ્રતિનિધિત્વ મળતું હતું અને લોકમન ઉપર તે રચાયું હતું એમ અપેક્ષા થાય છે.

પૌરનો લેખક (કારકુન) રહેતો અને તેણે કરી આપેલા વખાણને ઉચ્ચ દોરીના પુરાવા તરીકે ગણવામાં આવતું. રાજકીય અથવા સરકારી લેખોની મરખામણીમાં લૌકિક લેખમાં પૌરના લેખકનો લેખ મુખ્ય ગણાતો. આથી પૌરની નિમણૂક રાજના હાથમાં નહોતી એમ જણાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા રાજકીય ન હોય એવા પૌરના અધિકારો હેઠળ પ્રમાણે છે:—

(અ) માયમિલકનનો વહીવટ, મૂન ગણમની મિલકતનો વહીવટ, રાજ્યના અમલદારોની માથે રહી, કરના માટે રાજ તરફથી તેમને અધિકાર આપવામાં આવતો.

(આ) નાગરિકોની આર્થિક શક્તિને ઉત્તેજન કરે એવા કાર્યો.

- (ધ) શહેરની સુવેશ્યાતિ બાબતના માટેના કામો ?
- (ઈ) ન્યાય આપવાનું કામ, શહેરના વહીવટ આવે મળતી રાજતી ગ્રામતો પુરતુ. શદ્દ ફોજદારી સત્તા, જેની ટે સાહમ (મગાતકાર) ને બગના મુકદ્દમા ચલાવવાની સત્તા, પોત ન્યાયાધીશીના અધિકાર મદાર હતી ? મિત્રમિત્રએ આપેના મૃત્યુના તથા અન્ય પ્રમાણે ઉપરથી જણાય છે કે મળએ પોત ન્યાયાધીશીની સત્તા માન્ય રાખી હતી.
- (ઉ) ધાર્મિક તથા સાર્વજનિક મ્યજોની દેખરેખ મળતી પાટનગર-માના મ્યજોની મરામત કરવાનું કામ પોત કરતુ આ ન્યજો સમા, પ્રવા (પાણી સર્વ ઠેકાણે પહોચતુ કરવાનું ન્યજ), તટાક (સાર્વજનિક આનના મ્યજો), આરામ (વિશ્રામ મ્યાન) અને દેવગૃહ હતા.

એગામ્યનીને પાટનપુત્રના આરોગ્ય મહત્ત્વ વગેરેના સ્તીરગ્નો જે હેનાન આપ્યો છે તે હિંદુ યુગમા હિંદુસ્તાનમાની રાગ મધ્યાના વહીવટને ટેનો મળ્યો આવે છે તે આપણે જોઈએ મદ્રેસો પાટનપુત્રનું વર્ણન આપી તેના વહીવટને લગતી વિગતો આપે છે. એ વર્ણનમા જે અગત્યનું વચન છે તે ' શહેર ન્યાયધીશો ' ને નમતુ છે ત્રીક મોગની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરીએ તો એ ન્યાયધીશો

૧ નિત્ય નૈમિત્તિક કમ્મ શાન્તિક પૌષ્ટિક તથા ।

પૌરાણ કમ્મ કુચ્ચુસ્તે સદિગ્ધે નિર્મય તથા ॥

વીરમિત્રોદયમા જુહસ્પતિમાથી મળતગ્ધ

ચાટવૌરમયે વ ધા સર્વસાધારણા સ્મૃત્તા ।

તન્નોપશમન કાર્મ સર્વેનજન કેનચિત્

એગન

૨ સાદસન્ન્યાયવર્જાનિ કુર્યુ કાર્મગાનિ તે નૃગમ્

૩. ધર્મકાર્યમપિ ખમૂય કર્મ મિ શુક તેનૈવ-

સભાગ્રાદેવગૃહતગામારમસસ્કૃતિ

એગન

ગામ તંત્રી નિમાએવા નહિ, પણ લોકનિયુક્ત અમલદારો દરે અર્થશાસ્ત્રમા જાણવા પ્રમાણે નાગરક, નહેરો મુગો, ગામ તંત્રી નિમાતો અને તે લુદોજ અમલદાર હોતો.

આ ન્યાયાવીજોમાથી પાચ પાચના ૭ મહો બનાવવામા આવતા અને તે મહો દેશની બાબતો ઉપર દેખરેખ ગાખના તેઓ (અ) શહેરની ઔદ્યોગિક બાબતો તપાસના

(આ) શહેરમાના પગદેરીઓનુ અવસાન થતા તેમની મિનકતનો વહીવટ કરતા (અથવા તેમના સગાવહાલાઓને સોંપી આપના)

(ઇ) શહેરમા થતા જન્મ મરણની નોધ રાખતા.

(ઈ) શહેરના વેપાર તથા ધંધા તથા બનાવગે ઉપર ધ્યાન આપના અને વસ્તુઓના વેચાણ ઉપર શહેરનો લાભો વધુન કરના, " આ મહો જુદાજુદા આ અધિકારો ચલાવતા એકત્ર મળી તરીકે આ ન્યાયાધીશેને પોતાના ખાસ ખાતાઓ ઉપર દેખરેખ ગાખવા ઉપરાંત સાર્વજનિક મકાનોને સુચારુચિત રાખના, ભાવતાનનુ નિયમન કરવા, હાટ, બદરે તથા દેરાચાનોની મલાગ લેના વગેરે જેની સાર્વજનિક હિતની બાબતો જોવાની હતી "

મહેમોએ જાણુ વેના તહે ન્યાયાધીશે તેજ પૌર મુખ્ય અથવા પૌર વૃદ્ધો છે પાચ પચ મહ્યોના ૭ મહો તથા ત્રીસ મહ્યોના આખા મહોની વ્યવસ્થા ન્યામની પરિવદોમા, જૌદ મધમા તથા પતજનના પચક, દશક તથા વિશક મધમા પણ, પાચ, દગ, વીમ અને તેથી વધુ મહ્યો મળતા સજાનુ કામ ચલાવવાની વ્યવસ્થા માથે મળતી આવે છે. મસુમ્મ મહોમા પાચ પાચ મહ્યોની સમિતિ ટોવાનું મુદનપતિ જણાવે છે જૌદ મધમા મુશીક બામનોનો નિકાલ થોડા મહ્યો મળી કરી નાખતા, પગલુ વિશેષ અગ્રવની બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવી દત્તવ કરવા વીમ અથવા વધારે સભ્યોની જરૂર રહેતી પાટનિપુરના પાંચી દખીન ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય

દિનની આખનો વિરો ઘણા વધારે મળ્યોએ મળી દગવ કરવાનો હતો. 'શહેર ન્યાયાધીશો' નું આ એકત્ર મંડળ ગમાવણમાંના પૈરની આતર મનિતિને મળતું આવતુ હતુ, ખાલ સમિતિ અથવા સામાન્ય મંડળમાં સભ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવી જોઈએ; કારણ આતર મનિતિમાં ત્રીસ સભ્યો હતા.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આમને વર્ગિત કહેના. વર્ગ એટલે મંડળ અથવા કામ કરવા માટે જરૂરની સંખ્યા. એ અર્થમાં પાણિનિ પણ એ શબ્દ વાપરે છે. સંયુક્ત મંડળો માટે પણ એ સંજ્ઞા વપરાય છે. મિત્રમિત્ર વીરમિત્રોદયમાં ભુગુમાંથી જે ન્યાય-મૂલનું અવતરણ કરે છે તેમાં પૌર તથા ગ્રામ તેમજ ગણ એ સર્વને વર્ગિત તરીકે ગણ્યા છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૌર માટે આગ્રાજ્યની ટંકશાળમાં સોનાના મિલ્કા પાડવામાં આવતા. રાજગ્રંથારણ્ય અનુસાર અયોધ્ય મિલ્કાઓ પડતા અટકાવવા માટે આ વ્યવસ્થા યર્ષ હોય અથવા વધારે મંભવિત જણાય છે તેમ આર્થિક કારણોને લઈને એમ કરવામાં આવતુ હોય. પુર અથવા પાટનગરમાં નૈગમ નામનો વેપારીઓનો મંથ હતો. એ નામ શહેરના વેપારીઓના બનેલા મંથ માટે વપરાતુ હોવાથી આમાન્ય વેપારીઓના સંઘ માટે એ સંજ્ઞા વાપરવાનુ બૂધ ભરેલું છે. આમાન્ય મંજા તરીકે ંણિ તેમજ પૂગ વપરાય છે. આ જે મંજા વચ્ચેનો બેદ ગ્રપ્ત જણાતો નથી. પાટનગરના નૈગમમાંથી પૌર મંડળનો વિકાસ થયો હોય એમ જણાય છે. જાતક તથા પાણિ સૂત્રમાં પૌરને માટે નૈગમ (નેગમ) નો પ્રયોગ થયો છે. નૈગમ શબ્દ પાટનગરના અર્થમાંજ વપરાયેલો છે. ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપરના દિંદુ લાખ્યકરોએ નૈગમ અને પૌરને સરખા માન્યા છે. જેની રીતે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પૌર જનપદની સાથે આવે છે તેમ પાણિ ગ્રંથોમાં નૈગમ જનપદની સાથે વપરાય છે. પાટનગરના વેપારી સંઘ તથા શહેર સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો

ધાતુ દનો કે એ બન્ને મંથા સગળી હોય એમ મનાતું અને આ કાળને લીધેજ પાંગ્રા વેપારીઓનું પ્રતિનિધિત્વ રચાયે નામે છે ગમતપણા નૈગમ અને પૌત્ર હમેશા આવે માથ નવે કે અને બન્ને વચ્ચે મ મધ હોવા છતાં તેઓ મિત્ર નેય એમ તેનું પ્રત્યક્ષ આવે છે જેમ પાંગ્ર જાનપદો પોતપોતાના મકાનો સમા અને ચોકમા ભરતા તેમ નૈગમના પણ સમાધાન હતા ૧૭ ધનાઢ્ય માણસે ગૌરધન ગહેગની શ્રેણિઓ અથવા મધોમા ગંગના નાન નુ વ્યાજ ધમાદા ખાતાઓને નિત્ય મન્યા કરે એવી નોંધ નૈગમ નમામા કગવ્યાની હકીકત ઉપર મધ છે આ પ્રમાણે નૈગમને શહેગની શ્રેણિઓ સાથે સબધ હતો છતાં તે એના કરતા વધારે મહત્વનું મંગી હતું

પૌંગ્રા વેપારી હિત વધારે સચરાતું હોવાથી દ કગાળમા મિલ્કા પકાવવાનો હક્ક આર્થિક કારણે તેમને મળ્યો હશે નૈગમ મિલ્કા એગ્તે સધે પાડેલા મિલ્કા એમ માનસમા આવે છે, પન્તુ માગ ધારવા પ્રમાણે એ સિલ્કા પૌંગ્ર અથવા પાટનગન્ના વેપારીઓના મકાન માટે રાજ્ય તરફથી પાનનગરમા પાટનમા આવેના હશે ઉજ્જેનિય જેના શહેગના નામનાજી સિલ્કાઓ આવી રીતે પૌંગ્ર તરફથી પડ્યા હશે એમ મહજ સમજી શકાય

નિગમ ઉપરથી માધિત શબ્દ નૈગમ થાય છે એને અગમ અર્થ પાણિનિના નિયમાનુસાર ‘લોગને એમ્હા મગરાન ન્યાન થાય છે અહીં પાટનગન્ના વેપારીઓ તથા ધધાગી તેમ મળતા હશે, અને નિગમ નાથે મ મધ ધગનના સેના મંગનુ નામ નૈગમ પડ્યું હશે.

પ્રકરણ ૨૮ મું

જનપદ અને પૌરના રાજપ્રકરણને લગતા અધિકારો

મુખ્યત્વે ઠરીને ગજબધારણ અને ગજપ્રકરણને લગતી બાબતો સાથે જનપદને મંબંધ હોય એમ જણાય છે. એ મંરથાના કામ વિશેના ઉદ્દેશો એવી બાબતો મંબંધી હોય છે અને એકાદ બે અપવાદ તરીકે તેઓ ગજબની ટંકચાજમાં મોનાના મિલ્કા પડાવતા દેખાય છે. આ માત્ર આર્થિક પ્રકારનું કામ હોય એમ લાગે છે. મોકોના આપણે માટે દેશમાં કટવા સિદ્ધાંતી આવશ્યકતા એ તેનો નિર્ણય તેમણે કરવાનો હતો, અને કદાચ તેઓ મિલ્કાના વજન તથા તેમાં શુદ્ધ ધાતુ વપરાય તે ઉપર કંઈક દેખરેખ રાખતા, દેમદે ગજબ તરફથી દવકા પ્રકારના મિલ્કા પાડવામાં આવ્યા વિશેની માર્ગનિક નરિયા એક બે દાખલામાં નોંધાએલી માલમ પડી છે

રાજ્યધારણને લગતી મંરજી બાબતોમાં જનપદની માથે હમેશા પૌર એટલે આપણે જોઈએ છીએ. આથી પૌરને જેવકા અધિકાર હોવાનું જણાય છે, એટલે પાટનગરનું ધ્યાનિક ચરણન્ય અમાવવાના અધિકાર તેને હતા, અને ગજબધારણને લગતી અભિતિ તરીકે પણ કેટલાક અધિકારો તેને મળ્યા હતા આ પાછલા અધિકારો તેઓ કેટલીક વેળા પોતે એકલા જામ ઠીને પ્રાતના મુખ્ય ગહેરોમાં ચલાવતા. મહત્વની બાબતો વિશે જન્ને જનપદ અને પૌરની એકત્ર મહામા ચર્ચા થઈ તેનો નિકાલ થતો. એ વખતે એ મંડો એક જ હોય તે પ્રમાણે એકવચનમાં તેમને માટે ઉદ્દેશ થતો. આવું એકમ થવાનું કારણ એટલું જ હતું કે જનપદના મહા-ધાન તથા કચેરી પાટનગરમાં જ રહેતા.

તેઓ જે કામકાજ ચલાવતા તેના દાખલા આપણે જોઈએ. પૌર અને જનપદ આદાણો નેમજ પ્રજાના અન્ય નેતાઓની માથે મંરજી

અધાવવા એકઠા મળી સુવરાજની નિમણૂક બાબત દરાવ કરતા. (રામાયણ અધ્યાય કાંક ૨. ૧૯-૨૨). એ પ્રમાણે વિચાર અસાધ્ય બાદ “અમારે સુવરાજ જોઈએ છીએ” એમ કહી દશરથ-રાજાને તેનો અભિપ્રેય કરવા કહેતા (એજ ૨૬,૫૧).

રાજા અચંબો પામતાં તેમને પુછે છે: “રઘુવંશનો કુંવર પ્રાપ્તો રક્ષક થાય એવી ઇચ્છા તમે કરો છો તે ઉપરથી મારા મનમાં જે શંકા આવે છે તે તમે દૂર કરો. રાજ્ય અધાવનારાઓ (રાજાન); દેશમાં કાયદાપૂર્વક હું અમલ અધાવું છું છતાં ભારે અધિકાર સહિત મારા પુત્રની સુવરાજ તરીકે નિમણૂક થએલી જોવા તમે શા કારણે માગો છો?” પૈર જનપદના સભ્યો સાથે હાજર રહેતા નેતાઓ પોતાનાં કારણો જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે, “ગુણ ઉપર લક્ષ આપતાં ઇક્ષ્વાકુ વંશજોમા રામ સૌથી અગ્રસ્થાને છે, તેનો જન્મ ભરતની પહેલાં થયો છે, તે પરાક્રમી છે, તે હમેશા પૈરનાં લક્ષ્યાં માટે કાળજી રાખે છે અને ઉત્સવોમાં તે સૌથી આગળ પડતો ભાગ લે છે. વળી રાજ અમલને સગતાં સિદ્ધાંતો વગેરેથી તે પૂર્ણપણે વાકફ છે; આખા દેશની ઇચ્છા તેને રાજા બનાવવાની છે, અને કુંકમાં આખા રાજના તથા પાટનગરના જ લોકો નહિ, પરંતુ પૈર જનપદ તથા તેમની આંતર બાહ્ય સમિતિઓ સુદાં સુવરાજની એકમુખે પ્રસંસા કરે છે.” આથી રાજાની

જનપદ અને પૌરના રાજ્યધારણને લગતા અધિકારો. ૨૮૫

છતા ખરેખર જુદા જુદા નેમ, પણ વગેરેના શ્રેષ્ઠા; મુખ્ય આગેવાનોના હાજર હતા. ધર્મપાલના તાત્કાલિકમાં નોંધ્યા પ્રમાણે કાન્યકુબ્જમાં આખા પંચાયત દેશના જદોએજ એવી ક્રિયામાં ભાગ લીધો હતો. અભિષેક ક્રિયા થઈ ગયા પછી બ્રહ્મિઓના મુખીઓની બીજાને ગજન નમન કરતો.

ગજનના સંબંધમાં કરવામાં આવતી અન્ય ક્રિયાઓમાં પણ પૌરના જદો ભાગ લેતા.

એજ પ્રમાણે ગજનના અવમાન બાદ મેળુ ગાદીએ આવે ને આખતમાં પણ પૌર જનપદને દબાવ કરવાનો અધિકાર હતો અને તેઓ આગ્રહાત કુમારને ગાદીએ બેસતા અટકાવતા.

મૃદાકટિક નાટકમાં જતાવવામાં આવતા પગિર્વર્ન ઉપરથી પૌર જનપદના રાજ્યધારણને લગતા અન્ય અધિકારની માદિતી મળે છે. ન્યાયનું ઉત્તરધન કરી અમલ ચલાવનાર રાજનના હાથમાં વેપારી મંડળો મુખી સપડાઈ જવાથી રાજને પદમણ કળ્યામાં આવે છે, અને પદમણ રાજનના બાઈ ઉપર પૌરનો વિશ્વાસ બેસવાથી તેને ગાદી મળે છે. પગિર્વર્નની ખખર લઈ રૂત જનપદ મમાવાય, જન-મંદુક્ત મંડળ પામે આવે છે અને પછી તરતજ તેને પૌર એ નામે મંજોથી મંચાનકને સિક્કા કરવા આમ ત્રણ કરે છે. રીસોનના મદાવગ નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગેગકાયંદર વર્ન માટે ગજને પદમણ કળ્યા તેમજ દેશનિકાલ કરવા હિંદુસ્તાનમાં પૌરને અધિકાર હતો, અને તેઓ મર્વનું દિન લક્ષમાં ગાખી ગજ-કુર્કુળની બહારના ડાઈ પુરને ગજ તરીકે પસંદ કરવાનો પોતાની સમામાં દુગવ કરી તેને ગાદી આપી શકતા. મ્પણ ગિને અર્દો પણ પૌર મંજા પૌર અને જનપદ બન્નેને માટે વપગએવી લાગે છે દશકુમારચરિતમાં (પ્રકરણ ૩) પૌર અને જનપદે ગજનના બાધ ઓનો અનુમદ કળ્યા હોવાથી મંજાપણ કરનારને એવી ધાખી તાગી હતી કે જે રાજનું મળુ ચાવ નો જરૂર એ બાધઓ ગાદી ઉપર આવે.

પાન અને જાનપદની મલાઓમા ચાન નાવિરાતો નનુને
 અર્થનાત્રમા આધ્યા કે ગાત્રપ્રવૃત્તિની જાગને મા ગાન વિ પાન
 અને જાનપદ ગો અભિપ્રય ધરાવે છે તેનું પ્રમાણ કદાચ મા
 નિયુક્ત થએના ગાનના દૂતો (૧) તીર્થ, સમા. ગાન મમરાય અથવા
 તીર્થ તથા માર્ગજનિક મનો ઉપ દેખરેખ ગાખનાગની પ્રિભાગી
 મેગ મલા (૨) પૂગ સમવાય, અથવા વેપાન ધધા નથા મનાનદ
 ઉપ દેખરેખ ગાખનાગ પેગ-મલા અને (૩) જન મમવાય અથવા
 આમ મમા એટલે મૃદુ-ટિક નાટકમા જેને જાનપદ નમનાય કદી ક
 તેનો આગમ આરે ક અને મર પામેથી પાન અને જાનપદ ગાગને
 માગે રી નાગણી ધરાવે છે તે જાણી લે છે દાખલા તરી રૂનો
 આ પ્રમાણે વાત ઉપડે છે —

જાનપદ અને પાંચના રાજ્યના વાદ્યને લગતા અધિકારો. ૨૪૭

૧૮૪ નામના વસ્તુઓ પ્રમાણે જે માણસે કાચકેર રીતે પાંચ
જાનપદને વિશ્વામ મેળના હોય તેને ગાનને મંત્રીના અધિકાર
એટલે જ નહીં અથવા ગાનની નીતિ નહીં કરવાનો અને ૬૩ એટલે
અમર સ્થાપનાનો અધિકાર મોપવાનો હતો. મંત્રીઓની શિષ્ટ
મંજૂરી ગાનની દાનરીત ગાનની મંજૂરી કરવાની અર્થ
થરા પડી એ કરીને ગાનની અથવા ગાન એટલે જાનપદના
અર્થની માન્યતા ગાનના-જાનપદના-અભિપ્રાય માટે માન્ય
કરવાનું હતું જે આમ કરવાનું ખામ જરૂર હતું, કારણ કે,
દમા પ્રમાણે જેમણે તે પ્રમાણે અસાધ્ય કરી મંજૂર કરવાનું
નેમના દયમ હતું.

મંત્રીઓ ને વખત આદ્ય ઉપર જે તેનો આધાર પૌર
જાનપદની પ્રાંતિ અને વિશ્વામ ઉપર ગહેતો. પશ્ચિમ ધનાકાંક્ષી મંત્રી
ગુપ્તના પ્રાંતિક નુમા મંત્રી ચક્રપાનિને જાહેર લેખમાં નોંધ કરી કે
કે પેનના અમરને વધારે થોડા સમયમાં એટલે જાહેર તથા નાગ-
રોનો વિરામ મેળની હીરો હતો, અને પૌરવર્ગ નું એટલે પાંચના
મંત્રીનું મારવન કરી તેમને ખુશ કર્યા હતા છે. તે પ્રાર્થના કે કે
“ નગની અભિપ્રાય આપો અને તે પેરને ગાનની ગદ ”

નામાઓના પ્રાંતિક પાટનગરો હતા. આના દરેક નગરમાં
જાનપદ પાંચ મંત્રી ગહેતું એમ લાગે કે એવે પ્રસંગે જાન પૌર
માટે ઉદ્દેશ હોય કે અથવા શહેરોમાં જુદું જાનપદ મંત્રી નહોતું
ગહેતું એ ઉપરથી એમ લાગે કે જાનપદ મંત્રી આત્મચરના પાટ-
નગરમાં પેનાની મંજૂરી લાગતું અને આખા દેશના પ્રતિનિધિઓ એમાં
જેમ મંત્રી મંત્રીની રીતભાતથી પોરને ગુપ્તે થયાનું કારણ મળતું.
અને જના મંત્રીમાં ઉત્તરપથ એટલે ઉત્તરની ગાંધીની તથાશિયાનું
પૌર મંત્રી એની નિહા પડ્યાની હકીકત ઉપરથી જે ગાન અર્થે
પોરના પુત્ર કુનાવને તેમને શાલ પાડવા મોકલ્યા હતા રાજકુવરનું

ગાગત કન્યા પૈરે જાણાવ્યું કે “૨૧ કુમાર (અમાલ્ય), અમે
જે દુષ્ટામા અમાલ્યો અર્ધો આવી અમા- અપમાન કરે છે તેમની
(નિરૂદ્ધ) છીએ”

અગોક્તના લેણા ઉપરથી જાણાય છે કે ગામએ એવો દંડ
કયો હતો - તમિલનાના મત્રીઓએ કરેલું રા’ મેલો, કવો
અને તેમને મદન નરા ન રીઝે મોકલના મી ન પ્રાનિક પાનગ
રામા મત્રીઓ ન પાચ રા. પદનાતા, રાત્રુ તદ્દસિના તથા ઉત્ત
પિનીના રાજતની ગામનમા અપરાધ હતો કરિગ રસામ આ
દક્ષીકત આપેની છે રિનેરમા એના જાણાવ્યું છે કે મદનીના નિયમના
પાન માટે ગામ આમદ ધરેનો - જેથી ગમગન પાને પ - એક-
દમ ઉદ્દેગાઇ જાય નહિ, તેમ ગ્રાસ પામે નહિ ઉપર જડા મા
પ્રમાણે તમરિનામા જેમ પૌર મકાશ ઉત્તરાધિ મયુ હતુ તેમ અન્ય
કેમણે થયુ હાય અને તે ઉપરથી આ નિયમ મુકરુ થયો હોય

ગામના ધાન્યુને રગતા જે અપમનોને તીરે પૈરને નિરૂદ્ધ પડતા
તથા અગાજનિ થરાને કાગલુ મળતુ તેને રમની રિચનો કમનમીએ
ઉપનમ્થ નથી અને તેમ પાગ મળ્યો એના પ્રખર ગામનીતિન હતા
કે તેઓ મત્રીઓ પ્રયેની અગાજનિશા અને ગામગ દી પ્રયેની નજ
નિરા વન્ને બેદ પળા

કન્યા મળધમા પૈરે જાનપદ માટે નાગંસાર C તેમ જાણે
છે સામાન્ય નિયમાનુમાર કરે દરાવવામા આવના. પરતુ અમારાગલુ
કર નાખવા માટે માત્રણી કવવાની ગામને વખતોવખત જરૂર
પડતી આવા કરો ‘પ્રણય’ એટલે ‘પ્રીતિથી કરવામા આવતી
જલિસ,’ અથવા ‘કુચ્છઆત પરોપકારર્થે આપનામા આવતા કર’
ગણાતા આના કર નાખવા માટેની દંષાપત્રો પ્રથમ પૌર જાનપદ
રખર રજુ થતી અર્થસાચમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ કર માટે

જનપદ અને પૌરના રાજ્યનાં ધાગ્યુને લગતા અધિકારો, ૨૪૬

ગામને 'પાંડ' જનપદ પામે લિક્ષા ' માગતી પડતી ? ગામ તરફથી નાંખાતા કરથી જાને ઉપર જે જીવમ થનો તે ઉપર પાંડ તથા જનપદનો પેટા મહાઓમા દેવી ચર્ચા થતી તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. દૈટિસ્થના પ્રમાણથી જણાય છે કે તાજે કાંવામા આવેના દેશના ગજકર્તાને દમેશ ભય ગહેનો કે કદાચ તેની તરફ પાંડ જનપદ દોષાયમાન થાય તથા પશ્ચિમામે પોતાના મત્રાદને આપણા માટે નાખ' તથા લરકા ઉમા કાંવાથી પોતાને ગાદી છોડવાનો વખત આવે.

પડાઈને અમે કાં વચુન કાંના માટેની ગજપ્રતિનિધિની ધમકીને લઈ ચોમમા અમતોય કેલાતો. અર્થગાન્ધ જમાવે છે કે દુશ્મન ગામ વરકા મદિન લડાઈના મેદાન ઉપર દોષ નેવે મમરે દૈટિસ્થના આડતીઆઓ ગજપ્રતિનિધિની નોકરીમા દાખલ થઈ, પાંડ જનપદના મિત્રહોવાનો દાવો કરી તેમને છુપી રીતે એમ કહેના કે રાજ પાછો કરે કે તરતજ કાં માટે માગણી કાંવા ગજપ્રતિનિધિએ ગજનત્રને કાંમાવ્યુ છે, અને આ બાગત જ્યારે મત તેના પૌગની આમાન્ય મહા મગતી ત્યારે બેઠી રીતે આગેસાનેનો ઉઠેડે કાંવામા આવેનો અને આડતીઆઓ તરફથી એની દકીકત મદાગ પાડનામા આવતી કે ' ગજપ્રતિનિધિની રિવ્દ તેઓ પડના હાવાથી આ પ્રમાણે કાંવામા આવ્યુ છે ' આથી દુશ્મનના દેશમા કનદ તથા વિરોધ ઉત્પન્ન થતા દેગ નજો પડનાની આશા ગહેતી.

પોતાના વેમોમા નિર્દેશ કયાં પ્રમાણે કદામને મેં પ' ને મનું મોટું જગાસય મુદ્દર્શન તમાવનો ઉદ્દાગ કરવાની મૂચના પોતાના મત્રીઓ આગળ મુકી, પાંડુ ગજમત્રીઓએ એ મૂચના તરછોટી કહારી એ ઉપરથી દ્રદામને પોતાના ખાનગી નાણામાથી તમામની મગમતનો ખગ્ચ કર્યો તે જણાવે છે કે આ કામ માટે પદોપદાગથે

૧. અર્થશાસ્ત્ર પુ ૫ પ્રકરણ ૨, ૯૦, એતેન પ્રદેશન રાજા પૌરજાનવદાન્ મિક્ષેત ।

આરી ગ્રીને લાગતું પૌર તથા માગલી પુરોગ મમય એ વે તે અગાઉ ગામો પૌર અને જનપદના દરેક મધ્યને ખામ માન મ નમ થી પોતાવના પતા પૌર જનપદના માલ્ય મકળ વિત્તી દર્શાવત આપણે આત્યા પૌરના મેળની છે ગમાયણુમા પા આપણે તેમુ કે તેમ એજ મજા રપગણ છે પગતુ મધ્ય મળને અર્થ છે મમગતો નરી કલાવ આનર મળને માટે એ સજા રાસરી ગાય તેમણે અનાવેની કનકિત વર્તણુક માટે નેમને નાચ રાસ રાસી મમમા નેનાના હતા વળી પૌર જનપદ પ્રતે જે લાસ વાપરનામ આવતી તે ઘણી મધ્ય હતી

પૌર જનપદે અનુગ્રહ અથવા વિશિષ્ટ અવિધારો મેળ ના હતા ખાગેન પોતાના સિવાનખમા જણાવે છે કે અમુક રામા પ્રેરે પૌરો તેમજ જનપદને અમધ્ય અનુગ્રહો આપ્યા હતા ગ્રીવના જણાવ્યા પ્રમાણે દુશ્મનના દેશના મેર જનપદના નેતાઓને દુશ્મન પડે અથવા અગ્રીઓ (જે દેશ વચ્ચે વમતી જગતી જનો) તરફથી રોગી અને જુદકાદ અનારનામા આવેત્યારે ગળ પામેથી અનુગ્રહ માગવારે હુષા જનુઓ મા ફત મમગનના પ્રયત્ન થનો આની માથે યાત્રાક્રમ (૨૩૬) માનો પ્રોષ વાચનાથી જણાવે રાજાએ જનપદને (એમન્યન) ચોરો તરફથી ચતા નુશ્માન માટે બંધો આપવારો હતો આદિત્ય રિમેશમા જણાવે છે કે તે પૌર જનપદની માગગીનો ગ્રીકાર ન થાય તો તેમણે મારે માથે દુગમન રા દેશમા જઈ રમવાની ધમખી પણ અપવી

માગવામા આસતા અનુગ્રહો આર્થિક ખા નોને રગના રના એમ પ્રાગિયના રચન ઉપ થી મમગન્ય છે ગળ્યના રામા વૃદ્ધિ કે એવા અનુગ્રહો અને પરિહારો (નાણા માગન હુજાગ) આપનાના હતા અને જેથી મસને નુશ્માન થાય તે રત્ન દના કારણે અપરે રી મા પૌર જનપદો ઉપર જુરમ રના પ્રેગય છે (અર્થ માત્ર પુ ૨ પ્રકરણ ૧ ૧')

જનપદ અને પૌરના રાજ્યબંધારણને લગતા અધિકારો. ૨૫૩

હકાળ સમયે પરિહાર આપવાનું યોગ્ય ગણાય છે અને વાસ્તવિક (જાણીયો) નો પ્રચાર કરવા માટે અનુગ્રહ આપવાનું ઉચિત મનાય છે. અગોઠ પોતાના સ્થાન ઉપરના શિક્ષાલેખોમા જણાવે છે કે એણે સ્વતંત્ર ગનાવેલા રાજકોએ, એટલે, અમલ ચલાવતા અગાત્યોએ જનપદ મંડળને અનુગ્રહ આપવાના હતા. સુદર્શન તજાવનો કરેલો ઉદ્ધાર એ પૌર જનપદને કરેલો અનુગ્રહ હતો એમ દ્રઢમન જણાવે છે.

એજ પ્રમાણે જૈન ગ્રંથોમાંથી પણ પ્રમાણો મળે છે કે રાજા જ્યારે કંઈ મહાધન કરવા ઇચ્છા કરતો ત્યારે નવો કર ઉધરાવવા માટે જનપદ અને નંગમ અથવા પૌરને તેણે વિનંતી કરવાની રાજ્યબંધારણ અનુસાર પ્રથા પડેલી હતી. એ વખતે રાજા તરફથી ઘણી સભ્ય ભાષામાં આ પ્રમાણે ભાષણ થતું:—

“હું મહાધન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. જે મારાં દિત તથા સુખને માટે છે તે કરવા વૃદ્ધા અનુમતિ આપશે.”

જે જનપદ અનુમતિ આપે તો રાજા યત્ન કરતો અને લોકો પાસેથી તે માટે કર ઉધરાવતો.

આ પ્રમાણે રાજાને અસાધારણ કરો મંજૂર કરાવવા પૌર જનપદ પામે જતું પડતું અને પૌર જનપદ રાજા પાસેથી અનુગ્રહ અથવા આર્થિક વિશિષ્ટ હક્ક મેળવતું. મોટા સૈન્ય તૈયાર કરવામા રાજા પૌર જનપદનો ઉપયોગ કરતો કે નહિ તે ચોક્કસ જણાતું નથી; પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાંથી આગળ આપેલા જે દાખલાઓ ઉપરથી એમ થતું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

પૌર જનપદને ફક્ત સામયિક અથવા બાહ્ય પ્રકારનું કામ કરવાનું નહોતું, કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૌર જનપદોનું કામ તપાસવા માટે રાજાના ગેજના કાર્યક્રમમા અમુક વખત નિયત થએલો હતો. આથી એમની તરફથી દરરોજ કામના દીપ્તિઓ રાજાને સાદર થતાં એમ જણાય છે. આ કામો આર્થિક પ્રકારના અને

તેણે ' પૈ જનપદ જન ' પામેથી નાણાની માગણી કરી નવતા
આની તનુ અગાડી એ વહ છે - (દિદુ ધમરાજ પ્રમાણે)
સાતમી ગીતે જેના કા એ ઉગતી ન તેનાજ એ ઉધગતો

હવાન તમાર મોડુ દોનાથી ખતીવાડી માટે તે રણ
ઉપયોગી તત્તુ ગજવાની જગા ઉપ હાનાથી જનપદ
તો ભે નાની વિશેષ લાભ મળે પો જનપદે માથે
મળી નાતની માગણી મળુ કરવાની દત્તી એમ આપણે
ગીતકાગીએ તોજ રાજ્યએ રત્ને તમ્હી આપ્યાની તમ્હી સમસ્ત શ્રામ

પૈ જનપદ પામેથી અસાધારણ અથવા નાગના કર માટે
નિર્નાય કરના રાજા હુ ભારણ કરતો તેનો નમુનો મદાભાગતના
ગાનિ પગમા છે જે ગજમધાગજના મળધમા એ ભારણુનુ વિસિષ્ટ
નહાણુ ખાન્વેનના શિક્ષાનેષથી પૌર અને જનપદની સસુખ વગના
અપદ જણાઈ નહિ તમા મુધી મમજાયુ નહોતુ ભારણુની પહનાના
જોગે વણા અગત્યના છે કારણુ તે ઉપયોગી પાઠ જનપદ પામેથી
નાણા મેળવના માટે રાજા કરી સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ નાવના તે જણાય
છે અર્થે જનપદની સમામા પોતાની તમ્હેણુમ વડુમનિ મેળવના
ગજ શ ક તો તે જણાવ્યુ છે, તેથી જનપદ ના પ્રયત્ન વિશ્લેષ કરવા
માટે નામ તમ્હેથી અનાવનામા આનતુ કપા પ્રત્યક્ષ થાય છે માથે
માથે આથી પૌર જનપદને કાયદા અંગે જેની સત્તા અને અધિકાર

આવી રીતે જાપણ કરવા તથા માગણી કરવાનો સમય આવે તે અગાઉ રામને પૌર અને જનપદના દરેક સભ્યને ખાસ માન મરત્યાથી બોલાવવા પડતા. પૌર જનપદનાં જાણ મંડળ ચિરેની દરીકત આપણે અત્યાર પહેલાં જોયી છે. રામાયણમાં પણ આપણે જોયું છે તેમ એજ સંજ્ઞા વપરાય છે. પરંતુ મધ્ય મંડળનો અર્થ ૨૫૯ સમજવો નથી. કદાચ આંતર મંડળને માટે એ સંજ્ઞા વાપરી હોય. તેમણે ચક્રાવેલી કલંકિત વર્તણૂક માટે નેમને દ્વાંચ દર્શવત આપી કામમાં લેવાના હતા. વગી પૌર જનપદ પ્રત્યે જે જાણ વાપરવામ આવતી તે ધણી અભ્ય હતી.

પૌર જનપદે અનુગ્રહ બાથવા વિશિષ્ટ અધિકારો મેળવ્યા હતા. ખારવેલ પોતાના શિક્ષાલેખમાં જણાવે છે કે અમુક વર્ષમાં એણે પારને તેમજ જનપદને અસંખ્ય અનુગ્રહો આપ્યા હતા. કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે દુર્યોધનના દેશના પૌર જનપદના નેતાએને દુકાળ પડે અથવા અટવીઓ, (જે દેશો વચ્ચે વસતી જમણી જાને) તરફથી ચોરી અને લૂંટફાટ ચક્રાવવામાં આવે ત્યારે ' રાજ પાસેથી અનુગ્રહ માગવાને ' હુખા બસુસો મારફત સમજાવવા પ્રયત્ન થતો. આની સાથે યાત્રાવક્રય (૨. ૩૬) માંનો શ્લોક વાંચવાથી જણાશે કે રાજ્યે જનપદને (એકવચન) ચોરો તરફથી થતા નુકસાન માટે ખદસો આપવાનો હતો. કૌટિલ્ય વિશેષમાં જણાવે છે કે જે પૌર જનપદની માગણીનો સ્વીકાર ન થાય તો તેમણે સાથે સાથે દુર્યોધનના દેશમાં જઈ વસવાની ધમકી પણ આપવી.

માગવામાં આવતા અનુગ્રહો આર્થિક બાબતોને લગતા હતા એમ કૌટિલ્યના વચન ઉપરથી સમજાય છે. રાજ્યના દેશમાં વૃદ્ધિ કરે એવા અનુગ્રહો અને પરિહારો (નાણાં બાબત છુટકાટ) આપવાના હતા, અને જેથી દેશને નુકસાન થાય તે વર્ત્ય હતા, કારણ ' અદ્ય કોણથી રાજ પૌર જનપદે ઉપર લુપ્ત કરવા પ્રેરાય છે. ' (અર્થશાસ્ત્ર પુ. ૨. પ્રકરણ ૧; ૧૬.)

જાનપદ અને પૌરના રાજબંધારણને લગતા અધિકારો. ૨૫૩

દુકાળ મમયે પરિહાર આપવાનું યોગ્ય ગણાય છે અને વાગ્વિચર (જ્ઞાત્યો) નો પ્રવાર કરવા માટે અનુગ્રહ આપવાનું હિમ્મત મનાય છે. અગાઉ પોતાના ગ્રાંથ ઉપરના નિવાલેખોમા જણાવે છે કે એણે નવનંત જનાવેલા ગણુદોષે, એટલે, અમલ ચલાવના અમાત્યોએ જાનપદ મંડળને અનુગ્રહ આપવાના હતા. સુદર્શન તજાવનો કરેલો ઉદ્દાઃ એ પાંચ જાનપદને કરેલો અનુગ્રહ હતો એમ કદામન જણાવે છે.

એજ પ્રમાણે બોદ્ધ અધિમાથી પણ પ્રમાણે મળે છે કે રાજ ત્યાં કંઈ મહાયજન કરવા ઇચ્છા કરતો ત્યારે નવો કર ઉત્તરવવા માટે જાનપદ અને નંગમ અથવા પાંચને તેણે વિનતી કરવાની રાજ-બંધુઓ અનુમાદ પ્રથા પડેલી હતી. એ વખતે ગજ તરફથી ઘણી મળ્ય હાયામા આ પ્રમાણે લાપણુ થતું—

“હું મહાયજન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. જે મારા હિત તથા નુષ્ઠને માટે છે તે કરવા પ્રદો અનુમતિ આપને”

જો જાનપદ અનુમતિ આપે તો ગજ યજ કરતો અને લોકો પામેથી તે માટે કર ઉત્તરવવાતો.

આ પ્રમાણે ગજને અમાધાનુ કંગે મલુર કંગવવા પાંચ જાનપદ પામે જયુ પકતુ અને પાંચ જાનપદ ગજ પામેથી અનુગ્રહ અથવા આર્થિક વિનિષ્ટ હરકે મેજવતુ મોટા મૈત્ર્ય તંદાર કરવામા ગજ પાંચ જાનપદનો ઉપયોગ કરતો નહિ તે ચોક્કસ જણાતુ નથી, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાથી આગળ આપેલા જે દાખવાઓ ઉપરથી એમ થતુ હોય એમ માનવાને કારણુ મળે છે.

પાંચ જાનપદને ફક્ત સામયિક અથવા બાહ્ય પ્રકારનું કામ કરવાનું નહોતુ. કારણુ અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ જાનપદોનું કામ તપાસવા માટે રાજના રાજના કાર્યક્રમમા અમુક વખત નિયન ચએલો હતો. આથી એમની તરફથી દરોજ કામના ટીપ્પણો રાજને મળે થતા એમ જણાય છે. આ કામો આર્થિક પ્રકારના અને

નાણાં પ્રકરણને લગતાં હોવાં જોઈએ અને શાહી સરકાર માટે દુકાડીઓ ઉભી કરવાનું તેમને માથે હોય તો સૈનિક બાળનો પણ એમાં આવી જતી હશે. રાજ આગળ નિત્ય આવતાં કામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આંતર મંડળ અથવા પૌર જનપદનું સ્થાપી સમવાય મંડળ બારે કામમાં મશગુલ રહેતું હશે.

પૌર જનપદને ઉપરની જ બાજતોનો નિદાસ કરવાનો નહોતો. સુદગયાથી પાછા ફર્યા પછી આપણે અશોકને જનપદ મંડળ સાથે પોતાના નવા ધર્મ બાબત મસલત ચલાવતો જોઈએ છીએ. જુની શાસ્ત્રીય ફકી છોડી ફક્ત સમાજ માટે કોઈ નવી પદ્ધતિ દેવાયવા અશોકે સૂચવ્યું હતું. કરવા ધારેલા પરિવર્તન સંબંધી એને લોક લાગણી તપાસવી હતી, અને તેથી એણે પૌર જનપદનું અનુમોદન મેળવવા તજવીજ કરી અને જાહેર કર્યું કે જનપદનાં દર્શન કરીને નવા નવા ધર્મ ઉપર તેમની સાથે ઉદ્ઘાપોહ કરીને તે કૃતાર્થ થયો છે. આ ઉપરથી જણાવ છે કે લોકો ઉપરના કર તથા તેમની આર્થિક પ્રગતિ પુરતી એમની પ્રવૃત્તિ સદાચાલ રહી નહોતી પણ દેશના સઘળા પ્રાણીમય ગણાતા દિતસંબંધ તપાસવાનું એમનું કામ હતું. યોગ્ય રીતે હંડ અથવા કારોબારી રાજતંત્રના અધિકારનાં ગણાય એવાં અગત્યનાં કાર્યોનો અમલ કરવા સત્રાટ તરફથી પૌરને જાણાવાના દાખલા ઉપલબ્ધ છે. અશોકની ગણી તિબ્બરક્ષિતાએ સત્રાટને નામે જે ખોટો પત્ર લખ્યો હતો અને તે ઉપર હાથીદાંતની મહોર મારી હતી તે તેણે તક્ષશિલાના પૌરને મોકલ્યો હતો. દિવ્યાવદાનમાં વર્ણવેલી વકીકત ખરી કે ખોટી હોય છતાં એટલું તો નક્કી થાય છે કે એ અંધ રચાયો તે સમયે જે રીતે આ પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો તે રીત સારી પેઢે જાણીતી હોવી જોઈએ, નહિ તો તે ત્રિેની આટલી ખારીક વિગતો તેમાં આપવામાં આવી નહોત. એ પત્રમાં રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા રાજકુંવર ઉપર રાજવંશને વિશ્વાસઘાતી નિવંધાનું આજ મુકાયું હતું અને તે માટે સિદ્ધા કરવાનું પૌરને જખ્યાવ્યું હતું.

જનપદ અને પોરના રાજબંધારણને લગતા આધકારો. ૨૫૫

મન્થકટિક નાટકમાં ન્યાયાધીશીએ નિર્દોષ ગણી છોડી મુકેલા મન્થાનકનો શિરઝેડ કરના બોટો તપ્પી પોરને જણાવવામાં આવ્યું હતું. કારણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે તે ખરો ગુન્હેગાર હતો. અહીં જનપદ મમવાય પત્રી પૌર માટે ઉદ્દેશ્ય હોવાથી એ મંત્રા પૌર જનપદને માટે વપરાઈ હોય એમ લાગે છે.

ગજપ્રતિનિધિ કુમાર તેમની મહામા દાજર રહેતો એમ જણાય છે. મહાભારતમાં આગળ આપેના ઉત્તર ઉપગ્રંથી એવું સૂચન થાય છે કે ગજ પોતે પૌર જનપદની મહામા દાજર ગ્રહેતો. અગ્રોક માન મહિત તેમણે રાજગત કરતો મહાભારતમાં ઉત્તરે કરેલા ગજદારી તત્વમાંની વામદેવ પૌર અને જનપદની મદના મક્ષિમમાં એમ કહી આટોપી બે છે કે તેઓ ગજતંત્ર ધડતા અથવા તેનો ઉઝેડ કરતા. જો તેઓનું મન મનાતું તો “તેઓ દેશનું કામકાજ ચલાવના, જો તેઓનું મન નહિ માનતું તો તેઓ નિન્દ પડી ગજતંત્રને અશક્ત બનાવતા આથી રાજાને પોતાના વર્તનથી તેમને મેળવી બેગ પડના અને તે તેમને ગ્રામ આપતો નહિ”^૧

પાટનગરમાંના અનાથ તથા દરિદ્ર લોકોને રીઝ મદદ આપતું તેમ જનપદ પોતાના અધિકાર હેંગના મુનકમાં હતું વામદેવના અભિપ્રાય ઉપગ્રંથી જણાય છે કે જ્યાર જનપદ અને પૌર અનાથોનું કુખ નિરારવાની ફરજમાંથી પાછા દરેતા ત્યારે ગજતંત્ર મુરખીમાં આવી પડતું. આ ઉપરાંત ગજતંત્રને અશક્ત બનાવવાને તેઓ પામે જીજ વણા માર્મ દતા, એમ તેઓના આગળ નિર્દિષ્ટ કરેલા અધિકારો ઉપગ્રંથી ધારી ગ્રામ વામદેવ વગી જણાવે છે તેમ પૌર અને જનપદો પાસે ધનધાન્ય જોઈએ તેટલા હોય અને તેઓ અનાથોને મદદ કરે ત્યાં સુધી રાજમદી દદ ગ્રહેતી

ગેરવર્તણૂક ચલાવતા રાજા માટે અમલ ચલાવવાનું મુરદેશ બનાવવાની પૌર જનપદની ખીછ રીત એવી હતી કે ચોરી, લૂટ તથા એવા ખીજા દુરાચારોને લીધે રાજાને જે નુકસાન થતું તે સંરક્ષા ભરપાઈ કરવા માટે તેઓ રાજાને આગ્રહ કરતા. આ માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હતું. આનું તાત્પર્ય મમજવા માટે હિંદુ રાજા પદન અનુસાર દરેકા કરના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. રાજાને તેના મહેનતાણા તરીકે કર આપવામાં આવતા અને એ મહેનતાણું પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે હતું. એ ઉપરથી અનુમાન એમ થતું કે દેશમાંના અત્યાચારો તેમજ બહારથી આવતા લુભકાઓથી પ્રજાનું રક્ષણ રાજાથી થઈ ન શકે તો રાજા પ્રજાનો નોકર હોવાથી તેના મહેનતાણામાંથી કપાત કરવા પ્રજા હકદાર હતી. યાગવલ્ક્યના જણાવ્યા પ્રમાણે નાણું ભરપાઈ કરવાની આવી માગણીઓ જનપદ રાજા આગળ આદર કરતાં, ક્રમદે એના ફરમાન મુજબ રાજાને બદલો આપવાની એની કરજ હતી. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે પરદેશના જંગલી લોકો રાજામાં લૂટકાટ કરવા ઉતરી પડતા તો તે માટે બદલો મેળવવા પૌર અને જનપદોને ફતો ઉશ્કેરવળી કરતા. એ ઉપરથી પણ રાજા પાસે બદલો માગવાની પ્રજાનું સૂચન થાય છે.

દૃષ્ટ્યુદ્ધપામન પ્રતિષાદન કરે છે કે “ ચોર લોકો જે મિલકત ક્ષત ગયા હોય તે પાછી મેળવવામાં રાજા નિષ્ફળ જાય તો એવા નિષ્ફળ રાજા ધારણ કરનારે પોતાના કેશ (સ્વકોશ) માંથી નુકસાન ભરી આપવું. રક્ષામનના સિદ્ધાલેખમાં સ્વકોશ રાજા રાજાના ખાનગી નાણાં માટે વપરાયો છે, અને એ રાજાની તીજેરીથી બિન્ન છે દ્વિપામનના મત મુજબ જનપદ જે બદલો મેળવતું તે યાદવલ્ક્યના એને મળતા આવતા મૂલ અનુસાર ખુદ રાજા ઉપર દંડ રૂપે પડતો.

મહાભારતનાં પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જનપદના તેમજ પૌરના સભાસભો સાધારણ રીતે ધનાઢ્ય હતા અને જેઓ ધનાઢ્ય નહોતા તે ગરીબ તો નહોતા.

જનપદ અને પોગના ગજબધાગજને લગના અનિકારો ૨૫૯

18) ગ્રામણી અથવા ગ્રામ પચાચનના મુખીએ ટરેના જુનમ માટે જનપદના અધ્યક્ષ આગળ ગજને દજુમારચગિતમા ગેર 14દેસર માગણી કરતો જતા પો છે તે ઉપરથી જણાય છે ~ જનપદના મળનો મળક ગમ સથે હતો અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે જનપદ ગામ આે નાં રા ના લોભાથી નુગી હાનુ મળ હવ આ મળના ઉપરથી એવુ અનુમાન ટેરવામા હરત નથી ~ દેશની ગ્રામ પચાચતો તથા મહેરી મડળો જનપદના સ્વેરો સુટી મોચનનાનો દક ધગવતા હતા

માધારણુ નીતે ગ્રામણી તરગર મહેતો મૈત્રાયણી સહિતા પ્રમાણે તે નિસ્થ જાતિનો અને પાનિ સૂત્ર પ્રમાણે કાજિા હતો જનપદ માટેના મળ્યો ગ્રામણી વર્ગમાથી સુટાતા હોવાનો મલર લાગે છે

લગલગ મદના અમયનુ હોનાનુ માનસમા આનના પાનિ સૂત્ર (હીન નિમયના ,દત્ત સુત્ર) મા નૈયમ અથવા પૌર અને જનપદના બધાગજને લગતી નિગનો આપવામા આરી છે જે કાનિરો રાજનના મુનકમા વિલમાન કાજે નૈયમ અથવા જનપદ હતા તેમને, તેમજ જે નેગમો તથા જનપદો (પોગ અને જનપદના) અધિષ્ટરીઓ તથા સલાસદો હતા તેમને, તથા જે નેગમ અને જનપદ બ્રાહ્મણોના કમ નમા મોગી સખ્યાના ધરો હતા તેમને, તથા છે ને જે ગદપતિ નેગમો આે જનપદો નેચયિકા વર્ગના હતા તેમને ગજ ગામગજ આપતો ગદપતિ વર્ગમા વૈશ્ય તથા શદ જાતિના પોત પોતાની જમીનો ખેડનારા અથવા પોતપોતાનો ધધો કરનારાઓની ગજુના થતી જેમ મહાભારતમા પોગ અને જનપદના ઓગી દોનતનાના સબોને વ્યવધની કલા છે તેમ ગદપતિ સબોમાના વધારે ધનાન્ય વર્ગ માટે નેચયિકા રાજ વપરાયો હેવ એમ લાગે છે આ ઉપરથી માનમ પડ છે ~ પોગ અને જનપદમા લોક મમ જના સવળા વગેરે પ્રતિનિધિત્વ હવ કદચ ગરીમ પરતુ વારે જુદિશાગી બ્રાહ્મણો માટે આ મરયાઓમા ગ્યાન નહોતું,

કારણ કે અનુક્રિમનની મિનમ્ન ધારણ કરતા ઉપર એના ૧૦૫ થરાની લાયકાત ઠગવવામા આવી હતી જે માલિક વર્ગને આ વચ્ચે મે નિર્ધારન-નિર્ણય, એવો, ઉપનિર્ણય તથા ધર્મ મુદ્દામા નિર્દિષ્ટ કરેલી ભારના અનુમાર પોતાનું શ્રવન ગ્રામના જણાયા છે, તેમને માટે મિલકત ધાગણુ ગ્રામી મલ્ક થવા માટે લાયક થરાનો નિયમ જે મન્યા માટે કરેલો હોય તે મધ્યાઓમા મ્યાન ન રોય આ દર્શિદિધુ ધ્યાનમા રાખીએ તો યુરારાગની નિમ કુળે નગન સગન ઉપર ૧૨૫૨ થરાવરા પૈર જનનપદની પગિદમા આદરણે મિનમ્ન નર્મ તરીકે જોડાવાનું રામાયણમાં જણાવ્યું છે તે મદજ નમશ્ચ રામાય જનનપદ આખા રેશનું પ્રતિનિધિ મડગ હોવાનું મ્પષ્ટ છે એના પચાસ રામ્હો તરી ગાદી અને દેશ વપરાયા છે પાગના મનામગેની નમ્યા મોગી હતી પણ જનનપદમા તેથી પણ વધારે રાખ્યો હત

પોગના બધાગણુની સપૂર્ણ દબીકન મેશાગ્ધનીમ આપે છે શરૂગના દોજદારી ન્યાયાધીશો અથવા પાગનિપુત્રના પોગના રદીર અનાવનાગ મડગોની જે દક્ષીન ઉપવચ્ચ છે તેની તપામ લના દેશમાના મધુકત મડગોની કામ કરવાની પદ્ધતે નગની ગિગનો ધ્યાનમા રાખીએ તો એમ જણાય છે કે રાજનગના જુદા જુદા હિતમ મધને માટે પૈરના ટેદનાક પેગ મડગો ગચવામા આવા નતા જેવી રીતે પાણિનિ તેમજ કચ માત્માયન ગાગ્રીય મામતોની અચા કરના મડગ માટે સવ ગમ નાપરે છે તેમ પતજનિ વાપગો નથી પતજવિ સધ ગમ્ મ્ પછ સધુકત મજના સામાન્ય અર્થમા વાપરે છે આે તેથીજ એ પાચ, દા અને રીસ માણસોના સધ હોવાનું જણાવે છે પત નિના અર્થ પ્રમાણે પ્રાટિય પપુ સવ સમ્નો પ્રોગ સામાન્ય અર્થમા મરે જાના એ બન્ને પાણિનિએ યોગેકા પાગિઆપિક અથથી અન ન ન હેતા મદારગ (૯ ૪ ૧) ઉપરથી આ બામન વરગે ર્પષ્ટ થય છે કારણુ તેમા ૫, ૧૦, ૨૦ તેથી વધારે સમ્નો જુદા જુદા કામોનો

જનપદ અને પૌરના રાજ્યનાં વારણને લગતા અધિકારો. ૨૫૬

નિકાલ કરવા જરૂરના હોવાનું જણાવ્યું છે. એથી પતંજલિનો પચિસ સંઘ એટલે કામ કરવા માટે ઝોઝામાં ઝોઝાં પાંચ માણોએ જેમાં જોઇએ એવા સંઘ થાય છે. મેગાસ્થનીસનાં પાંચ સભ્યોના મંડળ તે આ પંચિક સંઘ હશે. પાંચ પાંચ સભ્યોનાં મંડળો તેજ પંચિક સંઘ હોય તો એ સઘળાં સ્વતંત્ર મંડળો હોવાં જોઇએ અને તેમની એકત્ર બેઠક તે મૂળ અથવા મુખ્ય મંડળની બેઠક ગણાય. આ વિચારને એટલાથી પુષ્ટિ મળે છે કે પૌરના એક ગતાં વધારે સુવ્યા અથવા ધેણ હતા, અને મેગાસ્થનીસ એક કરતાં વધારે શહેરના ફોજદારી ન્યાયાધીશ માટે ઉદ્દેશ્ય કરે છે. મુદ્રારાક્ષસમાં ન્યારે અધ્યક્ષ ચાણક્ય (ક્રિષ્ણ) ચંદનદાસને પોતાની ઝમર યોગાવે છે ત્યારે તેનું માનથી સ્વાગત થાય છે અને નવા રાજ્ય પ્રત્યે લેકો રાજનિષ્ઠ છે કે નહિ તે બાબત તેને પુછવામાં આવે છે, એ ઉપરથી ચંદનદાસ આખા દેશ તરફથી જવાબ આપે છે; પણ એ મનિકાર-ધેણો એટલે ઝવેરીઓનાં મંડળનોજ અધ્યક્ષ હતો. દશકુમારચરિતમાં આવતા એ પૌર મુખીઓમાંથી એક પરદેશ સાથે વેપાર ખેડના વેપારીઓનો અધ્યક્ષ હતો. અર્થશાસ્ત્રમાં પૌર જનપદોના રાજકીય પ્રકરણને લગત વિચારો જણાવવા હોવાને મોઢલવાનું જણાવ્યું છે ત્યાં તેઓ તીથો, સશ્તા, શાત્રાઓ, પૂગ અને લોકોના મંડળો અથવા સમવાયો આગળ જતા હોય એમ જણાય છે. હેડલા સિવાયના આ સમવાયો તેજ (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) મેગાસ્થનીસના જાહેર મકાનો, દેવસ્થાનો, કારીગરી અથવા બનાવટની વસ્તુઓ તથા વેપાર ધંધા ઉપર દેખરેખ રાખનારા મંડળો હોય એમ ખુલ્લું જણાય છે. આ મંડળોમાં રદ સભ્યો હતા એમ પુરવાર કરવા માટે આપણે ગૌતમનું પ્રમાણ તપાસ્યું છે. એ સભ્યોને જ્ઞાન સંધો ચુંડી મોઢલતા હશે અથવા તેઓ કારીગરોના વર્ધ સંઘના પ્રતિનિધિ હશે. પૂગ સમિતિમાં મુખ્યત્વે કરીને વેપાર ધંધાના પ્રતિનિધિઓ હશે અને તેઓ મધ્યમ વર્ગના પણ સારી સ્થિતિના માણસો હશે. આ ઉપરથી

શરૂતગમના લુદ્ધ લુદ્ધ દિનને પ્રતિનિધિત્વ આપવાના પ્રેરણ ઉર
શરૂત ખૂં શરૂત થઈતું હતું

૧ ના પા પદ ના અન્નામા ને લુદ્ધ લુદ્ધ મંડળોનો
નૈગમમા મનાવેલા થયે ને મંડળોને લગતી વિગત ગમ યજ્ઞમાવી
નજો છે જેમ (નૈગમની માથે) પાંચ જનપદ યુવરાજ તરીકે ગમને
ગાદીએ મેમાડવામા અગમ પડતો જાગ લેતા જણાય છે, તેમ પાં
નૈગમ, અથવા જનપદ અથવા કદાચ એ સર્વજ્ઞ મંડળો દશરથ
નામ પડી ગાદીએ જણુ જેમે 'તે પ્રમ ઉપગિયન થના વિચાર
અનાવના જામુય છે. યુદ્ધકાંડમા ત્યારે ગમ અયોધ્યામા
૧૭ કૃષ્ણ છે ત્યાર ત્રેણિ મુખીઓ તથા 'જટો' એકમે લોકસભા
(કદાચ જનપદ)ના સભ્યો તેનું સ્વાગત કરવા જાય છે. પડીન
ન નમા તેઓ મંત્રીઓની માથે ભરતની આસપાસ હોવાનું જણાય
છે અને ત્રેણિ મુખીઓ તથા નૈગમો તરીકે તેમને માટે ઉદ્દેશ્ય છે
શરૂતમાના વસ્ત્ર અને શરૂ જાનિના પ્રતિનિધિ તરીકે નૈગમોએ

ગનપદ અને પૌરના રાજાનાં વારણને સગના અધિકારો ૨૬૨

તરીકે કુત્રેખ છે. એ પંડીનાજ મંત્રમાં કેપાર અને કાનાનાં જે
લુદા લુદાં મંડો એથવા વગેરેમાંથી નૈવન જનનુ તે મંડો
મવાન્યા છેઃ જેમકે, જવેરીઓ, દાથીદાતનું કામ કરનારા, કાનાંઓ,
સાકડાનાં કોતરકામ કરનારા, કરીઆનનાં પેપારીઓ અને જેવં
મામ તથા મદેગનાં નૃખીઓના નામ આપ્યા છે. જે

કાયદા આ મહોએ પસાર કરેલા હશેવા હતા, અને તે કાયદા જેવા ગણાતા. ન્યાયાધીશની દાન એ કાયદાનો ભાગ ઠાનના મહોમાં મામે ભરવાનાનું એ દરજ્જેથી મુખ્યત્વે કરીને અનુકૂળ મહોના કામકાજ તથા તેઓનો પરસ્પર વ્યવહાર નિયમન થતો. એ દરજ્જેને નમય (મમનઅય), એટલે, મમામા પમાર કરેલો કાયદો અથવા મય હોવા. આ મમયને મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય ધર્મ કહ્યું છે અત્યાજ્ઞનીના ગોત્રી કહાડ્યામાં આવેલા ધર્મશ્રવેશમાં આપમ્તબ્જનો અથ નાથી જુનો છે, અને તેમાં જણાયા પ્રમાણ મારગ કાયદા મમયો ઉપરથી થાતા.

આ મહોના બીજા પ્રકારના હોવાને મિથિ (નિશ્ચિત અથવા નિયમ) અથવા દેશમિથિ (દેશ અથવા દેશ સભાની મિથિ) કહેતા અને તેને અમન દેશ સભા ઉપર થતો કદાચ સર્વિ એટલે નમનિ અથવા ‘મમતિથી પમાર કરેલા કાયદા,’ એ પ્રકારના એમના કાયદા મિથિને નામે પણ ઓગખાતા હશે જનપદ પમાર કરેલા કાયદા મનિ નામે ઓગખાતા અને તે સર્વિપત્ર ઉપર તખ્તી લેવામાં આવતા. નનાસલ ખાસ મોગદ લીધા પછી એ કાયદા પમાર કરતા, અને તે આખા નાભ્ય ઉપર અધ્યનકર્તા જેખાના કેટલીક વેગી સર્વિના નામના હિતની વિરુદ્ધ જતા એના અષ્ટ પ્રમાણો ઉપરના છે, અને નદનાક નર્મનાભામાં એવો અપનાદ નાખવામાં આવ્યો છે કે ગામની વિરુદ્ધ જતા નહિ હેય એના મર્વિનોજ અમન ન્યાય ધીરાઓએ કવે. મમયો પણ મર્વિપત્ર ઉપર લખવામાં આવતા.

આ મમય (સમય-ક્રિયા) અને સર્વિ જેને આપણે હમણા કાયદા તરીકે જાણીએ છીએ તેજ પ્રકારના હતા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો એમ જિન્ન હતા એ હન નાણા તથા ગાજકાગણુ પ્રકારના માના વહિવટને લગતા હતા.

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મર્વિ પ્રકારના કાયદાનો ઉપેક્ષ માત્ર નાજમના અથવા જનપદ અને ગ્રામમજાના સમઘમાં થય

સંતોષ માનતો, સમાજ અને રાજ્યની વચ્ચે રહી પોતાનું ઇચ્છન ચુગતરેતો અને પૌર તથા જનપદથી અલગ હોવા છતાં બીજા કોઈ વ્યક્તિ કરતાં તે વિવ્રમાન રાજપ્રકરણમાં વિશેષ માહિતગાર રહેતો. ગતકાળમાં ધર્મ અને અર્થનું એકસરખું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણ માટે અનેક ઉત્ક્રેષ્ઠ આવે છે. વમિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહા-ભારતમાં દેવા પુરુષો રાજપ્રકરણમાં આવી રાજ્યને સજ્ઞાદ આપતા અને તેના રાજવહીવટની ખામીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે. કુવગજને રાજપદ આપવા બાબત લોકોએ કરેલો દરાવ જાહેર કરવા માટે રાજ્ય દર્શકને વિનંતિ કરવા પૌર અને જનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમાં અગ્રધાને આવા પુરુષો હતા, અને રાજ્ય તેમને તેમજ પૌર જનપદોને રાજકર્તા તરીકે સંબોધે છે. ગૃદરપતિ અને કોટિરૂપ જેવાઓ રાજનીતિનાં સિદ્ધાંતો યથાક્રમ રચનામાં મગમૂલ્ય રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજપ્રકરણમાં ઉત્સાદપૂર્વક ભાગ લેતા. કોટિરૂપ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હતા, છતાં વેદેક રચનામાં કરતા સિકંદરના હિંદુઆનમાં આગમન અને (નવ) નંદ જેવા ઉત્ક્રેષ્ઠજ્ઞાના ભેદકુશીભયો રાજવહીવટ જેવી બાબતો તરફ એ વિશેષ લક્ષ આપતો. તત્કાલિન ગજવહીવટને ફરી રચનાની એને જરૂર જણાઈ હતી. એ આગ્રદપૂર્વક વારંવાર જણાવતો કે રાજ્ય એવી મંડ્યા હતી કે તેના ઉપર મામાજિક, વ્યક્તિગત તેમજ આધ્યાત્મિક સુખનો આધાર રહેતો. તે વખતેવખત લોકોના મન ઉપર દસાવનો કે જાતિની સંસ્કૃતિના મુગાઓ રાજનીતિમાં ઉત્ક્રેષ્ઠ હોય છે અને લોકોનું રક્ષણ કરનાર તરતર એ મંદરૂતિનું ગજોધાન છે. કુંડમાં બ્રાહ્મણે આર્થદેશને મનારથ સ્પષ્ટિમાં ઉચ્ચ સ્થાને ચડાવ્યું હતું અને તે પ્રત્યે અત્યંત અનુરક્ત રહેતો.

વ્યવસ્થિત મંડળોના તેમજ સાધુસંત પુરુષોના અને રત્નરથ બ્રાહ્મણોના અભિપ્રાય ઉપરાંત રાજવંત્રને સામાન્ય લોકસમૂહના વિચાર પણ ધ્યાનમાં લેવા પડતા. તે સમયે પણ દેશમાં ખરેખર

ગાનિપત્ર (અધ્યાય ૮૬ નોક ૨૬-૨૮) માં રાખતે એક ક્રમાંક છે - તેણે એકને ત્રણથી બામતોની લાપમોને ખમર આપતી અને એઓ બધુત્તમ હેતુ તથા જેનું કુળ પૂજ્ય ગણાતુ હોય અને જેઓ પોતે મર્ગર્થ ત્યાગી દેરા તેમની સગવડ પ્રમાણે આપતુ.

હિંદુઓની ગણપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે કે મત પુરોએ એ બામતમા અગ્ર ભાગ લીધો હતો અને એ મારગના પુનરાધન સમયે તે બામ કરીને તેઓજ માર્ગસ્થિક હતા શિવજી મહાગર્જના ઉપેનક ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા અને તેમણે હિંદુ ગણ વ્યાપકતામાં જો ભાગ ભાગ્યો હતો તે ભાગ્યેજ મળે એમનું હતું.

આ વાનગ્રંથાશ્રમીઓની તેમજ ગાન માર્ગમાં એનાથી આગળ વહેના પુરાની સારે આવે આપણે જ્ઞાત્ય બ્રાહ્મણની પણ ગણના કરી નેત્રએ ઉપદેશક, વ્યાખ્યાત્રી, તત્ત્વજ્ઞાની અને ત્યાગી બ્રાહ્મણ સમાજમાં નહોતો અને એ ઉપયોગી હતો તે બધા વિના હિંદુ ઇતિહાસ મમજી મકાપ એમ નથી પેદીધર પેદી માનસિક મનુષ્યોનો વિકાસ થતા તે મહાન તેજની શુદ્ધિશાળી થયો હતો, અને નિર્ધનતાનું સર્વત્યાગી. મુન એની આડે આવ્યું ન હોત તો એણે આખા હિંદુ સમાજને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા હેતુ એમના ધન મને એણે કાષ્ઠપણુ વ્યવસય ન કરાતુ એક નત હતું, અને પોતાના પોપણ માટે જે થોડા એ મેળવતો તે જે સમાજની સેવાનો એણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેમથી ભીખ માગી લેતો આ પ્રમાણે હિંદુ સમાજનો એ ખરો અગ્રણી ગણાતો છતાં એની વિશિષ્ટતાને લઈને એ આખી દુનિયાથી લુટે પડેતો નિર્ધનતાના તત્ત્વને લઈને ચિત્તની સ્વતંત્રતા અને મનુષ્યની ઉત્તમતાના ભાન ઉપર વ્યાખ્યેય અક્ષર માનસિક જીવન એ માગતો જે સમાજમાં એ ઉભો હતો તે સમાજ દરજ્જાકિતથી એની મદદમાં ખરે પડેતો અને એની વિશાળ શુદ્ધિ તથા સ્વચ્છતાને પોષતો.

નિર્ધનતામાં મનુષ્યે બ્રાહ્મણ પોતાની મર્યાદા તથા અશિલોનમાં

મતોપ માનતો, સમાજ અને ગન્તની વચમાં રહી પોતાનું યુવન યુવનરનો અને પૌર તથા જનપદથી અલગ હોવા છતાં બીજી કોઈ વ્યક્તિ કરતા તે વિદ્યમાન રાજપ્રકરણમાં વિશેષ માહિતગાર રહેનો. જનકોમાં ધર્મ અને અર્થનું એકસરખું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણ માટે અનેક ઉપેક્ષા આવે છે. વસિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહા-ભારતમાં દેવા પુરોહિત રાજદરબારમાં આવી રાજાને સલાહ આપતા અને તેના રાજવહીવટની ખામીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે. સુયત્નજીને રાજપદ આપવા બાબત લોકોએ કરેલો દરાવ જાહેર કરવા માટે રાજા દરબરને વિનંતિ કરવા પૌર અને જનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમાં અમર્યાદાને આવા પુરોહિત હતા, અને ગત તેમને તેમજ પૌર જનપદોને ગજકર્તા તરીકે સંજોષે છે. શૂદ્રશૂનિ અને કૌટિલ્ય જેવાઓ રાજનીતિનાં શિક્ષાતો યથાક્રમ અવધાન મુગમૂલ્ય ગ્રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજપ્રકરણમાં ઉત્સાદપૂર્વક ભાગ લેતા. કૌટિલ્ય શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હોય, છતાં વેદેક આધ્યાય કરતા સિકંદરના દિંદુર્યાનમાં આગમન અને (નવ) નંદ જેવા ઉચ્ચમના એવકુશીભાષી રાજવદિવટ જેવી બાબતો તરફ એ વિશેષ લક્ષ આપેતા. વિદ્યમાન ગજવહીવટને કરી રચનાની એને જરૂર જણાઈ હતી. એ આગદપૂર્વક વારવાર જણાવતો કે રાજ્ય એવી મંથા હતી કે તેના ઉપર મામાજિક, વ્યક્તિગત તેમજ આખ્યાત્મિક સુખનો આધાર રહેતો. તે વખતોવખત ભોટોના મન ઉપર હસાવતો કે જાતિની સંસ્કૃતિના મુળાઆ ગજનીતિના ઉત્તરેક્ષા લેાય છે અને લોગનું ઝાણ કરનાર તરવાર એ સંસ્કૃતિનું મહોધાન છે. હુંકમાં બ્રાહ્મણે આર્થદેશને મનોરથ સૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ ધ્યાને ચડાવ્યું હતું અને તે પ્રત્યે અત્યંત આનુરક્ત રહેતો.

વ્યવસ્થિત મંડળોના તેમજ સાધુસત પુરોહિતોના અને વૃત્તર બ્રાહ્મણોના અભિપ્રાય ઉપરાંત રાજતંત્રને સામાન્ય લોકમનુદન વિચાર પણ ધ્યાનમાં લેવા પડતા. તે સમયે પણ દેશમાં ખરેખર

પ્રકરણ ૨૯ મું

તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાય તથા જાહેર લોકમત

પૌર જનપદ તન્મયી ગજમંધાગણ ઉપર જે પ્રતિમ ૧ મુકના તે ઉપગત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા પડિતો ૫૧ ને ઉપર પેનાનો પ્રમાર પાડતા

અમાજથી અનગ 'વન'મા વમના માડુ અને સત પુરો દિદુ અમાજ હનન ઉપર ગજકીય નાગવગ અનાનના તેમના તપોનન આર્ચ મમજમા આદર્શજૂન મચ્છા ગણાતી નળી સામાનિક તથા ગજ પ્રકજ્જની બાગનો નિનો પાઠથી માદિતી અદર્શ જળ વાધ જહેતી એપુજ નદિ પજુ શુદ્ધ અને અમપાનગીને રિવાગણા અનાનના એ રથાન કતા વાનપ્રથાઅમીઓ માજ ગજાની અને બીજા નાના શહેરોના ધણા પાટોશમા તપે રતો ગખરામા આનગ અને દિદુ તપસ્વીઓ વાનપ્રથ થએના હોના જા લેકઅમાજ તથા ગજપ્રકજ્જ સાથેનો તેમનો મનુષ્ય છેક વિવપ્ત થનો નદિ નેઓ પોતાના હદાપજુ તથા અપલપાતપણાને જોજે વહીરડમા ઉપગિય થની મુકરીઓનો શુદ્ધ રિચાગ કન્તા અને તેજ પજુ નગ્કના પ્રતિ મનુષ્ય અથવા ધાત્તી વિના ગજને તે બાબત મનદ આપના

આ ઉપગત વૃદ્ધ પુરો પોતાના જ્ઞાન વડ આ-માર્ગે જનાગ ઓને એરી પ્રમાણયુક્ત મનાદ આપતા કે-તમ પજુ અદિક સત્તા તેમ કરી શકતી નદિ તેઓ નીતિ શ અની નિષ્ણે પેનાના રિચા-વપ્કત કરતા અને તે સર્વમાન્ય થના તેઓને પુઠામા ન આવે તોપજુ તેઓને પોતાના વિચાર જણાવનાનો દમ દનો એમ તેઓ અમજતા સાધુ સત પુરો આડુ ગજપ્રકજ્જમા કન્તો નામરમ ધગ-વના તેના અનેક દાખવા સાદિત્ય મથોમા ઉપજ્જર છે ધણા જુના

નાતિપર (અધ્યાય ૮૬ નોક ૨૬-૨૮) માં ગજને એવું ફરમાન છે - તેણે ગજને નગરી બામતોની લાપમેને ખમર આપની અને જેઓ બહુશુભ હોય તથા જેનું કુળ પૂજ્ય ગણાતું હોય અને જેઓ પોતે મર્ત્ય ત્યાગી હોય તેમની મનાદ પ્રમાણે આવડુ

હિંદુઓની ગત્યવસ્થાના ઉત્તરમાં ઉપરથી જણ્યારો કે મત પુરાણે જે બામતમા અમ્મ ભાગ લીધો હતો અને એ મગનગના પુનઃસ્થાન સમયે તે બામ કરીને તેઓજ માર્ગદર્શક હતા શિવજી મહાગજના ઉત્તરમાં નુગ ગમદાગચ્ચામી હતા અને તેમણે હિંદુ ગજ ન્યાપવામાં જો ભાગ ભગવ્યો હતો તે ભાગ્યેજ પાતે અનાધુ નો.

આ વાનવ્યવસ્થામાં જોની તેમજ જ્ઞાન મર્તમા એનાથી આગળ નવેના પુરાની સાથે માથે આપણે વૃત્ત્ય વ્યાજ્ઞ્યની પણ ગણના કરવી જોઈએ ઉપરજ ન્યાધ્યાથી, વત્તવાની અને ત્યાગી વ્યાજ્ઞ્ય સમાજમાં

દેવો અને જો ઉપયોગી હતો તે જાણના વિના હિંદુ ઇતિહાસ સમજ શકાય એમ નથી પેઢીધર પેઢી માનવિક સમૃદ્ધિનો વિકાસ થતા તે મહાન તેજની જ્યુદ્ધિશાળી થયો હતો, અને નિર્ધનતાનું સર્વત્યાગી મુન એની આડે આપુ ન હોત તો એણે આખા હિંદુ મમાજને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધો તે જો માર્થી ધન મગે એવો કાઠપણુ વ્યવસય ન ગવાનું એવું નત હતું, અને પેનાતા પોપણુ માટે જે જાડ એ મેગરતો તે જો મમાજની સેનાનો એવો મીકાગ કરો હતો તેમાથી બીજા માગી લેતો આ પ્રમાણે હિંદુ સમાજનો એ ખરો અઘરો ગણાતો છતાં એની વિગિષ્ટતાને લઈને એ આખી દુનીઆથી જુદો પડતો નિર્ધનતાના નતને લઈને ચિત્તની સ્વનજના અને સરગુણની ઉત્તમતાના જ્ઞાન ઉપર રચાએવું અક્ષર માનવિક જીવન એ ગાગતો જે મમાજમાં એ ઉજ્યો હતો તે સમાજ દલભિતથી એની

ખંડ રહેતો અને એની વિશાળ જ્યુદ્ધિ તથા સર્ગુણને પોષતો નિર્ધનતામાં સમજતો વ્યાજ્ઞ્ય પોતાની મરદી તથા અમિદોષમાં

મતોપ માનતો, સમાજ અને રાજ્યની વચ્ચે રહી પોતાનું ધર્મનું ગુણરત્ન અને પૈર તથા જનપદથી અજગ હોવા છતાં ખીજ દોષ વ્યક્તિ કંઈ તે વિષયમાં રાજ્યપ્રકરણમાં વિશેષ માદિતગાર રહેતો જનપદમાં ધર્મ અને અર્થનું એકમરખું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્રાહ્મણ માટે અનેક ઉપેક્ષા આવે છે. વસિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહાભારતમાં દેવા પુરુષો રાજ્યદરબારમાં આવી રાજ્યને સંવાદ આપતા અને તેના રાજ્યવહીવટની આમીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે. યુવગાજને રાજ્યપદ આપવા બાબત સોટોએ કરેલો કરાવ જાહેર કરવા માટે રાજ્ય દરમિયાને વિનંતિ કરવા પૈર અને જનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમાં આગ્રહાને આવા પુરુષો હતા, અને ગજ તેમને તેમજ પૈર જનપદને રાજકર્તા તરીકે મંજોર છે. બ્રુદશનિ અને કૌટિલ્ય જેવાઓ રાજ્યનીતિનાં સિદ્ધાંતો યથાક્રમ રચવામાં મશગૂલ રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજ્યપ્રકરણમાં ઉન્નાદપૂર્વક ભાગ લેતા. કૌટિલ્ય શ્રોત્રિય વ્રાહ્મણ હતા, છતાં વેદેક અધ્યાય કરતા મિકંદરના હિંદુજ્ઞાનમાં આગમન અને (નવ) નંદ

જાહેર લોકમત ગ્રંથાતો હતો એની સાબિતી મદામારૂંના નાતિપરના અધ્યાય ૮૬ ના ૧૫-૧૬ શ્લોકથી મળે છે—

“ વળી ગમ્મએ ગઈ કાલે કરેલા કાર્યની આગે લોન પ્રતિમા કે છે કે નહિ ? પ્રજાએ એના આચરણને તો જાણું છે તો તેને વખાણું છે કે નહિ ? અથવા દેશમાં અને સર્વ રાજ્યમાં એના મથને ચોક્કસ પસંદ કરે છે કે નહિ, ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત જાણુશ માટે ગમ્મએ પોતાના પ્રિય અને ગુપ્ત દૂતોને પૃથ્વી ઉપર ફરતા મોકલ્યા. ”

રાજાની નીતિ તથા આચરણ ઉપર દેશમાં ટીકા થતી તે જાણુશ તે ઇતેઝાર રહેતો. આ મનોભાવ રામાયણમાં ગમે મીતાને જે માની લીલેલા કારણને લઈ પોતાથી દૂર કેડી હતી તે નિમંદ્રમાં દૃઢ મીને પરંતુ કંઈક અવિચારીપણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. મીના નિદ્રા દોવાની રામને ખાતરી હતી છતાં લોકોએ મીના આપી પોતે અશ્વગ થયા હતા.

શૃદ્ધરૂપિન સૂત્રમાં લોકો ચિંતક હોય તો અનિનુદ્ધર્મ પણ ગમ્મએ ન કરવું એવી આજ્ઞા છે. વળી દરજ નરી-વાગ્મી ગાળાય એવા કર્મની સામા લોકમત હોય તો તે પણ એણે કરવું નહિ.

પ્રકરણ ૨૦ મું

સાથે મસલત કરવી. આથી રાજાને અને રાજ્યને બન્નેને ફાયદો થાય છે. કૌટિલ્ય પણ આમ જ કહે છે. સૌથી કુશળ અને દક્ષ એવા બ્રાહ્મણ મંત્રી ઉપર રાજાએ સર્વથા ભરોસો રાખવો અને સઘળા દરોવાનો અમલ કરવાનું તેને સોંપવું.

મુદરપતિ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે ગમે તેવું યોગ્ય કામ પણ રાજાએ વિદ્વાન મંત્રીની મજાદ વિના કરવું નહિ.

આ સંબંધમાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે ધણો અગત્યનો નિયમ એવો મળે છે મંત્રીઓ વિરૂદ્ધ પડે તો રાજાથી બ્રાહ્મણોને કંઈ પણ દાન અક્ષિપ્ત અપાતાં નહિ, આપસ્તમ્બ એ જ અભિપ્રાય દર્શાવેલો હોવાથી આ નિયમ ધણા જુના કાળથી ઉતરી આવેલો જણાય છે (આસરે ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦).

હિંદુ મંત્રી પરિપદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ ઉપરથી તેમજ રાજ-બંધારણના આ નિયમો ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીએ કે અશોકના હુકમ અનુસાર જૌદ સાધુઓને વધુ દાન આપવાની પ્રધાન ધર્મોપદેશકારિ રાધાગુપ્ત ના પાડી શક્યો હતો.

અશોક પોતાના શિક્ષણોપદેશના વિભાગ ૬ માં જણાવે છે કે દ્રોણ દાન અથવા આશાપત્રના સંબંધમાં એણે કદાહેલા હુકમ ઉપરથી પરિપદ (મંત્રી-મંડળ)માં કંઈ વાદવિવાદ ઉભો થાય અને મંત્રીઓ તે બાજુએ મુદ્દે તો તે વિશે એને ખબર આપવી, તેમ જ પરિપદમાં એવી સૂચના ઉપર લિખિત મત પડે અથવા તે છેક જ ઉગ્રાદી મુકવામાં આવે તો તે વિશે એને સત્વર જાણ કરવી. આ ઉપરથી જણાશે કે દ્રોણ દેવે વખત મંત્રીઓ સાર્વભૌમની વિરૂદ્ધ પડતા.

એ જ પ્રમાણે સુદર્શન સરોવરની મરામત કરવાની શરૂઆતને કરેલી સૂચનાના સંબંધમાં એના મંત્રીઓ વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા. તેઓએ મરામતનો ખર્ચ આપવાની ના પાડતા રાજાએ પોતાની પાસેથી તે આપ્યો હતો. સુયોગે શરૂઆતનો લેખ આ બાબત બેઠકએ તેટલો મુદ્દ અને રપટ છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે રાજ-બંધારણના નિયમો ધર્મપરાયણ અભિલાષી જેવા નહેતા; પરંતુ ન્યાય શાસ્ત્રના સાધારણ

નિયમી પ્રમાણેના પામ્યો અમન થનો જાણ્યો આમા ગા ન અ ।
 કના અમન વિભી ગો નાપ ગીમ ઉપગથી માયમ પ' છે એના
 જેના અખા તિ હુમ્મ ના માર્ગભાગનો નજવાધિગત એના મની
 એએ એની પામથી નઈ લીગ દતો કુકુતારામ મથને આપના ધારેના
 પમાના નબ રમા જે મુસ્તેની ઉશ્રી થઈ દતી તે વિગેની ગાથાને
 ઉપેમ દિ રાત્ર નમા કરેતો હોવાથી એ દમીકન આ પુમ્મ લખાયા
 પ'નાની વણી લુની હોની જોઈએ આવી જોગી હમીન નેગી
 દદા વાગે તોદ્ધ સામએને કઈ ખામ કાગ્ય જણાતુ નથી ઉન
 એમ મગાની એનના મહાપુરુષની વિના કાગ્ય અવગણના થાય માટે
 આ ગાથા મધજ લાની જોઈએ

- (૩) મત્રી અથવા દેહને ગતી માનના માર્ગે પ્રાપ્ત
- (૪) પ્રાપ્ત અથવા મત્રી મહાનો અધ્યક્ષ
- (૫) માર્ગ અથવા લગ્ન ખાતાનો પ્રાપ્ત
- () અમાત્ય અથવા મહેસુલ અને ખેતીવાડી ખાતાનો પ્રાપ્ત
- (૭) પ્રાપ્તિવાક અથવા ન્યાય ખાતાનો પ્રવાન અને મર-
ન્યાયધી.
- (૮) પ્રતિનિધિ

અન્ય પ્રમાણને આધાર (૮) પુરોહિત અથવા ધર્મ ખાતાના
પ્રધાન અને (૧૦) ફત અથવા ગણતીતિ હુશી ખાતાના પ્રધાનને
મહામ થાત હોય જોઈએ

પ્રતિનિધિના વિનિષ્ઠ અધિકાર જણાતા નથી પ્રત્યક્ષ રીતે તે
મહાના અમલનો સભામદ હોવો જોઈએ પણ એની ગણના
અધ્યક્ષ અને મત્રીની પહેલા થાય છે હાથેનું ભા અન્ય ન કે
પ્રતિ ન હોય જ્યાં તે કવચ જોઈએ એમ ગણતો જણાવવાનું કે મ
એનું હતું આથી એ કેમ ગણતો પ્રતિનિધિ થતો નથી એ મત્રી
મહામા પાત્ર જનપદના પ્રતિનિધિ તરીકે મેસતો હોય અથવા
ગ્રામ માથે મમ કરતી વેગાએ મત્રી મ જના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય
ગમે તેમ નાજકાગલામ તો થયું અમલનું મ્થાન ભોગવે છે

મત્રીઓની આ ગણતરીમા મત્રી મ જના સભાસ તરીકે યુગ
ગત જણાતો નથી, પણ તે પ્રધાનના અધિકાર ભોગવતો હતો સાધાગણ
રીતે એ નાજકાગલામ પુરુષ હતો એટલે એ ગણતો કામ, ભાટ,
ભરીને પુત્ર તાક પુત્ર, અથવા પાત્ર હોય અન્ય મત્રીઓની પે
એ નવનો સભા ગણાતો યુવગજની પોતાની મહોત્ર ગહેતી અને
મત્રી - વાની નાકસ રીત હતી દિવાવવાન પ્રમાણે અસોકના નામમા
એનો પાત્ર મત્રીત યુવગજના પદ ઉપર હતો અને પત્ર પુત્ર
તલાશિવાનો મુખો હતા

૧૪મા મત્રી ઓદા સ્વિકારે એને તે સર્વ રીતે અમલદાર
ગણતો મત્રી ભાગ એને હુમા અધ્યક્ષ કહે છે અને અગોના

કેળોમાં કુમાર અને મહામાત્રને પ્રાંતિક સુખાઓના પત્રો મોકલાતા એમ જણાવ્યું છે. દિવ્યાવદાન તથા મહાવંશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક સમયે અશોક તક્ષશિલાનો અને બીજી વખતે કિન્નરનો સુખો હતો. માર્ચ વંશના રાજકુવરો દક્ષિણમાં મંત્રી સુખાની સદાયથી અમલ ચલાવતા; પરંતુ કલિંગના છત્રેલા પ્રદેશ ઉપર મહામાત્રના મંડળનો જ અમલ રહેતો. અશોકના કેળોમાં સાર્વભૌમ તરફથી પ્રાંતિક સુખાઓને મોકલેલા પત્રની જે નકલો ઉત્તારણમાં આવી છે તે ઉપરથી માહિતી મળે છે કે એ પત્રો કુવરને નામે લેઈ પણ મોકલાતા નહિ.

જુદાં જુદાં ખાતાઓના પ્રધાનોના ઓદાઓનાં નામ વખતે વખત બદલાતાં હતાં એમ લાગે છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રધાન માટે સામાન્ય સંજ્ઞા સચિવ છે, ત્યારે અર્થશાસ્ત્રમાં અમાત્ય છે. રામાયણમાં સાધારણ અર્થમાં અમાત્ય સંજ્ઞા વપરાય છે, પણ સચિવ અને મંત્રી વચ્ચે ભેદ દર્શાવ્યો છે.

મુખ્ય પ્રધાન મંત્રીના નામથી ઓળખાય છે અને મંત્રી મંડળમાં તે અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં એની પદ્ધતિ અનુક્રમે પુરોહિત, મેનાપતિ અને સુવરાજ આવે છે.

માનવ શાસ્ત્રમાં મુખ્ય પ્રધાનને અમાત્ય કહ્યું છે. તેના કાર્યમાં સઘળી વહીવટી સત્તા અથવા હંડ રહેતો, અને તે બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એમ જણાવ્યું છે. પાસિ સૂત્રમાં અમલ રાત્રના મુખ્ય પ્રધાનને અમ-મહામાત્ર અને દિવ્યાવદાનમાં અશોકના મુખ્ય પ્રધાન રાધાગુપ્તને અમાત્ય કહ્યો છે. શુક્નીતિમાં એ મંત્રિન તરીકે અને શુભ રિયાસતમાં મહાદંડનાયક તરીકે ઓળખાતો.

માનવશાસ્ત્રમાં પુરોહિતની ખાસ ગણના નથી, પણ મનુના સાત આઠ મંત્રીઓમાં એ આવી જનો લેશે, આ પ્રધાન પુરોહિત અથવા પુરોહતને નામે હમેશા ઓળખાતો, પરંતુ એના અધિકાર થીમે થીમે વધતા જતા જતા હતાં છે. જનકોમાં તેમજ આપરનમનના ધર્મસૂત્રમાં

જાણ્યા પ્રમાણે એ ધર્મ મહિતા તેમજ રાજનીતિમા
નિષ્ણાન હોવો જોઈએ પ્રાચ્યવિતની જિજ્ઞાસની હોય તેવા મરાઠા
મુકદ્દમાની તપાસ એણે કરવાની હતી, તેમજ ગજની વતી, બ્રાહ્મણ
ગૃહેમારોનો ઇનચાર કરાવો હતો અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ વેદ તથા
તેના અર્થ, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર તેમજ ગજનીતિ જીએલો હોવો જોઈએ,
અને મામાન્ય મોનેના મનનુ મમાધાન કરવા ગણ્ટ ઉપર આપતી
બાકતો વેળા કરવાના અર્થરવે પ્રમાણેના ક્રિયાકાંથી માહિતગાર
હોવો જોઈએ ગુજનીતિ હોવો છે - ગેલિન નીનિનામ તથા ચૈનિ
વ્યુદ્ધ વ્યનામા હુશી હોવો જોઈએ

માનવશાસ્ત્રમા ગજનીતિ જગ્યા ખાનાના પ્રવાનને જૂત કલ્પો
છે એને પગેથી ગળ્યો માલે મનાદ અને નાં કરવા નામ મા
મર્મ અધિગાર હતા અને એજ રાજ્યોની એકમી નોડો ગમયા
તેમજ ગુજનીતિમા એ બ્રાહ્મણ માં મેજ મના લાપરી કે, પણ
પાછાથી ગુમ મુમના લેખોમા ગુહરપતિના મૂતમા તથા એ રાજીના
મથોમા એને મધિનિગ્રહિત કર્યા છે અર્થશાસ્ત્રમા ના મત્રીપ
માટે કાંઈ નેમ નથી એને કલમ મત્રી પોનેજ મે અરિદા
અનારનો દશે

રખોમા - માગ અને મદામાત્રને પ્રાનિક સુમાઓના પદ ન કાઢતા એમ જણાવ્યું છે દિવ્યાવદાન તથા મદાવંશમા જન્માન્થા પ્રમાણે એક સમયે અગોક નક્ષત્રિનાનો અને બીજી વખતે એક તનો સુમા દનો. માર્ગ વંચના ગજકુંવરો દશિણમા મત્રી મન્નાની મદાવથી અમય ચવાસના, પગેતુ કવિગના જ્ઞેષ્ઠા પ્રેક્ષ કૃપા મદામ તના મહાનો જ અમન ગ્રહેતો. અગોકના લેખોમા માવજમ નગદથી પ્રતિક સુમાઓને મોકલેલા પત્રી જે નકલો દનામમા આવી તે કૃપથી માલિતી મને છે જ એ પત્રો - વને નામે કદી પણ મોકલાતા નહિ

જુદા જુદા ખાતાઓના પ્રધાનોના ઓદાઓના નામ વખતે રખત મદવાના હતા એમ લાગે છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્રમા પ્રધાન માટે અમાન્ય મના અચિત છે, ત્યારે અર્થશાસ્ત્રમા અમાત્ય કે નામાયજમા મારાજી અર્થમા અમાત્ય મંત્રા વપરાય કે, પણ અચિત અને મત્રી વચ્ચે ભેદ દર્શાવે છે

મુખ્ય પ્રાન મત્રીના નામથી ઓળખાય કે અને મત્રી મહામા ને અગ્રધાન બોલવે છે અર્થશાસ્ત્રમા એની પડી નાનુકમે પુરોહિત, નનાપતિ અને સુરગજ આવે છે

માનવ શાસ્ત્રમા મુખ્ય પ્રાનને અમાત્ય કહ્યા છે તેના હાથમા મરગી વહીવટી મતા અથવા દેવ રહેતો, અને તે મહાજી હાલે જોઈએ એમ જણાવ્યું છે પાતિ મૂળમા અનન નાનુના મુખ્ય પ્રધાનને અમ-મદામાન અને દિવ્યાવદાનમા અગોકના મુખ્ય પ્રધાન ગાધાયુક્તને અમાત્ય કહ્યો છે ગુક્તીતિમા એ મત્રિન તરી અને ગુમ વિયાસનમા મદાવ-નાયક તરીકે ઓળખાતો

માનવશાસ્ત્રમા પુરોહિતની ખાસ ગણના નથી, પણ મનના માન આ મત્રીઓમા એ આવી જતો હતો, આ પ્રધાન પુરોહિત અથવા પુરોધમને નામે કહેસા ઓળખાતો, પગેતુ એના અધિકાર ત્રીમે ધીમે રાધતા જતા જણાય છે જનકમા તેમજ આપગનમન ધર્મનુતમા

તપાન્ય પ્રમાણે એ ધર્મ મહિતા નેમજ રાજનીતિમા
 નિષ્ણાન હોવો જોઈએ ત્રાયચિનની શિખા કમળની હોય તેવા સમગ્ર
 મુકદમાની વપાસ એણે કવવાની હતી, તેમજ ગજની વતી, બ્રાહ્મણ
 મુન્દેમાગેનો ઈનમા કમળનો હતો. અથગાન્ય પ્રમાણે એ વેદ તથા
 તેના અગ, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર તેમજ ગજનીતિ ગ્રંથોનો હોવો જોઈએ,
 અને આમાન્ય તોગેના મનનુ મમાધાન કવવા ગણ્ટ ઉપર આવવી
 આદતો વેળા કવવાના અથમવે પ્રમાણેના મિયાકાથી માહિતગાર
 હોવો જોઈએ મુકનીતિ હગવે કે ગોદિન નીનિનામ્મ તથ મનિ
 મુદ્ધ અવનામા કુરાગ હોવો જોઈએ

લેતે તેમ મંત્રી મંડળના લગભગ ખાતાના પ્રધાન તરીકે મેસને. પણ ટ્રીબ્યુના સમયમા આ ખન્ને ઓદા છુટા પડી મળેલા જણાય છે. ગુન્નીતિમા એ એનિંગ હોવો જોઈએ એમ લાગતુ નથી, કેમકે આડે પ્રધાનોમા વખતોવખત ખાતાનો ફરજ ચલા અને મરગા સગખી પદવીના મેલેતા.

આ પાસ પ્રાનો તથા સુરગજ મળી ગજવહીરત ચલાના. મત્રી તરીકે સુવનાજ વૈદિક કાગ પછી દાખલ થએલો જણાય છે, કાગ્લુ ખીજ પ્રાનોના ઓદા ગતિનમાથી ઉદ્દલચ્યા હતા. ચક્રગતના મત્રમા સુરગજનું ધ્યાન ચોલુ' હતુ એ મમયે તેમ જ ત્યાપહી એ મત્રી મંડળમા પ્રધાન તરીકે આવતો જણાતો નથી, પ્રત્યક્ષ રીતે એ ગેદ પછુ ખાતાનો ઉપરી નહેતો. મહાભાગમા તેમજ ગુન્નીતિમા આ મંત્રી મંડળને ગણુ કહ્યુ છે.

આ મત્રિમંડળમાથી અર્થશાસ્ત્રમા જણાચ્યા પ્રમાણે, ત્રણે ચાગ પ્રધાનોનુ નાનુ મંડળ ખનાવવામા આવતું અને તેની સાથે ગગ વાગ વાગ મત્રણુ કરતો અર્થશાસ્ત્ર, રામાયણુ તથા મહાભાગમા આ પ્રાનોને મન્ત્રિણ કલા છે.

આ મત્રવાગ અથવા ગણેતુ સૂત ચલાવના મંડળમા મહાભાગમા જણાચ્યા પ્રમાણે ઓછામા ઓછા ત્રણ અને વધારેમા વધુ પાસ સભ્યો હોવા જોઈએ. ટ્રીબ્યુ ત્રણ અથવા ચાની મત્રમા આપે છે મૂળ અભિપ્રાય એનો જણાય છે કે રાગ પમદ કરે એવે એકા મત્રવાગ હોવો જોઈએ. અર્થશાસ્ત્રમા જણાચ્યા પ્રમાણે કલ્પિત ભાગદાજનો આ મત્ર દનો અને માનવ ધર્મશાસ્ત્રમા પણ એમજ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે. દિશાવાક્ષ આ પદતિને વખોડી કહાડ છે અને ગમાયણુ પણ તેમ કરના જણાવે છે કે આના મત્રી મંડળમા એક માણસ પણ ન જોઈએ તેમ વણા પણ ન જોઈએ. મહાભાગ ઉપરી તેમજ નીનિશામ્મામૃતમા આપેના અવગણો ઉપરી આ મંડળ ત્રણ કે વધારે સભ્યોનુ હોવુ જોઈએ એમ દેખુ જણાય છે.

- સભામાં લિખિત મત પડતાં સભાસદોની વિષમ મંજૂર્યા હોય તો વંચુમતિ મદનજીમાં આવી જાય એવા મિત્રમિત્રે આપેલા કારણથી આ મંડળના
- મળ્યોની વિષમ સંખ્યા રહી હશે.

અગોઠના રાજ્યક પ્રધાનોને પ્રજા ઉપર મતો ચલાવવાનો તથા તેમને અનુમત આપવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. આ જેમ પોતાના છોકરાને વગર ધારનીએ કાઢી દાખલના દાયમા મોંપે છે તેમ રાજ્ય પ્રજાને તેમના દાયમા મોંપી હતી; અને દંડ (વહીવટ) અને અભિદાર (સાધાર્ણ જાહેર કરવા) બાબત તેઓ સર્વ સત્તાધીન હતા. આ પ્રધાનો સર્વ રીતે મંત્રધાર અથવા મંત્રગૃહને મળતા આવતા જણાય છે. રાજ્યક એટલે અમલ ચલાવનાર પ્રધાન ભટ્ટ ભારકરના રાજ્યમંત્રિયંતા અને મહાભારતના મંત્રગૃહ જેવા હતા. એ પ્રધાનો મારે વપરાતા રાજ્ય શબ્દના સંબંધમાં ચિદ્વર્સના પાલિદોશમાં રાજ્ય સંતા હેટળ પ્રાનિમોખ મૂકમાંથી આપેલા અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે મદામાત્ર એટલે મુખ્ય પ્રધાનો રાજ્ય કહેવાતા, અગોઠના રાજ્યક પ્રધાનોની મંજૂર્યા વધારે હોવી જોઈએ. કારણ તેઓનો ઉચ્ચ અધ્યક્ષનમાં જ થાય છે.

ખરી વહીવટી મતો જોગવાના મંત્રધારના મળ ઉપરાત, આપણે જોઈ ગયા હોએ તેમ મત્ર-પરિપદ અથવા મંત્રી પરિપદ હતી. આ પરિપદની મુલામાં, ટાટિલના જણાવ્યા પ્રમાણે, રાજ્યક વહીવટ ચલાવનારા સત્રણા મંત્રીઓને જોવાવવામાં આવતા. એ પરિપદમાં (૧) મંત્રધાર (ખાસ મજાના મંત્રીઓ), (૨) ખાતાનો વહીવટ જેમની પાસે હોય એવા પ્રધાનો, (૩) ખાતાનો વહીવટ જેમની પાસે ન હોય એવા પ્રધાનો અને (૪) જીવંતો બેસતા. આ સભામંદોની મંજૂર્યા મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ડર ની હતી. જીવંત પ્રમાણે ઉપરથી એ મંજૂર્યા ૨૦ કે ૧૬ ની હોવાનું જણાય છે. આ ઉપરથી તેમજ ટાટિલએ છંદની મોટી પરિપદના આપેલા દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે આ પરિપદમાં ઘણા સભામંદો બેસતા.

ઉપરના (૪) થા વર્ગમાં દેવા માણસોની ગણના થતી તે ચોક્કસ જણાવું નથી. અશોકે દાન આપવાના કરેલા હુકમનો અમલ કરવાની એના પ્રધાનોએ ના પાડવાથી જે ગજસભા એણે બોલાવેલી તેમાં પૌર અને અમાત્યો જ હતા ખીજા પ્રમાણે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આ સભામાં પૌર અને જનપદના આગેવાન નબોને ધ્યાન મળતું આ મુજબ મહાભારત (સાતિપર્વ અધ્યાય ૮૩) અને શુકનીતિ (૨ ૩) ઉપરથી થાય છે. ગદનીતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગણ (અ) સમ્ય, (બ) આધિકારન અને (ક) પ્રજાતિ એટલે ગજસભાના મહાસદા, એટલાના અભિપ્રાય મુજબ અમલ કરવા મધ્યએયો હતો. ગોવિંદગાંધે આપેલ પ્રમાણ મુજબ સમ્ય કોટિવ્યની મત્રીપગિપદ અથવા રાજસભાનો અધ્યક્ષ હતો. અધિકારન એ અધિકરણ અથવા ખાતાઓના ઉપરી મંત્રીઓ હતા. પ્રજાતિ એટલે પ્રજા અથવા તેના પ્રતિનિધિઓ એટલે પૌર અને જનપદના મુખીઓ હતા. ગમાયણમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ અને મત્રીઓ એટલા મળી રવાનક અમા ધાગણ બામતનો વિચાર કરવા મહા મેળવવા જણાય છે.

મહાભારતમાં સભાના વર્ણનમાં હેટળના વર્ગો ગણાવ્યા હ —

(૧) મહાયો એટલે અમાત્ય અથવા ખાતાના વહીવટ જેના હાથમાં હોય એવા મંત્રીઓ.

(૨) પરિચ્છ અમાત્ય, આ ધણા નિદાન, ઉચ્ચ ક્વના, દેશના વનની, દ્વંદ્વિવાળા, ધીર અને રાજનિષ્ટ હોવા લેખએ. નામ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે તેમ આ અમાત્યો કદાચ નાનના દ્વંદ્વગ્રામને લગતા કિયાકાક કરાવનાર મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ હશે. એમાંનો એક ત્રિવારિક અથવા ગજમહેવનો મુખ્ય અધિકારી રહેતા અને ખાકીનાઓને જુદા જુદા અધિકરણો અથવા ખાતા આપેલા હતા. સાતિપર્વના ૮૩ અને ૮૪ મા અધ્યાયમાં દર્શાવેલા મંત્રીઓમાંથી ગણ આઠ મંત્રીઓ નુંદી કદાહતો, અને જે નીનિ તેએ નક્કી કરતા તે રાષ્ટ્રન તેમજ રાષ્ટ્રના એટલે જનપદના અધ્યક્ષને સાદર કરવામાં આવતી.

(૨) રાષ્ટ્ર, ગુરુત્તીનિમાંની પ્રકૃતિને સર્વ રીતે મળતુ આવે છે. મદાભારતમાંનું રાષ્ટ્ર અને ગુરુત્તીતિની પ્રકૃતિ અમોઘે બોલાવેલી રાજ-ન્યામાંના પૌર અને રામાયણના પ્રૃતિ-અભામદોને મળતાં આવે છે. અ. ઉપરથી જણાય છે કે પરિપદમાં રાજકીય તત્વનું સારી પેઠે મિશ્રણ થએલું હતું અને તેના નામમાં પાઠ્યથી ફેરફાર થયાં હતાં, છતાં તેનું આ લક્ષણ જળવાઈ રહ્યું હતું.

મંત્રી પરિપદને મંત્રી મંડળ દરતાં ગજસભા જેવી મથુરી વધારે વાંચ્ય થઈ પડે. દ્વિતી મંત્રી પરિપદને કૌટિલ્ય મંત્રી પરિપદ એ નામે ઓળખાવે છે એ આ મંબધમાં લક્ષમાં ગણવા જેતું છે. આ પરિપદ ૧૦૦૦ મથોની રહેતી એમ કૌટિલ્ય અને ગમાયણ જણાવે છે. કદાચ આ વૈદિક પરિપદના અવશેષરૂપે હશે.

અમન્યના અને જિનઅમત્યનાં ખાતાના ઉપરીઓ અદાઃ તીથોને નામે ઓળખાના. એને માટે રામાયણ તેમજ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં મદાઅમાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. એમની પાસે રાજમહેશ્વરે લગના બે ખાતાંઓ પણ હતાં. આ વ્યવસ્થા ધણી જુના કાળમાં અસ્તિત્વમાં હતી અને ધીમે ધીમે નષ્ટ પામતી હતી અને તેથી કદાચ મદાભારતમાં એ માટે કંઈ નિર્દેશ નથી.

મામહેવ શ્રદિએ આપેલા અવતરણમાં તીથોને ન્યાય તથ જાહેર બાંધકામ ખાતાના અમલદારો કહ્યા છે. એટલું તો નક્કીજ છે કે ખાતાના ઉપરીને તીર્થ કહેવા, કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં મથાવેશ મંત્રી તીર્થોના દવાલામાં લુહા લુહા ખાતાંઓ હતા. તીર્થ એટલે પાર અથવા મ.ગં હાવાથી મંત્રીઓ મારફત જે તે ખાતાઓને ટુકમ મળત ને ઉપરથી તેઓ તીર્થ કહેવાયા હોય. તીર્થના વર્ગીકરણ ઉપરથી કેટલા ત્રિગિષ્ટ અધિકારીઓ હતા એમ જણાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે હતા:—

(૧) મંત્રી. (૨) પુરોહિત. (૩) સેનાપતિ, હરહર ખાતાનો મંત્રી. (૪) યુવગર. (૫) દૌવારિક. (૬) અંતરવર્ણિક, અંતપુરનો મુખ્ય અધિકારી. (૭) પ્રથાન્નિ, ગોવિંદરાજના જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંત્રી કેદખાતાને લગના ખાતાનો અધિકારી હતો. (૮) અભાદગ્નિ, મહેમુખ

મળે એવું છે. ગોવિંદગજે જે પ્રમાણુમૂલ પ્રધાનો આવડે લીધા છે તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર નામનો નવો અધિકારી બનાવ્યો છે એ કદાચ શુદ્ધીતિમા પાંડિત અમાત્ય હશે. ગોવિંદગજ અને અર્ધશાસ્ત્રના અનુક્રમમા આંક ૮ પાટી મદલ ફેર પડે છે.

પાશ્વિમ્ન, રામાયણ અને શુદ્ધીતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રધાનોના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવતા. અર્ધશાસ્ત્ર કાંડના નર્મ ૧૦૦, ૨૫-૨૬ માં આ વર્ગને મુખ્ય, મધ્યમ અને જન્ય કહ્યા છે અને શુદ્ધીતિમા પણ એજ વિભાગ છે.

અર્ધશાસ્ત્રમા આ અદાર તીર્થોના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે. ગામથી દૂર કરી ઇતિહાસ ક્ષેત્રક તથા દલકા મહેકમ મુખી ગર્વના પગાર જે યાદીમા જગલ્યા છે તેમા આ વર્ગ આવે છે. આપન્નશ્રમના ધર્મશ્રમમા જણાવ્યા પ્રમાણે અમાત્ય અને ગુરુના પગાર કરના વધારે પગાર ગજનએ સંવે નવિ. અર્ધશાસ્ત્રની યાદી ઉપરથી આ જાખન વધારે અપદ થાય છે કૌટિલ્ય કહે છે કે ગજનએ મમા નવિધ્ય અમલદારોના પગાર કરતા ત્રણ ગણો પગાર હશે. મુખ્ય પ્રધાન અને મેનાપલિને ગજનના ગમાનવિધ્ય ગાળી શકાય. યાદીના પતેયા વર્ગમાં અગ્રધાને કસ્ત્રિક અને આચાર્યને મુખ્યા છે એ એ અને પુરોહિત મગી આપન્નશ્રમના ગ્રહ છે. આ ગજેનો જેટલો પગાર થાય તેનાથી અથવા કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી, મેનાપલિ તથા મુવગજના એકંદર પગાર થાય તેનાથી વધારે ગજનએ ચેડુ નહિ શુદ્ધ અને અમાત્ય દરેકને ગાર્ગિઠ ૮૮,૦૦૦ યાદીના પણ (એ નામનો સિક્કો) મળતા. ગજમાતાને અને ગણને પણ એટલુજ મળતુ.

બીજા વર્ગના પ્રધાનોને દર વર્ષે ૨૨,૦૦૦ મળતા. આ વર્ગમા આપણે ઉપર જણાવેલા આંક ૫ થી ૯ સુધીના પ્રધાનો આવતા. ત્રીજા વર્ગમા મુકાએવા દરેક પ્રધાનને ૧૨,૦૦૦ મળતા. આ વર્ગમા ઉપર બનાવેલા આંક ૧૨ થી ૧૮ સુધીના પ્રધાનો આવતા આ વર્ગમા કુમારો અને તેમની માતાઓ પણ ગણાતી

પ્રકરણ ૩૬ મું

મંત્રી પરિપદ (ચાલુ)

મંત્રી મહાજના અધિકાર શુક્તીતિસાર ગણતંત્રમાં આ પ્રમાણે હુકમો જણાવ્યા છે “જો રાજ્ય, પ્રજા, બળ, દોશ અને જેલો સુદૃપત્વની વૃદ્ધિ ન થાય અથવા મંત્રી મહાજની ગભીરનીતિથી દુશ્મનનો નાશ ન થાય તો પછી મંત્રીઓનું પ્રયોજન શું ? ”

સુદૃપત્વના સંબંધમાં આજળના ચરણમાં આ પ્રમાણે કથન છે “ નૃપતિ ઉપર અંકુશ ન હોવાથી મંત્રીઓ ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ. ” કારણ પત્રીનાજ ચરણમાં આ પ્રમાણે છે : “ જો મંત્રીઓ વૃષ્ટને અંકુશમાં ન ગળી જઈ તો એવા મંત્રીઓને હાથે ગભીરની શી આખાદી થવાની છે ? ” આ નિયતિમાં આ મંત્રીઓ માન્ય ઓહા રૂપે અથવા અવકાશ જેવા ગદે છે સુદૃપત્વ એટલે નૃપતિ ઉપર અંકુશ હોય તે

મંત્રી રાજરાષ્ટ્રમુલ રહી ગભીરવત્તા ગાંધ્ય ગીતે ચમારે, તે એટલ, તે રાજ્ય અને ગભીરની જોખમદારી ઉપાડનાર હોય છે. આથી મંત્રી મહાજની આગાને અનુસરવા ગભીરને કરગ પડતી. નહિ તો ગભીરધારણના નિયમની દૃષ્ટિએ એ ગભીર નરીકે ગણાતો અંધા પડતો મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગભીર દમેશ મંત્રીઓના અંકુશ હોવા જોઈએ.

આપણે હમખાજ જોયું છે ૮ અર્થગાત્ર પ્રમાણે અસાધારણ જાણતોનો નિકાલ આખા મંત્રી મહાજની જોડકમાં થયો. આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે આગાસુ જાણતોનો મંત્રીઓના ખાના માગત નિર્ણય થયો. આ માટે લેખી ટિપ્પણોની જરૂર પડતી. આવા ટિપ્પણો યત્ન નેના પુગવા ઉપવચ્છ છે. અગાકના લેખોમાં એ મોટેથી હુકમ આપતો એમ જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી એવું તત્ત્વ

નીકળે કે માવરુ ગીને લેખી નહો નીકળના. અર્થતાસ્તમા
જાણ્યું છે - જે મંત્રીઓ હાજર ન હતા તેઓ રાજા માટે
ટિપ્પણ નખતી મંત્રીઓના ખાતામાંથી પસાર થયો હોય એવો લાઇ
લખ હજી આપખને મળ્યો નથી આ જામત ઘણી અર્થમયક
વિગત નુકનીતિ અ પે છે આ વિગત ઇસવી મનના મર્યાદાના નીકળે
વગતી હોય એમ દૂત સંજાના વાપર ઉપરથી જાણ્યું છે. એ મંત્રીને
જાણ્યું જામ નિશાનમાં સધિવિગ્રહિક નામ વપનાય છે. અમુક
જામત ખાતાઓમાંથી પસાર થઇ રાજાને એ માહત્તર થાય છે અને
આખરે મંત્રી મંત્રીના નિર્ણય કે અમલમાં આવે છે તેને વગતી
લાઇ કરવાની ગીત નુકનીતિમાં આ પ્રમાણે આપી છે

ગજને લગતુ કાષ્ટિય કામ લેખી ટિપ્પણ કર્યા વિના થતુ
નહિ હક મામત મંત્રી, પ્રાડિવચક, પદિન અને દૂત પ્રથમ ગેરા
કરના અને જાણવના હ "આ જામત અમરો વિરોધ નથી."
અમાન્ય 'ટિપ્પણ અગત્ય છે', મુખત્રી 'વિચારપૂર્વક થયુ છે' અને
પ્રધાન 'વચાર્ય છે' એવો ગેરા મારતા પત્રી પ્રાનિનિધિ 'નીકારવા
ગોચર છે અને સુવચાર નિર્ણય 'નીકારવો લેઇએ' એમ પોતાને
લાઇ લખતે પત્રી પુરોહિત 'એજ મારો મત છે' એમ એ માગે.
દરેક મંત્રી પોતાના ટિપ્પણને છેડે પોતાની મુદ્રા મારે. આખરે ગજ
'નીકાર્યુ' એમ લખી પોતાની મુદ્રાની છાપ મારે. આખુ ટિપ્પણ
મહારાજપૂર હવાથી જાણુ ગજ માટે અનામ્ય હોવાથી યુવરાજ
અથવા બીજુ ગેરા એની વતી ઉપરનો ચરો કરુ અને એને જાનાવતુ
આમ પ્રથમ તમામ પુરો થના આખા ટિપ્પણ ઉપર માલુમતરી-
મદદા મંત્રીઓ સહી કરતા અને મંત્રી મંત્રીની મુદ્રાની છાપ મારતા
છે. ગજને માહત્તર થતા વગર વિનયે તે ટિપ્પણ ઉપર 'લેયુ'
એવો એક નામ કરે, કારણ તે ઉપર વિવેચન કરવા તે અશક્ય હોય
જામતની આ અશકિત રાજ્ય ધાગણને લેને હતી કાણુ
આપને ઉપર લેયુ છે તેમ ગજસભાએ વડુમને કરેલા મારવાનો

નિયેવ કરવાનો નેને અધિકાર નહેવો. સાધારણ બાળક માટે ગાળ ગાળમતા જોડાવનો નહિ, પણ એવી બાળક મંત્રીએ તે આદર કરામા આવવી અને ત્યારે તે ઉપર ચર્ચા થઈ આખરે ગાળમતા તરીકે મંત્રી મંડળના દગવ તરીકે તે ઉપર મદદી સીદ્ધો થતા ત્યારે પણ, શુદ્ધનીતિમા ગણાવ્યા મુજબ, ગાળ અક્ષમ એટલે તે ઉપર દીકરા કરવા અસાધ્ય થશે આ સેષ ઉપર ગાળન કરમાન થતા નેને ગાળમતા દગવ તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે, અને ગાળના કરમાન અન્યથે તે ગાળમતા ગણના નિયમ તરીકે બખાશે. શુદ્ધનીતિમા ગાળમા દીકરો તે નૃપચંચિમિહસ દેવનૃપદત્ત મુવોનૃપ એટલે, સેષ ઉપર ગાળનો મદદી મીકો થતા તેમ ખરો રાજ માણનો. અમયદાગે ગાળની સેષી આગનો રીકાર દગના જ. કાન્ય ગાળની મદદી મીકાવળી આગ ખઈ જોના ગાળસલાનીજ આગા દેવાધી દેવાધી ગાળએ ખરેખર આપેલી આગા જે નેક માન્ય ગાળના તે ગાળમંધાગણના નિયમની દષ્ટિએ વિદેનીની આગા સીકારના હોય એમ મનાવુ અથવા શુદ્ધનીતિની આપામા 'ચોર' ની અગા 'ચોર' રીકારનો હોય તેમ ગણાવુ.

“ જે ગાળ અથવા અમસદાર લેખ વિના હુકમ કદાચે અથવા ગાળને સગવુ કંઈ કામકાજ કરે તે ગાળને મરં કાજ ચોર હોય છે ”

નિત્યકર્મને સધને સેષિત લેખ મંત્રી મંડળનો હુકમ ગણવો, એટલે જો ગાળને પોતાનેજ આગા આપવી હોય તો તેને મોટેથી કરમાનો નેમજ નિવેદનો કદાચવા પડતા પગલુ આવા મોળના કરમાનો, ગાળમંધાગણના નિયમ પ્રમાણે, કાચદાની દષ્ટિએ “ ચોર ” ના કરમાને લેખાતા અને રાજ મુશ્કેલીમા આવી પડતો. આનો અનુદ પુગવો અગાકના લેખમાથી મળે છે. ગાળ અનેક પોતાની ગજાજા, સાવક અને દાવક બાળક હુકમો આપ્યા, પરંતુ પરિસા (ગાળમા) એ તે ઉપર ચર્ચા કરી તેનો અમલ કરવા ના પાડી. અન્યથા ગાળએ એવી આગા આપી કે ત્યારે એણે મોટેથી આપેલી આગાનો અનીકાર થાય ત્યારે તે બાળકની એને અમલ આપવી

ગુન્તીનિમા આતેષ્યા પ્રમાણેના નાજીયાનાં નાજીયા એ
૧૩ નાના પાનાની એકનાના હાથમા ખખડ વડપણ મતા
નહોતી વીરુને રગના સરગા અધિકાર ગાજીયા બોગમતી

મેગાન્ધનીએ આ હિ હિ દુરનાનનુ વળન ધુડક ધુડક મો છે
એ ઉપધી જાણાય છે - ખર નજલ ન રાજમણના હાથમા હતુ,
જમમા પ્રત્યે મર માનની દાટથી જોના, એની ખર્નિ ભારે
નખાની અને એનામા પગપરાથી ઉતરી આવેતુ નાન લાવાની
માન્યના દતી નહોતુ પ્રતને લગતી ખામનો પગ એ વિચાર ચનાનતી
અને એ નુમાઓ, પ્રાતના મુખીઓ, નાપનમુના, તીજોગીના અધ્યક્ષો,
૧૨૬ ના મનુષ્યો અને નૌમપતિઓ તેમજ ખેતીવારી ઉપર દેખરેખ
ગાજીયા ઉચ્ચ પશ્ચિના અમનદાગેને પસંદ કરી તેમની નિમ રક કરના

મેગાન્ધનીમના જાણીયા પ્રમાણે માનમા વર્ગમા ગાજીયાઓ
અને નનામદો આનના એ લોખ ૧૪ને લગતી ખામનો ઉપર
મનુષ્ય ચનાનના આ નર્ગ ધણો નાનો હતો, ના તેના મળ્યોના
ચાગિય આ કહાપણો લકને તે ધણો પ્રતિગિત ગણાતો મુદ્રેમાના
૧૮ના પ્રમાણે એ વર્ગમાથી નાજીયા ન્યાયાધીનીના તેમજ ગાજીયા
મામાન્ય વહીવટને લગતા મોગા ઓદાઓ પુવામા આનના એગિયન
પણ ઉપર મનનગની રીકત આપે છે

મધા રૂની ય ગજસત્તાના આ ચિત્તિ હતી એ નાતને
આપણા પ્રયોમાથી સુષ્ટિ મળે છે હિ કુ ગાજીનીના પ્રમુખમા
પ્રમાપુત્ર ગણાતા ભારાજના પુસ્તકમાથી મદાભારન તેમજ પીડિ
લ્યના અર્થદાનમા જે અનરણો આપ્યા ૭ તે ઉપરથી પ્રધાનોના
ગાધિયો રકમા આ પ્રમાણે જણાય છે —

‘ગજના અને પ્રધાનના અધ્યપનમા પ્રધાનનુ અધ્યપન રધાગે
ગજી પ્રમાનુ જણાય છે (૧) ગાજીનીતિ ખામન મનુષ્ય (મત્ર),
(૨) એ ગાજીનીના કન વિદિ વિચાર (મત્રજ્ઞાવસિ), (૩),

રાજ્યનું કામ (કર્માનુષ્ઠાન), (૪) આવક અને ખર્ચને વગની માપતો (અવવ્યય કર્મ), (૫) સેના અને (૬) તેનું અધિપત્ય, (૭) દુરભન તથા જંગની બંને માટે રક્ષણ, (૮) નાન્ય રક્ષણ (૯) (વ્યસન પ્રતીકાર), (૧૦) કુમારોનું રક્ષણ તથા અધિકાર હિપ્તે મેળો અભિષેક કરવો, આ મુજબ અધિકાર પ્રમાણે દેના. ”

હારદ્વાજની આ હકીકત મેઘાધનીમના વણનને મુજબ મળી આવે કે તે મદજ જણાશે.

મહાસેનો નરી પ્રતીક હજી અથવા નાયક પ્રમાણે દેશે, અને રાજમંત્રીઓ મંત્રી મહાના અથ હશે. મંત્રી મહાના અધિકાર આથી મુજબ જણાય છે.

જોવાથી ડાહી દોષી છે. અગોકના કર્મનોમ ધાર્મિક જામને
 મિત્રાય બીજી કંઈ જાજતોનો ઉદ્દેશ હશે એમ કદી પણ વિચાર ન
 ર્યો હોય એવા અગોકના લેખોના ભાષાત્ કુનારાઓને આ વખ
 કંઈક ઉપાણા જેવો લાગે છે. મળેના અર્થમાં અસ્વાભાવિ-
 ખેચનાણુ ન કરીએ તો લેખનો આતમ અપદ જણાય છે. આ કર્મનોના
 પ્રથમ ભાગના કુનાગઓએ એમાના નામોનો ગુહ્ય અર્થ કયો, -
 અશ્વમેધ પોતાના ગામક અમનદાગને ગરુડ મતા આપી, પરંતુ તેને
 આનય તેઓ નમત મકયા નહિ, તેમજ આ ગરુડગતા ને
 મંત્રેગોમા આપી રી તે તેઓ વુકયા હતા. ૧૫ અ પ્રમાણે કે —

હું મારા પ્રજાથી વ્યાગકરને રાજ્યકરથી ઉપમાતાના હાથમાં મુકું છું. ઉત્પન્ન ઉપમાતા ચાંદ પડે છે, તે મારી પ્રજાનું રક્ષણ કરવા દબા રાખે છે.

આ પ્રમાણે રાજ્યકરને મારા જનપદનાં દિત તેમજ મુખ માટે કામ કરવાનો બોલે ઉપાડ્યો છે.

તેઓ શાંત ચિત્તે, કંઈ પણ ઉદ્વેગ તેમજ વિરોધભાવ વિના દરબાર ચલાવી રહે તે માટે આથી હું મારા રાજ્યકરને લગાધ તથા મુક્તે કરવાની બાબતમાં સ્વતંત્ર અધિકાર સંપાદિત છું.

મારી એટલી ઈચ્છા છે કે દિવાની તેમજ ફાજદારી ન્યાય અવિચ્છિન્ન રહે, વગેરે."

અરોકના અન્ય લેખો કરતાં અહીં સ્પષ્ટ જણાશે કે તે આગા ન કરતાં માત્ર વિનંતિ કરે છે. આ સમયથી એના અમલનું રૂપ બદલાઈ જતું હોવાથી આ પછી થોડા જ માસમાં એણે પોતાના અત્યાર સુધીના અમલની હકીકત જણાઈ કહાડી હતી.

પ્રજા અને લોક એ સંજ્ઞાથી જુદા પડતા જનપદના દિત માટે રાજ્યકરને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. જનપદ રાજ મંત્રીઓને ટેકા આપતા. અરોકનું એત્થર્થ આ પ્રમાણે જતું રહેતું હોવાથી બૌદ્ધ સાધુઓએ વિરોધ કર્યો હતો, છતાં રાજમંત્રીઓ વિરુદ્ધ તેમનાથી કાંઈ કહેવાતું નહિ. અરોક રાજ્યના કાયદા તરફ માનની દૃષ્ટિએ જોતો છતાં અન્ય બાબતમાં એનો કટાક્ષ કોમવાર અસહ્ય થતો. એ સધળું રાધ.ગુપ્ત અને પૌર કોટ્ટે સહન કરતા, પરંતુ તેઓ સાધુઓનાં માર્મિક વચ્ચેનો પ્રતિકર આપ્યા વિના રહેતા નહિ, કેમકે રાજનો ધર્મ દુષ્ટનો નિમ્મલ કરવાનો તથા શિષ્ટનું પરિભાષન કરવાનો છે અને નહિ કે શિરોમુંડન તથા જટાધારણ કરવાનો.

હિંદુ મંત્રી મંચળી આ હુકમ સ્વીકાર્યા આટોપી લેતા અગાઉ એનાં બધારાખને જગતી થોડીક વિગતોની નોંધ લખ્યું. દરેક મંત્રી એટલે મદામાત્રના કાય હેઠળ બે ઉપમંત્રીઓ રહેતા. તેઓ આ

નામે અનુક્રમે ઝોળખાતા, જેમકે, મહાદંડનાયક, દંડનાયક અને દંડનાયક કુમારામાત્ય. આજ વર્ગીકરણ પ્રમાણે ગુપ્ત સમયના લેખોના ગણ્યવેત્તા મહાપ્રધાન, મહાસંધિવિગ્રહિકા, મહાદંડનાયક વગેરે જેવા અધિકારોના સંબંધમાં સમજવું.

મંત્રીઓની બદલી એક ખાતામાથી બીજા ખાતામા દર ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દસ વર્ષે થતી. કારણ 'લાગો સમય સુધી એકજ હાથમા અધિકાર રહેવા દેવા નહિ. ચોગ્ય મંત્રીને બીજા ખાતામા મુકી તેની જગા નવા લાયક માણુમને આપવી.' અદ્યોકે પોતાના ધાલી અને જૈત્રદના લેખોમા આ રીતે ત્રણ અથવા પાંચ વર્ષે બદલી કરવાનો નિયમ દર્શાવ્યો છે. એજ પ્રમાણે આખું મંત્રી મંડળ પણ દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે બદલાતુ.

ગણ્યાભિષેકમા જેવી રીતે આરે વર્ણુના પ્રતિનિધિઓ ગ્હેતા તેવીજ રીતે વહીવટી અધિકાર ચલાવવામા પણ સધળા વર્ણુનુ પ્રતિનિધિત્વ જળગાતુ. નીલકંઠ અને મિત્રામિત્રએ આપેલી ગણ્યાભિષેકની વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ અમલના અસ્ત સુધી સવળા વર્ણુમાથી મંત્રીઓની ચુંટણી થતી. આ રીતે પસંદ કરેલા સાંઝીસ મંત્રીઓની માદો મહાભારતમા આપી છે તે પ્રમાણે આગ્રા, આંધ્ર, ક્ષત્રિય, એકવીસ વૈશ્ય, ત્રણ શુદ્ર અને છેલ્લે એક સૂત અમાત્ય મંડળમા બેસતા. આ મંડળમા વશ્યોની સખ્યા સૌથી વધારે હતી એ લક્ષમા સમવાતુ છે. ખાસ મંત્રી મંડળમા આઠ સભ્યો ગ્હેતા (શાંતિપર્વ અ. ૮૫-૭-૧૧).

આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે ગુપ્ત સમયમા અધિકારીઓમા થતો ઝોટાળો દૂર કરવા તેમના ઝોટાળા નામો બદલી નાખવામા આવ્યા હતા. મનુષ્યુતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે દંડનેતૃત્વ અને સેનાપત્યમા ફેરુ હતો મુખ્ય પ્રધાનના હાથમા ગજનુ સૂત્ર હોવાથી તે મહાદંડનાયક કહેવાતો.

બુદ્ધઅતિના જણાવ્યા પ્રમાણે ગુપ્ત સમયમા રાજન તગ્ગથી થતી

અક્ષિસ-માટેના લેખો ઉપર ‘ સંધિવિગ્રહિકની મખમલ’ થતી. આ ઉપરથી સદગ્ર રૂપે થશે કે જે કોઈ ખાતામાં આ અક્ષિસની નોંધ રખાતી તે ખાતાનો મુખ્ય પ્રધાન રાગ્નએ આપેલી અક્ષિસ પરદેશ સાથેની રાજ્યનીતિની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખ છે કે નહિ તેની ખાતરી થયો પછી તે માટેના લેખ ઉપર પોતાની સહી કરે. આમ કરવાનું કારણ એજ હતું કે જેને દાન કરવામાં આવતું હોય તે પરરાજ્યનો વતની હોય કે દુશ્મનનો જામુસ હોય તો રાજ્યને નુકસાન થવા સંભવ રહેતો. ઇ. સ. પૂ. ૫૧૦ ના અરસામાં રાગ્ન દરિતને આપેલા દાનના તાત્રલેખ ઉપર પ્રથમ મંત્રી કરનાર તરીકે મહા સંધિવિગ્રહિક વિધુદત્તે સહી કરી હતી અને છેલ્લી સહી મહાઅધાધિક્ષ નાગસિંહે દૂતક તરીકે સહી કરી હતી. દરિતના સમકાલીન રાગ્નએ કરેલા એવા દાનના લેખ ઉપર કોઈ પણ મંત્રી કે મહા મંત્રીની સહી ન હોવાથી તેમજ દાન આપવાનું લેખી કરમાન ન હોવાથી એમ જાણે છે કે એ દાન રાગ્નએ પોતાના ખાનગી જડોગમાંથી આપ્યું હશે.

એ નો જાણીતી વાત છે કે સીસોનમાં હિંદુસ્તાનનાં ઉપસાધ દત્તી નેત્રીજ ધણી સંસ્થાઓ દસ્તીમાં હતી. વ્યવહારિક રીતે જાને દેશની અંતરૂતિ એકજ હોવાથી સીસોન હિંદુસ્તાનનો ભાગ હોય એમ ગણાતું. આથી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સીસોનની દષ્ટીકતને અજાણે સંપૂર્ણ કહી શકાય નહિ. આ માટે એકજ દૃષ્ટાન જમ થશે. પરદેશનાં દળાણને ધબકે તેમજ અંદરખાનેથી પેદા થાને ધબકે હિંદુસ્તાનની સંસ્થાઓ ધીમે ધીમે અદશ્ય થઈ જા: સીસોનની તેજ પ્રકારની સંસ્થાએ જાંબો સમય ટકી રહી હતી. ઈસવીમનની દસમી સદી મુંબી રાગ્ન તરફથી નીકળતા હુકમો મુખ્ય મંત્રી મંડળ તરફના હુકમો તરીકે લેખાતા. મંડળના સધળા સભ્યો તે ઉપર નહીં કરતા. રા વિદ્યમસિંધે અજાસઘમેવન રાગ્નએ કરેલા દાનના અપેક્ષા લેખ ઉપરથી આ પ્રમાણે રૂપે થાય છે.

પ્રકરણ ૩૨. મું

કાયદો અને ન્યાયાધિકાર

રાજ્યાભિરૂઢ વખતની પ્રતિજ્ઞાથી તેમજ પાર જનતા નવા અમાલખમંડળ તરફથી મુકાએલા પ્રતિજ્ઞા અને અંદુશથી રાજના કર્તવ્યની પરિસ્થિતિ અંધાએથી દત્તી. હતાં એ ઉપરાંત સર્વશક્તિમાન માનવધર્મ એની પ્રજાનો પર ગણાવે. મનુસ્મૃતિમાં મત્ત દંડને પાત્ર સમાવે. એના અધિકારો તેમજ દરજ્જે ધર્મમય તેમજ ન્યાયગાંધને સમતાં પુસ્તકોમાં ધર્મના આગ તરીકે ગજધર્મના પ્રકરણમાં ગણાવ્યાં છે. દિંદુ અમલના વેતન કાગળમાં પાત્ર માનવધર્મ સાથે પ્રમાણે તેમજ અર્થગાંધ પ્રમાણે રાજનું રથાન ગાંધના કાયદાથી અસમ ગણાવું નહિ. અર્થગાંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે નવા કાયદા ધરી શકેતા, પાત્ર મનુના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે તેમ કદી મકનો નહિ જે એ કાયદા ધરેતા તે તે માત્ર નિયમ હાવવા માટે જ કકનો. તે કોઇ પાત્ર રીને અંદુશ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એવા કાયદા ધરી શકેતા નહિ.

દિંદુ રાજઅમલના ન્યાયાધિકાર અને વહીવટી અધિકાર દમેસા જુદા રહેતા અને આધારણ રીને અન્નેના રૂપ અને આશય એક-પ્રીતથી રવતંત્ર રહેતા. આનું કારણ એ હતું કે ન્યાયમાં નિપુણ હોય તેવાને જ ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવતા, અને એ વર્ગમાં ધાતુંખડ આલેજો જ રહેતા. અંદુનિકાગમાં (ઈ. મ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. મ. પૂ. ૫૦૦ સુધી) જ્યારે દિંદુરાજ નવા રૂપના મજ થતો હતો અથવા મજ સર્ગ મથો હતો ત્યારે આલેજો ધર્મસાચના અપવનમાંથી છટકી રાજદારી બાજનોમાં રૂપલાવતો હતો. મિત્રકે આલેજો અને રાજનીનિસાચમાં પ્રવીણ આલેજો વચ્ચેનો તફાવત સતપથ આલેજોમાં રૂપક થયો છે. આપણે આગળ જોયું છે તે મુજબ, ગાંધા-

લિખેકની ક્રિયા વખતે પ્રતિસ્થાપના પછી રાજગુરુ રાજને પ્રથમ અલિખંદન કરતો, અને બ્રાહ્મણ સમાજના અંગતૂત તરીકે ક્ષત્રિય અને બીજાઓની સાથે તેમ કરતો. ધર્મગુરુ તરીકે કામ કરતા અને તેવું કામ નહિ કરતા એવા બ્રાહ્મણોના વર્ગોની વચ્ચેનો વર્ત્ત અધ્યયન અધ્યાપન કરનાર બ્રાહ્મણોનો હતો. તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અને એવા અન્ય વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા. રાજનૈતિક ક્ષેત્રો અને સંસ્કૃતિની મૂર્તિ તરીકે જાતકોમાં પુરોહિત ગણનીતિય અને બ્રાહ્મણ ગુરુ બતાવ્યા છે. આજ વર્ગના ન્યાયાધિશો હતા સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે ગણ ગુન્હેગારને સજા કરતો. પરંતુ ગુન્દાને અંગે યોગ્ય પાપ માટે એને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ને શિક્ષા કરવાની હતી તે માટેનો આધકાર બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થતો. તે આ બાબતમાં નિષ્ણાત હતા એટલુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ ગુન્હેગારની તપાસ કરવાનું તેમની પાસે હોવાથી તે પોતાના મનનિયમે ચોખ્ખા ન્યાય કરતો અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાજબી શિક્ષા કદામાં આના કાની કરતો નહિ. ધર્મ સાથે સંબંધ ન હોય એવા ગુન્દાઓની તપાસ એ બીજા અમલદારો (અબ્રાહ્મણો)ની સાથે જોડી કરતો, આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ રાજના લાગવગથી દૂર રહેતો.

ન્યાયાધીશી અસપના વેદિકકાળની સમાના નામથી ઓળખાતી. તેની રીતે અમાત્ય મંડળે પોતાની રજાનું ઉત્પત્તિના અસરો જાળવ્યા હતા તેની રીતે મળાએ પામુ કર્તુ હતું ન્યાયાધીશોને ન્યાય આપવામાં હમેશા જનસમાજ મદદ કરતી, એટલે તે હમણાના શબ્દ પ્રયોગ પ્રમાણે જ્યુરી તરીકે કામ કરતી. એ લોકો ચોખ્ખા રીતે મત દર્શાવી શકે તેથી તેની સંખ્યા વિષમ રહેતી અને તેમણે ન્યાયની દૃષ્ટિએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનો હતો. જે જ્યુરી મુગી રહેતી અથવા ધર્મથી વિરુદ્ધ જોવાની તે પાપી મળાતી

મુઝ્કદિક નાટકમાં ન્યાયાધીશના પ્રયેગમાં જ્યુરી માટે ઉદ્યેષ્ઠ છે તેમજ ગુહનીતિ, બૃહસ્પતિ અને નાગ્દમા એના આધકાર ગણાવ્યા

‘રાગ’ હતો એમ જણાવ્યું છે અને દીકરાને જણાવે છે કે ‘રાગ’ એટલે અમલદારો સમજવા.

નિકાલ થએલા મુકદમાની નોંધ ગ્રંથમાં આવતી. એ માટેનો ઉલ્લેખ વ્યવસ્થા છે. પુસ્તક ૨, પા. ૨૬૨ નાં વિનિશ્ચય પુસ્તક- માટે નિર્દેશ છે, અને પુસ્તક ૫, પા. ૧૨૫ માં સોનાની તકતીઓ ઉપર લખેલા રાજ્યના વહીવટના નિયમો માટે ઉલ્લેખ છે. ન્યાય-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો લખાયાં ને સમયે એવી નોંધ ગ્રંથમાં આવતી તે એ પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે.

વ્યવસ્થાના સમયની પ્રચલિત માન્યતા મુજબ ચોથ રીતે ન્યાય કરવાથી ન્યાયાધીશોનું કામ ઓછું થતું. અન્યાયથી એ કામ વધવાનો દરેક સંભવ રહેતો પણ તે માટે કંઈ પ્રમાણભૂત ઉલ્લેખ નથી.

પાસિ સૂત્રમાં ન્યાય ખરેખર કેવી રીતે અપાતો તે માટે પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ છે. એથી ન્યાય કેટલો સ્વચ્છ રહેતો તે જાણત ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

ન્યાયાધીશોના કોઈ અસાધારણ દ્વારની નોંધ કરવા માટે નહિ. પણ રાજ્ય શરૂ થયે અનાથ પિન્ડિકની અનન્ય ભક્તિ દર્શાવવા આધતી તે સમયની રાજધાની આવસ્થાની ન્યાયાધીશોએ અનાથ પિન્ડિક વિરૂદ્ધ રાજકુવર જેતના મુકદમાનો કેસો નિર્ણય વિનય પિતક, મુદતવગ્ગમાં આપ્યો છે. અનાથો પ્રત્યેના ચેતાના દયાભાવને લઈને મુદત સાધારણ રીતે અનાથ પિન્ડિકને નામે સોંપામાં ઓગળાતો. એ સાધારણ ગૃહપતિ, અગ્રેસર અને ધનાઢ્ય હતો. જેન રાજકુવરનો કુવર હતો. આ જેતની ‘સંદેશી’ ધણે દૂર નહિ તેમ પાસે નહિ અને આવવા જવાને સવડ પડે એવી x x x વાનપ્રસ્થ કૃષ્ણ ગાળવા માટે ચોગ્ય’ વારી હતી. દાનરીત અનાથ પિન્ડિકે રાજકુવરથી આમંત્રણ કરી બોલાવેલા યુદ્ધના ઉપયોગ માટે આ વારી વેચાની સેવા વિચાર કર્યો. તેણે રાજકુવર જેત પાસે જઈ

સર્વ કામ ચનાવરાની ગીત અમન નિયમ દ્વારાને શુદ્ધનીતિમા આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે —

‘મમા જ્યુરીના સખો આદે મનામા પેસીને પ્રાકિરન પોને રીયા અને આગળથી ઉતરી આવેના કામ ચનાવરાની ગીત બામનના નિયમો વધુ મને નહીં કરેના ન્યા માનુરી પુગવે ન્યાક્ષી દ્વાનેજ, લાગો અને લક્ષ સામિત થાય એવો બોમવગ-ઉપરોગમા લેવો, અને કથી બામનમા પ્રનિગા, પરીક્ષાથી કામ વેડુ, યી બામન મા પ્રત્યક્ષ પુરાનાથી, અનુમાનથી અથવા ઉપમાનથી કામ વેડુ અને કયા મમાજના નિચાગ અને કયા રમસાઅને અનુમરવુ એ નહીં થવું પછી પ્રાવિસાકે તે પ્રમાણે રાગને મનાદ આપનાની હતી

પડિત એવે કાયદામ નો જેને અન્ય નથે મમાપિતી ન્યા છે તેની ફરને શુદ્ધનીતિ આ પ્રમાણે જણાવે છે

‘પડિતે પ્રાચીન અને નિવમાન કાયદાઓમાથી કયા નાક મમૂદ નીકાયાં છે, તેમાના કેટલા ધર્મસ્મૃતિમા છે અને કેટલા ર્મ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, અને કેટલા લોકસમદના હિત તથા ધર્મશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતનું ઉત્તરધન કરે છે એનો નિચાગ કર્યો પછી જદ લે અને પગેતોકમા સુખની પ્રાપ્તિ થાય એવા કાયદા ન્યાવરા તે જગને બનામણુ કરેતો’

આથી હિંદુ ગજવ્યવસ્થામા કાયદામા યી ગીત સુધાગ થના તે બામત કષ્ટ માહિતી મળે છે સાધા હુ ગીતે એ કાયદો પ પગથી ઉતરી આવેનો ગણાતો અને તેથી ગજ્ય તરફથી સીધો અથવા આક્રમકરી રીતે તેમા સુધારો થઈ શકતો નહિ છતાં પ્રત્યક્ષ ના કાયદા ધડીને અને સાધારણ રીતે નિવરણથી જુના કાયદા ફેરનાતા અને નાગદ સ્મૃતિ જેવા નવા ત્રયો રચી પ્રાચીન વ્યવસ્થામા ફેરફાર થતો આ ઉપરાંત બન્ને ન્યાયમત્રીઓ લોકસમૂહની પગિસ્થિતિ અને હિત જોતા જે કાયદાઓ અમનમા સુકનાનું વાજમી

ધારતા નહિ તે તેઓ રદ કરતા. વિદ્યમાન કાયદાઓ પ્રત્યેના લોક-
વિચાર પણ તેઓ ધ્યાનમાં લેતા. આ પ્રમાણે પ્રચલિત કાયદામાં
સુધારાવધારા થયા કરતા.

હિંદુ રાજ્યવસ્થાનું માથી આગળ પણ લક્ષણ એ હતું કે
તેના આખા ઇતિહાસ દર્શાવતા કાયદો પ્રધાન ધ્યાને રહેતો. લોક-
સમૂહની મના માગૂત અમલ આવતો ત્યારે પણ તેજ ગિચ્છિત રહી
હતી. મના અને ન્યાયાધીશ લિન્ન છે. મના ગજકુટુંબમાથી નહિ
પણ વૈદિક સમયની યોગ્યમનિમાથી ઉદ્ભવી હતી; ન્યાયે ન્યાયા-
ધિકારનો ઉપભોગ કરવાનું ગમના હજી તથા ફરજ તરીકે ગણાય
ત્યારે ગન્યાલિંગની પ્રતિના માગૂત જે ગરનો એણે રીકારી હતી
તેને અનુસરી એ અધિકાર ચલાવતો. યુગ્મ ગીતે દેશના કાયદાનોજ
એણે અમલ કરવાનો હતો. જે જે બાબતમાં કાષ્ટ અથવા દુષ્કર
ચવાની ધામ્તી મહે તે તે બાબતમાં એણે પ્રાદિવાની નવાદ
નેવાની હતી.

પ્રકરણ ૩૨ મું

કર

ગજબ ધારણની દૃષ્ટિએ હિંદુ ગજબન-ધામાં કરનો મિદ્ધાત
ધણો અગત્યનો છે કાયદા અનુસાર કયા કર નાખવા તે હર્વે હતું
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં તેના પ્રમાણ આપ્યા હતા. પગિણામે ગજ અમલ
ગમે તે પ્રકારનો હોય છતાં રાજ ચલાવનારના તો મ ઉપર કર
નંખાના નહિ આથી કર બાબત ગજકના અને લોકમત્સદ ન-એ
કંઈ ઝડો થવાને કારણ રહેતું નહિ

કરને જગતા કાયદાથી લોકજીવન અરજ આવતું તેના પુરાના
ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતોથી મળે છે. નાખવા તરીકે, જાતવાદન વંશની બન-

નિત્ય ૩૨ દેરી રીને ઉપરાવે એ ગાયન આલુએ રાખીએ
જના દિંદુ રાગનીન સાસ્ત્રમાં કર રાગવદીયટ ચનાવવા માટે ગાનને
મળતુ વેતન મળાતુ.

‘પણ દરનો છંદો ભાગ’. આવાન નિકાસના લાગા, ૬૩
શુદ્ધેગારો પાસેથી મજદાખત કરવી રકમ એ રાગ’ શાસ્ત્રાનુસાર
તમાગ વેતન તરીકે ઉપરાવેતુ તમાગી મહેસુલ મળ્યામે. (શાંતિ-
પર્વ ૭૨. ૧૦).

નાન્દ પત્નુ કહે છે કે-‘રાગને નિયમાનુમાર મળતી રકમ
તેમજ જમીનની ઉત્પન્નનો ભાગ રાગની મહેસુલ મળ્યામે અને તે
પ્રતના રક્ષણ માટેના બદલા તરીકે એને મળશે.’

આ મિદાંત ક્રાંતિસ્થના અર્થસાસ્ત્ર જેટલા (ઈ. ન. પૂ. ૩૦૦)
અથવા તેનાથી પણ પ્રાચીન છે. આગળ જતા રાગનીનિ સાસ્ત્રવેત્તા-
ઓએ એને વિરૂદ્ધ કરી દિગ્મરૂપ આપ્યુ. શુદ્ધીતિસારમાં કથા
મુજબ ‘કશ્ચે રાગ બનાવ્યો છે. તે ન્યામિત્તે હોવા છતાં તે
દમેશા જ્ઞાનનો દામ મળાતો અને મન ગ્રાહ્ય અને પાતન માટે
તેને વેતન તરીકે કરવી ઉપજ મળતી’

ખીજી રીને ખાલીએ તો લેનાના ગ્રામિ-દામને દ્વીમતાનુસાર
નહી કરેતુ વેતન મળતુ. તેમે વધાર વેતન નહોતુ કાગ્યુ તેમ
કથા તેને અધિકાર નહોતો.

અહીં માનવધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણે ઉપરથી ગાનનું દાસત્વ
પશ્ચરી સત્તાર્થી દંડુ હોવાનુ સામિત કરવા પ્રથમ થાય છે ઉશન
અને ભારદ્વાજની જન્મભૂમિમાં આ સિદ્ધાંત સદન ચર્ચાશક્તો નહિ.
કાગ્યુ તેથી ગાનને સ્વચ્છંદ રીને વર્ણવાની છટ મેંતી. અત્યાર
લગીના ઇલિદાનના વક્તવ્યની પણ તે વિરુદ્ધ હતી અને તેથીજ મનુના
મિદાનનો ઉચ્છેદ કરવા શુકનો આધાર લેવાયો છે.

કે પ્રતના રક્ષણ માટે વેતન રૂપે હોવાનો સિદ્ધાંત ગાન-
બધાગણમાં એટલો દૃઢીભૂત થઈ ગયો હતો કે એ રક્ષણમાં જરા જેટલી

હિંદુ રાજક્યવસ્થા.

પણ ન્યુનતા આપના પ્રજ્ઞને થએલા નુકસાનના પ્રમાણમા વેનનમાથી બદલો મેળવવા તેમને અધિકાર ગણેનો એમ સમજાવું, આગમ આપણે જોયું છે તેમ કંઈક છૂટાટ મુકી અથવા ઉચક રકમ લઈ આ બદલો ચેત્તામા આવતો, કાગળ પ્રજ્ઞને એમ લાગતું કે ગમ પોતાની કરજ અદા કરતો નથી. ગમ ધાગતો કે કચ્છાત મર્યાદા પાળવામા આવતી નથી, અને અર્થસાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે દુશ્મનના દેશમા આવ્યા જવાની એ ધમકી આપતો. મહાભાગમા પ્રજ્ઞનું ગતણ કરવામા નિષ્ફળ ગએલા રાજાને કહાડી મુકના આખત જે ઉત્તેજ છે તે આજ આગમનો છે. ગામડું પડેલા વઢાણુ જેવો રાજા છે, એટલે, તેનો મધ ગખવો જોખમકારક છે વળી સન્યાસી થરાના હેતુથી જંગમમા જનાર દંજામ જોડે તેની સરખામગી કરવામા આવે છે. દંજામ પોતાના શેર તેમજ ટુવનો ત્યાગ કરે છે અને નોકરીના કગરનો ભંગ કરે છે. એથી એ છોડી દેના ચોખ્ખું અને એની જગાએ ખીજાને લેવો વાજબી છે. તે પ્રમાણે પોતાની ફજ બજાવવામાં નિષ્ફળ ગએલો રાજા મિનઉપયોગી થાય છે અને તેને છોડી દેવો એજ ચોખ્ખું છે પ્રજ્ઞનું રક્ષણ કચ્છાની પોતાની ફરજમા ગમ નિષ્ફળ આવે તેજ લાજે પ્રજ્ઞની ગજનિદાનો અત આવે છે અને તેને બદલે ખીજા ગમને માદીએ બેમાડ્યા પ્રજ્ઞને રૂદ ગણે છે. કરનો સિદ્ધાત અને ગમની કાયદાની દૃષ્ટિએ ગેરી પ્રતિષ્ઠા એ બે ઉપરથી આ નૈસર્ગિક અનુમાનનીકણ છે

રાજ્ય ધાત્વ વિશે ઉદાપોદ કંપનારા અંચકરોએ દર્શાવેના ૬
આમનના નિયમો દેશની આબાદી, ખેતીસાદીની સુધારણા, લોકોનું
ધન તથા દિન સાચવવાના હિતુ ગંભ્યના મૂળ આશય માથે મર્ત
રીતે બંધમેસતા આવે છે.

ગામને મળતી મહેસુલ મુખ્ય ભાગે એને મળતા ભાગ અચવા
એતીની ઉપજમાથી એને મળતા દિગ્ગા ઉપજઆધાર રાખતી. બનગમા
... આ એને. 'ગ' ... 'ધ' વાં જે

ઓછો રહેતો તાજ આપણે જેને આબકારી જકાત કહીએ છીએ તેમાંથી અને એના જેવા અન્ય સાધનમાંથી પણ એને કંઈ ઉપજ મળતી. આ આબન નિયમન કરવામાં રાજાના હાથ કંઈક ફેટા રહેતા. પાછળના સમયના ધર્મશાસ્ત્રકારોએ આ માટે નિયમ દરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ રાજા જે જે વસ્તુ ઉપર કર ઉપરાવી શકે તે તે વસ્તુની યાદી તેઓ પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ. લોભી અથવા સંકટમાં આવેલા રાજા ગમે તે રીતે આ નિયમોમાંથી છટકી જતો. નંદ રાજાઓએ ઠોરોનાં ચામડાં અથવા પક્ષીના પીછાં ઉપર પણ કર નાખ્યાનું કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ આવી વસ્તુઓનો ભારે વેપાર મગધ રાજ્ય અને હિમાલયની પેલી બાજુના દેશો સાથે ચાલતો. આ આમાં માલ ઉપર ચંદ્રગુપ્તના પૂર્વજોએ કર નાખ્યો ત્યારે તેઓને લોભી ગણવામાં આવ્યા હતા. આવા પ્રસંગોને લઈને કો બાબતના નિયમ દર્શાવે.

હિંદુ રાજ્ય અમલમાં દેશના સામાન્ય મિદાત અન્યથે કર નાખાતા:—

- (૧) કર નાખવામાં નાજાએ લોભીવૃત્તિથી પોતાના તેમજ અન્યના મૂળનો નાશ કરવો નહિ.
- (૨) પ્રજા ઉપર એની રીતે કર નાખવો કે ભવિષ્યમાં વિશેષ અને જરૂર પડે ભારે ભોજો તે ખમી શકે
- (૩) જે ગણ્યમાં ભારે કો લેવામાં આવતા હોય તેજ મહત્વના કામો કરી શકે એમ નથી. મધ્યમગર કર ઉપરાવવામાં આવના હોય તેવા પ્રદેશનો રાજકર્તા દેશના રક્ષણ ઉપર ધ્યાન ગાળી કરકસરથી રાજ્યમલ ચલાવે તેજ તેમ કરી શકે છે જે રાજા વહીવટમાં દદ ઉપગત ખર્ચ કરે છે તેની પ્રજા તેની સાથા પડે છે.

- (૪) વળી જરૂર એવા પ્રકારનો દોષો જોઈએ કે જેથી પ્રજાને તે જોગ કંપ સામે નહિ. મધમાખી જેમ ચરતેઃ નાચે વિના મધ એકદું કરે છે તેમ રાજ્યએ વર્તવું જોઈએ.
- (૫) રાજ્ય આબાદ થતું ત્યજ તેમ ધીમે ધીમે કંઈ વચારવા અને તે પાતુ એવી આમ્પરતિથી કે પ્રજા ઉકળી જાય નહિ.
કર ઉચારવા માટે આ નિયમ દત્તા—
- (૬) કો વચારામે વધાવિધિ અને વચારાથાને ઉચારવા પ્રજાને દુષ્ક ઉપજે એ રીતનું અનુમરણ કરવું નહિ.
ઉદ્યોગ ધંધા ઉપર કર નાંખવા અંબધમાં આ નિયમ દત્તા:
- (૭) ઉપજનું પ્રમાણ તથા માત્ર ઉત્પન્ન કરવામા નેતરતી મનુર્જી નહી કયાં વિના કો આકાગવા નહિ. પ્રોત્સાહન મળે નહિ તો કાંઈ ઉદ્યોગ ધંધામાં પડે નહિ માટે ઉદ્યોગ ઉપર કો નાખવાનો દરાર કરતી વેળા મુખ્ય જામન એ પધાનમાં મખરી રૂટ્ટમે નહે મળે તો માત્ર ઉત્પન્ન કરનાર ધંધા અ.પુ રાખને અને રાજતને પણ સામ થએ.

પ્રકરણ ૩૪ મું

રાજવહીવટમાં નીતિસર ખરચ અને જમીનની માલિકીનો સિદ્ધાંત

આર્થિક દૃષ્ટિએ જેઓ દેશના દુસ્ત્રમન ગણી શકાય તેવા પ્રેતાક પ્રકારના માણસોનો ખર્ચાવ કરવા નાટે શ્રેષ્ઠ પદમાં ભરવા તે બાબત પર વિશેષા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. વેરવાઓ, જુગારખાના અને જુગારીઓ, નાનકડીઓ અને એવા બીજા દેશ હત્યારા પુરુષોને નિયમમાં રાખવાના હતા, બીજા માગનારાઓ અને ચોરી જૂદકાટ કરનારાઓને જડમૂળથી ઉખેડનાના હતા અને ભારે વ્યાજખાઈને ઉત્તેજન આપવાનું નહોતું. આવા અન્ય પુરુષો ઉપર જીવન કદ ડ નારાઓથી રાજ્યે ખેડતોનું ખાસ રક્ષણ કરવાનું હતું (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૮૮, ૧૪-૧૪ અને અર્થશાસ્ત્ર)

માધુઓ અને તેમના મડો પણ એવીજ ગતિ પાડાકારી ગણાતા

‘ જેઓ તર્કાન્વની પદ્ધતિએ ન પહોંચ્યા હોય એવા રખડેન માપુ ઓને, સગત (ગામ લોકો) ના સઘ સિવાય બીજા સઘને, વેપારીઓએ અરસપરસ દરોઝ દરી ઉભા કરેતા મડો મિરાય અન્ય મડોને નાન્યમાં રચાથી રહેતા દવામાં આવશ નહિ તેમજ (ધાર્મિક) મડો, આશ્રમો તથા વિહારો રહેવા દેવા નહિ ’ (અર્થશાસ્ત્ર)
ગોત્રના કુટુંબીજનોના ગુજરાનની વ્યવસ્થા કરવા પહેલાં દુનીઆનો ત્યાગ કરી સાધુ થનારાઓ પ્રતે પણ એજ રીતે વર્તવાનું હતું તેઓને પકડીને શિક્ષા થતી પુખ્ત ઉંમરે પલોચેવાઓનેજ સાધુ થવા દેવામાં આવતા

નાજકાના પ્રથમ પા' તરી- ગાજકાના મન ઉપર એમ દેનારામાં આવતુ - આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર નાજકા અને દેશની મન નાનો આધાર રહે છે

‘કૃષિ, પાશુપાલ્ય અને વાણિજ્ય એજ ચાર્તાના અંગમૂળ છે એમા ક્ષેત્ર મળતા મરુ અને સૈનિક સત્તાને જોરે અદેશમા તેમજ દુરમનના પ્રદેશ ઉપર અંકુશ રખાય છે’

‘અર્થશાસ્ત્રમા જ નાજનીનિશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે’
(અર્થશાસ્ત્ર)

અર્થશાસ્ત્રના જોરે ઉપર આખા રાજ્ય ઉપર અંકુશ રહે છે
(પનપર્વ ૧. ૬૦) ચાર્તા એજ અમાનું રક્ષણ છે.

આથી ગાજકાઓને ખોતાનો અમન આર્થિક દષ્ટિએ ચનાવવા બાદે જહેમન ઉઠાવવી પડતી આ ફરજ ગાજકાઓએ વખતની પ્રતિપત્તિને અનુસરીને જ હતી, પાલન ચ ગાના અર્થમા ‘રિક્તમ’ અને ‘નક્ષણ’ મનેનો સમાવેશ થનો.

આર્થિક દષ્ટિએ દેન આમાદ કવો હોય તો રાજ્ય વેપારીઓ ના ખમ દ્યા રખવી

‘વેપારીઓની માન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિને દરેક પ્રામાદન આપતુ તેઓ નાજ્યને પ્રમગ જનાવે છે, ખેતીવાડી વધારે છે અને વેપારીવાનો વિકાસ કરે છે રાજ્યએ વક્ષપૂર્વક તેઓ ઉપર દયાભાવ રખવે, કારણ રાજ્યમા વેપારીઓ કુટા મોની દોલત ખીંચ કાઢી નથી (મદાભાન્ત શાતિપર્વ ૮૭, ૩૬ ૮૦) વળી ‘રાજ્યમા વસી રહેના પનપાન પુત્રોને નિરતર માન આપતુ, તેઓને મીજમાની અને ઉપાધિઓ આપવી દરેક નાજ્યમા ધર્માલ્પ નાજ્યનુ અમ છે’ (એજન)

તરીક વેળા મોટા મોટા ઉધોગો ગાજકા ખાતા માગફત ચનાવાતા બને અર્થશાસ્ત્ર તેમજ માનરધર્મમા ‘આકાર’ અને ‘કર્મન્ત’ એટલે ખાધુ તથા માન તૈયાર કરવાના ખાતાઓ માટે ઉત્તેજ છે એ ખાતા માગફત ગાજકાને ઉધોગ વધવાની ખામતમા

મારો અનુભવ મળતો, અને સાથે મટેસુનામા પપ્પુ પુત્રના નારો થતો આથી કંઈ નહિ તો થોડેક અંગે ગજનીતિન પુરો સ્થિતિ તૈયારી માટે તેમજ સબંધ વગરની જામનો માટે તાકો પાસેથી 'દાન' તથા 'પ્રશ્ન' કરી ઉપવાસની ખટપટમાંથી મચી જતા

હિંદુ ગજ અમરમા ઉત્પત્ત ઉપજના કો મિત્રાય ને । ઉપ જીને ઘેઘપણ સીરો કર નહોતો આ પડી ખીને ગાગરનો કર તે આપાત જરૂર હતો એનો ભાર ભોળો ઉપર આકર્ષી ગીને પડતો નિમસ કર ઘણા થોડા હતા અને તે મટેસુનાના ગાજીને મટે નહિ પડતુ વહીવટી કારણ માટે ઉપગતતા આ ઉપજાન આપુન ઉપગથી ગાજીને મોની મટેસુન મળતી અદ્યુષ્ટના અમર જમિયાન આ તેની પણ પહેલા આણુનો ઉદ્યોગ ગાજી ઉદ્યોગ નગી અનાનાનો પણ મુગ્યુતિ (૮ ૩૯) મા એ ઉદ્યોગ ને કોને ખેડના માટે પુત્રો હતો એમ જણાવ્યું છે એના ઉપર લેવાનો જ પ્રજો ભરે હતો જે માણુએ આણુ ગાંધી કહાડી હોય તે નેમ જ નાન્ય આણુના મળે ક્રિમે માલિક છે એ મિદ્દાત ઉપર તેની પામ પગના કર લેવાનો મીડ આપતોમા લેવાય છે તેમ નક્કી માટેનો જ કાયદેમય ગણાય કારણ ગજ મદાગની તેમજ અગ્ની જમીનન ૧૫ કરના છે આની અમલુત આપના મેધાતિથિ કહે છે, જનીનના અદગના ભાગમા શુ છે તે ટાંક કહી મટે નહિ અને ને માટે ગાજીને જાણુનો થોળ ભાગ ઉપાડ્યો પડે છે જા ૧૭ મદગાન દુરમન આમો પ્રેશ દમ્તગન કરે એવો મલવ હોવાથી આ દષ્ટિએ પણ ગજ પોતાનો ભાગ લેના લકદાર થાય છે

આ ઉપરથી કર માથે સમધ વતના જનીનની માનિડીના અગત્યના મિદ્દાત ઉપર આવીએ છીએ હિંદુ ગાજીતિન નામ્રમા આ અબધ ઘેઘપણ પ્રકારે જોડેલો જાણુનો નથી પડતુ દમણા ચામની અને આપણા દેશના ગજારી પુડાએ ઉપજીવ તના આ અમધ

માનિક નથી નમ ખડિઓ ગજ જમીનનો માનિક નથી દુસ્મન ઉપર વિજય મેળા ગજસત્તા તેમજ તેની માલિકીના મહાન તથા ખનરો ઉપર દક્ષ મેળવય છે પુરોહિતના ધન નિવાય સધાગનો રાી ગન છે, ' એ મુત્ર કુદને સુધારવાની તથા લના માલુમેનુ દ્વારુ કચવાની એની સત્તા સ થે મળધ ધરાવે છે. એની રાજસત્તા ગનુ ગજલ નનાવન તથા અન્યાયને નિર્મળ કરવા માટે છે, અને એ જામ માટે મરુતો પાસેથી એ દર લે છે અને ગુન્ટેગારો પાસેથી નકલ છે, પનુ એથી એને માનિકીનો દક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી નહિ નો એન નાન્યમા ગસતી પ્રજાના ધન અને જમીન ઉપર એની માનિકી નેતે ધગતી ગજની નથી પણ પોતાની મટેનનના દળનો ઉપભોગ કરનાર અગા પ્રાણીઓની મામાન્ય માનિકીની છે જૈમિનિ કહે છે તેન તે મદગાની એકસગ્રખી રીતે છે, આથી જમીનના એવાદ વટકાની બક્ષિમ વ્યક્તિને કચવામા આવે છે, જના નાજથી આખે પ્રગ આપી દેવાતો નથી તેમ ખડીઓ ગજ ગર્ભ પ્રાત આપી દર રકનો નથી, પણ ખરીદીથી તથા એવીજ ખીજી ગીતે મેળવેના વગ તથા ખનર બક્ષિસમા આપી દેવા યોગ્ય છે '

આ આખી ચર્ચા ઉપરથી પુગ્વાર થાય છે કે જમીન ઉપરનો જાનની માનિકીનો દક્ષ અમિત્વમા હતો, અને તે અનંદ હતો નામને એવા દક્ષ પ્રાપ્ત થતો હોવા જાણના ગમે તે પ્રકારના નાનાનો નષ્ટ અને અસદિન્ધ શબ્દોમા અસરીકાર થયો છે અને આજ નર્મ ગીતે હિંદુ ધર્મગાનના સિદ્ધાંત અનુસાર હતુ કારણ ગજને ને નર-હી નીન- તો ત પણ એ શાસ્ત્ર પ્રમારો શિક્ષાને પાત્ર હોને

ન્ય યનાન્ત્રી નીનકે આ ચર્ચાને આગળ લઈ જઈ વિજેતાના દક્ષની તપાસ આ પ્રમાણે કરે છે

' એજ પ્રમાણે કાત્રિય (ગજકતા) માટે વિજય અને એની ખીજી ગીતે યોગ્ય છે વિજય મળતા જે ગજકર્તા ઉપર વિજય

રાજવહીવટમાં ખરચ ને જમીનની માલિકીનો ગિદ્દાંત, ૨૦૯

મેળવેલો હોય તેના પોતાના ગૃહ, ક્ષેત્ર તથા દ્રવ્યાદિ ઉપર વિગતેવાને માનિકીનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. જો પગલુત થએલા રાજને ૩૦ ઉગરનાનો હક્ક દેવો તો વિગતેવાને તેટલો જ હક્ક મળે છે, પણ તે મેષ્ટ ગીને માનિક થવો નથી આથી પૂર્વ મીમાસાના છઠ્ઠા ખંડમાં નિર્દિષ્ટ કયાં પ્રમાણે માર્ગભે મપૂર્ણ પૃથ્વી અને માલિક ગણાયે પોતાનો પ્રાત આપવો તેમાં પ્રગી અને પ્રાત 'ચ' થતા નથી. ગામે, ખેતર વગેરેના મ મંધમા મરણી નમિ ઉપરનો માનિકીનો હક્ક તે ન માનિક અથવા ધાનિ પ્રાપ્ત થાય કે ગણતો ૧૬ માત નેમની પામેથી ૩૦ ઉગરના પુગ્નો ૬ એની દમણની પગિયા અનુસાર (ગણ તરફની) જમીન વગેરેની મશ્વિચ કનીએ ગીએ તેનો અર્થ નાન જમીન આપી દે છે એમ થવો નથી પણ તે ઉપરનો શક. ૧૬ માત આપે ૮ એમ થાય કે એમ ગા જે માનિક પામેથી ૫૦, જમીન વગેરે (ગણ) ખરીદી ૧ નો = ૩૦ માનિકીનો હક્ક તેને પ્રાપ્ત થાય (વ્યવહાર મહત્ત્વ દાય નિષ્કૃ) .

ન્યાયનાજને નગના માલિકીમાં પ્રતિષ્ઠિત મા વિગતેમ્ પગી જેની ગણના થાય કે એને મદામ ની માતવ દિદ મર્શ ૮ ઉપર પ્રમાણુત ગણનો દેવાથી એના આ માત ઉપરના નિયામ નગર જેવા છે

શુભ સમયના ત્રાંજાના પતરાં ઉપર ઉતારેલા, પ્રાંતઅધિકારીનો કચેરીમાં નોંધેલા તેની સહી સિકકાવાળા માલિકીના દક્ક સંબંધી દસ્તાવેજો ઉપરથી સ્પષ્ટ પુરવાર થાય છે કે જમીન ખાનગી માલિકીની હતી. કેટલેક પ્રસંગે રાજ્યને ખીજી વસ્તુઓના (દાખલા તરીકે જંગમ મિલકતના) વેચાણમાંથી જે કંઈ ઉત્પન્ન મળતું ને પ્રમાણે માત્ર છઠ્ઠો ભાગ તેને મળતો.

આ સંદર્ભે છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે મી. વિન્સેન્ટ રિમથના હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ જેવા સોક્રમાન્ય કથપણ અને પ્રમાણભૂત પુસ્તકની આવૃત્તિઓમાં ઉપરાયાપરી ફરતાથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે: “ હિંદુસ્તાનના રથાનિક કાપડામાં ખેતીવાડીની જમીન રાજ્યની મિલકત હોવાનો હમેશાં સ્વીકાર થતો આવ્યો છે. ”

હિંદુસ્તાનના જે ન્યાયશાસ્ત્રીઓના પ્રમાણુ ચિહ્ન શંકા ભેવાઈ નથી તેમ શંકા ભેવાય એમ પણ નથી તેઓએ ઘડેલો ‘ રથાનિક કાપડો ’ એથી ઉત્પાદિત જ આશયનો છે. ખીજા કોઈપણ દેશનો એ રથાનિક કાપડો હોય; પરંતુ હિંદુસ્તાનનો રથાનિક કાપડો એવો નથી એ તો નિઃસંશય છે. સોક્રમાન્ય અને પ્રમાણભૂત મળતા આવ્યા પુસ્તકમાં આવો પક્ષપાતી અને આધાર વિનાનો અભિપ્રાય દર નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવે અને તેમ કરતાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતી અપ્રમાણુ સ્વચ્છાની તરફ સદજ પલુ ઝુસારો કરવામાં ન આવે એ ન્ય.યો ગણાય નહિ. છેક સન ૧૮૬૬ માં પ્રગટ કરેલા મૈદસુરના ઇતિહાસમાં મી. વિંકસે ઉપસંધ યતાં પ્રમાણને આધારે — અને આ સંદર્ભે મી. વિન્સેન્ટ રિમથને પણ પ્રાપ્ત દના-મર્ષ દૃષ્ટિએ અને સંપૂર્ણ રીતે આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. વિંકસે પુરવાર કરે છે, કે હિંદુ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પત્તાવટનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવા કંઈપણ આધાર નથી. ‘ હિંદુ રાજન્યવ્યવસ્થાના ઉપોદ્યાત ’ માં હિંદુ સાહિત્યમાં આવેલા રાજન્યવ્યવસ્થાને લગતા વિચારો જાણીએ

ગજવહીવટમાં ખરચ ને જમીનની માલિકીનો સિદ્ધાંત ૮૨૮

છે. વિદુશ્તાનના ઇતિહાસને તમની જાનનો પ્રત્યે આનિ ઉત્તર
ગીને મદાનુભૂતિ દગતવા માટે દેસિન ન દરી ન- એસા આચાર
મેકેડોનન અને કીય જેસાને પોતાના પેદિષ ઇન્ડકમ (પેદિષ મુન્ની)
ના મયમા પનાવટન મિદાતને તમના મયમા વાદનિના નથા
પ્રમાણોની તાવણી કરી, એટલુ સ્વીકારુ પડયુ ૪૬ - " જે નામિન
કર મયન થાય છે તે તુનાર કરવા માટે પુગવો અપૂર્ણ છે
આ જાળન શ્રોડ નિગીમકો ઉત્તરસુતરી અભિપ્રાયો નાવે છે
પેદિષ માલિય તેમજ માનવરર્મનાન નથ મદાઆગમમાથી લીધેના
પ્રમાણોથી આ મિદાત મામિન થનો નથી અ-૨ આર્થ તોડમાથી
મળી આવના સાધનોથી જમીનનો મૂળ માનિ- ૧૫ તારના
મિદાતને અનુમોદન મળતુ નથી દમીશ્ત મળી આરી કે નેમન
સુધી આરી માનિમોનો દક્ષ એ જો-મેકમન અમયમા તમજ
તેમજના અમયના શ્રીમમા કે કેમમા દમી રનાવને નેતો ના
નિદાન અથક્તોઓ તેમિનિના વચનની અરગ તુના કરી પેદિષ અમયના
વિદુશ્તાન માટે માન્ય જોના છેક નિગ ગાનિ મુધી તથ ૬.

ગજા ભૂમિ. પતિર્હૃદયઃ જાત્રસૈ રદકસ્ય ચ ।
તામ્યામન્યત્ યદ્રવ્યં તત્ મામ્યં કુટુમ્બિનામ્ ॥

ગા એક વાચતાજ દિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી માલિંગા-
હોય એના દરેક જગુને લાખ્યા વિના ગ્હેને નહિ કે એક અને
ભાષાતઃ એક ખીખથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. એકાદને નૈસર્ગિક અર્થ
આ પ્રમાણે છે: 'નાત્રમા નિશ્ચય હોય એસાએના અભિપ્રાય
પ્રમાણ ગજા ભૂમિ અને પાણીનો પતિ (રત્નક) છે. આ જે મિનાય
મમે ને મિલકત હોય, તેમા તેના કુટુંબીજનોને મળેલા હક છે '

ખરે જોના મીમામાના સિદ્ધાંત, કાયદા અને ગજામંધાન્યુના
નિયમની આ પુનરુક્તિ છે. ગજાકર્તાના કુટુંમના હક્કના મંબધમા
એવુજ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે ગત્યના વિભાગ પડી ગ- એમ
નથી કમ નાજ અન્વયે ગત્ય ગજાની મિલકત નથી. સાત્રકેરોના
જણાવ્યા પ્રમાણે ' ગજાને ભૂમિ તથા તે ઉપરના જગ્યાશયનુ ગજાશુ
કરવાનુ છે તેટલે નુધી ભૂમિ તે ઉપરના જગ્યાશય નુકા તેની માલિ-
કીના છે અને તેથી વિશેષ નહિ. ' એ માત્ર ' પતિ ' હોવાથી એના
કુટુંબીજનોને હક મમાન હક પ્રાપ્ત થતો નથી ભૂમિ તેમજ જગ્યા
ગયનો તે ' પતિ ' હોવાથી એ જન્મે ઉપર કા જાગવવાનો તેનો
હક ગું છે એના કુટુંબીજનોને આ કર સાથે તથા તે જેના
ઉપર લેવાય છે તે સાથે કંઈ મંબધ નથી

પ્રકરણ ૩૫ મું

હિંદુ રાજની પદવી.

હવે ગજગધગ્ધુમા હિંદુ રાજની ગિયનિ ઢેની લગી તેનું
મિલકતપાકન કરીશ

ગજગને પોતાના ખન્ધ માટે હરાબા પ્રમાણે વેતન મગતુ. આ
ગકમ નાજ્યની મહેનુય તથા રાજ અને દેશની ગિયતિ ધ્યાનમા લઇ
હરની ગાલ્યની આખી મહેનુય તેના વેતનપે નહોતી ગજમાતા,
ગાપી, અવન્ગાપીઓ, કુંવરા તથા ગજકુટુંબના બીજાં માણ્યો માટે
પણ વેતન દગાવામા આવતુ

પ્રગમાની વ્યક્તિઓ ઉપર એને હઇ અધિકાર નહોતો. તે
'પતિ' હહેવાને પણ દરેક જણુ કવળે છે ૩ સૂપ્ દરોજ ઉગવાને
છે તેજ પ્રમાણે નિધિપણે વાગે જાણના લગા ૩ તે ગુન્હેગાર
સિવાય અન્ધ દાઇપણુ પ્રગનો પનિ' નહોતો. જાતકમા તત્વરાગ
અથવા કા પનિક આળનોની ચર્ચા આવતી નથો. પરંતુ તેમા ખરી
બનેલી જીનાઓ તથા દ-રોજના ડવનની ચર્ચા આવે છે તેમા આ
આખન પ્રગ ઉપ- મંપૂર્ણ પ્રગુત મેળવરાની દગાવાગી ચરકપવાન
નાળીની વિનંતિના જવાબમા નામ આ પ્રમ પા બોલ્યાનો નર્ગ છે -

લગી નાપી, આખા નાજ્યના લોન મારી નજરે ડાઇજ નથી,
૫ તેમનો પતિ નથી (એટલે તેઓ પોતપોતાના ધણી છે) જેઓ
(રાજ્યના કાયદા) વિ હ ગુન્દા કં અને ગેરકાયદેસર વર્તન ચવાવે
તેઓનો જ ૫ 'પનિ' હુ. આ કારણને લઇને, આખા ગજગ ઉપર
આમિત્ય અને અધિકાર આપવાને ૫ અગત્ય છે.

આ પ્રમાણે તેની પદની હંની હતી. આપણું જોઈ ગયા ત્રીજો તે પ્રમાણે એના ઉપર મગજેના અકુળ તથા પ્રતિમ વોને વગ્ને, ગજ્યધાગણના નિયમ અનુસાર પાઠ જનપદના અધિકાર તેના તે મુકાએતો હોવાથી, તેમજ સ્વાભાવિક રીતે તેની શક્તિ પચના અભિપ્રાય મુજબ આનાની હોવાથી, ગજની પરી અર્થે જોતા ગજ્યના નોક જેની અથવા આપણા પૂર્વજો નિષ્કર રીતે કરના તેમ દામ જેની હતી ગમાયણમાથી દ્વિતીય મગે છે તે પ્રમાણે જો પ્રજા કહે તો ગજને પોતાની રહાથી ગણીતો પણ ત્યાગ કરવો પડતો કેમકે ગજને કષ્ટ પણ પ્રિય હ અગ્રિય રસ્તુ હોય એન સ્વીકારતો નહિ, તે તો પ્રજામુખે મુખી અને પ્રજાદુ મેં દુખી હતો.

આના બારે આત્મચાગને વગે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ નામિ ગણાતો મહાભારતમા કથ્યુ છે તે પ્રમાણે ' ઘોડા અથવા મહારાની પેડ ' તે બીજાએને માટે જન્મ્યો હતો. હિંદુઓના ગજ ધરાનો અધિકાર જે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો તે વ્યક્તિએ સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો હતો અને એ સ્વાર્થત્યાગની પારસીમા તે જ હિંદુ ગજ્યપ કહેવાય.

ગજ અનેક રીતે ઉપયોગી હતો. મંત્રીઓની તેમજ મંત્રી મંત્રીની રોમદલી ઉપર નમ આપતો અને ગજ્યપમા નાના મહાના દ્વિતી એક હજારેના ગણતો. સ્વાર્થત્યાગની ઉચ્ચ મુદ્દિ, પગપગથી ઉતરી આવેના ઉચ્ચ આનંદ અને મોગી પદનીથી ઉત્તેજન થઈ, નૈતિક દૃષ્ટિએ તે એના મંત્રીઓ અને ગજ્યપ દાગ કરના ધણ ઉચ્ચ મ્યાને નહેતો જો મંત્રી, પુરોહિત વગેરે અમન ચનાનનાગ પચની નીવડે તો પચુ મુખ આગા અને મુધાગણા માટે લોમની નજર એના ઉપર હતી અને એજ ગજ્યમા ભગાણુ પડતુ અટકાવતો. મંત્રીઓ આના અને જતા હતા ગજ એમનો એમજ ગડતો. એ અધિકાર નિતિ હતો. હતા કેમિત્ય કહે છે તેમ તે ગજ્યપની પડે અવિચળ ગડતો. હ- એવા પ્રમાણે ' ગજ ગજ્યથી દર્શનું મગ દતે, મંત્રીમદગ

રકંધરૂપે હતું; સેનાધિપતિઓ શાખારૂપે, સેના પદ્મરૂપે, પ્રગ્ન કુસુમ-રૂપે, દેશનો અબ્યુદય રૂપે, અને આખરે દેશ બીજરૂપે હતો. '

એ ન હોત તો મંત્રીમંડળ રાજસત્તા લઈ લેતે, રૂઝો અને ભવિષ્યનાં રૂઝો મારેનાં બીજ તેમના હાથમાં જઈ પડતે અને તે તેઓ પચાવી પડતે. મહાભારતમાં બીજમ કહે છે તેમ:—

सर्व धर्मपरं खात्रं लोकश्रेष्ठं सनातनम् ।

સઘળા ધર્મમાં રાજપદ સર્વકાળ માટે સમાજમાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન છે.

પ્રકરણ ૩૬ મું

હિંદુ રાજપદનાં લક્ષણ

મીમાંસામાની વિચારણા, કરને લગતો સિદ્ધાંત, રાજ્યાભિષેક-વખતની પ્રતિમા તેમજ ઉપર દર્શાવેલા અન્ય મુદ્દા ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાશે કે હિંદુની દષ્ટિએ રાજના અમલ હેઠળનું રાજ્ય દરદ-જેવું હતું. રાજ્યાભિષેક વખતે ઉચ્ચારાતા શ્રુતિ વાક્યમાં રાજ્યનો હેતુ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે: 'રાજ્ય તને' (સોંપ્યું છે)—ખેતીવાડીના (સારાં માટે), (લોકોના) હિત, આખાદી, વિકાસ (એટલે) વિજય માટે તું (આ જવાબદારીનો) આધારતા, નિયમન કરનાર અને ઉપાડનાર છે (શુક્લ યજુર્વેદ ૯, ૨૨).

આ પ્રમાણે અસ્તિત્વમાં આવેલું રાજ્ય લોકોનાં હિત માટે હતું. આ મૂળ સિદ્ધાંત વૈદિક કાળ પછીના સાહિત્યમાં અનેક રૂપે દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને આખરે સૂત્રરૂપે એમ દર્શ્યું છે કે રાજ્ય લોકોનો દાસ છે અને તે માટે તેને વેતન મળે છે. જો રાજ્યનો હેતુ રૂઝીભૂત ન થાય તો 'ગાળકું પડેલું વડાણ જેમ દરીઆ ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે તેમ રાજ્યને છોડી દેવો.'

આ ઉપ થી આપણે જાણના વિચિત્ર વાપુ જિય આરીએ
 નીએ મળ ઉપ ધર્મગુરુ તરીની મદ પપુ ફા / નાનામા આવી
 નગેતી વૈદિક કાગમા યજુ ૧૭ મમથે તે ધમગુ ગુણો નદિ
 જ્યનો મળવ પ્રજની આર્યિંક આ સારી મામે દનો યથાર્થ અો
 ન્યાયની ગીતે વહીવટ સનાતા આ આમાની પાછળ નૈનિં
 આમાદી ગાલાનિં રીને આવે છે

૧જી દિ દુ ગાંધી સુખ્યત્વે કરીને ચિનીન દન છ મ પૂ
ગ્રી મદીમા ગયાથી લશ્કર દેખા ને, અને આ પૂર્વે ગ્રી
મદીઓ થયા કલાસ સૈન્ય ગાંધીવામા આ યુ દ્વે ગ્રી વેળાએ
ખના નરી, ચલ્લુસ મૈયના મમયમા ૭૫૦ ૦૦૦ માણસોનુ નરક
નેતુ છતા ગાંધી નરકરીશો ઉપર મી ભયુ વાનતુ નાદિ પ્રાતના
નુમાઓ મૈનિ નહોતા ગ્રીવાતેખમા અત્યાગ્રી નાવેના દુઃખાનો
નરક માથે મ મધ ધગવના ન હોય મેના અવિભાગી પ્રો ઉપ
કલાવામા આલ્યા હતા રાજ્યના અમાત્યમ ગમા મનાધિપતિને
થાન નેતુ અને એ મ ગાજ એનાધિપતિ અને અન્ય મૈનિ
મગરોની નિમાડક કાગુ લશ્કરને ગાજ મનાવતુ અથવા તેને
ઉમીડી મુકતુ આપજે જોયુ નથી નજને માદી ઉપથી ઉમીડી
મુકવા મબધની મગી પોક થા, દાખના તરી, નામકાક પાનક,
અથવા વેનના પંચુનની પોકકથા ઉપથી પનથય છે નજધાનીના
નહેરીઓ તથા વમતીના બીજા અગમૂનના કાં થાનને વહને અગે
નાદિ નરકના લોકાનને નહો નજને આગે ઉપથી ઉપુ પ યુ
હતુ ગાજ નગપતિ, ભૂપતિ, બદાર્ક, મદાગ નકિગાજ અગે અન્ય
ઉપાધિથી ઓગખાનો અને તે જને હાદરીના પાદમ માગે ખ્યાનિ
પામનો છતા તેજે મૈનિક ઓદો વાગુ ક્યનુ નજાનુ નથી ગાજ
તનના અખ્યજ તરી તે મન્યનો મગ નાય મે નિમશય
નરકની મ દારી ઘઈ ગ્રી વેળા એ ના મા દેન નો, પગુ
નમગિક દક્ષ અન્યથે તે કદી મેનાધિપતિ મૈવનો નદિ

હિંદુ ગણનીતિના અનો નિમિત્ત મિદ્ધાત હતો કે પની ગદે
સ્થાગુત્રી વિજય મેળવવા માટે પણ વડાધર્મી રૂં રહેતુ. એથી હિંદુ
નાત્યમા ન્યાય જળવાય અને દરેક આમનમા ન્યાયી વૃત્તિથી કામ
ચેવાય તે માટે આગ્રહપૂર્વક કહેવાય છે.

આમાન્ય કાયદાના અગ તરીકે વિગ્રહ અને વિજયને વગતા
નિયમો પણ તેમા દાખલ કરામા આવતા. ગળી ગતુ ઉપર વિજય
મેળવવાનો પ્રશ્ન હતા વાગ વાગ તેની ચર્ચા નાગરિક કાયદાની દૃષ્ટિએ
તથા નીતિને ધોરણે ચાલતી. જે કાષ્ઠ ગણ્ય ઉપર જીત મેળવવામા
આવે તો તેનો વહીવટ જુના ગજકુટુંબને પાછો સોપાનો. આમા
હિંદુસ્તાન ઉપર મરાઠથી હિંદુકુળ સુધી ન્યાયેવા અખંડ મત્રાલ્યના
અનુભવ પછી આ પ્રમાણે માનવ ધર્મગાત્રમા દ્રાવ્ય છે. આ મિદ્ધાત
ન્યાયના ધોરણ હિંદુ ન્યાયો હતો અને ૪થી થી ૧૦ મી મદી સુધી
મનત માન્ય ગ્યા હતો સાર્વભૌમ ગુપ્તવગના નહાન સમુદાયના
અવાહવાદના અલ લેખમા આ સિદ્ધાતને અનુસરવામા આમાનુ
આપણે જોઈએ છીએ. આ વીવટ માટે કાચિદામ ઉપેખ કરે છે,
અને સરચાતના મમયના સુનસમાન અચકાગે પગ માલી પુરે છે
“ પાડાગના રાગઓ માથે જે વડાધર્મો તેઓ વડ છે તે પામેનો
નુયક અર દરવાના ધર્મધર્મી નહુખ ઉપાડવામા આવતા
નથી.....જયારે ટોર્ડ રાજા એકાદ નાલ્યનો પગી થાય છે, ત્યારે તે
રાજકુટુંબના મધ વ્યક્તિને ગજતંત્ર સોપે છે ” (ઈ. મ. ૮૫૧ નો
અમુ ઉપદે નેવેત્રી સુચેમાન વેપારીની હકીકતનુ એ “ રેનાદતે
ઈ. મ. ૧૭૧૮મા કરેલુ જાપાત) પગન્યોની ગજનીતિ તન્ક હિંદુ
ગજઓનુ મુ વલણ હતુ તે મેગરથનીમને આના એગિવન પોતાના
ધન્ડા (૬) મા આ પ્રમાણે વખે છે તેથી વ્યક્ત થાય છે

“ તેઓ (હિંદુઓ) કહે છે કે ન્યાયની વૃત્તિ હિંદુતાનની
હદની પેરી બાણુ જીત મેળવવા માટે ચલન કરના નેત્રપણુ હિંદુ રાજને
અટકાવે છે. ”

આ સિદ્ધાંતને આધારે એમ કહી શકાય કે રીડ્સ ડેવિસ કહે છે તેમ દુનિયામાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવાં રાજ્યોમાં ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય સૌથી વિસ્તૃત હતું અને એના બે વંશજોના અમલ દરમિયાન તેમ રહ્યું હતું અને મૌર્ય સાર્વભૌમ રાજાઓએ જોયું હતું કે તેમની પાંડરાણું સેન્ટુસિસ શહેનશાહત નખાઈ અને પડું પડું થઈ રહ્યું હતું જ્યાં હિંદુસ્તાનની તે સમયની નૈસર્ગિક સીમા, હિંદુકુશ ઓળંગી આગળ વધવાની વૃત્તિ કોઈએ દર્શાવી નહોતી.

હિંદુ રાજવ્યવસ્થાનાં આવાં શાંતિપ્રિય અને ન્યાયી લક્ષણને લઈને જ હિંદુગજ ચિન્હાળ સુધી સંજવન રહ્યું હતું અને લોકો અને મળ વચ્ચે કાઠ વખતે દાણા મુદ્દ થયું નહોતું એમ સમાજશાસ્ત્રનો દર્શિદામદાર મહાન અનુમાન કહાડી શકશે.

પ્રકરણ ૩૭ મું

ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિ

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પ્રગ્નસત્તાકે રાજ્યના વર્ગ પછી જેનો અધિદાતા રાજા હોય એવાં રાજ્યનો વર્ગ આવે છે. એમાં આ પ્રકારે બતાવ્યા છે.

રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય અને માર્વભૌમ.

મહારાજ્યની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી. પરંતુ ‘મહા’ શબ્દ ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય કે એક જ પ્રકારનાં રાજ્યોમાં તે મોટું હશે. પોતાના પાંડરાણીઓના કરતાં મોટું અને રાજ્યભારણને લગતા દમણાં ન જણાએવાં વિચિત્ર લક્ષણવાળું રાજ્ય તે મહારાજ્ય એમ કદાચ કહી શકાય. આધિપત્યથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે

તેના તાના હેતુ ડેટલાક ઝલિન ગળ્યો હતો. આવિપત્તનો નિર્દેશ કર્યા પછી આજ્ઞાલુભા આ વાક્ય આવે છે. ‘ પાડોશીઓને આચ્છાદન કરતો હું (ગળ) થાઉં.’ આ ઉપરથી ‘આધિપત્ય’ રાજ્ય ચક્રવર્તિ ગળપદ્ધતિના અર્થમાં વપગએવો હોય. એ વર્ગના રાજ્યોમાં સર્વોપરી ગળ્યની સીમા બહારના રાજ્યો ઉપર એ રાજ્ય સર્વોપરી સત્તા ચલાવતું. ખાસેવનો મહારાજ્ય માટેનો અલિંગેક થએવો ખારવેશ પોતે મેળવેલા વિજય તથા કરેલા રાજશ્રય થઈને લીધે તે અધિપતિ અને ચક્રવર્તિ તરીકે ગણાતો. સાર્વભૌમ ચરાની ઈચ્છા આ પ્રમાણે વ્યક્ત થતી “ (૯) ભૂમિની નૈસર્ગિક સીમા સુધી સમુદ્ર પર્યન્ત, સરળા મનુષ્ય પ્રાણીઓ ઉપર રાજ્ય ભોગવવા (મચ્છા રાખું છું) ”. આ એક પ્રકારનું મોટું રાજ્ય હોય છે અને તે રાષ્ટ્ર ઉપર નહિ પણ પ્રદેશના વિન્ના ઉપર આધાર રાખે છે. સતત તથા આજ્ઞાલુભા રાષ્ટ્ર ઉપર અવલબી ગેતા જાનરાજ્ય માટે ઉચ્ચેષ છે. ડાઉટલ્ય “ નૈસર્ગિક સીમા ” સુધીના રાજ્યની ચાતુરન્ત સામ્રાજ્યમાં ગણના કરે છે અને કન્યા દુભારી સામુદ્રધુનિથી હિમાલય પર્યન્ત આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પથરાય રહેલું ગળ્ય એમ તેની વ્યાખ્યા કરે છે. એકજ રાજના તાખામાં હોય એવું સમુદ્ર સુધી લંબાવું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ધણખંદ મગધમાં પ્રથમ ઉડ્યો હતો, કારણ અહીં બંધાણના અખાત-સુધી રાજ્ય લંબાવવા અવકાશ હતો એની અનાય વસતીને લઈને દોઆખના આયજનની પેઠે હિંદુ સામ્રાજ્યવાદીને આમ કરવામાં કંઈ અતંગાય નડ્યો નહોતો.

આ પ્રમાણે બે ગળપદ્ધતિ આપણને ઉપવચ્ચ થાય છે આધિપત્ય અને સાર્વભૌમ. આ ઉપરાંત સામ્રાજ્યની પદ્ધતિ પણ હતી અને એ પદ્ધતિ ઉપર જણાવેલી બંને પદ્ધતિ કરતા પ્રાચીન હતી, કેમકે વેદિક સાહિત્યમાં એને માટે ઉચ્ચેષ છે ચૈતરેય સામ્રાજ્યને રાજ્યથી જિન્ન ગણે છે અને વિશેષ અદ્ભુત તો એ છે કે

આ નિઃસ્વેચ્છા આધારે એમ કહી શકાય કે રી-સ પ્રવિરસ
 હું છે તેમ દુનિયામાં સ્થિતિમા નેક તેવા રાજ્યોમાં સંક્રામણ
 ગત્ય નાથી વિસ્તૃત હતું અને એના બે વંશોના વ્યવસ્થા દરમિયાન
 તેમ યજુ હતું અને નાઈ મુર્ખાઈમ રાજ્યોએ જોયું હતું કે તેમની
 પાંચમી સેતુમાં ગતિનિયમ નક્કી અને પદ પદ ચર્ચ રજુ હતું
 હવે હિંદુસ્તાનની તે મમયની નિર્મલિક સીમા, હિંદુસ્તાન એકત્રી
 આજની વચ્ચેની જિત્તિ કોઈએ દર્શાવી નહોતી.

હિંદુ નિર્મલવ્યવસ્થાના આવા રાજ્યોમાં અને ન્યાયી મહાશયો
 વચ્ચે જ હિંદુગત ચિન્તાણ સુધી સહન રજુ હતું અને સોડા અને
 નાજ વચ્ચે કોઈ વચ્ચે દારૂ થઈ થઈ નહોતું એમ સમાજશાસ્ત્ર
 દિનિદામકાં મદદર અનુમાન કહાલી રાકશે.

પ્રકરણ ૩૭ મું

ચક્રવર્તિ રાજ્યવ્યવસ્થા

સુદ્ધ ચન્વર્તિ ગજ હોવાનો નવો કનૌ અને જીને મદાન ગુરુ, મહાની જન (નિજેતા) દોષાનુ કહેલો. જેની જીને મોગન ગિયાસત વખતે ધાર્મિક અને ગજદારી માદશાહી આપવાના નિયામ ઉત્પત્તા હતા, તેની જીતે આસો ૧૦ દળગ વર્ષ પૂર્વે ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રકરણમાં નિજય મેજરી આખા હિન્દુતાન ખડને એકઠાન દેશ આણવાના નિયામે સોભા પ્રચલિત હતા.

આ મધ્યગી ધમપણમાં જૈન્ય માધરા એકવાનો નિયામ હતો એ તંવ તરફ વતિદામકાની મહાનુમૂર્તિ હતી એ સિવાય આખી પદ્ધતિમાં એવું કંઈ પણ નહોતું જે અનુભવના દેશને પ્રેરણા થાય આ પદ્ધતિ અનુમાન પ્રચલ મજમતાનો વિનામ કવાનો હતો પરંતુ એ મદગી મતના મદને જોરે કવાનુ લેવાથી પરિણામે થાક વડનો આથી આ પદ્ધતિ પસદ કરવા તરફ રોમના નિયારો ન્યા નહિ, એટલે ન્યાપના થયો તેમજ ગજનીતિવિષયક નિયામ મયુક્ત ગજ અને આધિપત્યના ક્ષેત્ર તરફ વળ્યા અને વ્યસ્તિગત નાથને એવા દેવા માટે આગ્રહ થયો.

મગધના માત્રાલ્યસાદનુ મદાન નક્ષણ એ હતું કે ને મર નિયમમાં મધ્યવર્તી હતું ન્યાય નાગના પાયમાં હતો અને કાયદો રહવાનું કામ પણ તેજ દિગામાં વગીત હતું ગ્રામમગ્ધા રાજ અમલ દાગના દાયમાં હતી મધ્યગી નવાજોનો માધિક ગજ હતું અને તેજ ભાડે રેગનુ દુરુણો ઉપર માત્રાલ્યની તરફદારી હતી, માત્ર મદગુગ તેની કક્ષામાં આવતા નહિ વેશમાંજોને ગજખાતાના નિર્મથ ૧૦ મુખી હતી જુગાગ અથવા સને મરજારી મકનોમાં અથવા મરકાગ તરફથી પગવાનગી આપેના મકનોમાં ચાવનો, બોજનાનાથ અથવા નાની દુકાનો પણ ગજખાતાના અડુશ ૧૦૦ દતા ખાણોને એમ્દાય કરવામાં આવી હતી આમાની ટેરીક ગો નણથી રોગુ દિન મચનાતુ પણ દેટવીકથી તેમનુ નુકમાન પણ થતુ.

૪૬ ગામન નજના અડુગ દે મ આજુનની ના ન્યન્યા
મેમની મુદેની વિરદ હતી મુદ પોતાનુ સાત્રાન્ય ન્યાપ્યુ
પણ એ માત્રાન્યનુ તત્ર રગ તને ધોગો વાથતુ, અને તેરી-
ને મમુદ થયુ હતુ એથી ઉરદ મમધના ના ન્યા આખા
ગના આત્માને ચક્રવર્તિ પરમ માથે જકરીને માધન ના આ ગા
તનો અને તેથી જ તેનો નાન થયો નો

આ પડી ને મમપદ્ધતિ ગો પરામા આની ને આ પ્રાપ્તના
તત્રને અનુબળીને હતી તમ યુગમા મોડાક મા નિક મનેનો
મીકાગ થયો હતો, પણ ખરી મીને નેના અનુમત માત્રાન્યની કે
તેથી ઉત્તરના પ્રદાગના આધિપત્યની પત્તિ માન્ય થઈ નહેતી
અન્ય મળ્યો મરખી મત્તા મને ઝેરી અનુમત માત્રા ન્યની અન્યા
૫૭ મમુદન કવવાની મી હતી

મમુદ મમુદની આપણી માદિતીને માદ મુક્ત રનુ મી હતુ
માત્રાન્ય આ દર્શનુ મી હતુ માત્રાન્ય એ માત્ર એ નજની મત્તા
વાગા મલમ હતા શક્તિ આ વિરદના મમય પ્રમાણે તમવા
મમુદની એ મથપાગેની મમથાઓ નહી મત્તા મોગવતી તમા મમુદ
પડતો નગા નેના મેથામે મીને પ્રમગે એ મ થા તમગા પો
હજે આ મુનેદ નાતિ મથપાતા તે ને ઉપગ આત્મી તા એમ
છતા મોમથિય પ્રાપ્ત હૃદ નેમના તેમ નહેના પામ્યા ના

મુદ્ધ ચતુર્વર્તિ નામ હોવાનો નવો કળ્પો અને ખીન્ને મદાન શુક્ર, મદાનીય જન (સિન્ધેતા) દેવાનું કહેતે જેની ગીતે મોગન ગિયાસત વખતે વાર્ષિક અને ગૃહદારી માદશાની સ્થાપનાના વિચાર ઉભગતા હતા, તેને ગીતે આમજે જે દળગ ૧૧ પૂર્વે ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રકરણમાં વિનિય મેળી આખા હિંદુતાન ખડને એકજન દેવ આણનાના જ વિચારે મોગેમાં પ્રચલિત હતા.

આ મધ્યગી ધર્મપ્રજ્ઞમાં એમ્મ માધરા એકવાનો જ વિચાર હતો એ તત્ત્વ તરફ ગતિદામકારની મદાનુભૂતિ હતી એ મિરાય આખી પદ્ધતિમાં એક કલ પણ નોતું જે અનુભવના રંગને પ્રેરણા થાય આ પદ્ધતિ અનુમા પ્રચલ ગળખનાનો વિકાસ કરવાનો હતો પરંતુ એ મરણ મત ના મને જોરે કરાનું હોરાથી પગિલામે થાકે ચળે આથી આ પદ્ધતિ પસંદ કરના તરફ મોગેના વિચારે રંગ્યા નહિ, એટલે ન્યાયના પ્રથો તેમજ ગૃહનીતિનિષ્પદ વિચારમાં મધુકા ગૃહ અને આધિપત્યના પ્રથ તરફ રંગ્યા અને વ્યભિચાર નામને એકવા જેવા માટે આગ્રહ કર્યો.

મગવના માત્રાત્મસાદનુ મદાન લક્ષણ એ હતું તે મરં વિનિયમાં મધ્યસ્થી હતું ન્યાય ના નના દાયમાં હતો અને કાયદે રહવાનું કામ પણ તેજ દિનામાં વળતું હતું આમમગ્યા ગૃહ નાગર દાગના દાયમાં હતો મરણ નદાઓનો માવિક ગજ હતું અને તેજ બાટે ફેરવતું દુગ્ધો ઉપર માત્રાત્મની તરફારી હતી, માત્ર મદ્યુગ તેની ક્ષામાં આવતા નહિ વેશ્યાઓને ગજખાનાના નિર્મથ દે ન મુકી હતો જુગા અથરા મો મરકારી મકનોમાં અથરા મરકાર તરથી પગવાનગી આપેના મકોમાં આવેનો, જોગનાનાય નો દાગની દુકનો પનુ ગજખાનાના અડગ દુગ દના ખાણો એમ્મદાય કરવામાં અરી હતી આખાની પ્રવીક જોમ્મલથી તેમનું દિન મરાનું પગ ફેટવીથી તેમનું નુકમાન પણ થતું.